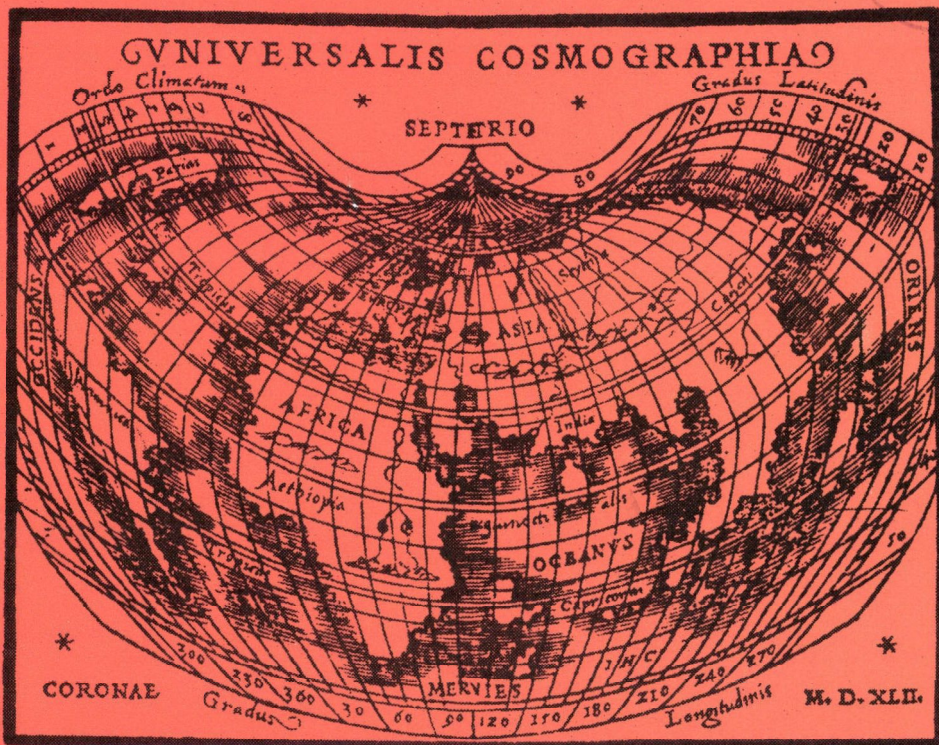
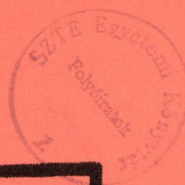

57779

2002 OKT 25.

57779

VILÁGTÖRTÉNET

2002 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Kéri Katalin: Női szépségápolás az iszlám középkori világában	3
Klesitz István: A berlini kongresszus és a magyar közvélemény	20
Balogh Ádám: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben	37
Komár Krisztián: Az egyiptomi függetlenség útja a magyar követi jelentések tükrében (1922–1936)	47
Szélínger Balázs: Magyarország részvétele Olasz Kelet-Afrika gyarmatosításában	58
Ferwagner Péter Ákos: Izrael Állam megalakulása és az algériai nemzeti mozgalom	66
J. Nagy László: Magyarország és az algériai háború: Ferhat Abbasz budapesti látogatása	80
Simándi Irén: „Sajtószolgálat Budapest felé”. Mikes Imre visszaemlékezései az 1947-es békeszerződésre	87
SZEMLE	
Eduard Winkler: Wahlrechtsreformen und Wahlen in Triest 1905–1909 (Ism.: Klesitz István)	92
T. G. Masaryk a Podkarpatská Rus – T. G. Masaryk ta Zakarpattjá (Ism.: Botlik József)	95
Die österreichischen Opfer des Holocaust (Ism.: Tihanyi János)	98
Claerwen Howie: Agent by accident (Ism.: Figder Éva)	100

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II.28.)

Terjeszti A Magyar Posta.
Előfizethető a Hirlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,—Ft, példányonkénti eladási ára: 200,—Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42) 447-
168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

NŐI SZÉPSÉGÁPOLÁS AZ ISZLÁM KÖZÉPKORI VILÁGÁBAN

Az iszlám középkori világa színes és változatos, európai szemmel nézve olykor mesésnek és misztikusnak tűnő civilizációja évszázadok óta a kutatók érdeklődésének középpontjában áll. Ennek, az Indiától al-Andalúszig ívelő óriási birodalomnak a 7. és 15. század közé tehető („középkori”) története máig sem teljesen feltárt. Különösen sok titok és homály lengi körül a korabeli muszlim nők életének, mindennapjainak históriáját.

Az iszlám országainak női lakóiról a 19. század végéig főként olyan írott és ikonografikus források maradtak ránk, amelyeket férfiak hoztak létre. Emiatt a jogi, irodalmi, orvosi szövegekben és útirajzokban olvasható, nőkről készült leírások, illetve az őket ábrázoló képzőművészeti alkotások azt a gondolkodás- és látásmódot tükrözik, amely a férfiak sajátja volt. Maguk a középkori muszlim nők csak kevés műben fejtették ki gondolataikat – hasonlóan Európa keresztény asszonyaihoz –, és verseiknek, dalaiknak jelentős része al-Andalúsz területén került lejegyzésre, így azok az iszlám birodalom keleti felének nőiről nem, vagy csak áttételesen és elvétve tartalmaznak információkat. A középkori muszlim nők valódi világának fényei és árnyai így tehát férfi kortársaik prizmáján áthatolva vetítődnek elénk, torzításoktól sem mentesen. A nőtörténeti kutatómunka végeredménye így aligha lehet más, mint a vizsgált századokban élő férfiak nőkről, női életmódról szóló gondolatainak és leírásainak szintézise.

A középkori iszlám nőtörténetének korlátozott feltárása kapcsán szükséges néhány további fontos problémát kiemelni. Elsőként azt, hogy a számos kultúra jellegzetességeit egybeolvasztó, ám sohasem egységes óriási muszlim birodalomban mindig jellemző volt a vallásos tanításoktól többé-kevésbé eltérő életvitel. Időszakoktól, területektől, sőt személyektől és vallásmagyarázó iskoláktól is függött, hogy hogyan teljesültek az iszlám eszméi a napi gyakorlatban. Következésképpen a muszlim nőtörténet sem szűkíthető az iszlám vallás tanításainak értelmezésére, hanem magában foglalja a hétköznapi valóságának komplex feltárását is.

Kiemelendő továbbá, hogy éppen ezen, a mindennapi élet jelenségeit és struktúráit illető különbségek miatt nem lehetséges átfogó értelemben „muszlim” nőkről beszélni, hanem mindenütt, ahol lehetséges, jelölni kell a területenként, korszakonként és társadalmi hovatartozástól függően tapasztalható eltéréseket. Végezetül lényeges aláhúzni, hogy nőtörténet önmagában nem létezik, mert a nők és férfiak, idős és gyerekek históriája csak együttesen, összefüggéseiben vizsgálható, a múlt lehető legteljesebb és leghitelesebb feltárása jegyében. Ez a tanulmány tehát nem vállalkozhat másra és többre, mint arra, hogy változatos források segítségével elrepítsen egy távoli korszakba, a vizsgálódások előterébe állítva a női szépségápolást, magát a nőt, ám nem kiszakítva őt korabeli környezetéből és kortársai közül.

Női szépségeszmény az iszlám középkori világában

A híres nőalakok, női életmód bemutatása mellett az eszményi nő képe, illetve a női szépségideál is gyakorta megjelenik a 7–15. század között keletkezett szóbeli, írott és

tárgyi forrásokban, és változásának nyomon követésével az iszlám kultúra történetével kapcsolatos fontos adalékokhoz juthatunk.

Az iszlám jogi forrásai – bár tartalmazzák a nő külsejére, ruházkodására és egészségi állapotára vonatkozó utalásokat – elsősorban a vallás szempontjából kívánatos erényekről és viselkedésformákról íródtak. A *Korán* 60. szúrája például egyértelműen megfogalmazza, hogy az ideális nők „Allah mellé nem társítanak semmit, nem lopnak, nem paráználkodnak, nem ölik meg a gyermekeiket és nem állnak elő hazugsággal, amit a bensejükben eszeltek ki...”¹ Más, főként irodalmi és képzőművészeti alkotásokat kell vizsgálnunk ahhoz, hogy az eszményi női szépség jellemzőit kibontsuk. A nőideál változásához többek között hozzájárult az iszlám terjedése nyomán előállt jólét, a kifinomult városi életforma, az arab törzsek és más népek közötti kulturális, ízlésbeli kölcsönhatások, az egyes földrajzi térségek hagyományai, valamint a szépítkezés, a tisztálkodás és a táplálkozás új módszerei és eszközei, a divat változása, és természetesen maga a nők helyzetének alakulása is.

A preiszlamikus idők arab törzsi társadalmaiban, a *dzsahilija* korában, illetve az iszlám kezdetén a beduinok azokat a nőket tartották értékesnek, akik képesek voltak egészséges gyermekeket szülni, és elég erősek és kitartóak voltak ahhoz, hogy különböző – gyakran igen nehéz – munkákat végezzenek. A termékeny és odaadó nő eszménye később a hadiszokban is tovább élt, a hit, az erény és a szépség mellett a termékenység kiemelt helyen szerepelt a nő értékének megítélése esetén.

Az iszlám vallás terjedésével a női szépségideál jelentősen megváltozott. Úgy az új vallás, mint az új esztétikai közeg arra inspirálta a költőket és filozófusokat, hogy elgondolkodjanak a szépség természetén. A teljességre törekvő, a világban harmóniát és szimmetriát (mint Allah létének bizonyítékait) kereső muszlim gondolkodás felismerte és megpróbálta visszatükrözni is a szépséget, lett légyen szó valamely építészeti alkotásról, illatszerről, költeményről, miniatúráról vagy éppenséggel magáról az emberi testről. A középkori muszlim egészség- és szépségfelfogás az embert (férfit és nőt egyaránt) a maga egészében, szűkebb és tágabb környezetéhez kapcsolódva jelenítette meg, mint olyan lényt, aki Allah teremtményeként része a nagy egésznek, a világ teljességének. Így tehát a női szépségideálról szóló források sem csupán az erotika vagy az esztétika síkján értelmezhetőek, hanem bennük kifejezésre jutott maga a muszlim gondolkodás, az ember létezésével, ember és természet, illetve Isten kapcsolatával összefüggő muszlim világfelfogás. E gondolatból következik, hogy számos, a nő szépségéről szóló költemény éppúgy értelmezhető a földi szerelem leírásaként, mint az Istent kereső ember misztikus érzéseit kifejező műként. A *dzsamál* vagy *maláha* szóval jelzett „szép, szépség” esetben tehát a fizikai és az erkölcsi-lelki szépség összekapcsolódik.² Ezen szemlélet jegyében érthető meg az is, hogy a Paradicsomban a boldog öröklétet elnyerő muszlimokat – egyik legnagyobb jutalomként hithű földi életükért cserében – szépséges szütleányok („nagyszemű hurik”) várják.³ A női szépség tehát az isteni mű beteljesedése, Allah nagyságának kifejeződése.

A női szépségápolás legfőbb szinterei: a fürdők

Az iszlám társadalmának azon nőtagjai, akik a középkor során helyzetüknél fogva megengedhették maguknak, minden nap hosszú órákat töltöttek szépítkezéssel és tisztálkodással. Mivel a muszlim hívők mindegyikének állandó kötelessége a (rituális)

mosakodás, városaikban – Keleten és Nyugaton egyaránt – igen fejlett fürdőkultúra alakult ki. A tisztaság, illetve maga az egészség hozzátartozott a harmonikus életvitelhez, ez a világ teljességéről való gondolkodásnak része volt. Egy adott kor vagy földrajzi terület „divatos” női szépségeszményét a muszlim hölgyek csakis úgy tudták megközelíteni, ha gondosan ápolták testüket, és az ideálképnek megfelelően korrigálni próbálták apróbb-nagyobb testi hibáikat.

Az iszlám világának női szépségápolásáról olvasván a felületes szemlélő könnyedén ítélkezhet úgy, hogy az a női csáberő fokozását, a férfiak szívének rabul ejtését célozza. (A múlt századi magyar utazók tollából például gyakorta születtek ilyenfajta leírások, látván – illetve többnyire csak hallván – a török, egyiptomi stb. nők szokásait.) Ha azonban a muszlim orvoslás sok évszázad alatt született tudományos eredményeit áttekintjük, és ebből, illetve a muszlim gondolkodás egészéből indulunk ki, világossá válik, hogy mivel maga a szépség (csakúgy, mint az egészség) Allah művének a beteljesülése, az isteni harmónia visszatükrözője, ezért a szépség- és egészségápolás (egymástól elválaszthatatlanul) az iszlám valláshoz tartozó kötelezettség.

Mindezt a gondolatsort teljes mértékben alátámasztja a muszlim birodalomból ismert sok ezer köz- és magánfürdőnek az Univerzumot idéző és szimbolizáló épületegyüttese, illetve a tisztálkodás szabályai. A víz maga az arabok számára a Paradicsomot előrevetítő földi jelenség. Miként a sivataglakó beduinoknak egyik legnagyobb gyönyörűséget az jelentette, ha édesvizű oázisok mentén kialakult városokba értek, a városlakóknak a fürdő (*hammám*) biztosította a kapcsolatot az éggel. A Korán szerint „Allah vizet bocsát le az égből, és újjáéleszti vele a földet” (2:164; 20. o.), és a Paradicsom leírásakor is fontos szerephez jut a víz az idilli állapotok ecsetelésében. Az iszlám kultúrában a zubogó források és szökőkutak, a szemet gyönyörködtető vízmedencék legalább annyira szolgálták a hívők lelkének, mint testének a felüdülését. A fürdők azonban még jelentősebb szerepet töltek be a muszlimok életében: e helyszíneken tisztálkodás közben nem csupán a szemükkel, hanem valamennyi érzékszervükkel megtapasztalhatták a felfrissülést, az újjászületést, magát az isteni harmóniát. A *hammám* ezért a szent és a profán keresztpontjában álló, sajátos intézmény volt az iszlám kultúrában, és – bár építészetileg számos megoldást a római thermákból⁴ merítették az arabok – mind megjelenésében, mind pedig jelentőségét tekintve a muszlim fürdő minden korábbi hasonló építményt felülmúlt.

Egy-egy város hírneve és gazdagsága a közfürdők számában jutott kifejezésre. Ibn Khaldún azt írta, hogy „a jólét és a gazdagság luxust követel”, és más történetírók, illetve utazók is hajlottak arra, hogy valamelyest eltúlozzák a muszlim városközpontokban található *hammámok* számát.⁵

A fürdő elkülönített részei a rituális megtisztulás különböző lépéseit szimbolizálták, építészeti megjelenítése pedig olyan esztétikus – sokszor pazar – volt, hogy a *hammám* valóban maga volt a „földi Paradicsom”. A 12. századi szerző, Abd al-Latif al-Bagdadi „A hasznosság könyve” (*Kitáb al-ifada*) című művében részletes képet festett Kairó közfürdőiről. Leírása szerint a *hammámok* boltíves tetőszerkezetét oszlopok tartották, és – a külső szemlélő számára is megkapó látványt nyújtó – kupoláik az épület belsejében tartózkodó fürdőzőket kápráztatták el leginkább. Más muszlim épületekhez hasonlóan a fürdők kupolái is az égboltot (tágabb, átvitt értelemben Allah világát) szimbolizálták. A szépen ívelt tetőkön apró, gyakran csillag alakú ablakok voltak, amelyeket különböző színű, áttetsző (nyitható és mozgatható) üvegekkel fedtek

a fürdő építői. Így, miként a fenti szerző is írja, a *hammám* vendégei valóságos fényárban úsztak, a medencék víztükrén, a csempével borított falakon és padlón a napfény erősségétől és irányától függően mesebeli színes fények vibráltak. Al-Bagdadi szerint aki egyszer részese volt e látványnak, sosem akar többé máshol lenni, és szerinte a legcsodálatosabb paloták látványa sem nyújt olyan élvezetet, mint a közfürdőkben megtapasztalható szépség.⁶

A fürdők falait és padlóját borító fényes, márványból készült és színezett csempék csak fokozták ezt az élményt: a granadai Alhambra csodás fürdőinek (melyeket I. Juszúf idején építettek) falait például arany, szürke, zöld, kék és vörös csempék díszítették.⁷ Az Ezeregyéjszaka 132. történetének egyik (*ar-tavil* versmértékben írt) költeménye így foglalja össze e gondolatokat:

„E háznak erős kötömbök im virágai,
ha tűz lángja nyalja körbe, szívünk örül neki,
pokolnak gyanítanád, valójában ott a menny,
S napot, holdat is látsz számosat benne fényleni.”⁸

Az építmények belső tagoltsága is logikus rendet követett. A fürdő bejáratánál voltak megtalálhatóak az öltözők, és itt volt a színtere a tisztálkodáshoz szükséges kellékek beszerzésének is: lehetett törölközőt vagy köntösöt kölcsönözni, haj- és testápoló szereket vásárolni. A *hammám* ezen részében illemhelyeket is kialakítottak.

Az öltözőkből a vendégek legelőször a meleg vizes terembe jutottak, ahol igazi gőzfürdő várta őket. A helyiségben lévő hőmérsékletet és páratartalmat a padlóba épített agyagcsövekben áramoltatott víz hőfokával és mennyiségével szabályozták. A forró vizes teremben a felhevült padlót a fürdőszolgák vízzel locsolták, és így keletkezett a test pórusainak megnyitását segítő finom pára. Ebből a teremből a langyos vizes medencé(ke)t rejtő fürdőszobába mentek a vendégek, onnan pedig a hideg vizes mártózást biztosító helyiségbe. A *hammámnak* voltak még más, fontos részei is, például azon szoba vagy szobák, ahol pihenéssel, szépítkezéssel vagy éppen étkezéssel tölthették el az időt a muszlimok.

Egy-egy *hammám* mérete és termeinek, illetve medencéinek száma természetesen függött az építető(k) anyagi helyzetétől, társadalmi pozíciójától, vagy az adott térség szokásaitól, a fürdőzők igényeitől. A fentiekben felvázolt fürdő az „ideális” változat: egységei az évszakokat szimbolizálták: a legmelegebb helyiség a telet, a langyos az őszt, a hideg a nyarat, a pihenőhelyiség pedig a felüdülést hozó tavaszt juttatta a szemlélők eszébe, miként ez például Abd ar-Rahman Badawi „A misztériumok misztériuma” című művéből is kiolvasható.⁹ A nagyobb méretű, jelentős beruházással felépített fürdők egész embertömeg tisztálkodásának a helyszínei voltak, éppen ezért fontos volt, hogy a szegény és gazdag vendégek bizonyos mértékű elkülönítését megoldják. Erre szolgált például az öltözőkabinok kialakítása, hogy a hétköznapi emberek ne láthassák az előkelők mezítelenségét, és léteztek olyan egyszemélyes kádak is, amelyek ugyanezt az elkülönülést lehetővé tették a medencék népes világával szemben.

A fürdőzés szabályai – miként a *hammám* felépítéséből is kiolvasható – meghatározottak voltak, maga a termék elrendezése kijelölte a művelet menetét, hiszen a különböző hőfokú termekből csak meghatározott sorrendben lehetett továbbhaladni (meleg – langyos – hideg – száraz).

Nők a fürdőkben

A nyilvános fürdők azon kevés helyszín közé tartoztak, ahová a nők is ellátogathattak. Természetesen csak akkor, amikor a férfiak nem voltak jelen, általában a déli ima után, az alkonyi ima előtt. (A nagyvárosokban persze léteztek csakis nők, illetve férfiak részére fenntartott fürdők, ez utóbbiaké leggyakrabban a bazárnegyedben.) A nők számára éppúgy, mint a férfiaknak, a fürdő a társasági élet fontos színterét jelentette, azt a helyet, ahol a barátnőkkel nőrokonokkal és ismerősökkel hosszas – a testi közelség miatt gyakran intim – beszélgetéseket folytathattak. A források szerint a *hammám* nem pusztán a tisztálkodás és szépségápolás legfontosabb muszlim helyszíne volt, hanem olyan intézmény, ahol a nők között körbe-körbejártak a legjobb szépségápolási szerek és ételek receptjei, ahol megbeszélték a legújabb híreket és pletykákat, tanácsokat adtak egymásnak gyermeknevelési és szerelmi ügyekben, sőt számos szerző szerint a fürdőkben készítették elő a házasságkötéseket is. A nők számára a fürdő tehát sokrétű jelentéssel bírt, akár a szabadság szimbólumaként is felfogható. Éppen ezért a *hammám*ba menetel a muszlim hölgyek esetében nagy előadást jelentett: a legszebb ruháikat és legdrágább ékszereiket magukra öltve indultak fürdőzni, mintha esküvőre mennének.¹⁰

A nők kisebb gyermekeikkel és házuk háremében lakó nőtársaikkal vonultak a fürdőbe. A kisfiúk közül csak azokat vihették magukkal, akik „nem voltak még eszesek”, és amint felsejűdtek, a női fürdőszolgák hazaküldték őket, mondván: „Majd apáddal gyere vissza!” A fürdő személyzete is nőkből – esetleg eunuchokból – állt, és amikor az asszonyok elfoglalták a „földi Paradicsom” épületét, a bejárati ajtóra török-közökendőt akasztottak, jelezvén az utca embere számára, hogy a *hammám* férfiaknak tiltott terület, időlegesen csakis a nők birodalma.

A fürdő a muszlim nők számára a váltott vizekben való megmártózás és izzasztás mellett az agyagos és egyéb pakolások, test- és bőrmasszírozás, hajápolás és testszörtelenítés műveletéhez jelentett színteret. A meleg vizes teremben történő, nagyjából félórás izzasztás után a fürdetőasszonyok egy lepedővel letakart márványpadra fektették a vendéget, és ledörzsölték egy *okra* nevű agyagszerű anyaggal, amit „Arménia földjének” is neveztek.¹¹ Ez a gőztől és melegtől kitépült pórusú bőrt átjárva alaposan kitisztította a testet, és meglágyította, szépítette a bőrt. E pakolást lemosva a hajmosás, a fejbőr masszírozása következett, amelyhez illatos és habzó anyagokat használtak.

A muszlimok körében – férfiak és nők között is – igen elterjedt volt a hajfestés szokása. Vagy feketére festették hajukat (a férfiak a szakállukat is), vagy hennával színezték, amely aranyvörös, narancsos árnyalatot kölcsönzött a hajnak. A nők gondosan, tincsenként festették be a hajukat, ügyelve, hogy a henna ne érje nyakuk vagy homlokuk bőrét,¹² hiszen azt is befogta volna (a hennát használták különböző testrészek, például a kéz festésére is).

A fürdőzést, masszázst és hajmosást a szörtelenítés művelete követte, amely az iszlám világban általánosnak mondható volt. Ez több lépést is magában foglalt: a hónalj, a kar, a láb, az arc, illetve a szeméremdomb teljes szörtelenítését. Ez utóbbi a muszlim nők vallásos kötelezettsége volt, a Korán ezen kijelentésére alapozva: „ne mutassák a díszeiket, kivéve férjüknek...”,¹³ amely mondat több kutató szerint – egy másféle értelmezésben – helyesen így hangzik: „ne rejtsek el magukat férjeik elől...”¹⁴

A szőrtelenítésnek több módját ismerték, és a különböző technikák, kenőcsök használata függött a térségben kialakult szokásoktól, és természetesen aszerint is változott, hogy a test melyik részét kívánták lecsupaszítani. Ismerték és alkalmazták ugyan a borotválást, de elterjedtebb módszer volt a *nura* nevű krém használata, ami egyfajta ragacos kenőcs volt, amit felkentek a megfelelő bőrfelületre, és egy kis idő elteltével letörölték, a kihullott szőrszálakkal együtt. Ez, és a többi ilyesfajta krém oltatlan meszet és arzénos triszulfátot tartalmazott, amely adalékanyagok túl gyakori vagy túl hosszas használata során a bőr elveszíthette puhaságát, ezért a kenőcsöt gyorsan le kellett öblíteni, és a szőrtelenítés végén a bőrfelületet ápolószerekkel kezelték. E célra rizslisztből, csicszeriborsóból vagy babból készült, bőnyugtató és tápláló pakolást készítettek, a növények porrá tört magvát rózsá- vagy mirtuszillatú vízben feloldva.¹⁵ Egy másik, elég fájdalmas depilációs műveletnek is alávetették magukat a muszlim nők szépségük érdekében: az arcukon és lábukon lévő szőrpihéket vastagon bekenték egyféle sziruppal és terpentinnel, és amikor az elegy rászáradt a bőrükre, azt eltávolítva szőrszálaik kitépődtek.

A test szőrtelenítésével kapcsolatos hanyagságot a muszlimok piszkosságként és ápolatlanságként értelmezték, és a szőrös nők állandó csúfolódások, adomák tárgyai voltak.¹⁶ Előírás volt a hetente legalább egyszer történő depiláció, és 40 napnál hosszabb szünetet nem tarthattak a hívő nők e művelet elvégzését illetően.

Egészségmegőrző, higiénés szerepe mellett egyes szerzők azt is kiemelték a szőrtelenítésről, hogy növeli a termékenységet, mivel „gyengíti az ártalmas testpárákat, és a spermafolyamok az éppen megfelelő nedvességgel találkoznak”¹⁷ a női testbe érve. A szépen szőrtelenített test tehát mind esztétikai, mind pedig egészségügyi szempontból értékesnek számított a muszlimok körében, és az „élet örömei” között tartották számon.

A szőrtelenítést a manikűr követte, majd a szépítkezés utolsó fázisa, az arc kikészítése jött, ami nagyon fontos volt a muszlim nők körében, különösen a szemek hangsúlyozása, hiszen a fátyolviselés miatt ez volt az egyetlen eszközük szépségük és ápoltságuk megvillantására az illatosító szerek használatán kívül.

A szemek kifestését illetően a muszlim nőknek volt honnan meríteniük az ötleteket és a szépítőszer receptjeit. Már az ókori Kelet országaiban is szokásos volt az árnyékos és kifejező szemek rajzolása, a régi Egyiptomban például antimont vagy galenitet használtak a szemhéj kihúzására. Az arab nyelvben ezt a szert *al-kohl*-nak hívták.¹⁸ Perzsiában ezt az anyagot *szurmának* vagy *iszfaháninak* nevezték, és vízben feloldva, kis elefántcsont pálcikákkal vitték fel keresztirányban a szemükre, és szemhéjukat kis ideig lehunyva tartva az egész szemük körvonala körben fekete lett.¹⁹

E kozmetikai szernek olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy gyakran még az újszülöttek szemét is megkenték vele, bizván egészségvédő szerepében.

A fogak tisztításához összezúzott gyöngyház, tojáshej és faszén keverékét használták, az ajak, illetve a fogíny pedig festés nélkül is állandóan élénkpiros színű volt a béttelvelek rágcslálásától. Az arcot viszont kissé kipirosították egy púderszerű anyaggal.²⁰

Valószínűleg a *hammámban* fürdőző és szépítkező hölgyek sokasága ismerte az ókori Keleten és al-Andalúzban azokat a kozmetikai szereket és eljárásokat, amelyek – a fentebb ismertetett anyagokhoz és praktikákhoz hasonlóan – hozzájárultak szépségük és egészségük megőrzéséhez, s így férjük szívének rabul ejtéséhez, amire –

a többnejűség szokását és az ágyasok jelenlétét elfogadó társadalmakban – minden nőnek nagy szüksége volt. A 11. században egy szír orvosi könyv, „A házasság könyve” számos kozmetikumot is számba vett, különös figyelmet fordítva a női vonzerőt növelő szerekre. A bőrtisztító krémek alapanyagait a kozmetikai ipar a mai napig széles körben felhasználja, mint például a rizs-, árpa- vagy mandulalisztet, a bóraxot és a halolajat. E könyvben volt például egy olyan recept, amely a bőr kisebb és súlyosabb egyenetlenségeinek eltüntetését ígérte egy krém segítségével, mely „az arcát csillogó rózsaszínné és ragyogóvá változtatja, és eltűnik minden vörös folt és sömör, a lepra nyomai, a himlőhelyek, minden régi forradás, májfolt, mégpedig oly mértékben, hogy a [krém használójára] 7 nap után a saját testvére sem ismer rá.”²¹ As-Sirázi „csodareceptjében” többek között az alábbi alapanyagok szerepeltek: meggy, szőlőgyökér, sáfrány, kandiscukor, gumiarábikum, denevérvizelet, anyatej, tojásfehérje, mandulaolaj, fűgelé, szárított, porított tengeri hagyma, vérehulló fecskefű, menta, csicseriborsóliszt, rizsliszt, pisztácia, római mustár, örmény bórax, víz, olaj és újabb adag tojásfehérje az anyagok összeállításához.

A nagy szír orvos receptjei között fog- és szájapolási szereket is találhatunk, és – mivel szerinte a kemény húsú, erős nőket szeretik igazán a férfiak – olyan ételeket is elősorolt, amelyek serkentik az étvágyat, és hozzájárulnak a hizáshoz, mint például a fűszerekkel elkevert mézes dió.²²

Az efféle, házasságkötés előtt álló lányok vagy feleségek által forgatandó művek tartalma szájról szájra járt a muszlim világban, feltételezhetjük, hogy a fürdőző nők ismerték ezeket. A *hammám* oldott környezetében megosztották egymással tudásukat, csereberélték ismereteiket. Valószínűleg ebből is következett, hogy a női fürdők nagyon hangosak voltak, a külső szemlélő számára úgy tűnhetett, hogy mindenki egyszerre beszél. Al-Hakim kalifa számára például annyira utálatosnak tetszett a fürdőépületből szobái felé szálló hangzavar, mely nyugalmit elűzte, hogy mérgében úgy rendelkezett, hogy zárják le a fürdő ajtajait oly módon, hogy a nők addig ne tudjanak onnan kijönni, amíg éhen nem pusztulnak!²³

Különösen hangos volt a *hammám* és környéke akkor, ha egy házasságkötés előtt álló szütleányt vezettek oda az esküvő előtti tisztálkodás és testszépítés céljából. A fürdő már e műveletsort megelőzően is fontos szerepet játszott a házasságok előkészítésében. Az anyák gyakran itt „nézték ki” fiaik számára az arát, mondhatni, ők voltak fiúgyermekük „szeme”, hiszen a férjek csakis a házasságkötés után tekinthették meg először feleségük testét (néha még arcát is). A fürdő környezete a leendő anyósnak teljes mértékben lehetővé tette, hogy az ott tisztálkodó leányokat szemügyre vegye, meggyőződjön testi adottságaikról, viselkedésükről, beszédjüket hallgatva következtessen gondolkodásmódjukra és erényeikre, és (nő)rokonait megismerve benyomásokat szerezzen a családról. Európai szemmel nézve meglehetősen furcsa, ám a *hammám* világával összeegyeztethető volt az a szokás, hogy a leendő anyós megnévelte testét – annak női hozzátartozói jelenlétében – a fürdőben szivaccsal és kefével megtisztogatta, így mérve fel, hogy nincs-e a leánynak valamilyen testi hibája.²⁴

A fürdőben lehetett megbeszélni a hozomány részleteit is, és amennyiben a házasságot nyélbe ütötték (természetesen a jegyespár férfi hozzátartozóinak ügyleteként, de mégiscsak az anyák által befolyásolva), az esküvőt megelőző napok valamilyen tapasztalt fürdetőasszonyok csinosították ki a menyasszonyt. A muszlimok körében is ez az a pillanat, amikor az ara testét a lehető legszebben felékesítik, és e

rítusnak fontos állomása volt a *hammám*. A leányt nagy énekszóval és vidám kiáltásokkal kísérték a fürdőbe, aztán pedig haza, és a zajos, vidám menyasszonyi menetet a mai napig *zaffat al-hammámnak* nevezik, ami annyit tesz, hogy „esküvő előtti fürdőünnep”.²⁵

Noha a konstantinápolyi levelei kapcsán elhíresült hölgy, az angol Mary Wortley Montagu a 18. század elején (1717-ben) járt a Török Birodalom virágzó központjában, a női fürdőzés és a menyasszonyi fürdőünnep leírását adó tapasztalatai a kutatók szerint korábbi, arab–perzsa helyszínekre is visszavetíthetőek. A lady leírta, hogy a 17 év körüli menyasszonyt számtalan, mintegy kétszáz nőrokona és barátnője kísérté el a fürdőbe, ahol fiatal lányok énekes köszöntői között többször is végigvitték a termeken, elvégezték rajta a testszépítést, és végül, a pihenőteremben az idősebb asszonyok ajándékokkal (gyöngyörök, szövetek, kendők) halmozták el.²⁶

Ő is tapasztalta azt, amit korábban a középkori muszlim világ számos szerzője papírra vetett: a fürdőkben a nők mezítelenek voltak. Ezt a muszlim birodalom vallásos szerzői szigorúan elítélték, és több olyan forrás is ránk maradt, amelyek szerint ajánlották a szeméremtest elfedését – férfiak és nők esetében is. Noha sokan valószínűleg így, ágyékkötőben fürdöztek, voltak olyan fürdők vagy városok, ahol kevésbé voltak szemérmesek az emberek.

Ibn al-Haj a középkorban például azt jegyezte fel az egyiptomi és marokkói fürdőkkel kapcsolatban, hogy „[a nők] mezítelen szeméremtesttel mennek a fürdőbe. Ha egyszer megtörténne, hogy egy nő eme részét a köldökétől a térdéig eltakarná (...), a többi nő nevetne rajta, és csúf szavakkal gúnyolná mindaddig, míg fel nem fedné magát”.²⁷ Bár a fürdőkben több helyszínen és korszakban is valóban mezítelenek voltak a nők és gyermekek, ez önmagában semmiféle erkölcstelen viselkedést nem eredményezett, noha tény, hogy egyes irodalmi történetekben olvashatunk leszbikus nőkről, például az Ezeregyéjszaka 794. meséjében, amikor is Zubejda hercegnő szolgálólánya a fürdőben beleszeretett egy fiatal nőbe.²⁸

Al-Ghazzáli, aki a „Vallásos ismeretek helyreállítása” című művében külön fejezetet szentelt a *hammámban* gyakorlandó illendő viselkedésnek, azt írta, hogy a nők számára a közfürdő látogatása megengedhetetlen, kivéve azokat az asszonyokat, akik betegek vagy nemrégiben szültek. Vég nélkül intették a férjeket, hogy feleségeiket ne engedjék a fürdőházakba, ám e dörgedelmekek a jelek szerint igen keveset értek. A hagyomány szerint Allah 72 angyalt állított a fürdők kapujába, hogy megátkozzák azokat, akik fedetlenül lépnek be oda. Ennek ellenére voltak – férfiak és nők is –, akik nem ügyeltek a vallásos tanításokra, és megmosolyogták Abu Hanifát, aki – hogy ne kelljen látnia a *hammámban* pucéran fürdőző hittestvéreit – bekötött szemmel vezettette magát a medencéhez.²⁹

A fürdőkben – éppen kétes híruk miatt – nem volt szabad imádkozni, és az a babona járta a muszlim országokban, hogy e hely – a víz keleti néphitben való megítélése alapján – a démonok és a lelkek székhelye, és olyanfajta szellemek, mint amelyek a forrásokban vagy barlangokban élnek, a *hammámban* is megtalálhatók. Ez a babona annyira befészkelte magát egyes muszlim gondolkodók fejébe, hogy bizonyos jogtudósok azon elmélkedtek, vajon kell-e, és miként lehet fürdőbérleti díjat szedni a dzsinnektől. Kitalálták a szellem- és ördögűzés fürdőbéli módját is: ha valaki gonosz szellemet vélt látni a felszárló gőzben, *biszmilát* kellett kiáltania.³⁰

A fürdővel kapcsolatos megítélés tehát nem volt egységes a muszlim világban. A hadiszokban egymásnak ellentmondó részletek olvashatók: a *hammám* védelmezői szerint Mohamed egyszer így kiáltott fel: „Mily csodás épület a közfürdő!” Egy másik hagyomány szerint viszont az ördög (*iblisz*) ezt mondta: „Kértem Alláhtól lakóhelyet, és ő a *hammám*ot adta.”

A fürdő tehát hol mint pokol, hol mint földi Paradicsom jelenik meg a középkori iszlám világ forrásaiban. E helyszínen – a körülmények nyújtotta lehetőségek folytán – a léleknek és testnek alkalma nyílt a kifényesedésre a megtisztulásra éppúgy, mint vallásos szempontból elvetendő, erkölcstelen cselekedetekre. Az egyes emberek hitbuzgalmának mértékétől, a közösség erkölcsöket megtartó erejétől függött az, hogy ki mire használta ezt, az önmagában véve fontos egészségügyi-szépségápolási helyszíneként szolgáló létesítményt.

Az mindenesetre hangsúlyozandó tény, hogy a muszlimok körében azokban a középkori évszázadokban tapasztalhatjuk a fürdőkultusz kibontakozását, amikor a keresztény Európában a személyi higiéné, a tisztálkodás elhanyagolt és jelentéktelen területe volt a mindennapi életnek.

Illatszerek alkalmazása

Hérodotosz szerint Arábia illatokkal áldott föld. A muszlim világ irodalmi műveiből is áradnak az illatok, mósusz-, ámbrá- és a rózsaillat lengi körül költeményeiket és meséiket, és illatos részeket tartalmaz maga a Korán³¹ és a szunna is, sőt bizonyos időszakokban (pl. az Abbászida kalifa, al-Muktadir 10. századi uralkodása idején) még a Kába-követ és a jeruzsálemi sziklatemplom szent szikláját is beillatosították péntekenként. Az illatszerek használata többet jelentett, mint a parfümök és esszenciák, ecetek és virágok alkalmazását. Az illatok – mint magának a szépségnek, nyugalomnak és harmóniának a tartozékai – a muszlimokat hozzásegítették az „isteni mű”, a teremtett világ tökéletességének érzékeléséhez. Az illatanyag használatának efajta, misztikus-szimbolikus síkon való értelmezésének egyik legfontosabb bizonyítéka az, hogy nem csupán saját testüket illatosították az emberek, hanem lakásukat és kertjüket, leveleiket, ételeiket és italaikat, valamint szent helyeiket és mecsetjeiket is. Azzal is tökéletesen tisztában voltak a muszlimok, hogy mindenkinek a testéhez, egyéniségéhez vagy éppen betegsége gyógyításához másmilyen illatszert való, és szakértelemmel választották ki a kisebb-nagyobb terek illatosításához illő anyagokat is. A parfümök és egyéb illatszerek előállításához és forgalmazásához a szaktudáson kívül – ami botanikai és zoológiai ismereteket éppúgy jelentett, mint orvosi-farmakológiai felkészültséget, illetve kémiai technológiák, desztillálási és egyéb eljárások ismeretét – szükséges volt az illatanyagok szállításának és kereskedelmének kiépítése is. Ez előbbi Indiából al-Andalúszig ívelő útvonalat jelentett, melynek fontos állomásai voltak azok az ázsiai helyszínek, ahol bizonyos – sokszor csak ott megtalálható – illatszereket és fűszereket szereztek be a karavánok vagy más kereskedelmi kontingensek tagjai. A számos muszlim körében igen kedvelt mósuszt például, mely sok illatszert alapanyagaként szolgált, a kínai Turkesztánban levő Khotanban raktározták. Az ázsiai szigetekről fontos növényeket szállítottak a parfümipar arábiai központjaiba, az ámbrát viszont (*al-anbar*) az Afrika partjainál kifogott bálnák és cetek testéből vonták ki.³² Az iszlám birodalmának nagy felhasználói piacára eljutva az illatanyagok általában a városok

szűkjanak és bazárjainak megfelelő utcáiban kerültek értékesítésre, vagy vándorárusok vitték el azokat a vidéki településekre, oázisokba. Bár minőségétől, fajtájától és ritkaságától jelentősen függött egy-egy illatszer ára, tekintettel a nagyon magas előállítási költségekre (sokszor nagy mennyiségű alapanyagot kellett feldolgozni néhány csepp illatszer kinyeréséhez, pl. az ámbra vagy a rózsaoajj esetében), a veszélyes és fáradtságos szállítási körülményekre (egy-egy illatanyagot több ezer kilométert is utazhattak vízen vagy szárazföldön, míg megérkeztek rendeltetési helyükre, és kikötöttek egy muszlim férfi hennázott szakállán vagy egy szépséges hölgy fekete hajkoronájának tincsein), a parfümök általában igen drágák voltak. Árukat még az a tény is emelte, hogy a boltja mélyén vagy a mecset kapujában, esetleg a poros utakon baktató árus szintén megpróbálta vevőin behajtani a maga hasznát.

A fentebb ismertetett női szépségápolás tehát parfümök nélkül mit sem ért. A fürdőzés után, a test- és arckikészítést követően a szépítkezési művelet megkoronázása volt az illatszerek használata, és a nők otthonaikban, hárembeli szobáikban is megszámlálhatatlan apró, színes, illatesszenciákat rejtő üvegcset tartottak. Az iszlám története során fokozatosan teljesedett ki a parfümök skálája, amelyeknek az előállítási módja gyakran ókori mintákat követett. A legkedveltebb illatszerek között tartották számon a tömjént, a kámfort, a mirhát, a nárdust, az ámbrát és a mósuszt, mely utóbbi anyagról a hagyomány szerint Mohamed úgy vélekedett, hogy az a legértékesebb parfüm-alapanyag.³³

A – jórészt illatos füstölők anyagaként szolgáló, így a vallásos kultusszal összekapcsolódó – fenti szerek mellett már az iszlám vallás kialakulása előtti időkben, a Szászánidák korabeli Perzsiában megkezdték a virágok illóolajából előállított kivonatok készítését. E virágesszenciákról első ízben egy 6. században keletkezett párszi műben esik szó, amelyben II. Khuszran uralkodó apródját, Khus-Azúkot kérdezteti a legjobb parfümökről. Eszerint a királyi jázmin, a perzsiai rózsa, a nárcisz, a kámfor, az ibolya, a bazsalikom, az indiai lóbusz és a majoránna felelt meg legjobban az akkori ízlésnek, és a parfümök királynőjeként a „királyi rózsa, perzsi rózsa, samarkandi bazsalikom, a tabarisztáni cédrátvirág, albán tavorózsa, háromszoros adag indiai aloé-esszencia, tibeti pézma és szikhri ámbra elegye” szerepelt a korabeli receptben.³⁴ A felsorolt virágok mellett kedvelték még az orgona, a szegfű és a mirtusz illatát, és a virágok mellett széles körben használták a muszlim nők (és férfiak) az olyan – fűszerként is közkedvelt – növényeket illatosítóként, mint a szerecsendió, fahéj, kardamom és sáfrány. E növények egészségvédő szerepében annyira hittek, hogy a Közel-Keleten például sokan hordtak nyakukban szegfűszeg-füzéretet, vagy növényi illatanyagokkal átitatott ingeket.

Emellett a parfümök cseppjeiben megtalálhatjuk a különböző gyümölcsökből nyert esszenciákat is, például a citrom, a narancs és a datolyapálma illatanyagait. Az Ezeregyéjszaka varázslatos történetei közül a kilencedikben olvashatjuk egy illatszerárusnál járt hölgy „bevásárlólistáját”, aki „...megállt az illatszerárusnál, és vett tőle tíz különféle szagosvizet, rózsavizet, narancsvirágvizet, lóbuszvizet és fűzfavirágvizet.³⁵ Vett két tábla cukrot, egy üvegcese mósuszos rózsavizet, rozsmaringot, aloét, ámbrát, mósuszt; vett alexandriai gyertyákat, végül mindent beletett a kosárba...”³⁶

Az al-Andalúz területén élők is nagy figyelmet szenteltek a parfümök készítésének és használatának. Az illatszerárusok gyakran az utcán, vevőik szeme láttára állították elő portékájukat, igazodva azok ízléséhez, igényeihez. Árultak illatos hajvi-

zet és eceteket, fogporokat és szájvizeket is, hogy a nők lehelete és haja is elbűvölő illatot árásson. Egy hispániai történet szerint I. al-Hakám Omar emír egy csata kellős közepén arra kérte apródját, hogy illatosítsa be őt cibettel, mert ha véletlenül elesik a harcban, feje – mely csodás illatot áraszt – kiválik majd a többi katona feje közül.³⁷

A színekhez hasonlóan az illatoknak is megvolt a maguk szimbolikus jelentése. Perzsiában például a nárciszparfüm az ifjúságot, a rózsaillat a szerelmet, a bazsalikomból nyert esszencia a gyermeki szeretetet, a violaparfüm pedig a barátságot jelképezte.³⁸

Egy kutató véleménye szerint „az arabok igazán értettek a parfümökhöz. Gondolatvilágukat éppúgy belengte illata, mint ahogy illatos volt tőle a leheletük.”³⁹ A középkori világ előkelő muszlimjainak életéhez tehát minden bizonnyal éppúgy hozzátartoztak az elbűvölő illatok, mint a változatos színek, a varázslatos hangok és az ízletes ételek vagy a finom tapintású kelmék. Aki közülük megtehetette, megteremtette maga körül azt a környezetet, mely valamennyi érzékszervét kellemes ingerekhez juttatta, s így Allahhoz érhetett közelebb.

Öltözködés

A női szépítkezéshez szorosan hozzátartozott az adott korszakban divatos ruhák és kiegészítők gondos megválasztása. Az öltözködési szokásokat illetően – melyek az iszlám birodalmán belül koronként és területenként, illetve társadalmi hovatartozástól függően változtak – a kutatások elvégzéséhez nagyszámú miniatúra áll rendelkezésünkre. A viselet- és divattörténetet vizsgálándó, haszonnal forgathatók továbbá azok az útleírások és irodalmi alkotások, amelyek szerzői női (és férfi) ruhákról is írtak.

Az öltözködési szokásokat alapvetően a muszlim szemlélet határozta meg. Ez a nőket illetően annyit tett, hogy fátyolt kellett viselniük, és nem hangsúlyozhatták öltözékükkel testük vonalait. A ruhák színének és anyagának gyakran szimbolikus jelentése volt, és nem egyszerűen a kor divatjától függtek. Kifejezhették viselőjük társadalmi helyzetét, foglalkozását, vagyoni állapotát, etnikumát és életkorát, sőt egyes uralkodói dinasztiáknak is megvolt a saját ruhaszínük (pl. az Abbászidáké a fekete).

Már a 8–9. században többször előfordult, hogy – megkülönböztetendő az igazhitű muszlimoktól – a kalifátus egyes nagyvárosaiban a más felekezetekhez tartozókat meghatározott színű ruhák viselésére kötelezték (pl. a keresztények kék, a zsidók sárga, a szamaritanusok pedig vörös felöltőt viseltek egy 8. századi jogi döntés alapján).⁴⁰

A hölgyek erkölcsseire is fény derülhetett a ruházat színéből: egyes időszakokban a tisztességes, jó nevelést kapott és kiváló házból való úrnők csak természetes színű ruhadarabokat (fehér, nyersszín drapp stb.) viseltek, és kerülték a színes anyagokat. (A vörös bőrből készült nadrág például több korban a kairói örömlányok ruhatárának alapdarabja volt.) Az elvált asszonyok fehér felsőruhában jártak, a gyászt viselő hölgyek pedig fehérben vagy feketében, illetve kékben, miként a Sáhnmámében is olvasható: Szuhráb halálakor – akit tévedésből ölt meg édesapja – anyja

„... kék gyászruhát vett föl, így öltözött,
de elvész a kék szín a könnyek között.”⁴¹

Zubejda királynő, Harún ar-Rashid kalifa felesége egyik mese szerint fekete gyászruhát öltött.⁴²

A ruhaanyagok közül a selyem, a szatén, a brokát, a bársony, az aranszállal átszőtt keleti kelmék jelentették a luxust, míg az alsóbb társadalmi rétegek asszonyai egyszerű lenvászon ruhákat viseltek, és fátlyuk is nehezebb, durvább anyagból készült, mint gazdag nőtársaiké.

Az illatszerekhez hasonlóan egy-egy ruha attól volt különösen értékes, hogy alapanyagát és díszeit messziről szerezték be, áraban így benne foglaltatott a nagy utazások minden tehertétele, melyen a selymekkel és muszlinokkal vándorló kereskedők keresztülmentek. Külön növelte a ruha értékét a hímzés, illetve az ékköves díszítés, amiről számos forrás tesz említést. Harún al-Rashid felesége, a csodás Zubejda például igazgyöngyökkel kirakott cipőket viselt a 8. században, és e lábbeliket divatba is hozta egész Bagdadban az előkelő hölgyek között.⁴³

A hölgyek ruhadarabjai főleg házukon belül, maguk és férjük gyönyörűségére kerültek kiválogatásra. Az idegen tekinteteknek mindig is rejtve maradtak azok az ízléses és finom anyagból készült fehérneműk, amiket a középkorban a muszlim nők viseltek. Efelé otthon – és az utcára is – általában nadrágot⁴⁴ öltöttek, hiszen egy hadís szerint „Allah irgalmas azokhoz a nőkhez, akik nadrágot hordanak”. E ruhadarab természetesen hosszú és bő volt, amely éppen azért vált – az európai nők öltözködési szokásait messze megelőzve – női viseletté, mert legjobban elfedte az alakot. A nadrág anyaga és szabása koronként és vidékenként eltért: a perzsák például jobban kedvelték a selyemből készültet, míg az egyiptomi nők kedvence a könnyű, szellős, fehér lenvászonból varrt nadrág volt.⁴⁵

Óriási változatosságot mutattak az övek (*tikka*), amelyek – bár nem látszottak – a ruházat fontos kiegészítői voltak. Egy-egy öv a ruhaneműkön belül a leginkább kifejezte viselője egyéniségét, gondolatait, sőt akár származását is. Több előkelő menyasszonyról is maradtak ránk források, akik esküvőjükre különösen értékes vagy kimagaslóan nagyszámú (több száz vagy ezer darab) gyönyörű övet kaptak ajándékba. Az Ezeregyéjszaka történeteinek nőalakjai például arany, ezüst és ékkövekkel kirakott öveket viseltek.⁴⁶ Az övek változatos színe, mintázata, díszhímzései azon szemlélők számára, akik rápillanthattak erre az intim területhez tartozó ruhadarabra, számos üzenetet közvetítettek. Beléje varrott, szerelmes versekből való idézetek, feliratok, a szeretett férfi neve és egyéb „írott” szöveg ékesítette a tikkát.⁴⁷

A nadrág fölül rövidebb, bő taft- vagy szaténszoknyát húztak,⁴⁸ és inget, melyet már a preislamikus időkben is hordtak. Erre rövid kabátkát, pelerint (*mizár*) vagy más ruhadarabot öltöttek, és ékszerekkel díszítették magukat. Sokan viseltek köntöst, lábukon pedig pamutból vagy gyapjúból készült zoknikat, illetve selyemszalagokkal tekerték be a lábukat, s így harisnyához hasonló ruhadarabot alkottak.⁴⁹

Az utcára kilépve a nő a muszlim országokban többnyire fátlyat öltöttek vagy – esetleg – köntösük kapucnijával takarták el a hajukat. Arcuk elé fehér színű géz- vagy tüllszerű anyagot vontak, melyet – a fátlyal alatt – hajukhoz erősítettek. Az utcai járkáláshoz szükségük volt cipőkre vagy papucsokra, jóllehet otthon a – vastag szőnyegekkel borított – lakásban nem viseltek semmilyen lábbelit. Bár a szegények facipőben vagy saruban jártak, a lakosság legnagyobb része bőrpapucsot hordott. A legközségebbeket szamárbőrből, a legfinomabbakat pedig zsiráfbőrből készítették a cipészek.⁵⁰ Az Ezeregyéjszaka meséiben több helyen is olvashatunk a történetek szereplőinek ruházatáról, a 9. éjszakán például egy bagdadi fiatal nő papucsáról tett említést.

tést Saharazád, aki piacra menvén „hímes gyékényszegéllyel és cifra szalagocskákkal díszített papucsot viselt”.⁵¹

Azokon a területeken, ahol jelentős volt az évszakok közötti hőmérséklet-különbség, külön őszi és téli ruhákat is varrattak a nők és férfiak. Bár – északi szomszédaikat utánozván – a birodalom keleti felében is elterjedt bizonyos „téli” ruhadarabok divatja (pl. a viasszal bekent „esőkabátok” viselete a száraz éghajlatú Bagdadban), a hidegebb hónapokra igazából csak a magas hegyekben élőknek, illetve az al-andalúziaknak kellett felkészülniük. Itt télen az előkelő nők – a férfiakhoz hasonlóan – nyúl vagy birka bőréből készült, finom kikészítésű, prémes bundákat hordtak, és nyúl- vagy kecskebőr kiscsizmát. A vidéken élő földművesasszonyoknak a hideg napokban be kellett érniük a gyapjútunikával, szövetinggel, ami fölé kecskebőr kabátot húztak.⁵²

Az évszakokhoz igazodva írta elő a ruhaviselet szabályait a 9. század elején Bagdadból Córdobaba érkezett kurd énekes-zenész, a kifinomult ízlésű Zirjáb, aki divatnaptárat készített. Ebben azt ajánlotta, hogy télen bélelt kabátot és bundát, nyáron fehér, könnyű anyagokból készített ruhákat viseljenek az al-andalúziak, tavaszra pedig a mintás és élénk színű öltözékeket javasolta.⁵³

Al-Andalúz területén – a középkori iszlám világán belül leginkább – nagy hatást gyakorolt a muszlimok viseletére az északi területeken élő keresztények ruházata, és e befolyás fordítva is érvényesült. Bizonyos keresztény uralkodók arab szokás szerint öltözködtek, és trónszék helyett a földön, keresztbe tett lábbal üldögéltek párnáikon, a muszlim katonák pedig pánccélingük felett ujjatlan, hosszú köpenyt hordtak, mint a keresztény lovagok.⁵⁴

Hispania muszlimok által benépesített területei már a 11. században elérték azt a fejlettségi szintet a könnyűipar tekintetében, hogy megtermelték a számukra szükséges szövetek és selymek jelentős részét. Számos, a spanyol nyelvben ma is megtalálható (gyakran archaikusnak tűnő) szó idézi a félsziget muszlim századainak fényes textilipari eredményeit és divatját. A bőrök cserzésével, a hímzéssel, a szövetkészítéssel kapcsolatos szakkifejezések Európa más részeire is átkerültek, mint például a vajpuhaságú, gyönyörűen kikészített bőr elnevezése, a „kordován”.⁵⁵ E nyugati területeken nagyon fontos volt a luxusanyagok készítése, al-Andalúzban a 13. században körülbelül 800 műhelyben foglalkoztak ilyesmivel. Az arab kereskedők által Kinából hozott, a selyemhernyó termesztésével kapcsolatos ismeretek is meghonosodtak Hispaniában, és II. Abd ar-Rahmán idején divatba jött az eperfaültetés, és ennek nyomán nagyot lendült előre a selyemipar.⁵⁶

Noha a középkor során helyenként és időszakonként, uralkodótól vagy vallásjogi iskolától függően többször megfigyelhető volt az öltözködési szokások hagyományos, egyszerű formákhoz és színekhez való visszafordulása, mindvégig jelen volt a luxus, ami gyakorta csillagászati árú ruhákban, extravagáns fejfedőkben vagy pazar kiállítású ékszerekben érte el csúcspontját. A divat szeszélyei, az állandó viseletbeli változások mellett azonban a muszlim Kelet és Nyugat öltözködésében megfigyelhető volt bizonyos állandóság, miként azt egy 17. századi francia nemes is megjegyezte tízéves perzsi tartózkodása nyomán: amikor Iszfahán városában megnézte a „14. század végi nagy hódító, Timur Lenk ruháját (...), felfedezte, hogy a körülötte járókelő iszfahámiak öltözete semmiben sem üt el ettől az immár háromszáz éves ruhada-

rabtól. A perzsák viselete mind a ruhák szabásában, mind a kelmék színeiben és mintáiban sok évszázados hagyományokhoz ragaszkodott.”⁵⁷

Ékszerek

A muszlim világ bazárjainak színes forgatagában a szabók és rövidáru-kereskedők, a papucskészítők és illatszerárusok boltjai mellett a nők gyakran látogatták az ötvösök és ékszművesek műhelyeit, akik fénylő portékájukkal nem csupán a piac forgatagát színesítették, hanem az öltözékeket is.

Az ékszerkereskedelem a középkor során nagy jelentőségű volt a Közel-Keleten: Indiából és Jemenből szállították a rubint, Dél-Iránból és Omán partjai mellől érkezett a bazárokbá az igazgyöngy, a Vörös-tengerről korall, Ceylon szigetéről zafír, Egyiptomból smaragd, Abesszíniából és Kelet-Afrikából pedig elefántcsont és aranypor került az előkelő muszlimok tulajdonába, díszítendő ékszereiket, ruháikat és más használati tárgyaiikat.⁵⁸ (A ma oly értékesnek tartott gyémántot az iszlám világ mesterei kemény anyagok átfűréséhez használták, illetve egy évezreddel ezelőtt Khorasszánban és Mezopotámiában méregként.)

Az ékszerek anyaga, színe, kivitelezése éppúgy jelezte viselőjének anyagi és társadalmi helyzetét, nemét és származását, ahogy az illatszerek és ruhák. A legegyszerűbb, de higiéniai-egészségvédő szerepük miatt gazdagok és szegények körében egyaránt elterjedt „ékszerek” voltak a szegfűszegből, fehér nárciszból, szürke ámbrával vagy kámmforral átitatott gyöngyökből készült illatos füzérek. Az ékszereket valamennyi társadalmi réteg tagjai annyira kedvelték, hogy csak különleges esetekben mellőzték használatát, például ha gyászoltak, miként Hamadáni egyik makámájában olvasható: „A (sirató)asszonyok szétszórták hajukat – verték mellüket, hogy majd meghasadt – nyaklánc, ékkő rajtuk nem maradt...”⁵⁹

Ibn al-Vasszá 900 körül írott művében, a „Jó szokások könyvében” felsorolta, hogy az akkori bagdadi nők miféle ékszerekkel szépítették magukat. Elterjedt volt az akkori időkben, hogy fonott selyemszálon vagy bojtos aranyszálon függő amuletteket hordtak a nyakukban, emellett láncokat, drága- vagy féldrágaköveket (fekete obszidiánt, hegyikristályt, korallt, korundot stb.), gyöngysorokat viseltek, és a nők hajukba is gyöngyöket fűztek.⁶⁰

Egyes időszakokban – főként a 12. század után – az ékszerek a köznépi körében is elterjedtek, mert az egyes termékek megfizethetőbbé váltak. Erre utal az alábbi történet is. Egy kereskedőt álmából kopogtatás vert fel, és „íme, egy nő volt, hozott egy gyöngnyakéket – Ragyogó volt, mint a víz, és a délibábnál kevélyebb – És megvételre felkínálta – És szinte kiraboltam, annyi volt az ára – Oly semmi pénzért vettem meg nyakékét...”⁶¹

A gyöngysorokat és a ruhadíszként használt gyöngyöket a muszlim világ nyugati területén is kedvelték a nők. A 9. században II. Abd ar-Rahmán több, a bagdadi palotából – melyet egy polgárháború során romboltak le – való ékszert vásárolt, amelyek között volt egy tízezer aranydénárért vett híres gyöngysor, amit Sárkánynak hívtak, és valaha Harún ar-Rashid kalifa feleségének nyakán pompázott. Az andalúzi emír ezt kedvenc barátnőjének adta ajándékba, és az egész félszigeten beszélték róla akkoriban.⁶²

A szegényebb nőknek kevésbé értékes gyöngysorokkal is be kellett érnük, egy apró szemű gyöngyökből álló fajtáját ezen természeti kincsnek. A gyöngy és gyöngysor emlegetése az iszlám világának keleti és nyugati országaiban is minduntalan megfigyelhető a költészetben. Szerepelhetett úgy, mint a női szépség és külsőhöz tartozó ékszerdarab,⁶³ de jelképezhette az egészséges, ápolt fogakat, és sok más dolgot is, például a kalligráfiában járatos hölgy írását, miként Szafíjja Bint ‘Abd Alláh, a 11. században élt malagai költőnő írta: „Megmutatom neked írásom gyöngysorait...”⁶⁴ Maga a gyöngyszem pedig szimbóluma volt a leány szüzességének is, miként Haríri egyik (fentebb már idézett) makamájában olvasható: „[A szűz] ... mint kagylóban a gyöngy, csodás...”⁶⁵ és jelképezhette a szomorúságot, a könnyeket is.⁶⁶

A gyöngyfüzereken, láncokon kívül az ékszerészek változatos formájú fülönfüggőket, brosstűket, karpereceket és karláncokat, illetve kéz- és lábujjra húzható gyűrűket készítettek. Az ékszerek előtűnnek a Korán paradicsomi állapotokat leíró részeinél is, például az alábbi szúrában: „Akik hisznek, és jótetteket cselekszenek, azokat Allah kertekbe bocsátja be, amelyek alatt patakok folynak; arany- és gyöngy-karperecekkal ékesítetnek ott és selyem lesz az öltözkük.”⁶⁷

Az Ezeregyéjszaka egyik legelbűvölőbb szereplőjét, Nuzhat al-Zamánt az alábbi módon ékesítették fel, mielőtt a király elé vezették: A kereskedő „finom inget hozott neki, továbbá egy fejre való kendőt, mit ezer dinárért vett, egy hímes török öltözetet, s topánkát vörösarannyal himzettet, gyönggyel és drágakövel kivarrtatat. Fülébe igazgyöngy berakásos aranykarikát akasztott, ezer dínárt érőt, nyakába arany nyakéket, mely keble gránátalmái közül csüngött, keble alá majd a köldökéig érő drágakő kösöntyűket; tíz gömb és kilenc félhold csüngött rajtuk, minden egyes félhold közepében egy zafirkö, minden egyes gömböcske közepében egy rubinkő szikrázott; a kösöntyű értéke háromezer dínár volt, csak egy-egy gömböcske ért húszezer dirhemet. Az egész öltözet, amit ráadott, jókora vagyonra rúgott.”⁶⁸

Több költeményben is kiemelték a korabeli költők az ékszerek ragyogását (a Plejádok csillagaihoz, holdfényhez, napsugárhoz hasonlítva a különböző kövek és nemesfémek megvillanó színárnyalatait), és esetenként szóltak az ékszerek megzörrenő hangjáról is, amit erotikusnak tartottak – lévén, hogy a nő mozdulataival kapcsolatos jelenség:

„[a lány] úgy sétál át lassudan szomszédnője sátorától,
ahogy a felhő vonul: nem siet, s nem tétováz.
Díszjeinek zizegő nesztét hallod, ringva lépdél,
mint mikor a szél kacér estikék között cicáz.”⁶⁹

A nők ékszereiket elefántcsont ládikában tartották vagy intarziákkal díszített kis dobozokban, és – mint személyes tulajdonokkal – tetszőlegesen rendelkezhettek értékeikkel. Azok a szegény nők, akiknek zománc- vagy ezüstgyűrűikre, színes üvegből készült karperecekre is alig tellett, kölcsönözhettek is ékszereket, legalább az olyan jeles napokra, mint egy-egy esküvő.

Az ékszerek és drágakövek a középkori muszlim emberek életében ugyanazt a szerepet töltötték be, mint az illatszerek vagy a szép ruhák: hozzájárultak az esztétikus megjelenés, a szépség megteremtéséhez, védelmezték viselőjüket.⁷⁰

Tanulmányommal a középkori muszlim nőtörténet néhány szeletét kívántam bemutatni. A női szépség és szépségápolás korszakonként és területenként eltérő, ám szinte mindig nagy figyelemnek örvendő jellegzetességeit újabb kutatások tudják majd árnyaltabban, nagyobb – társadalomtörténeti – összefüggésekbe ágyazottan bemutatni.

A muszlim nők életében a szépítkezésnek, a divatnak, az illat- és ékszereknek nem csupán az volt a szerepük, hogy viselőjükre irányítsák a figyelmet: fontos szimbólumai voltak az absztrakt szépségnek: az ápolt, egészséges, szépítkezésre gondot fordító nők végső soron magának az Isten által teremtett világnak a harmóniáját tükrözték vissza ragyogásukkal.

Jegyzetek

- ¹ Korán LX:12 In: Korán – A Korán világa. Fordította: *Simon Róbert*. Helikon, Budapest, 1994. 402.
- ² A Dzsamál szó férfi, a Dzsamila szó pedig női keresztnévként ismert és máig használatos az arab nyelvben.
- ³ A *húrí* (többes számú) főnév egy olyan arab szóból eredeztethető, mely olyan szemeket jelöl, amelyekben éles kontrasztban van a fehér és a fekete szín.
- ⁴ Ezekkel a Bizánci Császárság területén találkoztak a muszlimok.
- ⁵ A városleírások esetében a korabeli szerzők esetenként a mecsetek és minaretek, a könyvek és könyvtárak, illetve a lakóházak és piacok számát is kissé eltúlozták, hangsúlyozva ezzel a város vallási, kulturális és gazdasági értelemben vett kiemelkedő szerepét.
- ⁶ Idézi: *Grotzfeld, Heinz*: Das Bad im arabisch-islamischen Mittelalter. Wiesbaden, 1970. 144.
- ⁷ *Doromy Endre*: Spanyolország. Panoráma, Budapest, 1982.
- ⁸ Az Ezeregyéjszaka meséi. Fordította: *Prileszky Csilla*. Atlantisz, Budapest, 2000. I. köt. 132. mese, 664.
- ⁹ Idézi: *Heller, Erdmute-Mosbahi, Hassouna*: Tras los velos del islam – Erotismo y sexualidad en la cultura árabe. Herder, Barcelona, 1995. 293.
- ¹⁰ *Heller-Mosbahi* i. m. 302.
- ¹¹ *Mazahéri, Aly*: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Európa, Budapest, 1989. 85.
- ¹² *Mazahéri* i. m. 85.
- ¹³ Korán 24:31, 251.
- ¹⁴ L. *Heller-Mosbahi* i. m. 303. A szeméremdomb szörtelenítését minden lányon közvetlenül a házasságkötése előtti napon végezték el első ízben, hiszen nem „önmagáért”, hanem férje örömére kellett elvégeznie e műveletet a muszlim nőnek.
- ¹⁵ *Wiebke, Walter*: Femmes en Islam. Sindbad, Paris, 1981. 173.
- ¹⁶ Egy középkori arab szerző, ócsárolván egy énekesnőt, így írt a hölgyről: „szeméremtestét oly bozontos szőr borítja, mint egy faragatlan kazár arcát”. *Wiebke* i. m. 173.
- ¹⁷ *Heller-Mosbahi* i. m. 304.
- ¹⁸ E szót az európai orvos, *Paracelsus* a 16. században önkényesen spiritusznak fordította, amit ezért máig „alkohol”-nak is emlegetnek.
- ¹⁹ *Wiebke* i. m. 173.
- ²⁰ *Mazahéri* i. m. 86.
- ²¹ Idézi: *Wiebke* i. m. 174.
- ²² Uo. 174.
- ²³ *Heller-Mosbahi* i. m. 305.
- ²⁴ Uo. 307.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ Lásd: *Montagu, Mary*: Briefe aus dem Orient. Stuttgart, 1962. 197. Lásd még leveleinek angol változatását: *Montagu, Lady Mary Worley*: Letters from Constantinople. Ed.: Chatwin, Hilda, Methuen & Co. Ltd, London, 1921.
- ²⁷ Idézi: *Heller-Mosbahi* i. m. 304.
- ²⁸ Még több, a férfiak fiatal fiúkkal folytatott szexuális kapcsolatára utaló történet forrott össze a nyilvános furdókkal.

- ²⁹ *Heller–Mosbahi* i. m. 297.
- ³⁰ Ez a betűszó a „*Bismi ‘lláhi ar-rahmáni ar-rahím*”, Koránban szereplő kezdősor rövidítése, jelentése: „Az irgalmas és könyörülletes Isten nevében”.
- ³¹ Lásd például az alábbi részletet: „Ha ő (a haldokló hívő) azok közé tartozik, akik közel állnak (Allahhoz), akkor nyugalom, fűszeres illatú növények és (a) gyönyörűség kertjei (várják őt).” Korán 56:88-89, 391.
- ³² *Mazahéri* i. m. 341–342.
- ³³ *Wiebke* i. m. 174.
- ³⁴ *Mazahéri* i. m. 326.
- ³⁵ A fűzfavirágból készült vizet azért kedvelték, mert pézsmailatú volt.
- ³⁶ Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 9. éjszaka. 96.
- ³⁷ *Greus, Jesús*: *Así vivían en al-Andalus*. Anaya, Madrid, 1988. 39.
- ³⁸ *Mazahéri* i. m. 326.
- ³⁹ *Brett, Michael–Forman, Werner*: *A mórok. Az iszlám Nyugaton*. Gondolat, Budapest, 1985. 90.
- ⁴⁰ *Wiebke* i. m. 146.
- ⁴¹ *Firdauszi, Abulkászim Manszúr*: *Királyok könyve – Sárnáme*. Magyar Helikon, Budapest, 1975. Fordította: *Devecseri Gábor*.
- ⁴² Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 41. éjszaka, 393.
- ⁴³ *Naila, Minai*: *Women in Islam – Tradition and Transition in the Middle East*. John Murray, London, 1981. 32.
- ⁴⁴ E ruhadarabot az arab nők a perzsáktól vették át, akik már az iszlám kialakulása előtt is viselték.
- ⁴⁵ *Wiebke* i. m. 146.
- ⁴⁶ Lásd pl. Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 48. éjszaka, 422.
- ⁴⁷ E jellegzetességénél fogva az iszlám zárt társadalmaiban az őv kiváló üzenetközvetítő eszköz lett a szerelmes párok tagjai között, mint ahogy *Wiebke* szerint Európa bizonyos korszakaiban a harisnyakötő.
- ⁴⁸ *Mazahéri* i. m. 92.
- ⁴⁹ *Greus* i. m. 30.
- ⁵⁰ *Mazahéri* i. m. 243.
- ⁵¹ Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 9. éjszaka, 94.
- ⁵² *Dufourcq, Charles-Emmanuel*: *La vida cotidiana de los arabes en la Europa medieval*. Ed. Temas de hoy, Madrid, 1994., 126.
- ⁵³ *Lévy-Provençal, Evariste* írása, In: *Historia de España IV*. Dir.: *Pidal, Ramón Menéndez*, Madrid, 1950., 135.
- ⁵⁴ *Greus* i. m. 31.
- ⁵⁵ A berkánszövet (*barragán*), a gazdagon mintázott, vastagabb anyag, a *tiráz*, a *fustánnak* nevezett egyiptomi kelme, a cserzett birkabőr neve, a *badana* éppúgy megőrződtek a spanyolban, mint például a *racanar* és *margomar* igék, melyek közül az előbbi a „magashímzést készíteni”, az utóbbi pedig „hímezni” jelentésben használatos, bizonyítékként arra vonatkozóan, hogy az Ibériai-félszigeten élő muszlimok hímzéseket is készítettek. Lásd e témáról *Lapesa, Rafael*: *Historia de la lengua española*. Gredos, Madrid, 1986., 135.
- ⁵⁶ *Greus* i. m. 32.
- ⁵⁷ *Hegyi Klára–Zimányi Vera*: *Az Oszmán Birodalom Európában*. Corvina, Budapest, 1986., 5.
- ⁵⁸ *Wiebke* i. m. 171.
- ⁵⁹ *Hamadáni*: Az nevet, aki utoljára nevet című történet. In: *A szűz és az asszony – Hamadáni és Hariri makámáiból*. Vál.: *Simon Róbert*, Magyar Helikon, Budapest, 1973. 13.
- ⁶⁰ *Wiebke* i. m. 171.
- ⁶¹ *Hamadáni*: A kereskedő vendégsége In: *A szűz és az asszony... i. m. 21*.
- ⁶² *Greus* i. m. 34.
- ⁶³ Pl. *Tarafa Ibn al-Abd: Khaulát* emlékei című versében: „Barna őz legel, a törzs szemefénye, a nyakán gyöngylánc, smaragdlánc ragyog...” In: *Arab költők a pogánykortól napjainkig*. Vál.: *Germanus Gyula*, Magyar Helikon, Budapest, 1961. 66.
- ⁶⁴ *Rubiera i Mata, María Jesús*: *Poesía femenina hispano-árabe*. Ed. Castalia, Madrid, 1990. 95.
- ⁶⁵ *Hariri*: *A szűz és az asszony... i. m. 55*.
- ⁶⁶ „... hullt-hullt keserű könnyem, mint oldott gyöngyfüzér...” – írta kaszídájában *Imrul al-Kaisz*. Ford.: *Jékely Zoltán*, In: *Arab költők... 66*.
- ⁶⁷ Korán 22:23, 238.
- ⁶⁸ Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 59. éjszaka 476.
- ⁶⁹ *A’sa Kaisz*: *Bücsüvétel*. In: *Arab költők... Ford.: Jékely Zoltán, 72*.
- ⁷⁰ Orvosi műveik sora mutatja, hogy tisztában voltak például a drága- és féldrágaköveknek a szervezet egyensúlyát elősegítő és fenntartó hatásával.

A BERLINI KONGRESSZUS ÉS A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNY

Az Osztrák–Magyar Monarchia keleti politikája

A Balkán-félsziget az 1870-es években az osztrák–magyar külpolitika legérzékenyebb területe volt, mivel a térség stratégiai és gazdasági szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőséggel bírt Ausztria–Magyarország számára. Az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy mi lesz Törökország sorsa, melyik hatalom, milyen formában veheti át az Oszmán Birodalom szerepét, örökségét. A balkáni piac már korábban jelentős szerepet játszott a Monarchia külkereskedelmében, az 1870-es évek közepétől azonban, az erőteljes gazdasági átalakulás következtében a keleti gazdasági kapcsolatok meghatározó tényezővé váltak.¹ A bécsi udvar elsődrendű célkitűzése ekkor a balkáni stabilitás és status quo megőrzése volt, amely egyrészt a török területi integritás fenntartását, másrészt az orosz terjeszkedés megakadályozását jelentette. A közös külügyminiszter, Andrássy Gyula hivatalba lépésekor ennek a Balkán-félsziget nyugalalmát megőrző diplomáciának a híve volt.²

A Monarchia balkáni politikája ugyanakkor különféle belső érdekcsoportok kölcsönhatásának eredményeképpen formálódott. A birodalom vezetésében jelentős erők – az uralkodó, az udvari körök, a felső katonai vezetés – már régóta szorgalmazták a balkáni terjeszkedést, Bosznia és Hercegovina megszerzését. Ennek az álláspontnak a képviselőit nagyhatalmi megfontolások, stratégiai és kereskedelmi elképzelések mozgatták.³ A külügyminiszter csak abban az esetben értett volna egyet a Török Birodalom felbomlásával és kis nemzetállamok alakulásával, ha azok függetlenek maradnak Oroszországtól, gazdasági és kulturális fejlődésük érdekében pedig a Monarchiánál keresnek támogatást. A Monarchia nagyhatalmi pozíciójának erősítése érdekében Andrássy közeledett a katonai vezetés álláspontjához, és hajlott az említett területek annexiójára.⁴ Az 1875. január 29-i titkos tanácskozáson⁵ a külügyminiszter akceptálta az uralkodó és a katonák hódító szándékát, de kizárta, hogy Ausztria–Magyarország támadó háborúban szerezze meg a kérdéses tartományokat. Bármilyen akciót csak abban az esetben tartana alkalmasnak, ha mind a nagyhatalmakkal, mind a Monarchia vezető köreivel el lehet fogadtatni az annexiót, ugyanakkor számolni kell az önálló kisállamok igényeivel is.⁶

A status quo politika azonban nem sokáig volt életben, mivel a hercegovinai és a bulgáriai törökellenes felkelések, majd Szerbia és Montenegró hadüzenete Törökországnak arra készítette Bécsset és Pétervárt, hogy tárgyaljanak a Török Birodalom esetleges vereségének következményeiről és a felmerülő területi változásokról. Az 1876 júliusában létrejött reichstadi szerződés Andrássy kompenzációs politikájának igazolását jelentette. Megállapodtak, hogy Ausztria–Magyarország annektálja Boszniát és Hercegovinát, s a szerződés kizárta a Monarchia léte szempontjából veszélyes nagy délszláv állam megalakulását. Az orosz kompenzáció pedig nem volt olyan jelentős, hogy a külügyminiszternek Pétervár balkáni befolyásának túlzott erősödésétől kellett volna tartani.⁷

A váratlan török győzelem azonban ismét új helyzetet teremtett. Oroszország mindenképpen be akart avatkozni a vesztesek oldalán, mégpedig a Monarchiával közös akcióban. Az 1877-es budapesti egyezményben Andrássy kész volt a semlegesség

vállalására, miután Oroszország garantálta, hogy nem terjeszti ki a háborút a Balkán nyugati részére. A szerződés biztosította a Monarchia számára Bosznia és Hercegovina megszerzését.⁸ Megállapítható, hogy míg a reichstadi szerződés inkább a Monarchia védelmét célzó deffenzív intézkedés volt, a budapesti egyezmény a területi növekedést szolgálta. Az utóbbi megállapodás a balkáni rendezés minőségileg új szakaszát jelentette, mert a félsziget sorsába közvetlenül beavatkozó nagyhatalmi megállapodást szentesítette.⁹

A külügyminiszter az európai Török Birodalom felbomlásával számoló, a Balkán nyugati részének osztrák–magyar befolyás alá vonását célzó politikáját nem tárta nyilvánosság elé. Valódi szándékát még a bécsi és budapesti kormányok előtt is titkolni igyekezett, hiszen tisztában volt azzal, hogy elutasítják az annexiót.¹⁰ A cári birodalom 1877. december 10-én Plevna bevételével döntő győzelmet aratott a Törökország elleni háborúban. A békefeltételekben Pétervár egyoldalúan az orosz érdekeket tartotta szem előtt, s teljesen figyelmen kívül hagyta a reichstadi és budapesti megállapodásokban foglalt osztrák–magyar területi követeléseket. A félsziget keleti és középső részeit magában foglaló Nagy-Bulgária létrehozásának, valamint az új állam kétéves orosz katonai megszállásának a terve a Monarchia keleti politikájának a kudarcát jelentette.¹¹

A megváltozott helyzetben a Monarchia vezetése új stratégia kidolgozására kényszerült. A külügyminiszter felvetette a katonai megoldás, az Oroszország elleni háború lehetőségét. Andrassy nem akart mindenáron háborút, hanem arra számított, hogy Pétervár a közös angol–osztrák–magyar fellépés hatására engedni fog, így Bécs békés úton is elérheti célját. Ez az elképzelés azonban megbukott a felső katonai vezetés ellenállásán, mivel a katonák semmiféle közvetlen akciót nem támogattak.¹² A katonai vezetés, melynek véleményét leghatározottabban Albrecht főherceg képviselte, a külpolitikai és gazdasági megfontolások mellett az osztrák–magyar hadsereget, akkori állapotában, alkalmatlannak találta egy nagy háború sikeres megvívására.¹³ A háborúellenes érveket mérlegelve a császár is az erőszakos fellépés ellen foglalt állást, így az Oroszország elleni háború lekerült a napirendről. 1878. március 3-án San Stefanóban aláírták az orosz–török háborút lezáró békeszerződést, amelyben Oroszország egyoldalúan valósította meg területi elképzeléseit.¹⁴

Új korszak kezdődött Ausztria–Magyarország keleti politikájában. Az osztrák–magyar diplomácia vezetője a továbbiakban a tárgyalásos megoldást helyezte előtérbe, és a nagyhatalmak kongresszusának összehívásán fáradozott.¹⁵ Andrassy előtt egy összetett feladat állt. Az érintett nagyhatalmakkal el kellett fogadtatni, hogy a Török Birodalom sorsa európai kérdés, Pétervár egyoldalú intézkedései pedig nemcsak a Monarchia, hanem egész Európa érdekeit sértik. A kétoldalú tárgyalások során döntőnek bizonyult, hogy a kongresszus összehívásához Andrassynak sikerült megszerezni Anglia támogatását is.¹⁶ Andrassy keleti politikájának meghatározó eleme az volt, hogy Bosznia és Hercegovina megszerzése a török fél egyetértésével történjen meg.¹⁷ A balkáni célkitűzések meghatározásánál azonban továbbra sem lehetett figyelmen kívül hagyni a Monarchia katonai vezetésének véleményét.

Az 1878. április 16-án és 21-én megtartott titkos tanácskozásokon a külpolitika irányítója és a hadsereg vezetői között a Monarchia balkáni feladatait illetően egységes álláspont alakult ki.¹⁸ A hatalmi érvek és stratégiai megfontolások mellett a Monarchia hivatalos diplomáciájában 1878 márciusától egyre nagyobb szerepet kapnak a gazdasági elképzelések. Az osztrák kereskedelmi miniszter felszólította Andrassyt, hogy a közelgő kongresszuson határozottan képviselje a Monarchia gazda-

sági érdekeit. A felkérésre a külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztálya részletes akciótervet készített, amely kitért a balkáni nemzetközi vasúti összeköttetések problémájára, a Duna kérdésére és a kereskedelmi szerződések ügyére.¹⁹

A vasúti összeköttetéseket illetően az akcióterv egyaránt sürgeti a Románia, Szerbia és Bosznia felé vezető csatlakozó vonalak kiépítését, de hangsúlyozza, hogy a Monarchia számára a szerbiai volna a legfontosabb, ezért a tervezet legrészletesebben a zimony–belgrád–niši, majd onnan a Konstantinápolyba, illetve Szalonikibe vezető vonal megépítésével foglalkozott. A három éven belül elkészülő fővonal egész hosszán egységes üzemeltetést írt elő. Az akciótervben megjelent egy újszerű igény is: az egyes kormányok helyett egy Bécsben működő nemzetközi bizottság ellenőrizné a vasútvonal építését, később pedig felügyeleti szervként a vonalak működtetését végezné. Az építkezést a Hirsch-féle vasúttársaságra bízta.

A Duna-kérdésben a tervezet az Al-Dunán biztosítaná a szabad hajózást, a torkolatok továbbra is a Romániával kiegészített Európai Duna-bizottság hatáskörébe tartoznak. A programnak ez a része is tartalmazott egy szokatlan elemet: a Duna Vaskapu–Galac közötti szakaszának nemzetközi szabályozását úgy oldaná meg, hogy a parti államok kötelesek lennének az EDB-nek a torkolatra alkalmazott szabályait követni. A tervezet szerint ezen szabályok betartásának ellenőrzését egy erre a célra felállított felügyelőszékre kellene bízni. A kereskedelmi kapcsolatokkal foglalkozó fejezet külön tárgyalja a Törökországgal még érvényben lévő kereskedelmi szerződés ügyét, a déli kis államokkal kialakítandó gazdasági kapcsolatok problémáját viszont nyitva hagyta: „kereskedelmi viszonyaink szabályozása Boszniával, Hercegovinával, Szerbiával és Montenegróval különleges szempontok szerint fog történni.”

A nagyhatalmi konferencia

A kétoldalú orosz–angol, valamint osztrák–magyar–angol megállapodások után, 1878. június 13-án Berlinben megkezdődött a San Stefanó-i béke rendelkezéseit felülvizsgáló kongresszus.²⁰ Az előzetes egyezkedések ellenére a kongresszuson Bulgária ügyében éles vitákra került sor Oroszország és a Monarchia meg Anglia között. A szerződés végül a San Stefanó-i elképzelésekkel ellentétben a Duna és a Balkán-hegység közötti területen alakította ki az autonóm bolgár fejedelemséget, déli részéből Kelet-Rumélia néven félautonóm tartomány lett, míg Makedónia török fennhatóság alatt maradt. A területi kérdésekhez hasonlóan az orosz katonai megszállás időtartama is viták után kompromisszummal zárult: a megállapodás értelmében a megszállt területeket Oroszországnak kilenc hónapon belül ki kell ürítenie.

Boszniával kapcsolatban az osztrák–magyar küldöttség feladata adott volt: a kongresszus biztosítsa Ausztria–Magyarországnak Bosznia, Hercegovina és a Novipazári szandzsák egy részének anektálását úgy, hogy az a nagyhatalmak jóváhagyásával, Törökország hozzájárulásával történjen, ráadásul olyan módon, hogy a Monarchián belül is igazolni lehessen a területszerzés jogosságát.²¹ Andrássy a kongresszus idején is folytatta az előkészítő tárgyalásokat, és a megbeszélések eredményéről, tervezett lépéseiről rendszeresen értesítette az uralkodót.²² A külügyminiszter ezek során jelezte, a kongresszustól arra kér majd felhatalmazást, hogy a Monarchia megszállhassa és igazgathassa az említett területeket. Ez a megoldás jogi értelemben az annexióról való lemondást jelentette. A külügyminiszter valójában már korábban, március végén, az Ignatyevvel folytatott tárgyalások után feladta Bosznia és Hercegovina Oroszországgal egyetértésben történő anektálásának tervét. Az okkupáció elő-

neyeit Ferenc József előtt a következőkkel indokolta Andrassy: így elkerülhető az a kérdés, hogy a két tartomány melyik birodalomfélhez kerüljön; a Monarchiának nem kell átvállalni a török államodóság egy részét; ez a forma elfogadhatóbbá tenné a Porta számára a vitatott területekről való lemondást. Úgy vélte, hogy ez a megoldás, amely gyakorlatilag a tartós birtokbavételt és rendelkezési jogot jelent, kielégíti a Monarchia célkitűzéseit, elfogadhatóbbá téve a dolgot a birodalmon belül a területszerzés minden formáját elutasító körök részére. A külügyminiszter abban is bízott, hogy idővel a megszállt területek lakossága elfogadja a kialakult helyzetet, és maga nyilvánítja ki az annexiót. Andrassy az okkupációval a birodalmat egy másik veszélytől is igyekezett megszabadítani. Az annexió, a két tartomány beolvasztása a birodalomba, a szláv lakosság arányának megnövekedését hozza magával, ami viszont felvetette volna a trialista állam kialakulásának lehetőségét.²³

Mint ismert, a kongresszus június 28-i ülésén Ausztria–Magyarországot valóban Bosznia és Hercegovina megszállásával és közigazgatási felügyeletével bízta meg, a Novipazári szandzsák okkupációjáról azonban Andrassy a nagy orosz és angol ellenkezés miatt lemondott. Az egyezmény értelmében ezen a területen a Monarchia csak helyőrséget állomásoztathatott és az utakat ellenőrizhette. A július 13-án zárult kongresszus megerősítette Románia, Szerbia és Montenegró függetlenségét, jóváhagyta Oroszország ázsiai hódításait, a tengerszorosok státusát illetően az 1856-os és az 1871-es szerződésekre utalva, a korábbi állapotokat fogadta el.²⁴

A kongresszus utolsó napján Andrassy két titkos dokumentumot írt alá. Az első a Porta képviselőivel való megállapodás. Egy török ultimátumot követően a belügyminiszter kénytelen volt írásban nyilatkozni arról, hogy a jövőbeni okkupáció ideiglenes lesz, és nem sérti a szultán jogait. Az Oroszországgal kötött titkos megállapodás szerint a Monarchia támogatja partnerét a berlini szerződés határozatainak végrehajtásában, az orosz fél pedig nem fogja ellenezni a Novipazári szandzsák későbbi megszállását Ausztria–Magyarország által.²⁵

A kongresszus résztvevői főként a hatalmi viszonyok alakításával és a határok meghúzásával foglalkoztak, kevés időt szenteltek a Monarchia számára igen fontos egyéb kérdéseknek. A szerződés pontjai azt bizonyítják, hogy az 1878 márciusában megfogalmazott osztrák–magyar gazdasági program nagy részét sikerült megtárgyalni és elfogadtatni. A vasútügyben a szerződés 10. és 38. cikke kötelezte Szerbiát és Boszniát, hogy az Ausztria–Magyarországgal és a Hirsch-társasággal meglévő, a nemzetközi vasutak megépítésére, összekapcsolására és üzemeltetésére vonatkozó korábbi török szerződéses kötelezettségeket átvállalják. A szerződés azt is meghatározta, hogy az érintett államoknak, Ausztria–Magyarországnak, Törökországnak, Szerbiának és Bulgáriának a berlini kongresszus jegyzőkönyveinek aláírása után azonnal meg kell kötni a kivitelezéshez szükséges megállapodásokat.

A kereskedelmi jog területén a berlini megegyezés előírta, hogy az önállósuló balkáni államok számára érvényben maradnak a Porta és a harmadik államok közötti kereskedelmi és hajózási szerződések, amíg az érintett harmadik államok a változtatásokba bele nem egyeznek, illetve az önállóvá vált országokkal új megállapodást nem kötnek. A 37. cikk konkrétan utal Szerbiára és azt mondja, hogy a fejedelemség az új szerződés létrejöttéig semmit sem változtathat más országokkal meglévő kereskedelmi viszonyainak az állapotán.

A Duna-kérdéssel a szerződés 52–55. pontjai foglalkoznak. Ezek elrendelik az al-dunai hajózás szabadságának biztosítására az összes parti erődtítmény lerombolását, és megtiltják újak építését a Vaskaputól lefelé. Az Európai Duna-bizottság jogköre

változatlan marad a torkolati részen, hatáskörét pedig Galacig kiterjesztik. A jövőben Románia is a bizottság tagja lesz, a bizottság mandátumáról annak lejártá előtt egy évvel, 1882-ben a hatalmak döntenek. Az 55. cikk rendelkezése szerint a Vaskaputól Galacig terjedő szakasz hajózási és felügyeleti szabályait a parti államok közreműködésével az EDB dolgozza ki. A berlini szerződés az 1871-es londoni szerződést módosítva a Vaskapu szabályozásának feladatát kizárólagosan Ausztria–Magyarországnak adta.²⁶ Összehasonlítva a Monarchia által 1878 tavaszán megfogalmazott gazdasági elképzeléseket a berlini kongresszus határozataival megállapítható, hogy a szerződésnek a gazdasági, kereskedelmi és közlekedési kérdéseket szabályozó döntései valóban Ausztria–Magyarország érdekeit szolgálták.

A Monarchia keleti gazdasági programjának megvalósításában Szerbia kulcsfontosságú helyzetben volt, Andrássy éppen ezért megkülönböztetett figyelemmel kísérte a szerb diplomáciai és gazdasági kezdeményezéseket. A szerb miniszterelnökkel, Ristićcsel Bécsben megkezdett tárgyalások Berlinben a kongresszus idején is folytatódtak, melyek eredményeképpen a két fél július 8-án megállapodást kötött. A szerződés első része a vasutak kérdésével foglalkozott. A két kormány elhatározta, hogy Belgrádnál összekapcsolják a szerb és az osztrák–magyar vasutakat. Szerbia ezenfelül kötelezte magát, hogy három éven belül megépíti a Belgrád–Niš közötti, és az onnan a török, illetve a bolgár határig vezető vonalakat. A két kormány együtt fog működni abban, hogy mind a saját, mind a török és bolgár szakaszokon kiépítendő vasutakon az osztrák–magyar vasút szabályzatát alkalmazzák. Ezért közvetlenül a kongresszus után Bécsben azonnal meg kell kötni az Ausztria–Magyarország, Törökország, Bulgária és Szerbia közötti, a vasútépítéssel és üzemeltetéssel kapcsolatos megállapodásokat. A konvenció második része a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését tárgyalja, de a Monarchia két fele közötti nézeteltérésekre tekintettel nem határozta meg, hogy a tervezett együttműködést a hagyományos kereskedelmi szerződéssel, vagy esetleg vámunió formájában fogják megvalósítani. A vasútszerződéshez hasonlóan a konvenció ebben az esetben is előírta, hogy a megállapodásokat a berlini szerződés után azonnal meg kell kötni.²⁷

A történészek eltérően értékelik az osztrák–magyar diplomácia vezetőjének tevékenységét és a berlini kongresszuson elért eredményeket. A régebbi szakirodalomból Theodor Sosnoskyt és Wertheimer Edét idézzük. A német történész szerint a külügyminiszter elérte, amit akart, hiszen Bosznia okkupációját a nagyhatalmak megbízásából nyerte el, ezért emelt fővel és büszkén hagyhatja el a tárgyalótermet, ahova egy hónappal ezelőtt még kétségek közepette lépett be.²⁸ Wertheimer hasonlóan emelkedett hangon ír a közös külügyminiszter teljesítményéről, aki betartotta a delegációknak adott szavát: „a monarchiát sértetlenül és háború nélkül vezette ki a keleti bonyodalom zavaaraiból. Andrássy Ausztria–Magyarország tekintélyét oly magas fokra emelte a minön már régóta nem állt.”²⁹

A jelenkor történészei árnyaltabban fogalmazzak. Diószegi István legújabb könyvében figyelmeztet arra, hogy a berlini kongresszus jelentőségét nem szabad eltúlozni. Megjegyzi, hogy a „tanácskozás és az ott született megállapodások a balkáni válság, a háború és a háborút követő időszak hatalmi politikai erőviszonyainak terméke volt.”³⁰ Egy korábbi tanulmányában kifejti, hogy a Monarchia elérte alapvetőnek tekintett célkitűzéseit, mivel nemzetközi szerződés biztosítja Bulgáriával szembeni követeléseit, Bosznia és Hercegovina megszállására pedig európai mandátumot kapott.³¹ Később felhívja a figyelmet arra, hogy a szerződés csupán a megfelelő nemzetközi jogi kereteket teremtette meg, de az erőviszonyokat alapvetően nem módosította.

Annak ellenére sem, hogy a Monarchia területe, ha ideiglenes megszállással is, de növekedett, mivel Bosznia megszerzése „kevés volt ahhoz, hogy Oroszország nyomasztó túlsúlyát kiegyenlítse”.³²

Palotás Emil is úgy látja, hogy Andrássy elérte a korábban meghatározott fő célokat, bár a programot nem sikerült teljes egészében megvalósítani. A szerződés 25. cikke ugyanis Bosznia és a szandzsák ügyében lényegesen kevesebbet tartalmaz, mint a korábbi elképzelések.³³ Palotás is hangsúlyozza, hogy Bécs diplomáciai sikereit a nagyhatalmak támogatásával érte el, amely egyben biztos alapot jelent az új balkáni pozíciók megerősítéséhez. Diószegivel ellentétben úgy látja, hogy a „Nagy-Bulgária képében fenyegető teljes orosz hegemonia felszámolásával és az okkupációs mandátum elnyerésével alapvetően megváltoztak a két régi rivális balkáni erőviszonyai.”³⁴ Palotás Emil kitér a berlini kongresszus gazdasági intézkedéseire is. A szerződés kereskedelmi és forgalmi határozatai kedvező kiindulási pontot jelentenek a gazdasági expanzió számára.³⁵

Franz-Josef Kos azt írja, hogy Andrássy sikerként értékelhette a kongresszus eredményeit, mivel Bosznia okkupációjára európai felhatalmazást kapott, és szerződés biztosította a Monarchia keleti kereskedelmi kapcsolatait. Kos úgy véli, hogy a külügyminiszter számára a legfontosabb mégis az orosz hatalmi befolyás megállítása volt. Kitér a katonai vezetés véleményére is, amely szerinte összességében egyetérthetett a kongresszus eredményeivel. A katonák leginkább azzal lehettek elégedettek, hogy nem került sor egy Oroszország elleni háborúra, amitől a kongresszus kezdetén még tartottak.³⁶

A berlini kongresszus értékelése

A magyarországi sajtó rendszeresen kommentálta a Monarchia külpolitikai lépéseit, s különösen 1877 decemberétől, az orosz csapatok plevnai győzelmétől szaporodtak meg a keleti diplomáciával foglalkozó írások. A lapok a külpolitika általános értékelése és Andrássy tevékenységének bírálata mellett leggyakrabban a Török Birodalom integritásának kérdésével, az Oroszország elleni háború lehetőségével és a Monarchia szövetségi politikájával foglalkoztak. 1878 márciusától egyre nagyobb számban jelennek meg a keleti gazdasági lehetőségekkel foglalkozó írások, amelyek figyelemmel kísérik a kongresszus előkészületeit. A kongresszustól elsősorban a Monarchia gazdasági érdekeinek biztosítását várják. A vizsgálódásba bevont lapok elemzései sokszínűek, sok adattal, változatos érvekkel igyekeznek bizonyítani álláspontjukat. Alapjában két, egymással élesen szemben álló vélemény ütközik: a kormány politikáját kritizáló vagy elutasító ellenzéki lapok – Egyetértés, Kelet Népe, Pesti Napló – állásfoglalása a legtöbb esetben kibékíthetetlennek tűnik a kormányhoz közel álló, annak politikáját lojálisan szemlélő vagy támogató A Hon, Ellenőr és Pester Lloyd nézeteivel.

A berlini tárgyalásokról a magyarországi újságok rendszeresen tájékoztatták a közvéleményt, a létrejött megállapodásokról pedig nagyrészt korábbi állásfoglalásaikat hangoztatva fogalmazták meg véleményüket. Az általános értékelő cikkek mellett két fő területre irányult a lapok érdeklődése: az írások egyik része azt vizsgálta, hogy milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal jár a Monarchiára nézve a Bosznia okkupálására elnyert felhatalmazás, a másik fele pedig a gazdasági-kereskedelmi határozatokban rejlő lehetőségeket taglalta.

A Hon elemző cikkeiben már a kongresszus tényét is sikerként könyveli el, külön kiemelve, hogy a tanácskozás megtörte Oroszország fenyegető hatalmát, elhárí-

totta a Monarchiára leselkedő pánszláv veszélyt, és bebizonyította, hogy Andrassy politikájában semmi nyoma sincs az oroszbarátságnak.³⁷ Az osztrák–magyar külpolitika értékelésekor figyelmeztet azokra a tényezőkre, amelyeket szem előtt kell tartani annak megítélésénél: az uralkodó akarata, Európa érdekei, valamint Oroszország és a délszláv államok törekvései alapvetően befolyásolták a külügyi döntéseket. Andrassy vitathatatlan érdeme az is, hogy sikerült elkerülni a háborút, mert még a győztes háború is hosszú időre meggyengítette volna a Habsburg Birodalmat.³⁸ A kongresszus sok határozatát, többek között az összes határmódosítást, félmegoldásnak tartja, ezek rendezésére további egyeztetéseket sürget.³⁹ A békeszerződés szövegét elemezve arra a következtetésre jut, hogy abban sok a határozatlan megfogalmazás, a kétértelműség, ami a jövőben kiszámíthatatlan konfliktusok forrását képezheti.⁴⁰

Ez utóbbi álláspontot képviseli az Ellenőr is, amikor azt állítja, hogy a béke ideiglenesnek tekinthető, éppen ezért nem adja fel korábbi háborús álláspontját a kongresszus után sem. Nem tartja kizártnak, hogy az Oroszországgal való viszony rendezésében „a fegyveres béke” biztosíthatja a hosszú távú megoldást.⁴¹ A másik lehetőséget az angol–török szövetség példája nyújthatná, amennyiben kialakul egy osztrák–magyar–török közeledés, ennek nyomán pedig megvalósulhat az angol–osztrák–magyar koalíció, amely elég erős lenne ahhoz, hogy Oroszországot meghátrálásra kényszerítse.⁴² Összevetve Andrassy korábbi kijelentéseit a kongresszus határozataival a lap azt állítja, hogy a külügyminiszter sokkal többet ért el, mint amennyit ígért, emlékeztetve azokra a gazdasági megállapodásokra, amelyeket a tanácskozás Ausztria–Magyarország érdekében elfogadott.⁴³

A Pester Lloyd a kongresszus megnyitása alkalmából elemzi a közös külügyminiszter tevékenységét. Bevezetésként idézi Andrassynak az osztrák delegáció külügyi bizottságához intézett kijelentését: „Nem ismerek magyar politikát, csak osztrák–magyar politikát ismerek.” Megerősíti, hogy a külügyminiszter diplomáciájában valóban az osztrák–magyar érdekeket képviselte, de úgy véli, hogy a Habsburg Monarchia keleti politikájának igazi irányítója és megvalósítója a magyar szellem, a törvényesség volt. A törvény határozta meg Andrassy döntéseit, segítette a kongresszus megszervezésében, és remélhetőleg a törvény vezeti a határozatok megvalósításában is. A kongresszus a külügyminiszter nagy sikere, Európát a jogfolytonosság alapján egyesíti, és ezzel olyan példát mutat, amely a keleti kérdés megoldásának egész folyamatában mértékadó lesz. Az európai hatalmak tanácskozása ebben az értelemben is Andrassy „világtörténelmi jelentőségű győzelme”.⁴⁴

Nem változik a lap pozitív véleménye a kongresszus után sem. Úgy látja, hogy az ott született döntések törvényes keretet és eszközöket biztosítottak ahhoz, hogy a Monarchia, különösen gazdasági téren, „megőrizze érdekeit és kihasználja lehetőségeit a Balkán-félszigeten”. A térség – Rumélia, Bulgária, Szerbia és Montenegró – kereskedelmi és közlekedési hálózata Ausztria–Magyarország kezében fog összpontosulni. A kormánypárti lap már a jövőben megvalósuló keleti osztrák–magyar uralomról ábrándozik, amelynek irányát a vasút jelzi majd, mivel Bécs a Duna-torkolatoknál elvesztette hatalmi befolyását. Emiatt a nemzetközi konkurenciával szemben szűkebb lesz az osztrák–magyar gazdaságpolitika játéktere. A szomszédos délszláv területeken viszont, ahol a Monarchia teljes egészében rendelkezik a kereskedelmi forgalom szabályozásával, „egy domináló vám-, kereskedelmi és közlekedési politika” révén lehetőség nyílik az osztrák–magyar vezető szerep megteremtésére. „Egy ilyen szupremácia alapvonásait a berlini szerződés pontosan meghatározta. A

Monarchia népeit egyedül ennek a megvalósítása lenne képes kibékíteni a török provinciák okkupációjával.⁴⁵

Az ellenzéki lapok egészen más előjelű értékeléseket közölnek. Mindegyikük elégedetten nyugtázza, hogy a tanácskozás az általuk előre jelzett módon zajlott le, a határozatokban pedig igazolva látják saját korábbi negatív jóslataikat, elsősorban azt, hogy a Monarchia keleti politikájának a célja Bosznia és Hercegovina megszerzése volt. A kongresszus döntéseit általánosságban kritizáló írásaik három témával foglalkoznak: a bizonytalan béke, az elégtelen területi döntések, valamint a hátrányos kereskedelmi-gazdasági megállapodások. Az Egyetértés határozottan kijelentette, hogy Andrássy „a kongresszuson száználmas és szégyenletes szerepet játszott”, ígéreteit nem volt képes teljesíteni.⁴⁶ A konzervatív Kelet Népe higgadtabban értékeli, de mérlege szintén negatív. Elsősorban azt kifogásolja, hogy a déli határok mentén szláv államok láncolata alakul ki, s ez a tény a Monarchia létét veszélyezteti. Nem ért egyet azokkal az elképzelésekkel sem, amelyek szerint Bosznia megszerzésével Ausztria–Magyarország kiterjesztheti befolyását a Balkán-félsziget egész nyugati részére.⁴⁷ A lap szerint a kongresszusnak két fő feladata lett volna, de egyiket sem tudta megvalósítani. Nem volt képes megsemmisíteni a San Stefanó-i békeben megfogalmazott orosz követeléseket, sőt néhány intézkedése éppen a „rablást” szabályozta. A másik fő feladat, a konzervatív politikából következően, az lett volna, hogy Európa Törökországból megmentse azt, ami menthető. Az újság hajlik arra a véleményre, hogy az akkori történelmi szituációban a török integritás fenntartása lehetetlen volt, de álláspontja szerint Berlinben arra kellett volna törekedni, hogy ami a Török Birodalomból fennmarad, az minél életképesebb legyen. Törökországot viszont úgy darabolták fel, hogy az megszűnt életképesnek lenni. Ezek a feladatok nem teljesültek, a lap ezért a kongresszus munkáját eredménytelennek, a keleti kérdés megoldását pedig átmenetinek minősíti.⁴⁸ A Pesti Napló egészen tragikusnak látja a helyzetet. Szerinte az európai tanácskozáson Andrássy kudarcot vallott, a Monarchia szövetséges nélkül, diplomáciailag elszigetelve, ellenséges szláv államokkal körülvéve, állandó háborús veszélynek kitéve került ki a kongresszusról.⁴⁹

A kongresszus általános értékeléséhez hasonlóan, a megszerzett okkupációs mandátum minősítésében is két eltérő álláspont alakult ki. A kormányhoz közel álló lapok viszonylag röviden írtak a Boszniáról szóló határozatról, de igyekeztek annak pozitív oldalát kiemelni. Az Ellenőr azt hangsúlyozza, hogy a Porta beleegyezett az ideiglenes megszállásba, a Monarchia a bevonulással helyreállítja a rendet, ugyanakkor egy számára stratégiaileg fontos területet foglal el. A lap bízik abban, hogy a megszállás konfliktustól mentes lesz, hiszen a fegyveres akció ellenkezik a Monarchia közvéleményével és legfontosabb érdekeivel is.⁵⁰

A Hon is az állandó megszállás ellen szól, az ideiglenes bevonulást csak abban az esetben tartja elfogadhatónak, ha az a Porta egyetértésével történik. Bosznia megszállásának gyakorlati hasznát abban látja, hogy az Oroszország hatalmának a Balkánnál való megfékezését jelenti, valamint abban, hogy Szerbia és Montenegró közé beékelődve a Monarchia egy nagy délszláv állam kialakulását akadályozza meg.⁵¹ A kongresszus jegyzőkönyveinek elemzése után a lap úgy látja, hogy a bosnyák kérdés megoldásában sem az orosz érdek, sem a kicsinyes kompenzációs politika, sem pedig Törökország feldarabolásának igénye sem érvényesült. Anglia indítványa alapján a Monarchia nem a Porta ellen, hanem „a Török Birodalom végleges megerősítése” érdekében kapta a mandátumot.⁵² A kongresszus által adott megbízás másik célja a szláv elem terjeszkedésének a megakadályozása. A lap szerint a Boszniára vonatkozó

döntésben a fentiekén kívül hatalmi-stratégiai megfontolás is rejlett, amely a kongresszuson hozott anyagi határozatokkal együtt Ausztria–Magyarország gazdasági és politikai súlyát nemzetközi szempontból kétségkívül emeli. Felhívja a figyelmet a megszállással járó feladatokra és kiadásokra is. A bevonulás, a tartományok irányítása nagy befektetéseket igényel, ami kedvezőtlen megvilágításba helyezi a határozatot. Csak az ideiglenes megszállást tartja jó megoldásnak, mert az annexió belpolitikai bizonytalanságot okozna, megbontaná a dualista állam egyensúlyát.⁵³

A Pester Lloyd szintén egyetért azokkal a felvetésekkel, hogy a Monarchia igen szegény és nehezen kormányozható területet vesz át, ahol az agrárviszonyoktól kezdve az államformáig mindent újra kell szabályozni. Az okkupáció indoklásaként elsősorban azt hozza föl, hogy a kormány célja az új kereskedelmi utak nyitása, szélesebb értékesítési területek biztosítása a Balkán-félsziget nyugati részén. A lap osztja azt a véleményt, hogy az Al-Dunán az angol és francia konkurenciát az osztrák–magyar kereskedelem soha sem lesz képes legyőzni. Bosznia és Hercegovina megszerzésével viszont a Monarchia egy európai jelentőségű kereskedelmi útvonal birtokába jut, amely ráadásul a legrövidebb összeköttetést biztosítja Európa északi, középső és keleti részei között. Megfelelő kereskedelmi szerződések megkötésével és a vasútvonalak kiépítésével az okkupáció „a nagy reményű kereskelempolitikai elképzelések megvalósítását szolgálja”.⁵⁴

Az ellenzéki újságok persze kételkednek abban, hogy a Bosznián keresztül Szaloniki felé vezető vasútvonal világkereskedelmi jelentőségű lenne. Írásaikban megerősítik, hogy az okkupáció politikai, nemzetiségi, stratégiai és pénzügyi szempontból egyaránt káros a Monarchia mindkét felére, és nem töri meg az orosz uralmat a Balkánon.⁵⁵ A Kelet Népe emlékeztet Andrásynak arra az érvelésére, amely a Török Birodalom integritását lehetetlennek tartotta, sőt a beteg részek leválasztásával az ország új erőre kaphat. A Monarchia most „az elmérgesedett részeket a saját testébe illeszti”, ezáltal viszont megoldhatatlan gondokat vállal magára.⁵⁶ A konzervatív újság vitatkozik azzal az állásponttal is, mely szerint Törökország képtelen volt Boszniában a rendet helyreállítani, ezért az nem maradhatott török uralom alatt. Mivel a tartomány önállóságra képtelen, a Szerbiához vagy Montenegróhoz való csatolása pedig a Monarchia érdekeivel összeegyeztethetetlen, a terület megszállása Ausztria–Magyarországra nézve szükségszerű volt. A lap szerint az érvelés téves nézeteken alapul. A háborús vereség ugyanis Törökországot reformokra készíti, amelyek következtében képes lesz a rend megteremtésére. Egyébként sem következik az eseményekből, hogy a két tartományt a Monarchiának anektálnia kell.⁵⁷ Helyteleníti azt a felfogást is, hogy Bosznia elfoglalását Európa erőszakolta volna rá a Monarchiára. A kongresszus jegyzőkönyveire hivatkozva úgy véli, hogy a berlini kongresszus résztvevői nem szívesen egyeztek bele az okkupációba, mert pusztán rendőri tényt láttak az akcióban.⁵⁸ Bár Andrassy az európai hatalmaktól valóban megkapta a mandátumot, de sokkal célszerűbb lett volna, ha az okkupációra a tartományok törvényes birtokosától szerzett volna felhatalmazást. Éppen ezért az okkupáció jogszerűtlen is, hiszen a berlini határozat aláíróinak hatalmuk igen, de joguk nem volt arra, hogy egy másik ország tartományának megszállását engedélyezzék.⁵⁹ A logikai élelátásáról ismert lap egyébként minden indoklásban ellentmondást fedez fel. Ha Bosznia okkupációja oroszellenes lépés, akkor hogyan történhetett, hogy a cár rendkívüli küldötte két alkalommal rá akarta venni a Monarchiát az akcióra? Amennyiben a pánszláv veszély miatt kell elfoglalni Boszniát, akkor miért csak ideiglenes megszállásról van szó?⁶⁰

A Pesti Napló véleménye megegyezik az ellenzéki lapok észrevételeivel, de a Nemzeti Hírlap írásai mindig újabb vitára készítetik. A pártoktól távolságot tartó, nemzeti érdekeket hangoztató újság valóban az okkupáció legelkötelezettebb támogatójának bizonyult. Cikkeiben rendszeresen Bosznia megszállásának anyagi és stratégiai előnyeiről ír, így szerinte a Monarchia új forrásokhoz, elsősorban a térségben befektető angol és francia tőke támogatásához, egyúttal a magyar ipar jelentős piachoz jut, a magyar értelmiség egy része jövedelmező hivatalokra tehet szert. Bosznia megszerzését azért is pozitívan értékeli, mert a Monarchia nemzetközi jelentőségű útvonalhoz jutott az Égei-tenger felé, ugyanakkor Dalmáciának megfelelő hátszínigot biztosít.⁶¹

A Pesti Napló erősen bírálja ezeket a véleményeket. Azt elismeri, hogy a külföldi tőke szívesen fektetne be a Balkánon, ha ott rendezett viszonyokat talál. Emlékeztet, az angol és francia befektetők már korábban elérték, hogy a török vasutak a tenger felől a birodalom belseje felé épüljenek, kiszorítva ezáltal az osztrák–magyar termékeket korábbi piacairól. A külföldi tőke tehát ezután is építeni fogja a török vasutakat, mert árucikkeivel egyre beljebb akar hatolni, de ennek hasznából a Monarchia nem részesül.⁶² Az okkupációt sem földrajzi, sem stratégiai, sem kereskedelmi-forgalmi szempontból nem fogadja el, annak ellenére, hogy információi szerint a Monarchia katonai vezetése már régóta szükségesnek tartotta ezt a lépést.⁶³ Forgalmi szempontból egyértelműen hátrányosnak tartja a boszniai vasút kiépítését, mivel így a Szalonikiból induló nemzetközi forgalom Budapestről Bécsbe terelődne.⁶⁴

Horst Haselsteiner az osztrák sajtónak az okkupációval kapcsolatos írásait elemezve szintén arra a megállapításra jutott, hogy az újságok véleménye megoszlik a kérdésben.⁶⁵ A kormányhoz közel álló lapok általában pozitívan értékelik a Boszniáról hozott határozatot. Az okkupációt a Monarchia szempontjából elkerülhetetlen szükségszerűségnek tartják, a mandátum azonban nemcsak jogokat, hanem kötelezéseket is jelent, amelyek a Habsburg Birodalom számára áldozatokkal és kiadásokkal járnak. Voltak olyan lapok is, amelyek további terjeszkedést sürgettek és a teljes annexiót követelték. Az ellenzéki lapok, élükön a Neue Freie Pressevel, az okkupáció negatív aspektusait hangsúlyozták. Érveik leggyakrabban megegyeztek a magyarországi ellenzéki újságok kifogásaival: döntően szláv lakosságú területek kerülnek a birodalomhoz, kormányzati nehézségek várhatók, igen elmaradott tartományokról van szó, ahol hiányzik az infrastruktúra, a megfelelő viszonyok kialakítása igen nagy terhet és áldozatot jelent a Monarchia számára.⁶⁶

A magyarországi újságokat vizsgálva feltűnik, hogy a kongresszust általában értékelő írások és az okkupációt támogató vagy elítélő cikkek igen gyakran hivatkoznak gazdasági érvekre. Láthattuk, hogy a lapok egy része 1878 márciusától az anyagi érdekeket egyenrangúvá tette a politikai-hatalmi követelésekkel, A Hon ismertetett cikke pedig a tervezett nagyhatalmi tanácskozáson elsősorban a gazdasági elképzelések megvalósulására számított.

Ez a várakozás a kongresszust megelőzően nemcsak a kormánypárti lapok írásaiban volt érezhető, bizonyítják ezt a tanácskozás anyagi természetű döntéseit nyugtázó, illetve kritizáló elemzések. A gazdasági határozatokat értékelő cikkek csak kisebbik része tartalmaz átfogó, a korábban ismertetett gazdasági program egészére kiterjedő elemzést, az írások zöme egy-egy részterületet emel ki, és többnyire a lap elképzeléseit fejt ki az adott témáról. Most következzen négy átfogóbb, a berlini kongresszus gazdasági döntéseit elemző írás.

Az Egyetértés a tanácskozás gazdasági határozatait is az okkupáció szemüvegén keresztül vizsgálja. Újból kifejti, hogy a Bosznián át Szaloniki felé vezető útvo-

nálnak nincs világkereskedelmi jelentősége, csupán a megszállás igazolására találták ki az Északi-tengertől az Égei-tengerig vezető kereskedelmi út tervét. Csakhogy ez az útvonal a Monarchia számára sem export, sem import tekintetében nem bír jelentőséggel, mert nincs mit szállítani. A Szaloniki felé vezető vasútnak világkereskedelmi szempontból azért nincs jelentősége, mert a nyugati államok, Anglia, Franciaország, részben Németország és Olaszország is, tengeri úton kereskednek a keleti piacokkal, és az említett vasút csupán Németország keleti részének és Ausztriának szolgálna előnyére. Azt nem vitatja a lap, hogy Szaloniki a keleti kereskedelemben kulcspozícióban van, de az összeköttetésnek nem Bécsen, hanem Budapesten keresztül kellene haladnia, tehát nem Bosznián, hanem Szerbián keresztül. Az előbbi „erőszakot tenne a kereskedelmi forgalom természetes fejlődésén”, az utóbbi viszont egy új, nagy kiterjedésű piacot nyitna a keleti kereskedelemnek.⁶⁷

A Pester Lloyd értékelésében abból indul ki, hogy Oroszország a Duna alsó szakaszának a megszerzésével veszélyezteti, sőt meg is szüntetheti a Monarchia hagyományos kereskedelmi kapcsolatait és gazdasági befolyását az egész térségben. Ezt ellensúlyozná a boszniai megszállás, amelynek a kereskedelemre gyakorolt áldásos hatása néhány éven belül érezhető lesz. A Monarchia hatalmi köreire hivatkozva állítja, hogy Bécs az akcióval a forgalmi szempontból másodrangúnak számító Dunát egy olyan vasúttal váltja fel, amely egy világkereskedelmi útvonal részét képezi. A lap is tisztában van azzal, hogy az angolok és a franciák már régen felismerték Szaloniki forgalmi jelentőségét, és kiépítették a tengerparttól a szárazföld belseje felé vezető vasutat. Ausztria–Magyarország legfőbb érdeke az lenne, hogy a határoktól megépülne az összekötő vonalak, a Dunán ugyanis a szabad hajózás bevezetésével az angol konkurenciát az osztrák–magyar kereskedelem soha sem lesz képes legyőzni. Más a helyzet a Balkán nyugati részén. Itt a Monarchia, részben a kongresszusi határozatoknak köszönhetően, még tud magának piacot biztosítani a Portával kötött kereskedelmi és vámszerződések segítségével, valamint a boszniai és osztriai vasutak kiépítésével. Ezek megvalósulása tág felvevőpiacot biztosít a Monarchia áruinak, bőségesen kárpótolva a Duna alsó szakaszán elvesztett befolyási övezetért. A lap úgy látja, hogy a vasútvonalak megépülésével amúgy is magától bekövetkezne a Dunának mint fő európai kereskedelmi útvonalnak az elértéktelenedése.⁶⁸

Az ellenzéki Pesti Napló a kongresszus határozatait a Monarchia szempontjából rossznak tartja, igyekszik minden eredményt viszonylagossá, jelentéktelenné minősíteni. Azt elismeri, hogy a vasúti csatlakozások és a kereskedelmi szerződések ügyét „helyesebben” rendezték, mint a San Stefanó-i szerződésben. A különbség abból adódik, hogy amíg az előbbi megállapodást csak Oroszország és Törökország kötötte, addig a berlini kongresszus az európai hatalmak érdekeit képviselte. Az ott létrejött szerződés Bulgária más államok iránti kötelezettségeit is szabályozza. Konkrét példaként a Szaloniki és Mitrovica közötti vasutat hozza föl. Örvendetesnek tartja, hogy a kongresszus határozata szerint ez a vonal nem esik az új Bulgáriába, ellentétben a San Stefanó-i döntéssel. Ennek az a nagy előnye, hogy a vasúti csatlakozásoknak a határig való megépítéséről csak a Portával kell tárgyalni. A lap szerint viszont nem az osztrák–magyar álláspont volt a mérvadó Bulgária határainak kialakításakor. Bizonyíték erre az a tény, hogy Szófia Bulgáriába került, holott a Belgrád–Niš–Szófia közötti vasút török uralom alatt tartása a Monarchiának is érdeke lenne. Kritizálja a lap a kereskedelem terén elért eredményeket is. A kereskedelmi és hajózási megállapodások csupán a status quót tartják fenn, amit a Pesti Napló magától értetődőnek tart, de előremutató elemeket nem talál bennük. A Bulgáriával való szerződés fenntartása előnyös

a Monarchiának, mivel kedvező beviteli feltételeket teremt az osztrák–magyar áruk számára. Csakhogy ennek a szerződésnek a fenntartása sem olyan vívmány, amely egyértelműen Ausztria–Magyarország javát szolgálja. A Bulgáriában már régóta jelen levő francia és angol import ugyanis ennek hatására semmiképpen sem adja föl eddig megszerzett pozícióit, másrészt a kongresszusi határozat nem tudja megállítani az orosz gazdasági befolyás előretörését. A lap megerősíti, hogy a Monarchiának is lesz némi haszna a rendezésből, de az oroszlánrész másoké. Ezért állítja azt, hogy „az anyagi téren felmutatható vívmányok olyanok, hogy a veszett fejszének nem kerül meg a nyele sem!”⁶⁹

A Hon úgy látja, hogy a kongresszuson az egyes hatalmak „a politikai egyensúly ellenében is az anyagi érdekek biztosításában keresnek kárpótlást”. Anglia mellett Ausztria–Magyarország is „csaknem elsősorban gondoskodni iparkodik anyagi érdekeinkről; bár ez nem menti fel Andrássyt a politikai egyensúly iránti kötelességtől”. Tagadhatatlan, állítja a lap, hogy a kongresszusnak a nemzetközi kereskedelem szempontjából jelentős érdemei vannak, amelyek még akkor is javulást jelentenek, mint például a kereskedelmi szerződések ügyében, ha csupán a status quót tartják fenn. Az üdvös határozatoknak ugyanakkor lehetnek óvatosságra intő következményei is. Kétségtelen, hogy a kereskedelmi összeköttetések és a vasúti csatlakozások biztosítása szempontjából még Bosznia megszállása is haszonnal jár, az akcióval együttjáró politikai veszteségek és pénzügyi kiadások viszont egyenlőre nem érnek föl a kereskedelmi hozadékkal.

A Dunán a semlegesség helyett csak a szabad hajózás lépne életbe, és a Vaskapu szabályozásának a terheit is a Monarchia viselné. A Hon az egyik határozatot sem tartja károsnak, de mindkettő nagy erőfeszítést követel. A szabad hajózás és az erős angol forgalmi befolyás csökkentené a Monarchia tranzit- és kiviteli forgalmát egyaránt. Ennek ellenére nem tartja helyesnek, ha a keleti kereskedelmet a jövőben csak szárazföldi úton bonyolítanák le, ezzel párhuzamosan pedig hagynák háttérbe szorulni a Duna forgalmát. Konkrét javaslattal állt elő annak érdekében, hogy a Duna továbbra is a Monarchia fő forgalmi útvonala legyen. Bár jelentős pénzügyi terhet jelent, a Vaskaput minél előbb szabályozni kell. Az anyagi áldozatokért az illetékek később megfelelő kárpótlást jelentenek. A Monarchiának az Európai Duna-bizottságban vezető szerephez kell jutni, és a megszerzett tekintéllyel a torkolatoknál, de a folyam egész hosszában is eredményesen működni, állni a versenyt a konkurenciával.

A vasúti csatlakozások kiépítésénél arra figyelmeztet, hogy nem szabad mindent a nemzetközi előnyökért feláldozni, Magyarország hasznára is ügyelni kell. A Bécs és Novi közötti vasútvonal éppen Budapestről terelné el a forgalmat, ezzel pótolhatatlan kereskedelmi-forgalmi hátrányokat okozva. A Hon úgy véli, hogy Andrássy Berlinben biztosította a belgrádi csatlakozás lehetőségét, most már a magyar kormány feladata a közbeeső szakaszoknak az érdekei szerinti kiépítése. A kormánypárti újságnak összességében az a véleménye, hogy a berlini kongresszus a Monarchia anyagi érdekei szempontjából kedvező határozatokat hozott, megvalósításukhoz pedig gyors és erőteljes akciókra van szükség.⁷⁰

Látható, hogy az okkupációs felhatalmazás értékelésénél gyakori volt a kritikus hangvétel és az elutasító magatartás, a kongresszus gazdasági jellegű döntéseiben viszont még az ellenzéki lapok is láttak optimizmusra okot adó vonásokat. Ugyanakkor az újságok figyelmeztettek arra, hogy a határozatok végrehajtása – részben azok tartalma, részben a nem egyértelmű megfogalmazás miatt – nehézségekbe fog ütközni,

és a kecsgetető tervek megvalósítása el fog húzódni. A kialakult helyzetben fontos szerepet tulajdonítottak a kormánynak, hiszen gyors, határozott és szakszerű döntésekre lett volna szükség.

Érdeemes egy rövid kitekintést tennünk annak érzékeltetésére, hogy egyes lapok milyen érzékenyen reagálnak a napi gazdasági történésekre, míg mások – gyakran szakértőkre hivatkozva, adatokkal és érvekkel alátámasztva – csábító kereskedelmi-forgalmi elképzeléseket fogalmaznak meg. Az Egyetértés a kereskedelmi politikát elemző cikksorozatának első részében újból bírálja a kormányt, rövidlátóknak nevezi a magyar minisztereket, amiért még nem kötötték meg a kereskedelmi szerződést a szerb kormánnyal. Szerbiát azért részesíti előnyben Boszniával szemben, mert a bosnyák tartomány csekély fogyasztóképesége miatt nem jelent biztos felvevőpiacot a magyar termékek számára, másrészt az itt kialakítandó útvonalak a világkereskedelem természetes irányát Bécs felé terelnék.⁷¹

Az ellenzéki lap úgy véli, hogy a keleti kereskedelem az a pont, amelyben a két birodalomfél érdekei azonosak. A biztos jövőhöz nagyívú tervet vázol fel: a Monarchiának arra a területre kell összpontosítania, ahol erős, a gazdaság és a kereskedelem területére. Bécs és Budapest egységes fellépése az új kisállamokkal szemben csak fokozhatja az akció hatékonyságát. A nagyszabású gazdasági elképzelések eredményességét három feladat megvalósításában látja. Elsőként erős és sűrű kereskedelmi összeköttetések kiépítését sürgeti Magyarország és Szerbia, illetve a Monarchia és a déli szomszédok között. A forgalmi kapcsolatok nyomán a gazdaságilag erősebb fél döntő befolyást nyer a térségben, melynek igen nagy politikai értéke van. Ilyen módon lehet a legsikeresebben gátat vetni az orosz terjeszkedésnek, sőt rövid idő alatt ellensúlyozni lehet azt az akciót, amelyet Pétervár, kihasználva a nemzetiségi mozgalmakat, Magyarország ellen folytat. A gazdasági-hatalmi terjeszkedés következő eleme Románia lenne, mert a román szövetség különösen fontos Budapest számára. A lap a kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok oly mértékű szabályozására gondol, amelyből mindkét félnek előnye származik. Őv a kis országok gazdasági kizsákmányolásától, méltányos és igazságos viszonyok kialakítását javasolja velük szemben, „bár a dolog természete szerint a haszon nagyobb része a gazdaságilag előrehaladottabb félre esne.”

Az Egyetértés gazdasági elképzeléseinek harmadik eleme a legmerészebb. A kelet felé irányuló kereskedelem elől minden akadályt el kell távolítani, a keleti és déli tartományokat az Adriától a Balkánig a Monarchia irányításával egyetlen vámterületbe kellene egyesíteni, ami a gazdasági fejlődés egészen új korszakát jelentené. Különösen Magyarország húzna hasznot az új helyzetből, hiszen e nagy terület forgalmi központját képezné, elsősorban Ausztria és a balkáni államok közötti kereskedelemben. Így Budapest növekvő gazdasági és politikai szerepe ellensúlyozná azokat a hátrányokat, amelyeket a Béccsel való vámközösség okoz.⁷²

A Pesti Napló ellenzéki laptársától eltérően a gazdasági törekvések mindhárom területére kitér, és a berlini kongresszus határozataiból következő konkrét feladatok megoldásának problémáival foglalkozik. A Szerbiával kötött megállapodásnak a vasúti közlekedésről szóló része csak akkor realizálódik, állítja a lap, ha a Portával is létrejön a vasúti csatlakozások építéséről szóló szerződés. Arra hivatkozik, hogy Törökország politikai okokból eddig megtagadta a Konstantinápolyból és Szalonikiból induló vonalaknak a szerb határig való kiépítését, megakadályozva ezzel a Niš–Belgrád vonal megépítését. A lap azt javasolja, hogy a Portát szerződésekkel és pénzzel rá kell venni a vonalak elkészítésére. Egyúttal szorgalmazza, hogy Bulgáriával szintén jöjjön létre hasonló megállapodás a vasútvonalak kiépítésére. Igaz ugyan, hogy

a Porta más államokkal korábban kötött szerződése érvényben vannak és Bulgáriára is vonatkoznak, de a berlini szerződés értelmében lehetségesnek tartja, hogy a bolgár kormány más államokkal közvetlenül köthet vasúti, vám- és kereskedelmi szerződéseket. A Szerbiával kötendő kereskedelmi megállapodás dolgában tart a Bécs által szorgalmazott vámszövetségtől, mert az, a lap álláspontja szerint, egyértelműen Ausztria előnyös helyzetét biztosítaná. Inkább az addig fennálló állapot mellett szavazna, annak ellenére, hogy a Szerbiával folytatott üzlet nagy kockázattal jár. A szerb ipar ugyanis annyira elmaradott, hogy a fejedelemségben egyes magyar termékek képesek versenyre kelni az osztrák iparcikkokkal. Éppen a kockázati tényező csökkentése érdekében javasolja a kereskedelmi morál javítását. Felszólítja a külügyi kormányt, hogy szerezzen kellő jogi garanciákat az osztrák és magyar kereskedők üzleti tevékenységének biztosítására.⁷³

A Pesti Napló nem tartja szerencsésnek, hogy a kongresszus Ausztria–Magyarországot bízta meg a Vaskapu szabályozásával, mivel az elvégzendő munka igen sokba fog kerülni. Felteszi a kérdést, hogy az esetleges sikeres megoldás ellenére is, képes-e a Monarchia ilyen nagy feladatot eredményesen elvállalni, és a megváltozott politikai és közlekedési viszonyok között érdemes-e a Vaskapu szabályozását siettetni. Úgy látja, hogy a boszniai köz- és vasútvonalakat, a Budapest–Belgrád vasutat stratégiai és kereskedelmi okokból sürgősen ki kell építeni. Ilyen körülmények között fölösleges a Vaskapu szabályozására költeni, annál is inkább, mivel a Dunatorkolatok orosz befolyás alá kerültek. A lap érvei között első helyen a bécsi gabona-tőzsdének az osztrák kormányhoz küldött jelentése szerepel, amely azt bizonyítja, hogy a nyersanyagszállítás tekintetében a dunai forgalom milyen csekély a vasúti szállításhoz képest. Az orsovai és a tömösi vasúti csatlakozás megvalósítása szintén csökkentené a folyamszabályozás fontosságát, a kialakuló tarifaverseny pedig leszorítaná a vasúti szállítás költségeit.⁷⁴

Külön említést érdemel a keleti vasút, ezen belül a pest–zimonyi szakasz kiépítésével kapcsolatos problémakör, amely a korabeli magyarországi sajtó egyik legfőbb témája volt. Sok írás jelent meg e tárgyban már a berlini kongresszus alatt. Feltűnően nagy terjedelemben, alapvető, elvi jelentőségű kérdésként tárgyalta a zimonyi vasút ügyét az Ellenőr és a Pesti Napló. A két lap részletesen elemzi a vonal kiépítésével kapcsolatos problémákat, az irány kijelölését, a szakasz mindkét irányú meghosszabbításának lehetőségét és jelentőségét, Budapest szerepét a forgalom szervezésében, s megfogalmazták álláspontjukat a jövedelmezőség és a finanszírozás kérdésében egyaránt.

A kormánypárti újságnak a szerbiai fővonalról folytatott vitában az a véleménye, hogy a Budapestről Belgrádon át Konstantinápolyba, illetve Szalonikibe vezető út lenne a legrövidebb nemzetközi pálya, amely több szinten is szolgálná Magyarország érdekeit. A berlini szerződés 10. pontjának előírásai szerint kiépülő szerb és bolgár csatlakozásokkal ez a vonal a magyar termékek számára a Balkán-félsziget addig szinte hozzáférhetetlen, nagy kiterjedésű részén csaknem kimeríthetetlen piacot jelentene, a tengeri kikötők elérésével pedig a világkereskedelemben való bekapcsolódás válik lehetővé. A Pest–Zimony összeköttetés megépítését a lap abban az esetben is sürgeti, ha a csatlakozás Belgrádtól Niš irányába nincs biztosítva. Azt állítja, hogy ez a vonal a szerb–török csatlakozás elkészültéig is életképes lenne. Adatok sorával bizonyítja, hogy Bács és Pest megye, a Kiskunság és a Szerémség mezőgazdasági termékeinek jelentős része, valamint a karlócai széntelepek szállítmányai ezen az úton jobb értékesítési lehetőséghez jutnak. A mintegy 350 km hosszú pályának maga a helyi forgalom

legalább 1000 tonna árut jelent kilométerenként, amelyet a visszteher 1200–1500 tonnára emelhet. Számításba véve a csatlakozásoknál a vasútra átáramló szállítmányokat, az új pálya az ország egyik legélénkebb vasútvonala lehetne. Jelentős érvnek szánja a lap, hogy az új szakasszal az ország déli területei közvetlen kapcsolatba kerülnek Budapesttel. Úgy véli, Szerbiának érdeke a hiányzó szakasz megépítése, másrészt a tétovázás azt a veszélyt rejti magában, hogy közben a török pályák elkészülnek, de a csatlakozást nem a magyar érdekek szerint alakítják ki.⁷⁵

Összegezve elmondható, hogy a magyarországi lapok tárgyalták a korabeli hivatalos külpolitika súlyponti kérdéseit, tükrözték a Monarchia diplomáciájának általános tendenciáit. Megerősíthetjük, hogy az egykorú magyar sajtó ismerte a berlini szerződés határozataiból adódó lehetőségeket, valamint a megvalósítás nehézségeit, és a lapok – különösen a kereskedelem és a vasútügy területén – messzire tekintő gazdasági elképzelésekkel jelentkeztek. A kérdés csak az volt, hogy Ausztria–Magyarország nemzetközi szerződésekben biztosított törekvései és az újságok merész tervei összhangban voltak-e a berlini kongresszus után kialakult nagyhatalmi elképzelésekkel, számoltak-e az új balkáni viszonyokkal, a függetlenné vált kisállamok igényeivel, illetve rendelkezett-e a Monarchia a gazdasági program megvalósításához szükséges erővel.

Jegyzetek

¹ *Palotás Emil*: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der österreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1878–1895*. Budapest, 1995. (a továbbiakban: *Machtpolitik*) 15.

² *Haselsteiner, Horst*: *Zur Haltung der Donaumonarchie in der orientalischen Frage*. In: *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa im zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Hrsg. von Ralph Melville–Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. (a továbbiakban: *Haselsteiner Zur Haltung*) 227–233.

³ *Kos, Franz Joseph*: *Die Politik Österreich–Ungarns während der Orientkrise 1874/75–1879. Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*. Köln–Wien, 1984. 36–51.

⁴ *Palotás Emil*: *Die wirtschaftlichen Aspekte in der Balkanpolitik Österreich–Ungarns um 1878*. In: *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa im zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Hrsg. von Ralph Melville–Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. (a továbbiakban: *Palotás Aspekte*) 272.

⁵ *Diószegi István*: *Andrássy és a „keleti kérdés”*. *Valóság*, 1975/7. 66–80.

⁶ *Palotás Emil*: *Heeresleitung und Balkanplänen in Österreich–Ungarn in den Kriegsjahren 1875–1878*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica* 21. 1981. (a továbbiakban: *Palotás Heeresleitung*) 188–191.

⁷ *Diószegi István*: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, 1998. (a továbbiakban: *Diószegi Bismarck*) 214.

⁸ *Kos*: i. m. 221–222.

⁹ *Palotás*: *Machtpolitik* 16.

¹⁰ *Palotás*: *Aspekte* 273.

¹¹ *Palotás*: *Heeresleitung* 192.; *Hünigen, Gisela*: *Nikolaj Pavlovič Ignat’ev und die russische Balkanpolitik 1875–1878*. Göttingen–Zürich–Frankfurt, 1968. 222.

¹² *Palotás*: *Heeresleitung* 192.

¹³ *Heiszler Vilmos*: *Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882*. *között*. Budapest, 1984. 90–91.

¹⁴ *Batowski, Henrik*: *Die territorialen Bestimmungen von San Stefano und Berlin*. In: *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa im zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Hrsg. von Ralph Melville–Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. 51–62.

¹⁵ *Kos*: i. m. 283–291.

¹⁶ *Diószegi István*: *Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878–1879)*. Budapest, 1961. (a továbbiakban: *Diószegi Ausztria–Magyarország*) 21–26.; *Kozári Monika*: *Németország orosz*

politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában (Andrássy konferencia-javaslatától a kongresszus összeüléséig). Századok, 1988/3. 449–463.

¹⁷ *Kos*: i. m. 321–326.; *Diószegi*: Bismarck 302–304.

¹⁸ *Kos*: i. m. 335–342.; *Haselsteiner*: Zur Haltung 235–236.

¹⁹ *Palotás Emil*: Célok és a történeti realitás. Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában. Századok, 1979/6. (a továbbiakban: Palotás Célok) 983–995.

²⁰ *Novotny, Alexander*: Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878. I. Bd. Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses. Graz–Köln, 1957. 51–57.; *Geiss, Imanul*: Der Berliner Kongress – eine historische Retrospektive. In: Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa im zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Hrsg. von Ralph Melville–Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. 41–49.

²¹ *Palotás*: Machtpolitik 24–26.

²² *Novotny*: i. m. 97–98.

²³ *Kos*: i. m. 352–355.

²⁴ *Batowski*: i. m. 56–62.

²⁵ *Palotás*: Machtpolitik 27–28.; *Novotny*: i. m. 132.

²⁶ *Palotás*: Célok 995–997.

²⁷ *Singer, Bernhard*: Verträge mit Serbien. Wien, 1882. 30–31.

²⁸ *Sosnosky, Theodor*: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. I–II. Stuttgart–Berlin, 1913–1914. 187.

²⁹ *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. k. Budapest, 1910–1913. III. 251.

³⁰ *Diószegi*: Bismarck 315.

³¹ *Diószegi*: Ausztria–Magyarország 36–37.

³² *Diószegi*: Bismarck 316.

³³ *Palotás*: Heeresleitung 197.

³⁴ *Palotás*: Machtpolitik 28.

³⁵ *Palotás*: Aspekte 282.

³⁶ *Kos*: i. m. 362–363.

³⁷ A Hon 1878. június 28.

³⁸ Uo. 1878. július 5.

³⁹ Uo. 1878. július 9.

⁴⁰ Uo. 1878. július 18.

⁴¹ Ellenőr 1878. július 12.

⁴² Uo. 1878. július 14.

⁴³ Uo. 1878. július 24.

⁴⁴ Pester Lloyd 1878. július 14.

⁴⁵ Uo. 1878. július 18.

⁴⁶ Egyetértés 1878. július 11.

⁴⁷ Kelet Népe 1878. július 5.

⁴⁸ Uo. 1878. július 14.

⁴⁹ Pesti Napló 1878. július 4., július 10., július 14., július 20.

⁵⁰ Ellenőr 1878. július 7., július 20.

⁵¹ A Hon 1878. június 29., július 5.

⁵² Uo. 1878. július 20.

⁵³ Uo. 1878. július 21.

⁵⁴ Pester Lloyd 1878. július 4., július 17.

⁵⁵ Egyetértés 1878. július 6.; Kelet Népe 1878. július 5., július 6., július 12.

⁵⁶ Uo. 1878. július 9.

⁵⁷ Uo. 1878. július 12.

⁵⁸ Uo. 1878. július 20.

⁵⁹ Uo. 1878. július 23., július 31.

⁶⁰ Uo. 1878. július 27.

⁶¹ Nemzeti Hírlap 1878. június 29., július 5., július 21., július 26.

⁶² Pesti Napló 1878. július 4.

⁶³ Uo. 1878. július 21., július 24.

⁶⁴ Uo. 1878. július 4., július 27.

⁶⁵ *Haselsteiner, Horst*: Öffentliche Meinung oder Meinungspluralität? Zum Widerhall der Okkupation in der deutschsprachigen Presse der Donaumonarchie. In: Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878 godine u Bosni i Hercegovini. Naučni skup. Sarajevo, 1979. 62–65.

⁶⁶ Neue Freie Presse, cikksorozat 1878. július 13., július 19., július 25.

- ⁶⁷ Egyetértés 1878. július 6.
⁶⁸ Pester Lloyd 1878. július 4.
⁶⁹ Pesti Napló 1878. július 6.
⁷⁰ A Hon 1878. július 7.
⁷¹ Egyetértés 1878. július 24.
⁷² Uo. 1878. július 27.
⁷³ Pesti Napló 1878. július 13.
⁷⁴ Uo. 1878. július 14.
⁷⁵ Ellenőr 1878. július 6.

LAKOSSÁGCSERE GÖRÖGORSZÁG ÉS TÖRÖKORSZÁG
KÖZÖTT 1914-BEN

A lakosságcsere problematikája Kelet-Európa kapcsán is fontos téma, így minket, magyarokat is érint, hiszen a második világháború után, a magyarországi németek kitelepítésével párhuzamosan Magyarország is kötött ilyen jellegű egyezményt.¹ 1946. február 27-én Magyarország és Csehszlovákia lakosságcsere-egyezményt írt alá, és a ratifikálást követő évben 60–70 000 magyarországi szlovákot és 90 000 szlovákiai magyart telepítettek át az anyaországba.²

Az 1914-es görög–török egyezmény volt az első olyan jellegű próbálkozás, amely két ország megoldhatatlannak látszó területi vitáját és a területükön élő kisebbségek problémáját lakosságcserevel kívánta megoldani. Éppen ezért több hasonló egyezmény megkötése után tanulságos lehet a precedensértékű elsőt részletesen megvizsgálni.

A Balkánnal foglalkozó történetírás általában kétféle megközelítéssel próbálkozik. Az első együtt tárgyalja az összes balkáni nép történetét a 19. századi függetlenségi mozgalmaktól kezdve, a második pedig egy-egy nemzet gazdaság-, társadalom- és politikatörténetét mutatja be. A magyar nyelvű szakirodalomból ki kell emelni Barbara Jelavich kétkötetes Balkán-történetét, mely átfogó, szintetizáló szándékkal megírt munka. Hasonló megközelítéssel készült munkák Niederhauser Emil *Forrongó félsziget* és *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában* című kötetei, Ránki György gazdaságtörténeti szempontú írásai, valamint Palotás Emil a nagyhatalmak Balkán-politikáját vizsgáló tanulmányai és könyvei is. Atanasziu Hrisztoforosz és Jánisz Politisz *Az újkori Görögország története* című munkái tartoznak a második csoportba (Görögország-monográfiák). Összességében elmondható a magyar nyelvű szakirodalomról, hogy a görög–török kapcsolatokkal részletekbe menően nem foglalkozik, általában Görögország nagyhatalmakhoz és a szomszédos délszláv államokhoz fűződő viszonya a hangsúlyos. A görög–török lakosságcserevel kapcsolatban is csak az 1923. januári lausanne-i szerződés szerepel a Balkánnal foglalkozó munkákban, és ritkán kerül megemlítésre, hogy ez egy majd tízéves folyamat lezárása, amely a Balkán-háborúk idején kezdődött el. (Kivételnek számít Romsics Ignác *Nemzet, nemzeti-ség és állam* című könyve.)

A görög történetírásban viszont kiemelt helyet foglal el a görög–török viszony és kapcsolatrendszer vizsgálata. Ez nem meglepő, hiszen a 20. század egészen áthúzódó konfliktusról van szó, amely napjainkban is sajátosan aktuális Ciprus európai uniós csatlakozásával kapcsolatban. Éppen a két ország „hagyományosan” viszályos kapcsolataival magyarázható, hogy a görög–török együttműködés lehetőségeivel foglalkozó munkák csak az 1960-as évektől jelentek meg. A görög történetírás objektívebbé válására jó példa Dimitrisz Lithoxou *Kisebbségi kérdések és nemzettudat Görögországban. A görög történetírás túlkapasai* című, 1991-ben kiadott munkája.³ Az objektívebbé válás folyamatában nagy szerepet játszott az, hogy a hetvenes és nyolcvanas évekre egyre több korabeli forrás (visszaemlékezés, napló, korabeli riport és levéltári anyag) került kiadásra. Az 1970-es évektől egyre több történész vállalkozott görög–török összehasonlító történet megírására. A görög–török kapcsolatok vizsgálatához ezek a munkák nyújtják a legtöbb segítséget. Ezért én is nagyrészt Dimitri Kiciki

könyvére⁴ és Jannisz G. Murelosz legújabb kutatási eredményeket is magába foglaló tanulmányára⁵ támaszkodtam: azzal a céllal, hogy a legfrissebb görög történetírás alapján egy közel 15 éves, a Balkán-háborúk időszakától 1925-ig tartó folyamatot mutassak be: a görög–török lakosságcsere ötletének kialakulását és az ehhez kapcsolódó első lépések magvalósulását.

A balkáni népek függetlenségi mozgalmi jórészt a 19. század elejétől jelentkeztek, és az egyes nemzeteknek a század folyamán sikerült is kivívniuk a függetlenségüket. (Az albánoknak csak 1913-ban.) Az újkori Görögország megszületésében – a felvilágosodás és a nacionalizmus eszméáramlatain, a görög társadalom többszörös tagolódásán és az ortodox egyházon kívül – két tényező játszott fontos szerepet. Egyrészt az Oszmán Birodalom hanyatlása és fokozatos kiszorulása Európából – és így a Balkánról –, másrészt a nagyhatalmak (főleg Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország) e régióhoz kapcsolódó és olykor megváltozó érdekei.⁶ A nagyhatalmak befolyása már a görög szabadságharc idején megmutatkozott, és egészen az 1920-as évekig, a Török Köztársaság 1923-as megalakulásáig állandó is maradt. A 19. század második felétől egy új elem jelent meg a térség politikai életében: a közben függetlené vált szomszéd nemzetekkel való rivalizálás a még „gazdátlan” oszmán területek megszerzéséért.

1821. március 25-én kitört a görög szabadságharc, és 1822 januárjában az epidavroszi nemzetgyűlés kikiáltotta Görögország függetlenségét. Ennek ellenére csak az angol–francia–orosz támogatásnak és az 1828–29-es orosz–török háborúnak köszönhető a görög nép, hogy elismerték az önállóságát (az 1830. februári londoni szerződésben). A nagyhatalmak beavatkozása a görög politikai életbe innentől kezdve végigkövethető az ország történelmében. (A formálisan független országnak gyámhatalmai lesznek.) Az ország 1830-ban viszont csak a Peloponnészosz-félszigetre és Közép-Görögországra korlátozódott, összesen alig 800 000-es lakossággal. Ez azt jelentette, hogy a görögség nagyobb része az önálló görög állam határain kívül maradt. A külpolitika ezért a területi növekedést tekintette legfőbb céljának: az enózist („Görögországhoz csatolást”). Ez az összes göröglakta terület egyesítését jelentette, ideológiai alapot pedig az ún. „Nagy Eszme” nyújtott hozzá.⁷ Ugyanakkor Görögország nem volt elég erős, így területi növekedéseit mindig a szerencsés külpolitikai helyzetnek, egy-egy nagyhatalom támogatásának köszönhető, nem pedig saját aktív fellépésének. 1864-ben Görögországhoz kerültek a Jón-szigetek, 1881-ben pedig Thesszália.⁸ A 20. század elejére megváltozott a Balkán hatalmi struktúrája a független Szerbia és Bulgária megalakulásával és az Oszmán Birodalom további gyengülésével. Görögország előtt felcsillant a remény, hogy az említett országokkal szövetségben megtámadva a törököket, katonai úton szerezzen területeket. A Balkán Szövetség végül 1912-ben alakult meg Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország részvételével. A szövetség célja a török kiűzése volt a félszigetről, és az így felszabadított területek felosztása egymás közt.

Az 1912/13-as Balkán-háborúk következtében felosztották az európai Törökországot, ezzel felborult a térség status quoja, az Oszmán Birodalom felbomlásával pedig megváltozott a Balkán-félsziget etnikai összetétele is. Az 1912–14 közti időszakban kb. 890 000 különböző nemzetiségű ember vándorolt a félsziget országai között.⁹ A vándorlásoknak nem volt fő iránya, ahogyan kiváltó okai is különbözőek voltak. Az első hullám még spontán menekülés volt a harci cselekmények helyszínéről. (A lakosság elköltözésének első eseteit az első Balkán-háború kitörésével szinte egyidejűleg tapasztalták.) A második szakasz a londoni és bukaresti béke¹⁰ aláírásával

indult, mert ezek a békék megváltoztatták a térség politikai térképét, új határokat alakítottak ki. Az új határok pedig a kisebbségek önkéntes kivándorlását indították el „anyaföldjük” felé. Végül a kisebbségek erőszakos kitelepítése következett, amit már politikai és katonai érdekek diktáltak. Ez 1913 végén kezdődött, és 1914 folyamán volt a legintenzívebb. Ezt a harmadik, erőszakos kitelepítést szeretnénk megvizsgálni, az ezzel összefüggő jelenséggel: a kölcsönös lakosságcsere-egyezménnyel együtt.

A népességcsere ötletének felbukkanásához a 19. század végéig kell visszanyúlni. Az Oszmán Birodalom eltörökösítésének az eszméje, a különböző kisebbségek kollektív kitelepítése (vagy kiirtása) Abdul Hamid szultán időszakában jelentkezett először.¹¹ Később az ifjútörökök is beépítették ezt az eszmét a birodalom megreformálásának programjába.¹²

1911-ben Olaszország kiharcolva a második marokkói válságot, háborút indított az Oszmán Birodalom ellen Líbia megszerzéséért. Az 1911-es olasz–török háború és az 1912–13-ban bekövetkező vereségek, továbbá szinte az egész észak-afrikai és balkáni területeik elvesztése módosította az ifjútörök ideológiát. A birodalom etnikai összetétele megváltozott, a törökök vitathatatlan túlsúlyba kerültek, felerősödött a nacionalizmus. Ez olyan fejlemény volt, amely jelentősen hozzájárult a homogén nemzetállam kialakításának politikájához, ami a keresztény kisebbségek számára veszélyt jelentett. A Balkán-háborúk utáni általános átrendezés részeként az eltörökösítés módszerének korábban nem tapasztalt változata figyelhető meg. Ennek eszközei: a kétoldalú állami tárgyalások, intézkedések és a kölcsönös lakosságcsere.

Először az Oszmán Birodalom és Bulgária között alkalmazták ezt az módszert, nem sokkal a második Balkán-háború befejezése után. A két fél aláírt egy szerződést, és megegyezett egy vegyes bizottság felállításáról, melynek feladata a lakosságcsere megszervezése és lebonyolítása volt. Ez valójában a háború alatt kialakult helyzet hivatalos elismerése volt, hiszen a kisebbségek kivándorlása már a szerződés aláírása előtt befejeződött. Kb. 48 000, korábban bolgár területen élő muzulmán és 45 000, Kelet-Trákiában élő bolgár hagyta el véglegesen lakóhelyét és költözött el a szomszédos országba.¹³ A felállított vegyes bizottság 1914 júniusában kezdte meg munkáját, ami azonban félbeszakadt októberben, mikor az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba. Így az érintett lakosság vagyónának elszámolására soha nem került sor.

Görögország esetében máshogy alakultak a fejlemények. A menekülők első hulláma 1913 végén indult el, Észak-Görögország muzulmán lakói vándoroltak ki Törökországba. A török fél szerint azért, mert rossz bánásmód érte a török etnikumot a görög vezetés részéről. Erre válaszul kezdődött el 1914 elején a kis-ázsiai és trákiiai görög kisebbség üldözése, ami az év nyarára korábban nem tapasztalt méreteket öltött. Az üldözés megalapozatlan kitoloncolásokban, kereskedelmet érintő intézkedésekben, gazdasági bojkottban, gyűjtogatásokban, fosztogatásokban és gyilkosságokban nyilvánult meg.

1914. május 18-án a Porta athéni követén keresztül javasolta a görög kormánynak Aidiniosz vilajet görög kisebbségének, valamint a macedóniai és epiroszi muzulmánoknak a kicserélését.¹⁴ Május 22-én Elefteriosz Venizelosz görög miniszterelnök válaszlevelében, amelyben a görög kormány elfogadta a javaslatot, két feltételt szabott: a lakosságcsere önkéntes alapon valósuljon meg, és foglalja magába a kelet-trákiiai görög kisebbséget is.¹⁵ Május 23-án a görög külügyminisztérium szóbeli jegyzéket továbbított a török követnek, melyben részletesen kifejtette Görögország álláspontját: a) A kelet-trákiiai és az Aidiniosz vilajetben élő görög lakosok egyidejűleg

cserélhető ki a macedóniai és epiroszi muzulmánokkal, de ellenőrizni kell, hogy önszántukból szeretnének-e kivándorolni. b) A lakosságcserét a két kormány teljes egyetértésében kell megvalósítani, közös védnökségük alatt. c) Egy vegyes bizottságot kell felállítani négy tagból, amely a lakosságcsere zökkenőmentes lebonyolítását felügyelné, valamint a lakosságcserében részt vevők ingó és ingatlan vagyonának a felbecsülését végezné el. A bizottság meg fogja határozni a lakosságcsere összes feltételét, főleg azokat, melyek kapcsolatban vannak a kivándorlók távozásának határidejével, és pontosan kijelöli azokat a területeket, amelyek a lakosságcsere alapjául fognak szolgálni. d) A bizottság székhelye Szmirnában vagy Szalonikiben lesz, és lehetősége nyílik egy albizottság megszervezésére is. e) A fenti hatáskörén kívül a bizottság megkezdi munkáját az összes olyan görög és muzulmán vagyonának felbecsülésével, akik már elhagyták az otthonukat.¹⁶

A görög kormány felhívta a figyelmet, hogy bármiféle szerződés megkötésének és végrehajtásának a feltétele a kis-ázsiai és trákiak görögök erőszakos kitelepítésének azonnali megszüntetése. A tárgyalások menetét nehezítette az 1913. májusi londoni egyezmény, amely függőben hagyta az égei-tengeri szigetek sorsának rendezését. A szigeteket a görög flotta az első Balkán-háború alatt szabadította fel, és nem tisztázódott hovatartozása még 1913 novemberében sem, mikor Athénben aláírták a békeszerződést Görögország és Törökország között. A szigetek függőben lévő kérdése folyamatosan veszélyeztette a két ország közti kapcsolatokat, és haditengerészeti fegyverkezési versenyt indított el 1914 tavaszára. (Az összeütközés végül elmaradt a két ország között, köszönhetően a nagyhatalmak fellépésének.) A feszültség tovább nőtt május folyamán a görögök üldöztetésének kiszélesedésével. Miután az athéni kormány azt tapasztalta, hogy a török önkényeskedések nyilvános bejelentése nem hoz semmiféle érdemi eredményt, elkezdte a fegyveres összecsapás lehetőségét fontolgatni. Június elején tárgyalásokat kezdett egy esetleges szövetség létrehozásáról Szerbiával. A válasz azonban lehangoló volt, ugyanis a szerb külpolitika a függőben lévő északi határ kérdésére összpontosította minden erejét, ráadásul ő kérte Görögország segítségét az expanzív bolgár törekvések ellen. Szerbia nyilvánvalóan nem szándékozott belebonyolódni egy háborúba az égei-tengeri szigetekre vagy az Oszmán Birodalom területén élő görögség megmentéséért. Ugyanakkor Románia sem támogatta volna Görögországot egy esetleges háborúban. Törökország ebben a háborúellenes nemzetközi légkörben állt elő lakosságcsere-javaslatával és egy nemzetközi békemisszió küldésének az ötletével, megnyugtatta mindenkit, aki egy harmadik Balkán-háború kitörésétől tartott. A görög kormány, mivel nem talált más módot a konfliktus megoldására, rákényszerült a tárgyalásokra.

A vegyes bizottság 1914. június 28. és július 11. között tartotta nyitó ülését Szmirnában, amelyen mindkét fél két-két képviselővel vett részt. A bizottság munkájának az volt a célja, hogy kidolgozzon egy külön egyezményt, amely a) meghatározza azok körét, akik az önkéntes kivándorlás lehetőségével élnének, b) megteremti az alapot a kivándorlók ingó és ingatlan vagyonának a felbecsüléséhez és a kártérítéshez, valamint c) abban az esetben, ha a kisebbségek önszántukból eredeti lakóhelyükön kívánnak maradni, biztosítani kell a fellebbezés lehetőségét egy döntőbíróshoz, a kompromisszumkészség maximális kihasználásával.¹⁷

1914 decemberéig ebben a három kérdéskörben folytak a megbeszélések. A görög fél a tárgyalások kezdetén a görög kisebbség üldözésének a befejezésére helyezte a hangsúlyt, valamint a kb. 50 000 görög menekült újbóli betelepítésére, akiket az oszmán hatóság előre kidolgozott terv szerint internált Kis-Ázsia nyugati partvidéké-

ről. A görög kisebbség létszámának csökkenése ellenére üldöztetésük oszmán területen tovább nőtt. Ezt elég egy ténnyel alátámasztani: az oszmán–görög tárgyalások elindulásának napján görögök elleni merényleteket jegyeztek föl Englezonisziben, a Szmirnai-öbölben. A gyilkosságokat a török hadsereg hajtotta végre szolgálatteljesítés közben.

A görög delegáció a tárgyalások elejétől arra koncentrált, hogyan lehetne a kis-ázsiai menekültek hullámát csökkenteni, ezért két ponthoz ragaszkodott: a kivándorlás önkéntes jellegének a tiszteletben tartásához, illetve ahhoz, hogy a lakosságcsereben érintett görög és török lakosság létszáma teljesen azonos legyen. Ugyanakkor javasolta egy albizottság megalakítását, amely helyi szinten működne, és mindig a vegyes bizottság felügyelete alá tartozna. Ez az albizottság foglalna állást a kivándorlás önkéntes jellegéről is, de hatásköre kiterjedne az egész lakosságcsere felügyeletére, a vegyes bizottság által már korábban felállított időhatárokon belül. Nyilvánvaló, hogy a görög küldöttség célja az volt, hogy csökkentse az oszmán részről tapasztalható pszichikai nyomást, illetve hogy erősítse a görögök kivándorlási hajlamát. Ahogy eddig is, az oszmán képviselők visszautasították a görög javaslatot, kijelentve, hogy ők megelégednek azzal, ha az érintettek nyilatkozatot tesznek a lakóhelyükön illetékes hatóságoknál a kivándorlás önkéntes jellegéről. Hozzáfügték, hogy egyértelmű utasítást kaptak a Portától, hogy ebben a témában ne fogadják el a bizottság beavatkozását. Más szóval a görögök kivándorlásra kényszerítésének a problémája továbbra is nyitott, és így megoldatlan maradt. Véleménykülönbség állt fenn a lakosságcsere kölcsönöségét illetően is. A görögök következő lépésként támogatták, hogy azonos számú legyen az átköltöző görög, illetve török lakosság, valamint hogy a lakosságcsere egyidejűleg hajtsák végre. Szerintük csak így tudja a két ország a területére érkező jelentős számú bevándorló letelepülésével járó problémákat megoldani.

A törökök először elutasították a görög kezdeményezést, arra hivatkozva, hogy a kivándorlók száma nem függhet a lakosságcsere megvalósításának folyamatától. Álláspontjuk szerint az egyetlen kötelezettség, ami mindkét félre vonatkozik, az a másiknak történő kártérítés kifizetése a hátrahagyott vagyon értékének beszámítása alapján. A vegyes bizottság a török álláspont szerint pedig nem rendelkezhet a kivándorlók számáról, csak a vagyoni kérdésekben.

Nehézségek merültek fel a menekültek állampolgárságával kapcsolatban is. A görög delegáció benyújtott egy tervezetet, amely szerint azok a bevándorlók, akik már menedéket találtak, vagy elutaztak Görögországba, kapják meg a görög állampolgárságot. Ám akik szeretnék, egy évig megtarthatják eredeti állampolgárságukat, de ebben az esetben el kell hagyniuk a görög területeket. A török küldöttek szembeszálltak a tervvel, ők az áttelepültek letelepedése utánra tervezték az állampolgárságok megadását, ha már az összes kitelepült megérkezett a másik ország területére. (Tartottak ugyanis attól, hogy a görög menekültek egy része visszatelepedne oszmán területre.) A görög félnek végül csak annyit sikerült elérnie ebben a témában, hogy kölcsönösen megvonták a törökök visszaterelési jogát Görögországba.

A másik nagy téma, amellyel a bizottság foglalkozott, a menekültek vagyoniának felbecsülése és a kártérítés kérdése volt. A görög küldöttek megpróbálták kikényszeríteni vitapartnerüktől a menekültek különböző kategóriáinak egyértelmű megkülönböztetését, vagyonuk differenciálásával együtt. Úgy vélték, három kategóriája van a menekülteknek. Az első csoportba azok tartoztak, akiket kényszerítettek lakóhelyük elhagyására, ám az elköltözés után is török területen maradtak. (Tehát csak az Oszmán Birodalmon belüli helyváltoztatásról van szó.) Amennyiben az oszmán kormány köte-

lezné magát visszatelepítésükre, ezt a kategóriát ki kellene hagyni a lakosságcsere intézkedéseiből, esetleg vagyoni kártérítésüket az ökumenikus patriarkátus hatáskörébe lehetne utalni. A törökök nem emeltek kifogást ezzel kapcsolatban.

A menekültek második kategóriáját a támadások elkezdődéséhez lehet kötni. Azok tartoznak ide, akik még azelőtt érkeztek Görögországba, hogy bármiféle egyezményben megállapodtak volna a lakosságcsereéről, és akik ingó és ingatlan, falusi vagy városi vagyont hagytak hátra. Közülük legtöbben az Oszmán Birodalom nyugati tengerpartjának kisvárosaiból származtak. A török delegáció megpróbálta kizárni a kártérítésből ezt a kategóriát, és amennyire lehetett, igyekezett kitérni a fizetési kötelezettség elől azzal az érveléssel, hogy a vegyes bizottság volt kompetens a falusi lakosságot illetően. A görögök hevesen tiltakoztak, azt hangoztatva, hogy a küszöbönálló egyezmény érintheti a falusi lakosság és birtokok cseréjét, de az elképzelhetetlen, hogy ne tartozzanak bele mindazok, akik a közelgő szerződés aláírásáig hátrahagyták vagyონukat, függetlenül attól, hogy falusi vagy városi lakosok voltak. Más szóval a görög küldöttek minden próbálkozásukat arra összpontosították, hogy elismertessék az oszmán állam kártérítési kötelezettségét. A törökök végül elfogadták a görög álláspontot, azzal a feltétellel, hogy azok a macedóniai és epiroszi muzulmánok, akik már az első Balkán-háború kitörése után kivándoroltak Kis-Ázsiába, a görög menekültekkel egyenlő elbánásban részesüljenek.

A kivándorlók harmadik csoportjával, a jövőbeni kivándorlókkal kapcsolatban komoly véleménykülönbség merült fel a vagyonok felbecsülése és a kártérítés kifizetésének módja körül. Megegyezett a két fél, hogy az ingatlanulajdonok felbecsülésekor a telekkönyvek és az adózási könyvek a mérvadóak, szükség esetén pedig az oszmán állami adóhivatal gazdasági hivatalához fordulnak.¹⁸ Az oszmán állam elismerte, hogy görög kisebbségének közösségi vagyonával kapcsolatban az ortodox egyház a legfőbb ellenőrző hatalom. Így a görög küldöttség kénytelen volt a teljes kölcsönösség elvét elismerni a megfelelő görögországi muzulmán intézményekre. Az elpusztított ingó vagyonok felbecsülésénél nagy nehézségek jelentkeztek. A török oldal azt hangsúlyozta, hogy lehetetlen az elpusztított vagyonok pontos kiszámítása. Amikor azonban a görög képviselők lemondtak a menekültek hazatérésének igényéről, a másik fél is az engedékenységet jelezte. Elhatározták, hogy a kártérítés két szakaszban zajlik le, és nem egy fél éves határidőt szabnak meg az összes kifizetésre, ahogy azt korábban a görög delegáció javasolta. Az első szakasz azoknak a lakosoknak a vagyoni kártérítését tartalmazza, akik a lakosságcsere-egyezmény aláírása előtt költöztek el, a második pedig azoknak a kártérítését, akik az egyezmény feltételei alapján költöznek el (ti. utána). Ebben a formában a kompromisszumot a görög fél sikereként értékelhetjük, hiszen sikerült biztosítani a kártérítést azoknak, akiknek az üldöztetések első hullámát el kellett szenvedniük Törökországban.

Az utolsó nagy téma a döntőbíráóság (döntőbíráskodás) feltételeinek meghatározása volt. Ez a bíróság azoknak a menekülteknek az ügyében ülne össze, akiknél a tárgyalások nem hoztak eredményt, és így megakadt az ügyük. Az ötlet a görög kormánytól származott, és a görög delegáció terjesztette elő. Mivel nem volt még teljesen meghatározva azoknak a személyeknek a hatásköre, akik a döntőbíráóságban illetékesek lesznek, a két kormány 1914 júliusában a svájci szövetségi kormányhoz fordult azzal a kéréssel, hogy jelöljön ki egy vezetőt erre a pozícióra. Ám ezt a lépést több hónapos szünet követte a bizottság munkájában, függőben hagyva a döntőbíráskodás kérdését. A bizottság munkája a török küldöttség kezdeményezésére szakadt hirtelen félbe augusztus elején. A késlekedéssel az Oszmán Birodalom célja az volt, hogy

megvárja a görög–török tárgyalások eredményét az égei-tengeri szigetek kérdésében. (A megbeszélések ugyanebben az időben folytak Bukarestben.) A bukaresti tárgyalások sikertelensége után a görög kormány megpróbálta felújítani a vegyes bizottság munkáját, miközben a görög etnikum üldöztetése az oszmán területen még mindig nem szűnt meg.

Szeptember 24-én a török kormány javasolta a bizottság székhelyének áthelyezését Konstantinápolyba, amit a görög kormány el is fogadott. Ennek ellenére a tárgyalások nem kezdődtek el újból november eleje előtt, pedig a görög fél nagy energiát helyezett az újrakezdés siettetésére. A vegyes bizottság működésének második köre még az elsónél is sokkal kiábrándítóbb volt. Már az első üléstől kezdve nézeteltérés merült fel az alapvető témákban, mint például a szétszóródott vagyonok felbecsülése, az önkéntes kivándorlás ellenőrzése, valamint azzal kapcsolatban, hogy a kicserélt lakosság azonos létszámú legyen-e. A tárgyalások ilyen szellemben folytak 1914. december 14-ig, mikor is véglegesen abbamaradtak, a bizottság befejezte munkáját.

Felmerül a kérdés, vajon a törökök azért kezdték-e el a görögök üldözését, hogy kikényszerítsék a görög kormánytól a lakosságcsere elfogadását, vagy éppen ellenkezőleg, a lakosságcsere ötlete szolgált álcaként az üldöztetések fedezésére. Ugyanis amikor a Porta javasolta Athénnek a lakosságcsereát, indítékainak többsége politikai és stratégiai, nem pedig humanitárius volt, ahogy állították. Célja az Oszmán Birodalom területén élő görög kisebbségtől való fokozatos, de teljes megszabadulás volt. Ez pedig csak politikai erőszak alkalmazásával volt lehetséges és nem önkéntes lakosságcsere-egyezmény megkötésével, melynek tárgyalásakor a görög fél is felléphet saját feltételeivel. A török küldöttség együttműködésének hiánya a tárgyalások két legfontosabb témájában – az önkéntes kivándorlás ellenőrzése és az érintett lakosság számaránya – jól jellemzi az oszmán szemléletmódot. Ezek után jogos lehet a kérdés: miért fogadott el Görögország egy olyan török javaslatot, amely csapást mért a „Nagy Eszme” politikájára, főleg akkor, amikor a Balkán-háborúk látványos sikere után olyan közel volt megvalósításához.

1914 tavaszán és nyarán egy világméretű konfliktus kitörésének a veszélye fenyegetett. Ebben a légkörben a görög kormány nem rendelkezett semmilyen nemzetközi támogatással egy új fegyveres összecsapás, egy Törökországgal szembeni fellépés esetén. Egyedül viszont nem volt abban a helyzetben, hogy erre vállalkozzon, bár megvizsgálta még ennek a lehetőségét is. Kihasználva ezt a sajátos politikai helyzetet, a törököknek sikerült elfogadtatniuk saját feltételeiket annak ellenére, hogy a harctéren vereséget szenvedtek. A görög kormány számára ugyanakkor ezeknek a feltételeknek az elfogadása jelentette az egyetlen lehetőséget, hogy ne hagyja magára a kelet-trákiai és a kis-ázsiai tengerparti görög kisebbséget. A Venizelosz-kormány tisztában volt ezzel a helyzettel, éppen ez lett tragédiája is. Nem véletlen, hogy Dimitriosz Panász konstantinápolyi görög követ, aki közlőként figyelte a tárgyalások menetét, „tisztá komédia”-ként jellemezte a megbeszélések második körét.¹⁹ Sokat elárul a görög vezetés kétségbeeséséről az a távirat, amelyet a görög külügyminiszter, Jeorjiosz Sztreit küldött Berlinbe Jona Dragunisz görög ügyvivőnek 1914. június 5-én. „Miután a görög kormány elfogadta a török javaslatot, a következő problémákkal került szembe: egyfelől az igénnyel, hogy megállítsa a kényszerű kivándorlás hullámát Trákiából és Kis-Ázsiából, másfelől hogy gondoskodjon arról a lakosságról, amely elhagyta lakóhelyét és menedéket kért Görögországban, végül hogy levezesse ezt a (menekült)hullámot, összekapcsolva a macedóniai muzulmánok önkéntes kivándorlásával.”²⁰

Hivatalosan 1914 májusában kötötték meg az egyezményt a macedóniai és epiroszi törökök, illetve a trákiai és kis-ázsiai görögök kicseréléséről. A szerződés szerint a lakosságcsere önkéntes jellegű, a vagyoni kérdéseket pedig tárgyalásos úton rendezik a két ország között. Ezzel a feladattal alakították meg a vegyes bizottságot, amely 1914 decemberében végleg abbahagyta munkáját. A megkötött lakosságcsere-szerződés végrehajtására szintén nem került sor az időközben kitört első világháború miatt. A kisebbségek üldöztetése tovább folyt (1915-ben 480 000 görögöt deportáltak a török hatóságok Törökország belső területeire), és 1923-ig kellett várni probléma a végleges rendezésére.

*

Görögországnak alig egy évtizeddel később, 1923-ban újra szembe kellett néznie a megoldatlan kisebbségi kérdéssel: Görögország az első világháború végén a győztes oldalon állt, és főleg Nagy-Britannia szóbeli támogatásával a háta mögött megtámadta a vesztes Törökországot. Az 1920–22 között zajló görög–török háború – főleg Musztafa Kemálnak köszönhetően – török győzelemmel ért véget. A görög vereségnek messzemenő következményei lettek, és komoly belpolitikai válságba sodorta az országot. A kis-ázsiai hadjárat sikertelensége a Nagy Eszme végleges feladását is jelentette. Görögországnak ezzel le kellett mondania az Égei-tenger két partjának egyesítéséről. 1923. július 24-én aláírták a lausanne-i békét, ahol a görögök már vesztesként voltak jelen, és az 1920-as sèvres-i békéhez képest Kelet-Trákiát Edirnével együtt át kellett adniuk Törökországnak.

1923 januárjában aláírtak egy külön görög–török szerződést is Lausanne-ban: a kötelező görög–török lakosságcsere-egyezményt. A megállapodás szerint minden törökországi görögnek és görögországi töröknek el kell hagynia országát, bár volt két mentesített kategória. Az egyik a konstantinápolyi, illetve az Imbrosz és Tenedosz szigetén élő görög származású lakosság (ez utóbbi két sziget ellenőrzi a Dardanellák bejáratát), míg másik oldalon a görög (nyugat-)trákiai muzulmánok (törökök) maradhattak lakóhelyükön. Ezzel a szerződéssel zárták le hivatalosan az 1912–13-ban, az Égei-tenger két partjáról elinduló kivándorlási hullámot, amely véglegesen 1925-re fejeződött be. Ebben a szűk 15 évben 1 290 000 görög hagyta el véglegesen Törökországot és emigrált Görögországba (kb. 1 100 000 a lausanne-i szerződés előtt), míg 480 000 törököt kényszerítettek Görögország elhagyására és a Törökországba való távozásra (125 000 a lausanne-i szerződés előtt és 355 000 utána).²¹

A másfél évtizedes folyamat megváltoztatta egész Macedónia és Trákia etnikai összetételét, a szomszédos (anya)országokba került a kisebbségek nagy része. A görögök Görögország Balkán-háborúk után szerzett, északi területén közvetlenül a háborúk után még kisebbséget alkottak, a muzulmánok ki- és a kis-ázsiai görögök betelepülésével viszont már többségbe kerültek. Görögország – etnikai összetételét tekintve – a Balkán egyik leghomogénebb állama lett.

Jegyzetek

- ¹ A Magyarországon élő kisebbségek megpróbáltatásai az 1945. augusztus 2-án megkötött potsdami egyezményvel kezdődtek, amikor a nagyhatalmak megadták a lehetőséget Magyarországnak, Lengyelországnak és Csehszlovákiának, hogy Németországba telepítsék az országuk területén élő németiség egészét vagy egy részét. November 20-án a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) berlini ülésén határozatot hozott, mely szerint Magyarországról 500 000 németet telepíthetnek ki. A németek kitelepítése 1948. június 15-én zárult le véglegesen, ösen kb. 35 000 magyarországi németet szállítottak Németország Szovjetunió által megszállt területére. A kitelepítés két szakaszáról, rendeleti szabályozásáról és megvalósításáról bővebben *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–48 között. Kecskemét, 1993.
- ² A lakosságcsereéről bővebben: *Szabó A. Ferenc*: A második világháború utáni magyar–szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. In: *Régió*, 1991/4. szám, 49–71.
- ³ Λιθοξοου Δημητρης: Μειονοτικα ζητηματα και εθνικη συνειδηση στην Ελλαδα. Ατασθαλιεσ τησ ελληνικησ ιστοριογραφιασ. Λεβιαθαν, 1991.
- ⁴ Δημητρη Κιτσικι: Συγκριτικη Ιστορια Ελλαδοσ και Τουρκιασ στον 20. αιωνα, Εστια, Αθηνα, 3 990. – *Dimitri Kiciki*: Görögország és Törökország összehasonlító története a 20. században. Esztiász, Athén, 1990.
- ⁵ Γιαννισ Γ. Μυρελοσ: Πληθυσμιακεσ ανακαταταξεισ τησ επομενη των Βαλκανικων πολεμων: η πρωτη αποπειρα ανταλλαγησ των πλητυσμων αναμεσα στην Ελλαδα και την Τουρκια. – *Jannis G. Murelosz*: Lakosságcsere a Balkán-háborúk másnapján: az első kísérlet a lakosság kicserélésére Görögország és Törökország között. In: *Η Συνθηκη του Βουκουρεστιου και η Ελλαδα, Θεσσαλονικη*, 1990. – A bukaresti szerződés és Görögország. Thesszaloniki, 1990, 175–190.
- ⁶ Bővebben: *Niederhauser Emil*: Forrongó félsziget. Budapest, 1972.
- ⁷ A Nagy Eszme egy nacionalista ideológia, melynek célja, hogy az athéni állam meghódítsa az Égei-tenger mindkét partját, kibővítvé egy tisztán görög konstantinápolyi állammal. Érvrendszere három pilléren nyugodott: a történetiségen, amely a Bizánci Birodalom több évszázados görög múltját hangsúlyozta; az etnicitáson, amely a görög jelenlét arányait túlozta el; és Görögország biztonsági stratégiáján, miszerint az ország biztonsága csak akkor szavatolt, ha a tengerpart mindkét fele görög ellenőrzés alatt áll. Az elmélet gyökerei már a 13. században felfedezhetőek, mikor a keresztetek elfoglalták Konstantinápolyt, és a görög császár Kis-Ázsiában keresett menedéket. A 18. századtól a Nagy Eszme összekapcsolódott a nyugati racionalista szellemmel és főleg a görögországi Nyugat-szimpatizáns párttal. 1820 után létrejött a független görög állam előbb Naflion, majd 1834-től Athén központtal, egyelőre még csak a Peloponnészosz-félszigetre és Athén környékére koncentrálódva. Az ország területi kiterjedésének növeléséhez Konstantinápoly irányába megint csak a Nagy Eszme nyújtott ideológiai alapot. Venizelosz görög miniszterelnök (és egyben a Nyugat-szimpatizáns párt vezetője 1910-től) lelkes híve volt az eszmének, és tevékenyen próbálta ezt megvalósítani – a törökök rovására: Konstantinápoly fővárossal szerette volna létrehozni „Nagy-Görögországot”. Az eszme kialakulásáról: Vö.: *Dimitri Kiciki*: i. m. 135–145.
- ⁸ A Jón-szigetek 1809 óta brit fennhatóság alatt álltak. 1864-ben Nagy-Britannia átadta a szigeteket, és semleges státussal a görög királyság részévé váltak. Ez gesztusértékű volt, ugyanis a görög nemzetgyűlés elfogadta a brit támogatást élvező Glüksburg-dinasztia görög trónra kerülését. Vilmos György herceg I. György néven görög király lett 1863-ban. Thesszália 1881-ben került Görögországhoz, miután az 1877–78-as orosz–török háborút lezáró berlini békeszerződés után az Oszmán Birodalom brit nyomásra beleegyezett a terület átengedésébe.
- ⁹ *Jannis G. Murelosz*: i. m. 175.
- ¹⁰ A londoni békét 1913. május 30-án írták alá, az első Balkán-háború zárásaként. A Balkán-Szövetség megkapta egész Macedóniát és Trákiát az Oszmán Birodalomtól. A bukaresti béke a második Balkán-háborút zárta le 1913. augusztus 10-én. Görögország a béke után megkapta Dél-Macedóniát és Nyugat-Trákiát, Törökország viszont visszaszerezte Bulgáriától Drinápolyt és környékét.
- ¹¹ Ennek estek áldozatul az oszmán területen élő örmények, akiknek a 19. század utolsó évtizedében a nemzeti mozgalmuk egyre erőteljesebben követelte különleges státusuk elismerését az Oszmán Birodalmon belül. Az örmény kérdés „végleges megoldására” 1915–16-ban került sor. Az örmények nagy részét kitelepítették a szíriai és az iraki sivatagba, ahol legtöbbször nem élte túl a megpróbáltatásokat. Így kb. húsz évvel az első komolyabb örmény tüntetés után (1895, Konstantinápoly) a törökök a görög utáni második legnagyobb keresztény kisebbségüktől szabadultak meg szinte teljesen. Vö.: *Matuz József*: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990, 194–195. és 210.
- ¹² II. Abdul Hamid szultán (1876–1909) uralkodása idején jelentkezett ténylegesen a kisebbségek elleni fellépés, ám nála ez még főleg pániszlamizmusban nyilvánult meg és az örmények üldöztetésében. 1909-

ben az ifjútörökök megdöntötték hatalmát, akik a liberálisabb oszmanizmust erőteljes nacionalizmussal helyettesítették, és céljuk a birodalom erőszakos eltörökösítése lett. A nem törököket másodrendűeknek tekintették és asszimilálni akarták a birodalmon belüli nem török nemzetiségeket. Ehhez hivatalos elméletet is konstruált az 1889-ben alapított Egység és Haladás nevű nacionalista szervezet. Alapja a Zija Gökalp által kidolgozott pántörök ideológia, amely az összes nemzetiség eltörökösítését tűzte ki célul. Az elmélet terjesztésére szervezetet is létrehoztak 1912-ben, Török Tűzhely néven. Vö.: *Matuz József*: i. m. 205.

¹³ *Romsics Ignác*: *Nemzet, nemzetiség és állam*. Budapest, 1998, 147.

¹⁴ Aidinosz vilajet Izmirtől délre, nagyjából Szamosz szigetével egy vonalban található, az Aydin-hegységtől délre. Epirosz Görögország nyugati területén lévő tájegység, az albán határtól délre.

¹⁵ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 178.

¹⁶ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 179.

¹⁷ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 181.

¹⁸ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 185.

¹⁹ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 189.

²⁰ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 190.

²¹ *Dimitri Kiciki*: i. m. 231.

AZ EGYIPTOMI FÜGGETLENSÉG ÚTJA A MAGYAR KÖVETI JELENTÉSEK TÜKRÉBEN (1922–1936)

Munkánkban elsősorban a Magyar Országos Levéltárban fellelhető, a témával kapcsolatos külügyi dokumentumokat használtuk fel. A dokumentumok zöme a Bernben székelő magyar egyiptomi követségről és az alexandriai tiszteletbeli konzulátusról származik, de előfordulnak a témával kapcsolatos anyagok a londoni, valamint a római követségekről is.

A címben szereplő időszak történéseit nem lehetséges teljes mértékben a magyar külügy jelentéseit felhasználva elemezni, mivel hazánk csupán 1928-ban hozta létre kairói konzulátusát. Ezért az ezt megelőző időszakra csupán röviden térünk ki, a nagyobb figyelmet az ezt követő időszakra fordítva.

Mielőtt a címben jelzett témára térnénk, úgy véljük, szükség van arra, hogy néhány szóban magyarázatot adjunk arra, miért is volt érdekes ez a kérdés a magyar külügy számára. Látszólag semmiféle különös oka nem volt annak, hogy Magyarország érdeklődést tápláljon az egyiptomi belügyek iránt, ám ha hazánk és Egyiptom két világháború közötti kapcsolatait közelebbről szemléljük, láthatjuk, hogy a két ország több területen is igyekezett egymással együttműködni.

Ennek egyik területe a gazdaság és a kereskedelem volt. Hazánk 1928-tól a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló kereskedelmi szerződést kötött Egyiptommal, teret adva a legális kereskedelmi kapcsolatoknak.¹ Ennek keretében egy sor vállalat között jött létre együttműködés. A későbbiekben sor került egy közös társaság létrehozására is, Magyar Egyiptomi Kereskedelmi Rt. néven, melyben szerepet vállalt ifjú Horthy Miklós és I. Fuad egyiptomi uralkodó is.² A kiegyensúlyozott együttműködést mutatja, hogy több alkalommal került sor mind Kairóban és Alexandriában, mind pedig Budapesten különböző áru- és termékbemutatókra.

A másik lényeges terület a diplomáciai érintkezés volt. Alapja a kölcsönös rokonszenv, melynek a felek számos alkalommal tanújelét is adták. Az uralkodó és környezete gyakran fejezte ki szimpátiáját a magyar ügy iránt, hangsúlyozva, hogy a trianoni békeszerződés méltánytalan volt és feltétlenül revideálásra szorul, s egyes beszámolók szerint Magyarországot tartották a leginkább méltó partnernek az együttműködésre.³ Válaszul a magyar fél I. Fuadot a legmagasabb állami kitüntetésben részesítette,⁴ s gyakran adományozott más jeles egyiptomi államférfiaknak is hasonló elismeréseket.⁵ Magyarország a korban az egyiptomi elit egyik kedvelt üdülőhelyévé vált, melyről a Magyarországot népszerűsítő HUNEGYPT utazási iroda gondoskodott, szervezésében több előkelő személyiséget utaztatva hazánkba, többek között Fuad király feleségét is.⁶ Nem elhanyagolható munkát végzett az egyiptomi magyar kolónia sem, melynek tagjai között szerepel Almássy László is.⁷

Előzmények

Mint ismert, Anglia 1882-ben foglalta el Egyiptomot, s bár jog szerint 1914-ig – mikor brit protektorátussá vált – az Oszmán Birodalom része maradt, gyakorlatilag az angol korona fennhatósága alá került. 1914-ben az angolok, amellet, hogy jogilag új helyzetet teremtettek, az addigi alkirályt is lemondatták, és helyére nagybátyját ültették.⁸ A valóságban azonban Egyiptom gyarmattá vált, melyet a mindenkori, Londonból akkre-

ditált főkormányzó irányított. Az első világháború befejezése után a Vafd párt vezetésével indult meg az a több mint másfél évtizedes folyamat, mely a függetlenség kivívásához vezetett. Ennek első állomását az 1922-ben kiadott angol deklaráció jelentette, melyben a szigetország – az állandó egyiptomi sztrájkok, tüntetések, zavargások hatására – egyoldalúan felmondta a védnökséget, és Egyiptomot szuverén államnak ismerte el. Négy terület képezett kivételt, ahol a királyság továbbra is fenntartotta ellenőrzési jogait. Ezek az angol birodalom összeköttetési vonalainak védelme, azaz a Szezi-csatorna (az Indiába vezető utak) felügyelete, Egyiptom védelme a közvetett vagy közvetlen külföldi agresszióval, beavatkozással szemben, az Egyiptomban lévő külföldi érdekek védelme és a kisebbségek (európai, illetve a nem muzulmán lakosság) megővése, valamint Szudán helyzete.⁹

A deklaráció adott alapot saját alkotmány kidolgozására és a független egyiptomi állam, a királyság megteremtésére. A deklaráció ennek ellenére nem zárta le a további küzdelmeket és tárgyalásokat a teljes függetlenség elérése felé vezető úton.¹⁰

A korábban jelzett okok miatt csak olyan dokumentumok állnak a rendelkezésünkre, amelyek az 1928-as éveket követő tárgyalások idején keletkeztek. Az előzményekre utalva hét angol–egyiptomi tárgyalást neveznek meg, melyből három az 1929-et megelőző időszakból datálódik. A két fél megbeszéléseiből Lord Milner 1919-es, majd Lord Curzon és Adli pasa tárgyalásai az 1922-es deklarációt előzték meg, míg az 1924-ben zajlott MacDonald angol és Zaglul pasa, egyiptomi miniszterelnökök közötti sikertelen tárgyalások már annak enyhítését, eltörlését célozták.¹¹

Szarvat pasa, miniszterelnök 1927-ben kezdte meg a tárgyalásokat,¹² amelyek 1928-ig húzódtak el, s gyakorlatilag semmiféle eredménnyel nem jártak. A londoni ügyvivő összefoglaló jelentésében annak a véleményének adott hangot, hogy a kérdésben semmiféle előrelépés nem várható, hiszen Anglia nem akar, míg Egyiptom nem tud lényegi kompromisszumot kötni. A szigetországnak alapvető érdeke indiai és távolkeleti birtokainak védelme, amit csak Egyiptom nagyfokú gazdasági és katonai ellenőrzésével tud megoldani, míg Szudánra kelet- és délkelet-afrikai gyarmatainak védelme és a Vörös-tenger feletti ellenőrzés érdekében van szüksége. Ezek egyrészt Egyiptom szuverenitását sértik – amit súlyosbít az erősen nacionalista társadalmi, politikai hangulat –, másrészt arra a félelemre is okot ad, hogy Szudán ura bármikor elzárhatja a Nílust is.¹³ A helyzetet a kapitulációk és a vegyes bíróságok ügye tovább bonyolította, mivel ezek felügyeleti jogáról Nagy-Britannia azért sem mondhat le, mert fennáll a veszély, hogy más hatalom veheti át.¹⁴ Chamberlain a sikertelen tárgyalások befejezése után a fennálló helyzettel kapcsolatban csupán azt tudta mondani, hogy „*a két országot az Isten is egymásra utalta*”. A brit sajtó pedig azt próbálgatta hasztalan bizonygatni, hogy Egyiptom „*Anglia »nagylelkű« ajánlatát saját érdekeinek félreismerése mellett elhárította, és ebből azt a következtetést vonja le, hogy wem nicht zu raten, dem ist auch nicht zu helfen* [aki nem hallgat a tanácsra, azon nem lehet segíteni]. *Tehát egyelőre minden maradjon a régiben.*”¹⁵

Az 1930-as szerződéstervezetek

A tárgyalás kudarcát Szavrat pasa lemondása követte. A király pedig – élve az alkotmányban biztosított jogaival – egy, a parlamenti támogatást nélkülöző, de hozzá hű kabinetet nevezett ki. A kormány új feje, Mohamed Mahmud pasa, uralmának népszerűsítése érdekében gyors és látványos sikereket próbált felmutatni. Ennek érdekében 1929-ben tárgyalásokat kezdeményezett Londonnal a szudáni vízmegosztás¹⁶ és az

1922-es szerződés tárgyában, melyre Anglia – több okból – is kedvezően reagált. Mivel egyrészt tartott az egyre terjedő fasiszta gondolatok bomlasztó hatásától, a földközi-tengeri jogait hangoztató Olaszországtól, másrészt baráti jobbot akart nyújtani a királyhoz hú kabinetnek. Tudta, hogy a társadalom támogatását nélkülöző kormánnyal könnyebb lesz érdekeinek megfelelő egyezményt kötni, mint azokkal a nacionalistákkal, akik a függetlenség kérdésében szinte semmiféle kompromisszumra sem hajlandóak.

Az egyiptomi magyar követ, Parcher Félix ennek megfelelően értékelte a Nílus vízmegosztásával kapcsolatos megállapodást, mivel annak a véleményének adott hangot, hogy ezt egy „gerincesebb” kormány nem írta volna alá. Hiszen, mint mondja,¹⁷ ez teljes mértékben az angol kormány akaratát tükrözte. Anglia ugyanis továbbra is Szudánnak (saját magának) biztosította a jelentősebb Kék-Nílus ágat, s mivel a nyugati ág (Fehér-Nílus) is Szudán területén folyik át (azaz angol ellenőrzés alatt), illuzórikussá teszi az egyiptomi autonómiát. Az angol kormány szimpátiáját mi sem mutatta jobban, hogy korábban csak olyan kormánnyal kívánta ezt az egyezményt megkötni, mely az egyiptomi parlamenttel ratifikáltatni tudta volna. Jelen esetben azonban ez igen bajos, mivel Mahmudnak nemhogy többsége, de még parlamentje sincsen.¹⁸ Ezért szerinte a protektor vagy olyan sikeresnek értékelte az egyezményt, hogy az a jelenlegi kormány későbbi választási győzelmét eredményezheti, vagy I. Fuad királyt tartja olyan erősnek, hogy ezt a vafdistákkal is el tudja ismertetni. A lényegét tekintve a véleménye az, hogy *„a külszín meg lévén őrizve, Mohamed Mahmoud pasa a létesült egyezményt a belfölddel szemben a rezsim aktív tételeként könyveli el”,* illetve hogy *„A szóbanforgó egyezmény ugyan Egyiptomnak nagy áldozatok árán feltételelesen nagyobb vízmennyiséget biztosít, mire további fejlődése érdekében szüksége is van, jelenleg azonban főleg politikai jelentőségű ügy egyiptomi, mint angol szempontból. Egyiptomban a Mahmoud pasa-kabinet és a Korona prestige-jét, tehát a belpolitikát szolgálja, Angliát illetőleg pedig annak egyiptomi politikáját, mint loyalist és conciliarist hivatott prezentálni.”*¹⁹

A sikeres egyezményen felbuzdult felek tovább folytatták a tárgyalásokat, hogy az évek óta húzódó egyiptomi angol jelenlét kérdésére is pontot tehesse. A londoni magyar követ, aki a munkáspárti kormányt megelőző konzervatívok pártján állt, arról számolt be Walkó Lajos külügyminiszternek, hogy a jelenlegi kompromisszumok nem lépnek túl az 1927-es tárgyalásokon, s Henderson külügyminiszter ugyanazokkal a problémákkal küzd, mint elődje. Felajánlott engedményei ugyanis azt a maximumot képezik – több területen csökkentik a brit befolyást –, melynél többet saját országának védelmében az angol kormány nem adhat. Azaz: az angol katonai jelenlétet csak a Szezi-csatorna körzetére terjedne ki, segítséget nyújtanának Egyiptomnak a népszövetségi tagság megszerzésében, kölcsönös szövetségi szerződést kötnének, mely mindkét felet arra kötelezné, hogy külső támadás esetén segítséget nyújtsanak egymásnak, támogatnák a kapitulációk eltörlését, a külföldi állampolgárok és a kisebbségek védelmét Egyiptom gyakorolná, Szudán esetében visszaállna az 1924-es évet megelőző a kondomínium.²⁰

Az egyezménytervezetet elemezve a magyar követ arra a megállapításra jut, hogy az angol baloldali körök támogatják az engedményeket, míg a konzervatívok erős kérészeket táplálnak, hogy Egyiptom meg tud felelni a kül- és belpolitika, az igazságszolgáltatás, valamint a közbiztonság terén belé helyezett bizalomnak. Továbbá bizonytalan, hogy a diktátornak tartott Mahmud kezéből a nacionalisták hajlandóak-e bármiféle megegyezést elfogadni, s ennek megfelelően a közeljövőben megválasztandó parlament ratifikálni fogja-e ezt az egyébként kedvező tervezetet.²¹

Parcher Félix kairói követ londoni kollégájától kissé eltérően ítéli meg az angol kormányzat nagylelkű ajánlatát. Londoni kollégájával egyetért abban, hogy a Labour-kormány sem adott többet, mint amennyit a konzervatív adhatott volna, hiszen ő is kénytelen a szigetország világpolitikai és stratégiai pozícióit mindenkor maximálisan figyelembe venni. Abban, hogy most egy sikeresnek tűnő kompromisszumon vannak túl, az annak köszönhető, hogy mindkét félnek produkálnia kellett valamit, illetve MacDonald miniszterelnök azzal, hogy eltávolította a gyűlölt főkormányzót, Lord Lloydot, jelentős szimpátiát vívott ki magának a Nílus mentén. A tervezet pontjait ő is említi, ám kollégájával ellentétben azokból egészen más következtetéseket von le. Ő úgy vélekedik, hogy *„Egyiptom helyzete Angliával szemben és a külvilággal szemben az egyezménytervezet alapján csupán látszólag változik, tényleg a Fáraók országa az egyezménytervezet dacára ugyanazon okkupációs terület marad, mint eddig volt, s ezen az sem változtat, hogy a kairói angol főbiztost a jövőben nagykövetnek fogják nevezni, s Egyiptom maga is elsőrangú diplomáciai képviselőt fog tartani Londonban.*” Egyetlen valóban pozitív lépésként a népszövetségi tagságot és az egyenlő partneri viszonyt említi, míg a kapitulációkra és a kirendeltségre vonatkozó pontokról azt tartja, hogy ezt az európaiakkal fizetetik meg. Az angolok ugyanis gyakorlatilag maradnak, szerződéses kapcsolatuk továbbra is biztosítja kolóniájuk védelmét és elsőbbségét. Ennek következményei már látszódnak, a bankok felfüggesztették hosszú lejáratú hiteleiket, és az ingatlanok ára is csökkenő tendenciát mutat. Zárásként megemlíti, hogy a vezető egyiptomi körök elégedettek az elért eredményekkel, és reménykednek abban, hogy a Vafd párt egy esetleges kormánykoalícióban szintén megnyerhető lesz a viszony végleges rendezéséhez.²²

A politikai enyhülést és a Vafd párttal való megegyezést keresendő, 1930 januárjában összehívták a negyedik – nacionalista, Vafd többségű – törvényhozást.²³ Az új kormány, népszerűtlen elődjéhez hasonlóan, szintén döntésre kívánta vinni a dolgot Nagy-Britanniával és újabb tárgyalóküldöttséget menesztett Londonba. Az új delegáció munkája pedig azzal a reménnyel kecsegtetett – mert jelentős tömegtámogatással és szimpátiával bírt a fáraók országában –, hogy bármit is intéz, azt a parlament ratifikálja. A küldöttség összetétele is ezt bizonyította, hiszen vezetője maga Nahasz pasa, a Vafd feje volt, míg tagjai között a muszlim és a kopt vezető elit képviselői is megtalálhatóak voltak.²⁴

A kecsegtető előjelek ellenére a tárgyalások május 8-án eredménytelenül zárultak mind a londoni magyar követ, mind pedig a konzervatív oldal melegezésére. Rubidó-Zichy Iván azt tartotta fontosnak kiemelni, hogy a munkáspárti kormány kezdetben túl engedékeny volt, majd mikor Nahasz pasa túlfeszítette a húrt, megmakacsolta magát. Reméli, hogy ebből tanulva a későbbiekben visszafogottabbak lesznek az ígérgetései (pl. Egyiptom, India esetében).²⁵

Az egyiptomi magyar követ ebben az esetben is árnyaltabb képet fest a helyzetről. Május 23-i szigorúan bizalmas jelentésében ugyanis beszámol egy Londonban tartózkodó magyar mérnök beszélgetéséről, melyet az ismerősével, az egyiptomi delegáció egyik tagjával folytatott. Ezek alapján arról tudósít, hogy minden pontban megegyezés született. Azaz Anglia elismeri Egyiptom függetlenségét, cserébe az afrikai ország is elismeri Anglia különleges érdekeit a Szezi-csatorna mentén, a két ország nagyköveti szinten képviselteti magát, az angol tisztviselőket fokozatosan eltávolítják a közigazgatásból, a hadseregből stb. Egyiptom hadseregét 30 ezer főre emelik, de angol felszereléssel látják el, és a Szezi-csatorna is közös katonai védelem alá kerül. A brit kormány

segíti továbbá Egyiptomot a népszövetségi tagság megszerzésében és a kapitulációk megszüntetésében.

Egyetlen kérdésben, a szudániban voltak nézetkülönbségek, jöllehet itt is csaknem befejeződtek az egyeztetések. A Labour-kormány felajánlotta a szudáni kondomínium visszaállítását, ismét engedélyezte az egyiptomi bevándorlást, a paritáson alapuló közgazgatást és Kairó katonai jelenlétét is.²⁶

Az utolsó napot megelőző éjszaka azonban érdekes események játszódtak le mindkét oldalon – állítja a beszámoló: „Az egyiptomi delegáció ezt [tehát a Szudánra vonatkozó kérdést], mint ajánlást, egy közbeszúrással küldte vissza, mely Egyiptomnak a Szudánra vonatkozó történelmi jogait és szuverenitását domborította ki erősebben. Az angol minisztertanács ezt éjszaka tárgyalta és kora reggel, a közbeszúrást kiküszöbölve és az 1898-iki egyezményt mint alapot az 1924-ikivel helyettesítve küldött vissza.”²⁷

Ennek a látszólag ellentmondásos lépésnek az okára, Parcher Félix szerint, a két ország közvéleményének vizsgálata adhat magyarázatot. Angliában a konzervatív körök meglehetősen ellenszenvvel nézték a szigetország erős pozícióinak feladását, míg Egyiptomban a tömegek erősen nacionalista érzelmei még a vafdisták Nahasz is félelemmel töltötték el. Szudán pedig az a neuralgikus terület volt, ahol egyik ország közvéleménye sem fogadott el kompromisszumos megoldást. Ezt támasztja alá, hogy a két fél barátsággal és azzal az ígérettel vált el egymástól, hogy a közeljövőben folytatják a megbeszéléseket, és ebben a szellemben nyilatkozott otthon – parlamenti expozéjában a küldöttség vezetője – Nahasz is. Azt azonban tanácsosnak látták, hogy a megegyezés tartalmát taktikai okok miatt ne hozzák nyilvánosságra.²⁸

A fenti ígéretek ellenére újabb tárgyalásokra ezután már csak 1936-ban került sor. Ez elsősorban nem az angolok halogató taktikájának (bár kétségtelen, hogy a status quo az ő érdekeit szolgálta leginkább), hanem jóval inkább a zavaros és ingatag egyiptomi belpolitikai helyzetnek volt köszönhető. Nahasz pasa parlamenti többségét ugyanis arra igyekezett felhasználni, hogy I. Fuad király igen széles uralkodói jogkörét korlátozza. A sikertelen kísérlet és a világgazdasági válság egyre inkább érezhető negatív hatásai arra késztették a miniszterelnököt, hogy benyújtsa lemondását. Az uralkodó a helyzetet arra használta fel, hogy a parlamentet ismét feloszlassa, s az általa kinevezett kormánnyal új alkotmányt léptessen életbe. Az 1930-as alkotmány az eddig is erős királyi pozíciókat növelte, szinte teljhatalmat biztosított számára a belpolitikai életben.²⁹ Ebben a törekvésében támogatókra is lelt a nacionalisták hatalmától tartó többi párt, a hadsereg, a köztisztviselők és az ulemák körében is. Segítségükkel el tudta érni, hogy haláláig, 1936-ig, saját maga által kreált kabinetek segítségével kormányozzon.³⁰ Tovább súlyosbította a helyzetet a már korábban említett, évekig elhúzódó gazdasági válság (mely az egyértelműen exportorientált Egyiptomot súlyosan érintette) és a gyakori tömegmozgalmak, melyek gyakran sztrájkokban, utcai tüntetésekből nyilvánultak meg.³¹

A belpolitikai és gazdasági helyzet fokozatos változása nem kapcsolódik szorosan a jelen munkához, annyit azonban megemlíthetünk, hogy Egyiptom az 1930-as évek végére véglegesen kilábal a válságból, nemzeti ipara és burzsoáziája megerősödött, és növekvő gazdasági ereje és befolyása következtében egyre kevésbé tolerálta a nyíltan nepotikus gyakorlatot követő, szinte abszolutista eszközökkel kormányzó Fuad királyt és az országra telepedő angol uralmat.

Az olasz–etióp háború hatása az angol–egyiptomi viszonyra

Küzdemeiket nem várt külpolitikai fejlemény, az 1935–1936-os olasz–etióp konfliktus lendítette ki a holtpontról. 1935 májusától egyre inkább érezhető volt, hogy Olaszország készen áll arra, hogy Etiópiát – akár fegyveresen is – ellenőrzése alá vonja. Ez kezdetekben Angliát aggodalommal töltötte el, hiszen a fasiszta állam terjeszkedése nem csupán a birodalom földközi-tengeri pozícióit, de a Távol-Kelet felé vezető útvonalait is veszélyeztette. A brit kormánzatnak a térség két problémájára kellett megoldást találnia: mit kezdjen az agresszív olasz külpolitikával, illetve hogyan kezelje az ismét és egyre erőteljesebben jelentkező egyiptomi angolelleses propagandát.

Anglia Olaszországgal szemben egyértelműen ellenséges álláspontra helyezkedett, pozícióinak veszélybe kerülése esetén a katonai konfliktust sem tartva elkerülhetetlennek. Egyiptom tekintetében azonban sokkal összetettebb problémával kellett szembenéznie. Erősítsék meglévő befolyásukat, akár erőszakkal is, vagy ezzel ellentétben – egy békés megegyezés keretében – engedjenek a nacionalista követeléseknek, és kölcsönös bizalmon alapuló egyezménnyel kössék magukhoz e stratégiaileg elsőrendű fontosságú területet. A megoldás végül is ez utóbbi álláspontot tükrözte, jóllehet kezdetben ez még nem volt ilyen egyértelmű.

Anglia az olasz fenyegetésre azzal válaszolt, hogy szárazföldi, légi és tengerészeti alakulatai számát folyamatosan és nagymértékben emelni kezdte Egyiptomban, ahol az adott viszonyok között elképzelhetetlennek tartott egy új – szabad választásokon alapuló – kormányt. Tudta ugyanis, hogy a Vafd győzelmével uralomra kerülő nacionalista kormány kevésbé lesz engedékeny követeléseivel szemben.³² Egyiptom maga is érdekes álláspontot képviselt Mussolinivel kapcsolatban. A konfliktus kezdetén a szomszédos Líbiát is uraló hatalom etiópiai agresszióját nem tartotta egyértelműen Egyiptom elleni ellenséges lépésnek. Elsőként csupán a koptok ítélték el, míg a nacionalisták szimpátiáját az etiópok inkább azzal vívták ki, hogy egy elnyomó európai hatalommal kerültek összetűzésbe. Az Al Ahram című lap szeptemberben pedig azt róta a kormány szemére, hogy nem használja ki a konfliktust, hogy „*az angoloktól egyrészt végleges ígéretet kapjon a sudáni kérdés megoldását illetőleg, másrészt pedig, hogy bizonyos előnyöket biztosítson Egyiptom pozíciójának erősödése céljából.*”³³ Az egyiptomi hozzáállás, mint arról a jelentések beszámolnak, hullámozó maradt, és leginkább az angolokkal, nem pedig az olaszokkal kapcsolatos magatartás határozta meg. Így október végén arról értesülünk, hogy az angol propagandának köszönhetően még a nacionalisták is Olaszország ellen fordultak, sőt a közismerten olaszbarát királyi család I. Fuad fiát, örökösét is Angliába küldte tanulni. Ekkor került szóba először az, hogy Anglia kész valamiféle (ekkor még pontosabban nem körülhatárolt) katonai megállapodást kötni Kairóval, amely nemcsak az Olaszországba irányuló exportját állította le, hanem késznek mutatkozott a szankciók aláírására is, holott ekkor még nem is volt tagja az olaszokat elmarasztaló Népszövetségnek.³⁴ Novemberre London már azt is a Nesszim-kabinet tudomására hozta, hogy „*amennyiben [Egyiptom] egy esetleges olasz–angol konfliktus esetében teljes erejével támogatni fogja, hajlandó volna Egyiptom kívánságait honorálni. A teljes szuverenitás a Népszövetségbe való felvétel és a csak papíron létező sudáni kondominium megvalósítása volna az a jutalom – állítja a kairói magyar követ –, amelyben Egyiptom támogatása fejében részesülne.*”³⁵

A kormánnyal kapcsolatos tárgyalások a nacionalistákat a legkevésbé sem elégtették ki, akik joggal úgy gondolták, hogy Egyiptom angol katonai bázissá fejlesztéséért cserében vajmi keveset kapnak. A Nesszim-kormány túlságosan engedékeny, és

ellenszolgáltatás nélkül teljesíti a megszállók kívánságait. A feszültséget tovább fokozták az egyre gyakoribb utcai zavargások, és Sir Samuel Hoare brit külügyi államtitkár az egyiptomi belpolitikával kapcsolatos elmarasztaló kijelentései is.³⁶

Az angol kormány ezzel igen nehéz helyzetbe került, hiszen az eseményekre mindeképpen reagálnia kellett, jóllehet érdekei a meglévő belpolitikai helyzet fenntartását részesítették előnyben. Ezért az angolok egyfajta halogató taktikába kezdtek, azzal a céllal, hogy a végleges rendezést a konfliktus befejeződése utáni időszakra tolják ki.³⁷ Ennek megfelelően az angol politikusok a kapitulációk kérdését helyezték előtérbe és csak annak megoldása után kívántak a függetlenség feltételeiről tárgyalni. Förstner Pál személyes megjegyzése jól érzékelteti a megváltozott egyiptomi közhangulatot, mikor arra mutat rá, hogy „*most az egyiptomi vezetők rájöttek arra, hogy a kapitulációk teljes eltörlése tulajdonképpen nem szolgálná valóban az egyiptomi érdekeket; mert míg ez idő szerint a kapitulációk révén idegen hatalmak és annak itt élő polgárai gazdasági és jogi szempontból privilegizált helyzetet élveznek, addig a kapitulációk eltörlése esetén a kedvező helyzet csupán Anglia számára állna fenn, mely a kapitulációk nemlétében is, a tényleges hatalom birtokában, meg fogja találni a módot, hogy különleges helyzetét továbbra is biztosíthassa. Rájöttek arra, hogy a kapitulációk eltörlése elsősorban angol érdekeket szolgálna, és ezért van az, hogy Anglia nem is ellenezte azok eltörlését, sőt az egyiptomi nemzeti közvéleményt ép[p] azzal akarta magának megnyerni, hogy nyíltan hangoztatja, hogy elérkezett a kapitulációk eltörlésének ideje.*”³⁸

A belpolitikai helyzet azonban a mihamarabbi tárgyalások megkezdése felé mutatott,³⁹ s kisebb viták után már 1936 januárjában megkezdődtek az újabb angol–egyiptomi megbeszélések előkészületei, de a király és a Vafd közötti feszültség feloldása érdekében a tárgyalásokat nem a kormány, hanem egy külön erre a célra alakult bizottság kezdte meg.⁴⁰ Magukról a tárgyalásokról a magyar ügyvivők nem sokat tudtak, mivel azok a nyilvánosság teljes kizárásával folytak. Előzetes értesüléseik szerint „*az angol hivatalos körök azt remélték, hogy a nemzeti összefogás még ezt sem fogja elérni [a vegyes tárgyalóbizottság felállítását] és így a tárgyalások hosszú időre kitolhatók lesznek. A jelen időpontot ugyanis Anglia nem tartja alkalmasnak, hogy a szerződés szabályozza katonai erejét Egyiptomban*”, illetve „*nem kétséges, hogy az angol–olasz konfliktus végleges liquidálásáig a megoldás nem felel meg a brit érdekeknek*”.⁴¹ Az értesülések pontosnak bizonyultak, hiszen a tárgyalások csak augusztusban fejeződtek be, míg Mussolini már ez év májusában, Addisz-Abeba elfoglalása után deklarálta az olasz gyarmatbirodalom létrejöttét.

Az angolok védelmében hozzá kell tennünk, hogy a tárgyalások elhúzódására I. Fuad 1936. április 28-ai halála, az azt követő régenstanács felállítására körüli viták és a májusi – a Vafd párt győzelmével végződő – képviselőválasztások is hatással voltak.⁴² Az új kormány munkájával kapcsolatban annyit érdemes megjegyeznünk, hogy Förstner korábbi jóslatai teljes mértékig helytállóknak bizonyultak, hiszen még januárban, a nacionalisták küszöbönálló hatalomra kerülése előtt arról számolt be, hogy „*a Vafd korántsem az az intranszigens alakulat, amelynek az európai közvélemény tartja, mint midőn a múltban kormányra került, nagy önmérsékletet és az egyiptomi külföldi érdekek iránt respektet tanusított. Természetesen határozott magatartást foglalt el az egyiptomi nemzeti szuverenitás érdekében.*”⁴³ Addig – valóban – a függetlenség ígértétől megmámorosodott csoportok magánakcióival könyörtelenül leszámolt. Erre példa a 30%-os béremelést követelő alexandriai szövűzsem munkásainak esete, kiknek mozgalmát a rendőrség segítségével fojtotta el.⁴⁴

szerepével foglalkoznak. Annyit érdemes kiemelni, hogy – mint a jelentések megállapítják – a tárgyalások alapja az 1930-as tárgyalás volt. Az álláspontok módosulását a megváltozott történelmi helyzettel magyarázzák, mivel „*az abessziniai háború a katonai kérdést hozta előtérbe, az 1930-ban elsőrendű fontossággal bíró szudáni kérdés helyett, amely most háttérbe szorul... e kérdés tisztázása a jelen tárgyalások folyamán nem képezett akadályt és megállapítást nyert, hogy Anglia jelenlegi érdekei megkívánják, hogy Egyiptom közreműködjék Sudan közigazgatásában úgy polgári mint katonai szempontból.*”⁴⁵

Az egyiptomi ügyvivő az 1936. augusztus 26-án ünnepélyesen aláírt szerződéssel kapcsolatos jelentésében⁴⁶ figyelemre méltó összefoglalást ad az évtizedes tárgyalássorozatról: „*A rendezés az elmúlt években az egyiptomi nacionalista elemek erősödése folytán, mind nehezebbé és kilátástalanabbá vált mindaddig, míg az olasz–abesszin események, valamint Mussolini földközi-tengeri politikája nem ébresztették tudatára az egyiptomi nacionalistákat, hogy száz százalékos önállóságuk meg nem valósítható ábránd és hogy végeredményben választaniuk fog kelleni Anglia és Olaszország között. Ugyanezen okok készítették Angliát is, hogy tengeri kommunikációi biztonsága érdekében [tekintettel] legyen az egyiptomi nép aspirációi iránt. Bátran mondhatjuk – bármilyen ironikusnak hangzik is –, hogy az angol–egyiptomi szerződés Mussolini nélkül aligha jött volna létre.*”⁴⁷

*

Az 1922-től 1936-ig lezajlott tárgyalássorozat Egyiptom újkori történetében igen fontos helyet foglal el. A hosszú, 1882-ben kezdődő, gyakran ellenséges angol–egyiptomi együttlét a szerződés megkötésével nyugvópontra jutott, és bár Anglia továbbra is kimondva-kimondatlanul a régió nagyhatalma maradt, normalizálódott a belpolitika. A hangsúly ezután a külpolitikai csatározások helyett a belső viszonyokra helyeződött át, erre a területre irányítva az ország szellemi tartalékait. A magyar ügyvivők jelentései pedig azért lehetnek fontosak számunkra, mivel „testközelből” szemlélték az eseményeket. A követi beszámolóik emellett tanulsággal szolgálnak arra is, hogy a két világháború közötti magyar külpolitika nem csupán a hazánkat érintő eseményekre fordított figyelmet, hanem a tőlünk térben távolabb játszódó eseményekre is. A magyar külügyek vezetői jól felismerték ugyanis, hogy a magyar érdekek szempontjából minden olyan eseményről naprakész információkkal kell rendelkezni, amelyek hacsak érintőlegesen is, de hatással lehetnek Magyarország politikai, gazdasági viszonyaira.

Jegyzetek

- ¹ A szerződést 1928. február 28-án kötötték meg, és ez év március 15-én lépett életbe a korlátozott legnagyobb kedvezmény elve alapján. Budapesti Közlöny, 1928. március 8.
- ² MOL K69. Gazdaságpolitikai Osztály, Z 778. 1933–1948. A Magyar Egyiptomi Kereskedelmi RT. jegyzőkönyvei.
- ³ MOL KÜM K108. 1929. 6/pol. 1929. február 4.
- ⁴ I. Fuad király a Magyar Érdemkereszt Nagykeresztjét kapta meg. MOL KÜM K108. 1932. 3. csomó, Kairó, 1932. november 18.
- ⁵ Sedki és Jehia pasák, volt miniszterelnökök az Első Osztályú Magyar Érdemkeresztet kapták meg Horthy Miklós kormányzótól. MOL KÜM K108. Alexandria, 1932. 3. csomó, Nr. 96/1932, illetve MOL KÜM K108. 1933. 3. csomó, Alexandria, 1933. október 3. Emellett több államférfi is kapott kitüntetéseket, mint Hafez Hasszán bej, illetve Hasszán Szabri bej, volt miniszterek.
- ⁶ Egyiptomban ugyanis a nyári hónapok olyan forróak, hogy aki megtehetette, az erre a néhány hétre, hónapra eltávozott az országból. MOL K 245. Kereskedelmi Minisztérium, I. d. II. a.b. 1935–1937. „Beszámoló jelentés Holla államtitkár közlekedési újáról (1938. január).”
- ⁷ Ő pilótaotkatóként tevékenykedett. A magyar mezőgazdasági szakemberek tekintélyét jelzi, hogy ők alapították az egyiptomi gyapotmúzeumot és az egyiptomi mezőgazdasági múzeumot. A kolónia saját lapot adott ki mintegy 300 tagjának, akik egy-egy szervezettel rendelkeztek Kairóban és Alexandriában. MOL K69. Gazdaságpolitikai Osztály 1930–1939 651. csomó. „Egyiptom gazdasági és pénzügyi helyzete az 1936. évben. Az Egyiptomban élő magyarok helyzete és azok száma.” MOL K69. Gazdaságpolitikai Osztály 1930–1939. 651. csomó, I. főrész, valamint, MOL KÜM K108. Alexandria, 1933. május 12.
- ⁸ Annak ellenére, hogy Egyiptom jogilag a Porta fennhatósága alá tartozott, az új uralkodó a szultáni címet vette fel.
- ⁹ Szudán 1898-tól Egyiptom és Anglia kondomíniuma volt, tehát a két ország közös irányítása alatt állt, egészen 1924-ig. Ekkor gyilkolták meg az ottani brit főkormányzót, ami alapot teremtett Anglia számára arra, hogy felszámolja a meglévő rendszert és saját kezébe vegye a teljes irányítást. *Gazdik Gyula*: Társadalmi-politikai küzdelmek, ideológiai áramlatok a 20. század első felében. Bp. 1987. 13–24., *Goldsmith, Arthur Jr.*: A Közel-Kelet rövid története, Bp. 1997. 255–258.
- ¹⁰ *Gazdik*: I. m. 22.
- ¹¹ *Schmitz-Kairo, Paul*: Ägyptens Weg zur Freiheit. Leipzig, 1937. 77–86., ill. 93–95. A dokumentum arról ír, hogy a Curzon-féle tárgyalások az angol csapatoknak átvonulási jogot biztosítottak volna, míg MacDonald azt kérte Zaglultól, hogy „Háború vagy nemzetközi komplikációk esetén, akkor is ha Egyiptom integritása nem forog veszélyben, Egyiptom mindazon segítséget és könnyítést kell nyújtása Angliának, melyet általában egy szövetséges állam nyújt egy vele szövetkezett országnak, ha a háborúban közösen vesznek részt.” Szarvat pasa és Chamberlain barátságos légköri találkozása szintén nem hozott eredmény, így Angliának nem sikerült elismertetnie, hogy katonái ne megszállóként tartózkodjanak a Nílus mentén, így mintegy tiszteletben tartva annak szuverenitását. MOL KÜM K63. 1936. II/7. 1936/pol. Kairó, 1936. március 4.
- ¹² Ezekről a tárgyalásokról sincsenek a korból jelentések, eseményeit a későbbi ügyvivők pótlólagos jelentéseiből ismertük meg.
- ¹³ Az elzárás itt nem a Nílus tényleges elzárását jelenti, hanem azt, hogy Anglia Szudán megszerzésével képessé vált arra, hogy ellenőrzést gyakoroljon a Kék-Nílus felett, és alkalomadtán (például gátakkal) neki tetszőlegesen szabályozhassa az Egyiptomnak, illetve Szudánnak jutó vízmennyiséget.
- ¹⁴ A kapitulációk az Oszmán Birodalom és az európai nagyhatalmak között létrejött megállapodások, privilégiumok, melyek az adott állam polgáira vonatkoznak. Letelepdesi, kereskedelmi, iparüzési privilégiumok, illetve ezeket a külföldieket kivonták az adott ország joghatósága alól, és a konzulok joghatósága alá helyezték. Egyiptomban, az Oszmán Birodalom részében, szintén be kellett vezetnie ezeket a rendelkezéseket, melyek az első világháború után sem szűntek meg. Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerk. *Hajdú Gyula*. Bp. 1967. 405–406.
- ¹⁵ MOL KÜM K63. 2. csomó, 2/18. Kairó. 1928. március 14. 38/pol.
- ¹⁶ *Crabiès, Pierre*: The Nile waters agreement. In: Foreign Affairs, 1929. 145–149.
- ¹⁷ Véleményét a Lord Lloydal folytatott beszélgetéseire alapozza, aki 1925 és 1932 között töltötte be az egyiptomi brit főmegbízotti tiszteletet.
- ¹⁸ Az uralkodó Szarvat pasa lemondása után ugyanis három évre feloszlatta a parlamentet. *Lahti, Jean-Jacques*: L’Égypte des Rois, 1922–1953, Paris, 220.

- ¹⁹ MOL KÜM K63. 3. csomó, 1929. 2/18. Bern, 1929. május 23. 9/pol. Egypt. Parcher Félix jelentése.
- ²⁰ Az egyezménytervezet pontjairól bővebben: *Dehérain, Henry*: L'Égypt de l'occupation anglaise à l'indépendance égyptienne (par *Charles-Roux, F.*). In: Histoire de la nation égyptienne, red. *Hanotaux, Gabriel*, Tome VII., 309–310.
- ²¹ MOL KÜM K63. 3. csomó, 2/18. London, 1929. augusztus 12. 86/pol. Rubidó-Zichy Iván jelentése.
- ²² MOL KÜM K63. 3. csomó, 1929. 2/18. Bern, 1929. szeptember 13. Nr. 13/pol. Egypt. Parcher Félix jelentése.
- ²³ A Vafd párti nacionalisták maguk is kedvezőnek ítélték az angolok által felkínált engedményeket, de arra semmiképpen nem voltak hajlandók, hogy az általuk törvénytelennek tartott Mahmud-kormányt bármiben is támogassák. *Dehérain*: i. m. 310.
- ²⁴ MOL KÜM K90. 2. csomó, 3. tétel, 1930. Bern, 1930. március 21. Nr. 8/pol. Egypt. Parcher Félix jelentése. A tárgyalóküldöttség tagjai: Nahasz pasa, miniszterelnök, Wasszif Gáli pasa külügyminiszter és Nakram Ebejd effendi, pénzügyminiszter. *Dehérain*: i. m. 311–312.
- ²⁵ MOL KÜM K90. 2. csomó, 3. tétel, 1930. London 1930. május, Rubidó-Zichy Iván jelentése. *Dehérain*: i. m. 312–314.
- ²⁷ MOL KÜM K90. 2. csomó, 3. tétel, 1930., Bern, 1930. május 23. 17/pol. Egypt. Parcher Félix jelentése.
- ²⁸ MOL KÜM K90. 2. csomó, 3. tétel, 1930., Bern, 1930. május 23. 17/pol. Egypt., illetve *Dehérain*: i. m. 312–314.
- ²⁹ Az 1923-ban proklamált egyiptomi alkotmány főbb pontjai: törvény előtti egyenlőség fajra, vallásra, nyelvre való tekintet nélkül, parlamentnek felelős kormány. A királyi jogosítványai: a parlament feloszlátása, új választások kiírása, miniszterek kinevezése, leváltása, a törvények átdolgoztatásának joga. Ezzel szemben az 1930-as alkotmányban a miniszterek a királynak felelősek, vétőjog a törvények tekintetében, a választási törvény szigorítása, a parlament szerepe a tanácsadásra korlátozódik. *Gazdik*: i. m. 21–22.
- ³⁰ Nahasz pasa miniszterelnök lemondásáról és az új alkotmányról bővebben: *Dehérain*: i. m. 314–316., illetve *Goldsmith*: i. m. 260.
- ³¹ A világgazdasági válság egyiptomi hatásairól: *Gazdik*: i. m. 41–41.
- ³² MOL KÜM K108. 50. csomó, 1/8. 43/1935. Alexandria, 1935. július 3., illetve 53/1935. E/pol.: Alexandria, 1935. augusztus 15., továbbá, MOL KÜM K63. 7. csomó, Kairó, (p. t. Bp.) 1935. november 9. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentései.
- ³³ MOL KÜM K108. 50. csomó, 1/8. 43/1935. Alexandria, 1935. július 3., illetve 60/1935. Alexandria, 1935. szeptember 21. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁴ A Népszövetség döntése értelmében gazdasági blokádnak minősített Olaszországot. MOL KÜM K108. 50. csomó, 1/8. 68/1935. Alexandria, 1935. október 25. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁵ MOL KÜM K63. 213. csomó, 23/41 166/pol. 1935. Róma, 1935. november 2. Villani jelentése.
- ³⁶ A felháborodás alapvetően megváltoztatta az addigi helyzetet: az ország összes pártja közös frontban egyesült, a Nesszim-kormány lemondott, az uralkodó pedig ismét életbe léptette az 1923-as demokratikusabb alkotmányt. MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó (p. t. Bp.), 1935. november 9., illetve K63. 23/41. 213. csomó, 141/pol. London, 1935. november 14. Széchenyi követségi titkár jelentése, K63. 213. csomó, 23/41 3604/pol. 1935. Róma, 1935. november 22. Villani jelentése és K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1935. december 14. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁷ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1935. december 14. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁸ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1935. december 26. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁹ A közhangulatot és a belpolitikai stabilitást veszélyeztette két ifjúsági szervezet létrejötte is. Az egyik az ún. „zöldingesek”, míg a másik a „kékingesek” nevet kapta ügyvivőinktől. A „zöldingeseké” egy olasz-német mintára szervezett fasiszta jellegű szervezet volt, melynek céljairól nem sikerült pontosabban ismerteket szereznünk. Ellenfele volt a „kékinges” szervezet, melyet a Vafd párt hozott létre annak érdekében, hogy egy olyan fegyelmezett szervezettel rendelkezzen, mely képes arra, hogy az ellene irányuló támadásokat visszaverje. A két csoportosulás érdekei ellentétesek lehettek, ugyanis több alkalommal a jelentések arról számoltak be, hogy gyakran utcai verekedéseket provokáltak ki egymással. Ennek ismeretében feltételezhetjük, hogy Egyiptomban létezett, ha nem is nagy támogatottsággal egy olaszbarát réteg is. MOL KÜM K63. 213. csomó, 23/41. II. 197/pol. 1936. Kairó, 1936. január 20. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése., illetve Kairó, 1936. augusztus 25., valamint, K108. 51. csomó, 4/biz. 1936. Alexandria, 1936. július 3. Páthy László jelentése.
- ⁴⁰ Az angolok ugyanis a korábbi kudarcokat elkerülendő olyan kormányt akartak, melyben minden párt képviselteti magát, és képes a jövőbeli választások lebonyolítására. A Vafd ezt elutasította, a király pedig nem volt hajlandó egy tisztán Vafd-kormányt kinevezni. Ennek megoldására a királyi kabinetiroda vezető-

jének elnöksége alatt pártokon kívüli kormány alakult, melynek mandátuma a választások lebonyolításával véget is ért. Egyébként a magyar ügyvivő örömmel jegyezte meg, hogy ebben az ideiglenes kormányban két magyarbarát politikus is van. Az egyiptomi tárgyalóbizottság tagsága pedig összegyiptomi lett, Nahasz (Vafd) vezetése alatt. MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. január 31. 4/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.

- ⁴¹ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. január 31. 4/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ⁴² MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. május 22. 10/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése
- ⁴³ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. január 31. 4/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ⁴⁴ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. augusztus 25. 11/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ⁴⁵ Hozzáteszi továbbá, hogy „*Abesszinia meghódítása Angliát egy nagyobb létszámú hadsereg fenntartására kényszeríti a szudáni határon. Másrészt a szudáni nyerstermékek kiaknázásába vetett remény sem vált be (nem sikerült elsőrendű gyapotot termelni), úgy hogy az itt investált angol tőke nagyrésze elveszett. Végül a szudáni klimatikus viszonyok sem mutatkoztak alkalmasnak európai települések létesítésére és mindez okok arra indították Angliát, hogy a szudáni kérdésben a status quo-hoz visszatérjen és Egyiptomnak Szudán közigazgatásában és katonai védelmében való újbóli részvételét felajánlja.*” MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. augusztus 25. 11/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ⁴⁶ Teljes szövegét lásd: *Lugosi Győző: Dokumentumok a Közél- és a Közép-Kelet történetéhez (1914–1980).* Bp. 1989. 147–151.
- ⁴⁷ A végleges szerződés valóban szinte teljesen megegyezik az 1930-ban tárgyalási alapot képező pontokkal. Az angolok megszüntették Egyiptom katonai megszállását, és az ország függetlenné vált, de az egyezmény biztosítja Anglia különleges státusát az országban. A szerződés további húsz évre biztosítja a birodalom katonai jelenlétét a Szezi-csatorna mentén. Anglia segíti Egyiptomot a népszövetségi tagság elnyerésében és a kapitulációk eltörlésében. Szudán ismét kondomíniummá válik, ahová szabad a bevándorlás. *Lugosi: i. m. 147–151., illetve MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. augusztus 31. 159/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.*

MAGYARORSZÁG RÉSZVÉTELE OLASZ KELET-AFRIKA GYARMATOSÍTÁSÁBAN

Olaszország hosszas és diplomáciai tekintetben kevésbé sikeres előkészületek után 1935. október elején megtámadta Etiópiát.¹ Pár nappal később a Népszövetség agreszszornak nyilvánította Olaszországot, s ez azt jelentette, hogy a tagországoknak szankciókkal kellett sújtaniuk a fasiszta államot. A Népszövetség alapokmánya azonban lehetőséget adott a tagállamoknak arra, hogy eldöntsék, részt akarnak-e venni a szankciók alkalmazásában vagy sem. Így végül az 1935. október 9-én megtartott szavazáson 50 „igen” és egy „nem” szavazat mellett volt 3 tartózkodás is, köztük Magyarorszáé.²

Bár egyes jelek arra utalnak, Mussolini diplomáciai gépezete arra akarta rávenni a magyar külügyet, hogy nemmel szavazzon, végül a Duce a tartózkodásért is igen hálás volt. Szabó László római katonai attasét kérte arra, hogy tolmácsolja köszönetét Gömbös Gyula miniszterelnöknek, amelyet az alábbi szavakkal fejezett be: „*Önöknek érezniök kell, hogy bennem mindenkor támaszt fognak találni. Új horizont nyílik az önök részére!*”³ Jóllehet Mussolini nyilvánvalóan a magyar revíziós törekvésekre célzott, Magyarországon talán már ekkor átfutott egyesek fején a gondolat, hogy amennyiben Olaszország sikerrel fejezi be afrikai expedícióját, a gyarmati haszonból esetleg Magyarországnak is juthat egy kevés.

Az olasz–etióp háború „hivatalosan” 1935. október 2-től 1936. május 5-ig tartott. „Nem hivatalosan” azonban jóval tovább, hiszen 1936 májusában még Etiópiában működött az etióp kormány (habár a császár emigrált). Etiópia „pacifikálása” tulajdonképpen az olasz megszállás teljes ideje (1936. május –1941. május) alatt sem ment végbe, ami elsősorban a nagyon jelentős partizán mozgalomnak volt köszönhető. Mindezzel együtt, 1936. május 5-én Mussolini bejelentette az „Olasz Birodalom” megalakulását, s azon belül Olasz Kelet-Afrika (Africa Orientale Italiana) létrejöttét, amely Etiópiát, Eritreát és Olasz-Szomáliföldet integrálta egyetlen közigazgatási egységgé. Valóban: bár Olaszországnak 1936 előtt is voltak gyarmatai, „gyarmatbirodalomról” legfeljebb ekkortól beszélhetünk.⁴

Magyar szándékok

A magyar állami vezetés az „Olasz Birodalom” kikiáltása után nem sokat habozott, hogy megpróbálja érvényesíteni a magyar érdekeket.⁵ Az első próbálkozás – nyilván „felsőbb utasításra” – Tahy miniszterelnökségi államtitkár nevéhez fűződik, aki már 1936. május 18-án levélben szólította fel báró Villani Frigyes római magyar követet, hogy „*Abesszínia újjáépítésével kapcsolatban célszerű volna ... akciót indítani*”. Villani továbbította a kérést Mussolinihez és Fulvio Suvich olasz külügyminiszterhez, akik ezt „*örömmel fogadták*”, sőt a jelentés szerint a Duce kijelentette, hogy a magyar érdekeket az olaszokéval egy szinten fogják kezelni Etiópiában.⁶

Ezt követően Bornemisza Géza iparügyi miniszter utasította Szabó László római katonai attasét, hogy közölje az olasz féllel: „*a magyar ipar áldozatokra is hajlandó; tervek: pamut plantage-ok [gyapotültetvények] létesítése; koncessziós területek; koncessziós kereskedelmi társaság alapítása; líra követeléseink beruházásokra való fordítása*”. Mussolini a tőle szokott porhintéssel közölte, hogy elsősorban Magyarország lesz az, amely „*megfelelő kedvezményekben fog részesülni*”, és kérte, hogy

Magyarország készítsen listát azokról a személyekről, akik bekapcsolódhatnak a gyarmati fejlesztés lehetőségeit kutató munkába. Június 12-én az attasé már azt közölte Mussolinivel, hogy a magyar bizottság létrejött, s vezetője Telegdy-Róth Jenő egyetemi tanár, aki mihamarabb szeretne Rómába menni tájékozódás céljából. Szabó jelentése szerint a fejleményeket a Duce örömmel vette, s a magyar bizottság névsorát továbbította Lessona gyarmatügyi miniszternek.⁷

Winckler István kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1936. június 29-én találkozott Mussolinivel, a megbeszélésen az olasz–magyar búzaegyezményen kívül szó esett Etiópia gyarmatosításáról is. Ekkor azonban Mussolini még elhárította a magyar próbálkozást, azzal az egyébként nagyon is jogos érveléssel, miszerint abban az időszakban Etiópiának még csak alig fele volt tényleges olasz ellenőrzés alatt. Winckler Lessona gyarmatügyi minisztert is felkereste, aki kilátásba helyezett egy bányakoncessziót Magyarország számára, de az „*agrárkolonizációt – azaz magyarok etiópiai földhöz juttatását – saját állampolgárai részére is nehézkesnek ítélte, mert a bennszülöttek jogait teljes mértékben respektálni akarják*”. Lessona ugyanakkor lehetségesnek vélte, hogy Magyarország tenyészállatokat és gépeket szállítson Etiópiába. Ezt a kérdést végül 1936. november elején tárgyalta meg egy olasz–magyar vegyes bizottság. Itt a magyar fél felajánlotta mezőgazdasági gépek, dízelmotorok, útépítő és kötőgépek, izzólámpák, rádiók és rádió-alkatrészek, valamint liszt és élesztő szállítását, mire Lessona közölte, hogy Olaszország mindezért kontingensellentételtként kizárólag banánt tudna adni, amely azonban már eleve benne volt az olasz–magyar kereskedelmi szerződésekben. Az ekkor létrejött egyezmény így aztán nem különítette el az olasz anyaországot, illetve a gyarmatok és Magyarország közti kereskedést. A jelentés ismeretlen szerzője azonban hozzáteszi, hogy „*Ennek ellenére – hogy a versenyben le ne maradjunk – szerény nézetem szerint követendő volna a német lépés, azaz a fennálló kereskedelmi és letelepedési egyezmény kiterjesztése az olasz kolóniákra. Egyelőre veszteségek mellett, bevezethetnők egyes cikkeinket az ethiopi piacra... Erélyesen el kellene járnunk, hogy a feltáró akciókban megfelelően képviselve legyünk szakembereinkkel.*”⁸

A jelentésből kitűnik, hogy Mussolini hangzatos ígéreteinek dacára Magyarországnak két komoly vetélytársa volt az etiópiai beruházások terén: Németország és Ausztria.⁹ A magyar külügy ezért éber figyelemmel kísérte a német és osztrák próbálkozásokat, és valamennyi jelentésüket beszerezte. Így került a külügyminisztériumba az 1936. december 10-én megkötött olasz–német koloniális egyezmény bizalmas jegyzőkönyve, amely később kiindulási alap volt a hasonló magyar–olasz egyezményhez.¹⁰ A féltékenyen figyelő gazdasági vezetők figyelmét nem kerülte el, hogy a német–olasz gyarmati kereskedelmi egyezmény előnyhöz juttatta Németországot Magyarországgal szemben, mivel az olasz anyaországtól „*független külön klíring jött létre és külön kontingensek állapítottak meg*”. Villani római magyar követ szerint ugyanakkor Olaszország hajlandó lenne Magyarországgal is hasonló szerződést kötni, ha sikerülne külön kontingensekben megegyezni.¹¹

Az olasz–magyar gyarmatügyi egyezményt végül 1937. március 9-én kötötték meg, április 1-jei hatályba lépéssel. A gyarmati kontingens összértékét évi 2 millió lírában határozták meg, az alábbiak szerint: a magyar kivitel az olasz gyarmatokra 2 000 000 lírát tett ki (ezen belül gépek és motorok 1 400 000, egyéb 600 000 líra). Az olasz gyarmati cikkek importja 2 000 000 lírára rúgott (ezen belül nyersbőr 800 000, banán 500 000, kávé 300 000, egyéb 400 000 líra).

A szállítások ügyrendjét a kereskedő felek kénytelenek voltak az olasz gyarmati adminisztráció feltételeihez igazítani, amit gyakran kifogásoltak. Ezek szerint a szállításokhoz mindkét irányban szükség volt az olasz Gyarmati Kormányzóság engedélyére, amely nyolc helyen működött Afrikában. A legfőbb panasz az volt, hogy a Gyarmati Kormányzóság csak három hónapos hatállyal adta ki az engedélyeket, ami gyakran kevés volt az üzletek lebonyolításához.¹²

A Magyar–Etióp Kereskedelmi Kft.

A Magyar–Etióp Kereskedelmi Kft.¹³ 1936. szeptember 3-án alakult meg, vagyis még azelőtt, hogy Magyarország és Olaszország bármiféle gyarmati szerződést kötött volna. Így aztán nem is meglepő, hogy megalakulását csak 1937. március 11-én jelentették be a minisztériumoknak. Az alapító okirat szerint a MEK célja „*Magyarország és Etiópia, illetve a többi [olasz] gyarmat és az olasz anyaország közötti, valamint a magyar ipari-kereskedelmi és mezőgazdasági tevékenységek Etiópia területén való kifejlesztése*”.¹⁴

A Kft.-t az alábbi vállalatok és intézmények alapították (megadtuk az aláírók neveit is):

	Törzstőke hozzájárulás (Pengő)
Angol–Magyar Bank Rt. <i>Heltai Béla</i> <i>Lukács László</i>	40 000.-
Magyar–Olasz Bank Rt. <i>Karátson Antal</i> <i>Hinléder-Fels Zoltán</i>	40 000.-
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. <i>Hollós Ödön</i> <i>Futó Ernő</i>	40 000.-
Magyar Élelmiszerszállító Rt. <i>Milos Endre</i> <i>László Imre</i>	40 000.-
Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. <i>ifj. Horthy Miklós</i>	0.-
Adria Biztosító Társaság <i>Erdős Aladár</i>	0.-
	törzstőke összesen: 160 000.-

Szembetűnő, hogy a négy részvénytársaságon kívül a maradék két tag nem adott hozzájárulást a törzstőkéhez, mégis „bevették” őket az üzletbe. Az Adria Biztosítónál ez nem meglepő, valószínűleg részesedés fejében vállalta a szállítások biztosítását. A Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. igazgatója ifj. Horthy Miklós volt. Amellett, hogy a kormányzó fiát előnyös volt feltüntetni az alapítók között, részvételét inkább az egyiptomi (afrikai) kereskedelmi viszonyokban való jártassága indokolhatta. A táblázatban felsorolt személyek közül leginkább Lukács és Milos voltak azok, akik a MEK Kft.-t ténylegesen igazgatták.

A cég első lépésként 1936 decemberében felvette a kapcsolatot az olasz SICA-val,¹⁵ amely monopol helyzetet élvezett minden olasz kelet-afrikai kereskedelmi ügyben. A MEK és a SICA megállapodást kötött, hogy az olasz gyarmatok és Magyaror-

szág (sőt Közép-Európa) között kizárólag a MEK-nek van joga üzleteket lebonyolítani. A tárgyalásokon a MEK számos magyar vállalat ajánlatát is bemutatta.¹⁶

Ami a magyarországi behozatalt illeti, a két legfontosabb termék a kávé és a banán volt. A MEK tehát monopolhelyzetben volt a behozatalt illetően, viszont a magyarországi értékesítéssel már nem foglalkozott. Ezt más magyar vállalatok végezték: a kávéüzlet a Hangya Szövetkezetnek jutott, amelynek ezzel kizárólagos joga lett az etiópiai kávé magyarországi árusítása.¹⁷ Hasonló monopóliumot kapott a Magyar Behozatali Rt., amely a banánkereskedelmet ellenőrizte 75%-ban (a fennmaradó 25%-ot szintén a Hangya Szövetkezet értékesítette).¹⁸ Az első olasz gyarmati banánszállítmány 1937 októberében érkezett meg Magyarországra Olasz-Szomáliából.

Ahhoz, hogy a MEK Afrikában hatékonyan tudja képviselni a magyar vállalatokat, természetesen helyi ügynökre is szükség volt, akit végül Faragó László személyében találtak meg.¹⁹ Faragó Lászlóról keveset tudunk, ami még titokzatosabbá teszi meglehetősen kalandor jellemét. Faragó, aki eredetileg a Monarchia katonatisztje volt, az őszirózsás forradalmat követően (vagy azelől) emigrált Etiópiába politikai okokból. Itt eleinte dohánytermesztéssel foglalkozott, de hamarosan tönkrement, s ezután „*nagyszerű képességű, művelt ember létére szerény állást vállalt egy hivatalban*”.²⁰ Feltehetően kapcsolatban állt a szintén Etiópiában élő Gajdács Mátyással is.²¹ Faragó az olasz–etióp háború kitörésekor valószínűleg hazatért Magyarországra, és minden bizonnyal ő maga ajánlotta fel szolgálatait a MEK-nek. A cég vezetői között nem aratott osztatlan lelkesedést a felbukkanása. Hosszas viták után végül 1938. február 25-én kötöttek vele szerződést, amelynek értelmében Faragó havi 260 pengő (vagy ennek megfelelő líra) fizetést, valamint minden lebonyolított üzlet után 3% jutalékot kapott.²² Faragó ezzel egy időben a Magyar Királyság tiszteletbeli addisz–abebai konzulja és a Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal tudósítója is lett.²³ Ezt követően 1938 márciusában (előttünk ismeretlen okból) előbb Rómába ment, majd április elején hajóra szállt, hogy elfoglalja állomáshelyét az etióp fővárosban. Hajója azonban 1938. április 4-én zátonyra futott. Mint Faragó három nappal később a MEK részére küldött levélben beszámolt róla: „*A sfs Carnaro, amelynek utasa voltam, f. hó 4^{én} korallszigetre futott és elsüllyedt. Sajnos az egész csomagom odaveszett és félmeztelenül tudtam megmenekülni.*”²⁴ A hajótörés miatt feltehetően a Faragó rendelkezésére bocsátott magyarországi áruminták is megsemmisültek.

A magyar–etiópiai áruforgalom

A bevezetőben említettük, hogy a vonatkozó levéltári állomány rendkívül hézagos, ami azt jelenti, hogy eddig nem sikerült teljes mértékben rekonstruálni a kereskedelem pontos adatait.²⁵ Ugyanakkor a rendelkezésre álló források alapján betekintést nyerhetünk az áruforgalomba.

Mint említettük, Magyarországra elsősorban mezőgazdasági termények (kávé és banán) és nyersanyagok érkeztek. Mivel Magyarország gazdaságában mindig rendkívül fontos szerepe volt a mezőgazdaságnak, nem meglepő, hogy az afrikai termékek megjelenése ellenérzéseket váltott ki az agráriumban. Konkrétan a banánbehozatalról derül ki, hogy az ellen a magyar gyümölcsstermelő lobbija tiltakozott. A MEK azzal védekezett, hogy a banánt mindig olyan időszakban próbálja értékesíteni, amikor a magyar gyümölcsnek nincs szezonja. Ugyanebből a dokumentumból kiderül, hogy az első osztályú banán ára ekkor 3 pengő/kg volt.

A magyar gazdaság számára az áruforgalomban elsősorban a magyar gépipari kivitel lehetett fontos. Több feljegyzés és jelentés megerősíti, hogy igen jelentős üzleteket kötöttek e tekintetben, különösen két magyar gépgyár, a Hofherr–Schrantz–Cleyton–Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. (a továbbiakban: MGM) és a Ganz és Társa Villamosság, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. (a továbbiakban: Ganz).

Az MGM elsősorban mezőgazdasági gépeket szállított az olasz gyarmatokra, traktorokat, cséplőgépeket, lókapákat és vetőgépeket. Traktorok esetében a gyarmati kontingens évi 80 darabot tett ki, amit 1938 folyamán az MGM szeretett volna 120 darabra felemelni, de nem tudjuk, sikerült-e elérni ezt. A kivitt az MGM szerint jelentősen gátolta, hogy az engedélyeket az olasz gyarmati hatóságok csak negyedéves hatállyal adták ki.²⁶

A Ganz ennél jelentősebb üzleteket üthetett nyélbe, ami jó nemzetközi hírnevének és széles áruválasztékának volt köszönhető. A gyárból elsősorban különféle motorok (elektromos, dízel és benzin) kerültek Afrikába. Egy jelentésből kiderül, hogy 1937 folyamán csak dízelmotorokból 800 000 líra értékben szállítottak, szemben a Ganzra eső 600 000 lírás részesedéssel. A Ganz vezetősége ezért javasolta a magyar kormánynak, hogy kísérelje meg felemelni a kontingenst 1,5 millió lírára. Sajnos e javaslatnak az eredményét sem ismerjük. A Ganz is panaszkodott a negyedéves beviteli engedélyekre, hiszen az áru jellegéből és a tételszámból következett, hogy a gyártási idő ennél jóval hosszabb volt. Javasolták, hogy az engedélyeket egyéves hatállyal adják ki. Ugyanebből a dokumentumból kiderül az is, hogy a ki nem merített éves kontingenseket az olasz fél nem volt hajlandó átcsúztatni a következő időnyre, amit a magyar cégek kifogásoltak.²⁷ Az, hogy a Ganz valóban nagy üzleteket kötött, kiderül Ratkóczy Tibor könyvéből is.²⁸ A szerző megszólaltatja a Ganz egyik kiküldött mérnökét, aki az asszabi kikötő áramellátásának kiépítését felügyelte. A mérnök szerint: „*az olaszok szeretik gépeinket, mert pótanyagok mellett is gazdaságosak*”. Kiderül továbbá, hogy az addisz-abebai repülőtér világítását is a Ganz építette ki.²⁹

Az imént tárgyalt két magyar gépgyáron kívül még egy vállalatról tudjuk, hogy áruit eljuttattak az olasz gyarmatokra, s ez a szegedi Pick szalámigyár. Az első megrendelésről 1938 novemberéből szerzünk tudomást, amikor 100 kg szalámi érkezett az etióp fővárosba. 1939 márciusában újabb 150 kg indult útnak, ám a cég tulajdonosa, Pick Márk elégedetlen volt az üzlet mértékével: „*remélem, hogy igen előnyös árak mellett sikerülni fog nagyobb üzleteket is létesíteni*”.³⁰ Ezekről azonban ez idáig nincs tudomásunk.

Etiópiai koncessziók

Említettük már, hogy elhangzott legalább egy olasz ígéret etiópiai magyar koncessziókra. Az említett bányakoncesszióból azonban feltehetően nem lett semmi, hiszen azt az olaszok maguknak tartották fenn. Ugyanakkor egy esetben felmerült annak az igénye is, hogy egy magyar mezőgazdasági társulat, a Délmagyarországi Gazdatárház Szövetkezet (a továbbiakban: DGSZ), amelynek Barcson volt a székhelye, nagyobb etiópiai földterülethez jusson. Kérvényüket első ízben 1936 decemberében juttatták el az olasz gyarmatügyi minisztériumhoz, amelyben kérik, hogy „*Keletafrikában egy olyan üzemet létesítsünk, amely a gyarmatbirodalomban új gazdasági javakat fog teremteni és egyben hatékonyan hozzájárulhat hazánk nyersanyagszükségletének több árucikkben való ellátásához. (...) Azzal a kéréssel fordulunk tehát a t. Minisztériumhoz, méltóztassék nekünk a harrari kormányzóságban Dire Dava városától délkeletre*

*fekvő, általunk később pontosabban megjelölendő területre koncessziót adni. (...) Szükséges volna, hogy a koncesszió 100 000 hektár kiterjedésű területet foglaljon magába.*³¹

A szövetkezet 11 éves termelési programja szerint az első és második évben 5000–5000, minden további évben pedig újabb 10 000 hektárt vontak volna művelés alá. A munkaerőt az irányító személyzet tekintetében magyarok és olaszok, míg a földműveseket helybéli etiópok közül is toborozták volna. A tervezet szerint a területen gabonát, zöldségeket, kávé, illetve juhokat és baromfit termesztettek, illetve tenyésztettek volna. Annak ellenére, hogy ma már megmosolyogtató az a naivitás, ahogyan a DGSZ igyekezett elképzelését sikerre vinni, mégis azt kell mondanunk, hogy meglepően helyes ismeretekkel rendelkeztek. A jelek szerint pontosan tudták, hogy hol szeretnék vállalkozásukat beindítani: a megjelölt terület ugyanis az előzőtti etióp császár, illetve a trónörökös tulajdona volt, vagyis nem valamely ott maradó földesúr, aki igényt tarthatott volna rá. Tudták továbbá azt is, hogy a vidék alkalmas az általuk felsorolt növények termesztésére, ami Etiópia nem minden tájegységéről mondható el. Mivel a DGSZ elnöke gróf Széchenyi Frigyes volt, az információ feltehetően valamelyik Afrikában vadászó családtagjától származott.

A DGSZ vállalkozásának tervéhez megnyerte a magyar külügyminiszter, valamint a miniszterelnök (Darányi Kálmán) támogatását is, akik utasították Villani római követet, hogy egyengesse a DGSZ beadványát az olasz bürokrácia útvesztőiben. Villani meg is tett minden tőle telhetőt, és nem rajta múlt, hogy a koncesszióból semmi sem lett. A legfőbb probléma az volt, hogy az olaszok mindvégig képtelenek voltak pacifikálni a területet. Márpedig a folyamatos partizán támadásoknak kitett földterületekre nem akartak koncessziót adni.³² Villani ezért nem sokkal később értesítette a külügyminisztériumot, hogy *„nincs kilátás arra, hogy a barsi tárház szövetkezet koncesszió iránti kérelme belátható időn belül komoly formában tárgyalás alá vétesék”*.³³

A telepések kérdése

A magyarság fantáziáját Etiópia gyarmatosítása nemcsak állami és vállalati szinten mozgatta meg. Még javában zajlott a háború, amikor első világháborús veteránok egy csoportja³⁴ illegális toborzásba kezdett Magyarországon, hogy munka nélküli tagjaikat „munkához” juttassák az afrikai fronton. A toborzásról azonban tudomást szereztek Olaszországban, s tiltakozásukra a magyar állam határozottan leállította az akciót.³⁵ Egy év elteltével azonban ismét próbálkoztak, immár azzal a céllal, hogy részt vehessenek *„Abesszínia újjáépítésében”*.³⁶ A kérdéses (állítólag néhány ezer!) személyek arra készültek, hogy emlékiratot írnak Mussolininek, amit feltehetően meg is tettek.

Rajtuk kívül még jó páran készültek kivándorolni Etiópiába, főleg nincstelének (különösen a Viharsarok vidékéről érkeztek beadványok) és kisebb számban értelmiségiek (orvosok).³⁷ A magyar kormány tett is lépéseket a kivándorolni szándékozók érdekében, de kérvényeiket csak abban az esetben továbbította az olasz gyarmatügyi minisztériumba, ha az illetők *„olasz földön éltek, vagy már voltak Abesszíniában, vagy egyéb külföldön”*.³⁸ További nehézséget jelentett, hogy Olaszország nem ismerte el a magyar diplomákat, így előbb erről kellett (volna) megállapodnia a két országnak.³⁹ (Mindezek dacára, az olasz–magyar gyarmatügyi egyezmény értelmében a letelepedni vágyó magyarok az olaszokkal azonos elvi elbánásban részesültek.)

Egyetlen egy sikeres kivándorlásról sincs tudomásunk, amelynek a már többször említett „pacifikálási” probléma volt az oka. Egy 1938 márciusából származó jelentés szerint „a pacifikálás körül vannak még mindig bajok és ép az utolsó időkben szaporodtak volna el a fegyveres banda-alakulatok a birodalomnak különböző távolabbeső zugaiban. (...) A kolonizálás körül is nagy nehézségek mutatkoznak. Olasz mérvadó köröktől származó bizalmas közlés szerint az Abesszíniában szerepelt hadsereg tagjai közül mindössze két ezren jelentkeztek, de a jelentkezők is mindannyian az adminisztrációban szerettek volna elhelyezkedni.”⁴⁰ Ugyanebből a jelentésből az is kiderül, hogy az Etiópiában termelt búza csak óriási deficitel adható el Európában (a drága etiópiai és szuezi szállítási költségek miatt), vagyis sejthető, a DGSZ kifejezetten jól járt azzal, hogy nem sikerült koncessziót kapnia.

*

Összegzésképpen megállapítható, hogy a Magyarország és Olasz Kelet-Afrika közti néhány éves kereskedelmi időszak nem túl jelentős sem a magyar, sem az olasz gazdaságtörténetben. Ugyanez nem mondható el az 1941-ben ismét szabaddá váló Etiópiáról, ahol a magyar cégek által felszerelt és működésbe helyezett berendezések és gépek valószínűleg még évtizedekig szolgálták a fejlődő afrikai országot.

Jegyzetek

¹ Dolgozatom a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL) kutatott vonatkozó dokumentumok feldolgozása. E témában írt előző tanulmányom az olasz–etióp konfliktusnak a magyar külpolitikára gyakorolt hatását tárgyalta, így e mostani írás voltaképpen annak folytatása. Elsősorban a K69 717. cs., ill. a Z1277 jelzetű állományra támaszkodom. Utóbbi a „Magyar–Etióp Kereskedelmi Kft.” anyagait tartalmazza, amely meglehetősen hiányos és csak 1939-ig tartalmaz dokumentumokat. Az előzményekről ld. Szélinger Balázs: „A Tengely kovácsai.” Magyarország és az olasz–etióp konfliktus, 1935–1936. In: Diákköri Dolgozatok I. Szeged, 1999. 64–104. Ennek mintegy kiegészítő forrásgyűjteménye: Uő (szerk.): „A Népszövetség halála.” Dokumentumok az olasz–etióp konfliktus történetéből (1935–1936). Szeged, 2000.

² Az egy „nem” szavazat Olaszországé volt, a másik két tartózkodó állam: Ausztria és Albánia.

³ Szélinger: i. m. 1999. 87.

⁴ Olaszország korábbi gyarmatai (Líbia, Eritrea, Szomáliföld) gyakorlatilag semmilyen gazdasági hasznot nem hajtottak.

⁵ Magyarország etiópiai kereskedelmének már akkor is voltak előzményei. A 19. század utolsó harmadától indult meg a forgalom az akkor még független Etióp Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia között. A Monarchiából (ezen belül Magyarországról) elsősorban üvegárut, esernyőket, főzőedényeket, kalapokat, cukrot stb. exportáltak az afrikai országba, ahonnan főként kávé és nyersbőr érkezett. Pankhurst, Richard: The Trade of Central Ethiopia in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: Journal of Ethiopian Studies, vol II, no 2, 1964. július, 41–91.

⁶ MOL K69 717. cs. 294–305. lap. „Jelentés Abesszínia gazdasági kiaknázásába való bekapcsolódásunk lehetőségeiről.”

⁷ Uo.

⁸ Uo., valamint K63 23/41. 125/pol-1936. Terjedelmi okok miatt itt nincs módunkban elemezni, hogy Olaszország milyen mértékben „respekálta” az etióp népesség jogait, de tény, hogy az olaszok kezdetől fogva egyfajta idealisztikus gyarmatosításról álmodoztak, amelyben messzemenően tiszteltetben akarták tartani a bennszülött népesség hagyományos jogait. Ez az elképzelés azonban meglehetősen felemásra sikeredett.

⁹ Ebben az időszakban már létezik a „Berlin–Róma tengely”, vagyis Németország és Olaszország politikai szövetsége. A szankciók idején Németország gyakorlatilag már nem volt a Népszövetség tagja. Ausztria

- pedig némiképp hasonló helyzetben volt, mint Magyarország: a szankcióktól való tartózkodása miatt most készült benyújtani a számlát. Ausztria és Magyarország, csakúgy mint a szankciók időszakában, most is folyamatosan egyeztetett lépéseit. Megegyeztek például abban, hogy az olaszok császári címének hivatalos elismerése fejében etiópiai gazdasági előnyöket kérnek. MOL K63 23/41. 4088/pol.
- ¹⁰ MOL K 69 717. cs. 83/biz-1937. A német–olasz koloniális egyezmény az 1937. évre 3 millió márka (24 millió líra) értéket határozott meg, amelynek kétharmada vonatkozott Olasz Kelet-Afrikára.
- ¹¹ MOL K69 717. cs. 229. lap.
- ¹² A magyar fél később (1938 folyamán) javasolta, hogy a gyarmati kontingens összértékét emeljék fel négy millió lírára, de egyelőre nem tudjuk, hogy ez végül megvalósult-e. MOL K69 717. cs. 487. lap.
- ¹³ A „Magyar–Etióp Kereskedelmi Kft.” (a továbbiakban: MEK) olasz elnevezése: „Società Commerciale Ungaro–Etiopica”. Időnként használták a „Hungafric” elnevezést is.
- ¹⁴ MOL K69 717. cs. 223–224. lap.
- ¹⁵ SICCA: Società Italiana per il Commercio con l’Africa (Afrikai Olasz Kereskedelmi Társaság). Fő részvényesei az Adriatica Biztosító Társaság és az Olasz Kereskedelmi Bank voltak.
- ¹⁶ A felsorolás szerint: „*tárgyalásokat folytatunk malomberendezések, utépítési gépek, motorok, generatorok, szivattyúk, társavgyári berendezések, gummiáruk, maláta, szesz, zománcedények és zománczott fürdőkádak, élelmiszeripari termékek, konstrukciós-anyagok, stb. Etiópiába való bevezetésére, ill. elhelyezése ügyében.*” MOL K69 717. cs. 223–224. lap.
- ¹⁷ MOL K69 717. cs. 389–394. lap és 54.115/4-1937. jelzet.
- ¹⁸ MOL Z1277 I. cs. 2. dosszié. A szerződést a MEK Kft. és az olasz Azienda Monopolito Banane kötötte, egyéves időszakra, amely alatt a MEK kötelezte magát, hogy 1500 mázsa banánt vesz át.
- ¹⁹ Nem azonos a szintén Etiópiában járt másik Faragó Lászlóval (Ladislas Farago 1906–1980).
- ²⁰ *Nesbitt, L. M.*: Az ismeretlen Abesszínia. Bp., 1937. 30–31.
- ²¹ Gajdács Mátyás (1886–1967), aki a magyarok közül legtöbbször élt Etiópiában, 1911 és 1965 között.
- ²² MOL Z1277 I. cs. 4. dosszié.
- ²³ MOL Z1277 I. cs. 19. dosszié.
- ²⁴ MOL Z 1277 I. cs. 19. dosszié. A sors fintora, hogy a „Carnaro” Trianon előtt magyar hajó volt („Ferenc József Király”).
- ²⁵ Az egyes magyar ipari cégek állományában feltehetően vannak még erre vonatkozó adatok.
- ²⁶ MOL K69 717. cs. 513–518. lap.
- ²⁷ MOL K69 717. cs. 507–512. lap.
- ²⁸ *Ratkóczi Tibor*: Abesszínia új arca. Bp., 1941. A könyv szerzője újságíró, aki a Függetlenség nevű lap tudósítójaként 1938-ban látogatta meg a gyarmati Etiópiát. Hangvétele rasszista, látásmódja elfogult, ugyanakkor kiderül, hogy cikkeit, majd könyvét erőteljesen cenzúrázták. MOL Z1277 I. cs. 19. dosszié.
- ²⁹ *Ratkóczi*: i. m. 37–40., 91.
- ³⁰ MOL Z1277 I. cs. 16. és 19. dosszié.
- ³¹ MOL K69 717. cs. 264–265. lap.
- ³² MOL K69 717. cs. 343–345. lap.
- ³³ MOL K69 717. cs. 159/biz.-1937.
- ³⁴ A Kisgazdapárt „Frontharcos Szervezetéről” van szó.
- ³⁵ MOL K99 2296/pol-1935-2.
- ³⁶ MOL K71 60. cs. 37–38. lap.
- ³⁷ A kivándorlási kedvet szította, hogy egyes lapokban erről cikkek jelentek meg, amelyekben – tévesen – azt állították, hogy a magyar kormány fedezi a kivándorlás költségeit. MOL K71 60. cs. 20–28. lap.
- ³⁸ MOL K69 717. cs. 294–305. lap.
- ³⁹ MOL K69 717. cs. 381–383. lap.
- ⁴⁰ MOL K69 717. cs. 102/biz.

IZRAEL ÁLLAM MEGALAKULÁSA ÉS AZ ALGÉRIAI NEMZETI MOZGALOM

Izrael megalakulásának körülményei ma már ismertek, és arról is sokat tudunk, hogy a kérdésben érintett népek és országok hogyan reagáltak a Közel-Kelet történelmét alapvetően meghatározó eseményre. A nagyhatalmak magatartását világpolitikai megfontolások motiválták, s nyilvánvaló módon saját érdekeiknek megfelelően szavaztak az ENSZ-ben minden alkalommal, amikor a palesztinai kérdés napirendre került.

A második világháború és a holokauszt után nemcsak Franciaország, de egész Európa politikai színteréről kiszorult az antiszemitizmus. A zsidó nép társadalmi helyzetének rehabilitációja morális követelményként jelentkezett mindenütt. Franciaországban ez azonban nem jelentette automatikusan a cionizmus politikai legitimitációját. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a háború előtt, a III. Köztársaság idején a franciák többnyire ellenségesek voltak a cionizmussal szemben, amit német „találmánynak” tartottak. Úgy látták, hogy a zsidó nacionalisták szembehelyezkednek a francia asszimilációs szellemmel, később pedig annak a brit politikának a szolgálatába szegődnek, amely a két világháború között a közel-keleti francia mandátumokat, Szíriát és Libanont szerette volna megszerezni. Érdekes módon a gyarmati körök azért ellenezték a zsidó állam létrehozását, mert attól tartottak – nem minden alap nélkül –, hogy a cionista törekvések a palesztinai arab lakosság elköltözését és földjeik elvesztését fogják eredményezni, ami az arab világ egységesülése idején ezeknek a népeknek az összefogását válthatja ki a zsidók ellen.¹

A kérdés rendezése komoly belpolitikai vitákat váltott ki és megosztotta a közvéleményt. Szinte minden nagyobb párt vezetésében voltak olyan politikusok, akik támogatták a cionista elképzeléseket. Különösen igaz volt ez a szocialista pártra, amelynek több prominens személyisége (Léon Blum, Édouard Depreux, Jules Moch) is jó viszonyt ápolt a cionista mozgalom vezetőivel. Ugyanakkor a politikai centrum és a jobboldal egyes képviselői aggódtak amiatt, hogy a zsidóknak nyújtott francia támogatás esetleg zavargásokat provokálhat az észak-afrikai protektorátusokban és Algériában. A francia állam mindent egybevéve igyekezett támogatást nyújtani a cionistáknak a fegyverek beszerzése, a kiképzés és a bevándorlás terén. Európából zsidók ezrei Franciaországon keresztül jutottak el Palesztinába, majd később Izraelbe.²

A francia diplomácia azonban – a közvélemény szimpátiája ellenére – visszafogott maradt a zsidók céljait illetően. Az erőteljes amerikai nyomás is közrejátszott abban, hogy Franciaország megszavazta az ENSZ 1947. november 29-i felosztási határozatát, de csak hosszas habozás után, amikor már úgy tűnt, hogy tartózkodni fog vagy egyenesen ellene szavaz. Ez a bizonytalanság nagymértékben Georges Bidault külügyminiszternek volt köszönhető, aki ugyan személy szerint szimpatizált a cionista törekvésekkel, de mint a francia diplomácia első számú emberének más szempontokra is tekintettel kellett lennie. A túlnyomó többségben katolikus Franciaország számára sohasem lehetett közömbös például a Vatikán álláspontja, amely igen tartózkodóan közelítette meg az önálló zsidó állam kérdését. Ennél a kétségtelenül lényeges szempontnál mégis sokkal többet jelentett az, hogy nem hagyhatta figyelmen kívül az észak-afrikai arab lakosság véleményét és érzékenységét.

Az arab országok és népek szinte teljesen egyformán viszonyultak a problémához. Mind a Közel-Keleten, mind a Maghrebben élesen elítélték a világszervezet felosztási határozatát, majd a második világháborút követő években jelentkező terrorista hullám után – amelynek során a zsidó és az arab szélsőségesek a polgári lakosság és a terület felett fennhatóságot gyakorló brit hatóságok ellen egyik akciójukat a másik után hajtották végre – Izrael születése váltott ki felháborodást az arabok körében. Az algériai nemzeti mozgalom reakciói azért különösen érdekesek, mert a közel-keleti, jórészt már független arab nemzetektől eltérően nemcsak vallási, kulturális és politikai okok miatt utasították el a zsidó állam létrejöttét, hanem az első arab–izraeli konfliktus révén az algériai nacionalisták antikolonialista harcot is folytattak a francia gyarmatosítók ellen.

Algéria belpolitikai helyzete ezekben az években rendkívül zaklatott volt. A második világháború befejeződésével egy időben felkelés tört ki az ország keleti részén, amely a gyarmatosító hatalom ellen irányult és a függetlenség megteremtését tűzte ki célul. A franciák brutálisan vérbe fojtották a lázadást, az áldozatok száma meghaladta a tízezret. A háború alatt megerősödő és egységesülő nemzeti mozgalmat minden eszközzel igyekeztek visszaszorítani, a kommunista párton kívül minden politikai erőt betiltottak.

A következő időszak – ha lehet – még tovább fokozta a belpolitikai küzdelmeket, megkezdődtek ugyanis Franciaországban az alkotmánycsaták, amelyek – lévén Franciaország szerves része – Algéria jövőjéről is szóltak. A gyakran rendkívül heves politikai vitákat sűrűn megrendezett helyhatósági és parlamenti választások kísérték, miközben több alkalommal referendumokat is tartottak. A nemzeti mozgalom különböző irányzatai ezekben a vitákban és politikai küzdelmekben kristályosodtak ki, és alakították ki saját, önálló irányvonalukat.

1945-ben az Algériai Kommunista Párt (AKP) tűnt a legerősebbnek, amit az ellenállási mozgalomban játszott szerepének köszönhetett, de nem volt elhanyagolható az őslakosok érdekében folytatott tevékenysége sem. Népszerűségét azonban nagymértékben csökkentette az az állásfoglalása, amelyet a kelet-algériai felkelés után tett, ti. hogy elítélte a lázadás szervezőit, az ország függetlenségét pedig nem tartotta időszerűnek.

A következő időszakban meghatározó szerepet játszott a Ferhat Abbasz vezette Algériai Manifesztum Demokratikus Uniója (Union Démocratique du Manifeste Algérien – UDMA), amely olyan független köztársaságot képzelt el, amely ugyanakkor szoros, föderális kapcsolatban marad Franciaországgal. Ennek az új Algériának rendelkeznie kellene saját parlamenttel, kormánnyal és hadsereggel. Amikor az UDMA 1946 nyarán először indult el a választásokon, azonnal átütő sikert aratott és megszerezte a szavazatok túlnyomó többségét. (Abbasz egyébként már 1945-ben szolidaritását fejezte ki a palesztinai nacionalistákkal.) A kommunisták mindennek hatására módosították politikájukat, és innentől ők is a független Algériát helyezték a programjuk középpontjába, de azt már szocialista berendezkedésűnek képzelték el.

A harmadik nacionalista erő, a Messzali Hadzs vezette Mozgalom a Szabadságjogok Diadaláért (Mouvement pour le triomphe des libertés démocratiques – MTLD) az 1946. novemberi választások alkalmával bizonyította be, hogy az egyik legjelentősebb párt a nemzeti mozgalmon belül, ekkor ugyanis a muzulmán lakosság körében ő szerezte meg a legtöbb mandátumot. Algéria teljes függetlenségét akarta, amelynek Franciaországgal nem lesz semmilyen különleges kapcsolata, a két fél egyenrangú partnerekként tárgyal majd egymással.

A három nagy párt mellett egy negyedik mozgalom is hallatta a hangját, az Ulemák³ Szövetsége. Ez a szervezet nem klasszikus pártként működött, politikai szerepet – elvileg – nem is akart játszani. Kulturális célokat tűzött ki maga elé, és ilyen jellegű tevékenységet is folytatott. Vallási és oktatási tevékenysége révén ugyanakkor szükségképpen politikai szerepet is vállalt: hazafiasságra és a nemzeti érzés ápolására buzdította az őslakosokat.

A nacionalisták reményei az 1946 októberében elfogadott alkotmánnyal kútba estek: Algéria továbbra is Franciaország része maradt, függetlenségről szó sem lehetett. A következő évben döntöttek – kemény belpolitikai küzdelmek után – a gyarmat státusáról. Ennek értelmében Algéria hivatalosan Franciaország „három tengerentúli megyéje” maradt, belső ügyei intézésére pedig helyi parlamentet választott. Ezeket a választásokat 1948 áprilisában rendezték meg, éppen akkor, amikor Palesztinában a feszültség korábban sosem tapasztalt magasságokba szökött.

Az arab népek körében erősen hatott ugyan a pánarab eszme, de a gyakorlatban ez nem jelentett túl sokat. A húszas-harmincas években nem sok kapcsolat volt a Közel-Kelet és a Maghreb között, a palesztinai események azonban megnövekedtek az észak-afrikai arabok érdeklődését közel-keleti testvéreik iránt. Izrael megalakulásának az egyik eredménye az volt, hogy az arab népek korábban ritkán tapasztalható figyelemmel és szolidaritással fordultak egymás felé.

Palesztina felosztásától Izrael kikiáltásáig

Az észak-afrikai nacionalistákat a zsidó állam létrehozása a maghrebi francia közösségek kialakulására emlékeztette. Miután úgy látták, hogy a két térség problémái azonosak (Palesztinába a zsidók, Észak-Afrikába a franciák bejövetele), erős szimpátiához jutott bennük a palesztinok iránt. Az MTLD egy 1947. novemberi nyilatkozatában azt hangoztatta például, hogy a palesztinai arabok harca a cionizmus ellen azonos a maghrebiek francia imperializmus elleni harcával. A nemzeti mozgalom vezetői megpróbálták nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy Franciaország ne szavazza meg a felosztási határozatot az ENSZ-ben. Azzal is fenyegetőztek, hogy ellenkező esetben komoly következményekre lehet számítani Észak-Afrikában.

A közel-keleti és a maghrebi nacionalisták közeledésének fontos jele volt az Arab Liga égisze alatt ekkoriban megtartott kairói kongresszus, amelyen szinte minden arab nép képviseltette magát, a palesztinok is. A tanácskozás felszólította a ligát, hogy nyilvánítsa „idejétmúlttá” a Tunéziára és Marokkóra kényszerített francia protektorátust és „törvénytelené” Algéria megszállását. Ezeknek az országoknak a függetlenségét azzal is elő kívánták segíteni, hogy képviselőiket meg akarták hívni az Arab Liga vezető testületeibe. 1948 elején meg is alakult az egyiptomi fővárosban a Maghreb Felszabadítási Bizottsága, élén a köztiszteletben álló marokkói Abd el-Krimmel. Ezek a folyamatok megmagyarázzák azt, hogy a francia sajtó miért volt olyan ellenséges az Arab Ligával az első arab–izraeli háború idején. Franciaországban sokan úgy tekintettek rá, mint a brit politika eszközére, amely igyekszik befolyást szerezni Francia Észak-Afrikában.⁴

A felosztási határozat, amely Palesztinában számarányukhoz képest aránytalanul nagy területet juttatott a zsidó lakosságnak, egyöntetű tiltakozást váltott ki az algériai muzulmánok körében.⁵ A különböző vallásos körökben és a mecsetekben állandó témául szolgált Palesztina, a hívek pedig a későbbiekben gyakran imádkoztak

az arab harcosok győzelméért. A Messzali Hadzs-féle MTLD próbált meg elsőként adományokat gyűjteni annak érdekében, hogy a palesztinai arabok cionistaellenes harcát segítse.

Az arab nyelvű lapok bő terjedelemben kommentálták a felosztási határozatot, természetesen a keserű kritika hangján. A *L'Islah* című arab nyelvű újság leközzölte Mohamed Ali Taharnak, az egyik egyiptomi lap főszerkesztőjének azt a cikkét, amelyben a szerző kijelentette, hogy az ENSZ a zsidók befolyása alatt áll, akik korrupció útján elérték, hogy a világszervezet székhelyét az eredetileg tervezett San Franciscóból áttegyék New Yorkba, ahol hárommillió honfitársuk él. A főszerkesztő azzal is megvádolta Haiti ENSZ-nagykövetét, hogy tízezer dollárt fogadott el a felosztás megszavazásáért. Az ismert muzulmán teológus, Ibrahimi sejk a szintén arab nyelven megjelenő *El Bassair* február 2-i számában szomorúan azt írta, hogy „a keleti érdekeknek egy védelmezője sincs nyugaton”, „a keresztény államok pedig új típusú keresztes háborút kezdtek, amelyben a zsidók a hadianyag részét képezik”. A nagy tekintélyű El Okbi sejk az MTLD-hez közelálló *Maghrib Al Arabi* című lapban csatlakozott Messzali pártjához, és leszögezte, hogy „a beszédek ideje lejárt. Szent harcot kell folytatnunk, fel kell áldoznunk javainkat, embereinket, minden városban, minden faluban bizottságokat kell alakítanunk Palesztina védelmében, amelyek pénzt fognak gyűjteni, össze fogják állítani azoknak a névsorát, legyenek azok férfiak vagy nők, akik önkéntesként harcolnak a dzsihadban, és akik készen állnak, hogy az első adandó alkalommal harcba szálljanak. (...) Ki más vállalhatná e hatalmas feladatot, mint az az MTLD, amely jelenleg az algériai lakosság többségét képviseli, és amelynek az élén a nagy Messzali áll?”⁶ Látható, hogy a felosztás elleni küzdelem lehetőséget teremtett arra is, hogy a nacionalista pártok belpolitikai tőkét kovácsoljanak a helyzet adta lehetőségből, amire a közelgő választások miatt amúgy is nagy szükségük volt. El Okbi úgy gondolkodott, hogy „nemzetünk tízmillió lelket számlál. Minden családfő adhat fejenként ezer frankot, vagy ha nagyon szegény a család, akkor százat, Palesztina védelmében. Ily módon százmilliókhoz jutunk. (...) Csak az MTLD választát várjuk.” A már idézett *L'Islah* pedig közölte a nagy nemzeti hős, Abd el-Kader dédunokájának a felhívását, amelyben minden honfitársát a palesztinai szent háborúban való részvételre buzdította.

Annak ellenére, hogy a nacionalista sajtó rendkívül hevesen támadta az ENSZ-t és természetesen a francia kormányt is, amiért az megszavazta a felosztási határozatot, az algériaiak tömegeit nem ragadta magával ekkoriban a cionistaellenes retorika.⁷ Talán szerepe van ebben annak is, hogy – mint láttuk – nagy jelentőségű politikai események zajlottak le ekkor Algériában: ez év tavaszán választották meg első ízben az algériai gyűlést, „parlamentet”, amely a „három tengerentúli megye” belügyeit és pénzügyeit intézte. A választási küzdelem ideiglenesen elterelte a figyelmet Palesztináról, de nem annyira, hogy a probléma teljességgel lekerüljön a napirendről.

Ez már csak azért sem történhetett meg, mert a nacionalista pártok és a vallásos szervezetek állandóan foglalkoztak a kérdéssel. A muzulmán lakosság elkeseredettségét mutatja, hogy számos alkalommal bíralták a kormányt a felosztási határozat megszavazásáért. Sokan úgy vélték, hogy Franciaország ezzel a gyarmatain élő nagyszámú iszlámhívő lakos érzelmeit és érdekeit sértette meg. A tiltakozások a legkülönbözőbb módokon nyilvánultak meg. Január 24-én Constantine-ban egy vallási ünnepen előadtak egy szindarabot, amely az Arab Liga vitáit mutatta be. A szíriai küldöttet alakító színész éles kirohanást intézett Franciaország ellen, amiért az Palesztina felosz-

tása mellett foglalt állást. Ez a lépése a színész szövege szerint „fokozta az iránta meglévő gyűlöletet és erősítette a muzulmánok megvetését. Az általa hozott döntés azt mutatja, hogy a kormány lenézi a muzulmán lakosságot.”⁸

A palesztinai arabok melletti kiállásban a nacionalista politikusok mellett – érthető módon – az ulemák játszottak meghatározó szerepet. Így volt ez már korábban is, hiszen az algériai nemzeti mozgalom történetében a harmincas évektől kezdve nagyon hangsúlyosan volt jelen a kulturális és vallási identitás megvédelmezését céljával kitűző áramlat. Az arab–izraeli konfliktus során ez az irányzat felerősödött, legalábbis ami a palesztinai eseményekkel kapcsolatos algériai történéseket illeti. El Okbi sejk március eleji nyilatkozata, amelyben minden muzulmán egyesülésére hívott fel, a politika és a vallás összefogását szimbolizálja nemcsak a cionisták, hanem a francia gyarmatosítók ellen vívott küzdelemben is: „azon a napon, amikor egy asztalnál összegyűlik Messzali, El Okbi, Ibrahimi és Ferhat Abbasz, Algéria felszabadulása már nagyon közel lesz”.⁹

Nacionalista válaszok az első arab–izraeli konfliktusra

1948 tavaszán a már említett választási küzdelem miatt kevesebb figyelem fordult Palesztina felé, ennek ellenére érezhetően növekedett a zsidóellenesség. Az állandó palesztinai merényletek ébren tartották az érdeklődést, amely május 14. után, Izrael kikiáltásával és az első arab–izraeli háború kirobbanásával párhuzamosan hallatlanul felerősödött. Az ellenségeskedések feszültséget gerjesztettek a zsidók és a muzulmánok között, különösen Constantine megyében. Az ország keleti része más szempontból is neurálgikus pontnak számított: a 19. századi gyarmatosítás idején ezen a területen sajátították ki a franciák a legtöbb földet, ami a lakosság teljes elszegényedésével, végső soron pedig az őslakos társadalom összeomlásával járt együtt. Nem véletlen, hogy éppen itt, Constantine megyében robbant ki 1945 májusában a függetlenségi jelszavakat hangoztató felkelés. Keleten tehát a cionistaellenes hangulat rendkívül súlyos szociális feszültséggel párosult. A két közösség közötti ellenségeskedések azonban nem mentek el a tettelegességig. Legtöbbször a zsidó lakosok tulajdonában lévő mozik, kávéházak, fűszer- és dohányboltok kollektív bojkottjára szólítottak föl a helyi muzulmán közösség vezetői. Emellett változatlanul hangsúlyosan volt jelen az iszlám jelleg, a mecsetekben a kairói Al-Azhar egyetem főmuftijának utasítására az arab hadseregek győzelméért imádkoztak.¹⁰

Politikai síkon megpróbálták azonnal kihasználni a kínálókozó lehetőséget. Az elmúlt években többen is hangoztatták a nacionalista erők összefogásának szükségességét, aminek a révén sokkal hatékonyabbá válna az antikolonialista küzdelem. A közeledés most megindulhatott, de igazán komoly eredményekkel most sem járt, a politikai ellentéteket ugyanis – a függetlenség kivívásának módozataival, valamint az önálló Algéria jellegével és a Franciaországhoz fűződő viszonytal kapcsolatban – nem sikerült feloldani. A két legnagyobb nemzeti párt, az MTLD és a Ferhat Abbasz vezette UDMA közös fellépésénél az ulemák bábáskodtak. Május végén El Okbi és Ibrahimi részvételével találkozott egymással Szátor, az UDMA és Mezerna, az MTLD képviselője. A találkozón szóba került egy tiltakozó nagygyűlés rendezése Algirban, illetve egy felvilágosító körút az országban, sajtótájékoztatók tartása, gyűjtések szervezése, valamint táviratok küldése az ENSZ-nek, a francia kormánynak és az Arab Ligának. Tényleges döntések meghozatalára végül mégsem került sor, talán éppen azért,

mert az egyik főkormányzói jelentés készítője szerint „az ulemák és az MTLD nem a Közel-Kelet számára, hanem saját céljaik megvalósítása érdekében akarnak pénzt gyűjteni”.¹¹ A nacionalista pártok ugyanis ezekben az években komoly anyagi problémákkal küszködtek, ezért gyakran tartottak pénzgyűjtő kampánykörutakat az ország minden részén.

Hatalmas felháborodást keltett az, hogy május 20-án a francia nemzetgyűlés a szocialista és a kommunista frakció kezdeményezésére szimpátiáját nyilvánította ki a frissen megalakult Izrael iránt. Az MTLD parlamenti és önkormányzati képviselői tiltakozó táviratokat juttattak el a Nemzetgyűlés elnökéhez és Georges Bidault külügyminiszterhez. Eközben a francia parlament mindenegyes muzulmán honatyja Vincent Auriol köztársasági elnökhöz fordult, akit arra kértek, hogy akadályozza meg Izrael Állam elismerését.¹² A radikális nacionalistáktól némileg eltérő módon a mérsékelt körök elfogadtak volna egy olyan megoldást is, amely elismerte volna Palesztina arab jellegét, garanciákat biztosított volna a zsidó kisebbségnek, és semlegessé nyilvánította volna Jeruzsálemet, amelyet mindhárom nagy monoteista vallás szabadon használhatott volna.

A zsidó állam megalakulásakor nem indult meg az önkéntesek áradata a harcterek felé Algériából, bár valószínűleg látszik, hogy a között az ötszáz tunéziai önkéntes között, akik a mai Líbián keresztül jutottak el Egyiptomba, volt néhány algériai is. Június elején a palesztinai harcok első számú politikai témának számítottak Algériában (is). A muzulmán–zsidó ellentét elmélyült, kisebb incidensek is mindennaposá váltak.

Egy pillanatra úgy tűnt, hogy a politikai erők közötti közlekedés sikeres lehet: El Okbi sürgetésére Ferhat Abbasz személyesen kereste fel június 2-án Messzali, akivel létre is jött egy megállapodás, amelynek értelmében létrehozták Szabad Palesztina Védelmi Bizottságát. A két legnagyobb párt közös fellépést határozott el a bizottság keretében, amely kiterjedt a vallási szabadiskolákban tartott felvilágosító előadásokra, imákra és könyörgésekre a mecsetekben, valamint a zsidó tulajdonban lévő üzletek bojkottjára. Abbasz vállalta, hogy az UDMA lapjában, a *La République Algérienne*-ben cikksorozatot jelentet meg a bizottság támogatására, míg az MTLD olyan egységeket hozott létre, amelyek feladata a bojkott betartatása és az arab harcosok számára gyűjtések lebonyolítása lenne. A megállapodásnak mind az ulemák, mind az UDMA politikusai nagy jelentőséget tulajdonítottak. A párt algíri szervezete nyilatkozatot fogadott el, amely leszögezte: „a nacionalista pártoknak és a vallásos mozgalmaknak ez az összefogása döntő lépés az Algériai Köztársaság érdekében folytatott antiimperialista harc nemzeti egysége felé”.¹³

Az eufória azonban nem tartott sokáig. A megállapodás megkötése után néhány nappal, június 5-én az MTLD vezetősége bejelentette, hogy önállóan megalakítja Arab Palesztina Algériai Bizottságát. Ahmed Mezerna a bizottság megalakítását azzal magyarázta, hogy a Palesztina érdekében létrehozott bizottság élén „csak az igazán nacionalista párt elnöke”, azaz Messzali állhat.¹⁴ A kollektív vezetést elfogadni nem tudó és a maga körül egyre inkább kultuszt kialakító pártelnök nem volt hajlandó olyan kezdeményezéshez adni a nevéét, amelyben nem kizárólag övé a felelősség és a döntési jog. Szerepet játszott továbbá a döntésben az is, hogy az MTLD az önálló bizottság megalakításából megpróbált politikai előnyökre szert tenni riválisaival szemben, és szerette volna ellenőrizni az adományok begyűjtését is.

A radikális párt magatartása felháborította a közös fellépés érdekében oly sokat tevékenykedő ulemákat. Ibrahimí, El Okbi és Bajud sejkék az Ulemák Szövetségének vezetőjével, Taufik El Madanival együtt 12-én látogatást tettek Messzalinál, aki-

nek szemére vetették a lépéseit. A pártelnök megismételte látogatónak az irányító testület határozatát, amely szerint a védelmi bizottság elnöki tisztét neki kell betöltenie, mivel a muzulmánok túlnyomó többségben nacionalisták. A meglehetősen sajátos érvelést hallva a hittudósok azzal távoztak, hogy az MTLD-vel semmilyen együttműködés sem képzelhető el.¹⁵ A nemzeti pártok összefogása tehát a rendkívül kedvező alkalom ellenére sem valósult meg, amiért a felelősség egyértelműen a Messzali Hadzs vezette MTLD-t terheli.

A szakítás következtében az ulemák és az UDMA június 14-én feladta az eredeti tervét. Ők is megalakították saját szervezetüket Bizottság Palesztina Megsegítésére néven. Elnökké Ibrahimí sejket, titkárrá Ferhat Abbaszt, pénztárossá pedig El Okbi sejket választották. A bizottság első dolga volt táviratot küldeni Georges Bidault külügyminiszternek, amelyben a Nemzetgyűlés Izraelt támogató határozata ellen tiltakoztak. A másik üzenetüket Azzam pasának, az Arab Liga titkárnak juttatták el, ebben biztosították őt az algériaiak szolidaritásáról. A már ismert akciókhoz hasonlóan ez a bizottság is célul tűzte ki pénzadományok gyűjtését és a zsidó kereskedők bojkottját.¹⁶

Azt mondhatjuk tehát, hogy Izrael Állam megalakulása kapcsán ugyanaz a tendencia érvényesült Algériában, mint bármelyik belpolitikai esemény esetében. A hosszú idő óta szorgalmazott nacionalista egység nem jött létre, ami mindenképpen a gyarmatosító franciáknak kedvezett. A két bizottság párhuzamos jelenléte pedig mindenképpen csökkentette a palesztinai arabok érdekében tett algériai lépések hatékonyságát.

Június folyamán tovább erősödött a cionisták elleni kampány. Egyre kiterjedtebbé vált a zsidó kereskedők bojkottja. A muzulmánok nem jártak az izraeliták tulajdonában lévő mozikba és kávéházakba, nem vásároltak az üzleteikben. Az MTLD fiatalokból olyan csapatokat állított fel, amelyek a bojkott betartását ellenőrizték. Olyan rémhíreket is terjesztettek, hogy a zsidó kereskedők mérgezett árukat adnak el az araboknak. Előfordult azonban, hogy a felhívás nem volt elegendő, s voltak, akik továbbra is betértek a tiltott éttermekbe. Ilyenkor igen gyakran előfordult, hogy ezek a csapatok bántalmazták a felhívásnak nem engedelmessé embereket.¹⁷ Súlyos incidensekre azonban a felfokozott indulatok ellenére sem került sor.

Az adományok begyűjtése megkezdődött, s helyenként igen sikeresnek is bizonyult. Volt olyan nap, amikor az MTLD-nek Orán megyében nyolcszázezer frankot sikerült összeszednie. A párt két algériai gyűlésbeli képviselője, Mosztfáj és Ferruki ellátogatott az angol főkonzulátusra, ahol átadták az alkonzulnak az irányító testület brit kormánynak szóló gratulációját, amiért „bátor magatartást tanúsított az arab lakosság védelmében”. Az MTLD ugyanekkor egy összmaghrebi fellépésben is részt vett. A tunéziai Új Desztúr Párttal és a marokkói Isztiklállal együtt levelet írt a francia külügyminiszternek, amelyben a három párt tiltakozását fejezte ki „a cionista szervezetek számára a francia adminisztráció által adott könnyítések miatt, amelyeket a pénzadományok Palesztinába való küldéséhez vagy a terrorista bandáikba való toborzásukhoz nyújt”. Felhívták a kormány figyelmét arra a tényre, hogy „egy zsidó állam elismerése akár de jure, akár de facto, nemzetközi téren elkötelezi Franciaországot”, és kijelentették, hogy „a Franciaország által folytatott cionistabarát politika lényegében muzulmánellenes”,¹⁸

Május végén és június elején a Palesztinába utazni szándékozó önkéntesek száma növekedni kezdett. Közülük ebben az időszakban mintegy ötszázán a marszamatrúhi (Egyiptom), mások pedig a Szuzei-csatorna partján fekvő iszmailiai kiképző-

táborokban tartózkodtak. További kétszáz észak-afrikai önkéntes már a harctereken küzdött az arab seregek részeként. Többségük Tripolitánián keresztül érkezett Egyiptomba, de ezek között az önkéntesek között viszonylag kevés lehetett az algériaiak száma, mert a legtöbben Tunéziából és Spanyol Marokkóból jöttek. Június 7-én egyébként az egyiptomi hatóságok meg is tiltották az önkéntesek belépését az ország területére, a britek pedig – akiknek a nagyhatalmi érdekeit már veszélyeztette volna a térségbeli arab népek szorosabb összefogása – nem engedték meg az áthaladást Tripolitánián keresztül. Az elkövetkező napokban és hetekben ezerötszáz önkéntest fordítottak vissza Dél-Tunézia felé. Az algériai muzulmánok felháborodva fogadták ezeket az intézkedéseket, és ugyancsak tiltakoztak a zsidó önkéntesek leginkább titokban történő behajózása ellen, amit az MTLD szerint a francia adminisztráció még elő is segített.¹⁹ Előfordult, hogy a Tunézián keresztül vezető út bizonytalansága miatt egyesek Marokkón keresztül próbáltak meg eljutni a harcterekre. A marokkói uralkodó ugyanis nem akadályozta az önkéntesek hajón történő utazását a Közel-Keletre.

Az első arab–izraeli háború a későbbi hetekben is kiemelt politikai téma maradt. Rendkívül intenzív volt az ügy kapcsán folytatott propaganda és a különböző pártok tevékenysége. Miután a nacionalista pártok között nem sikerült egységet kialakítani, a különböző politikusok egyre hevesebb kirohanásokkal illették egymást. Ferhat Abbasz a messzalistákat okolta a kudarcért, akik ki akarták sajátítani maguknak a cionistaellenes harc érdemeit. Az ulemák is az MTLD-t vádolták és különösen Ahmed Mezernát támadták, akit „műveletlennek és szemérmetlen harácsolónak” neveztek. Nyilvánosan a szemére vetették, hogy az összegyűjtött adományokat személyes célokra használja fel, például luxusautókat vásárol belőle. A pártok közötti viszony tehát egyre inkább elmérgesedett.

Ezt látva, a helyi vallási közösségek vezetői is cselekvésre szánták el magukat, és kijelentették, hogy nem csatlakoznak egyik Palesztina megsegítésére létrehozott bizottsághoz sem, mert azokat kizárólag politikai jellegűnek tartják. Távíratot küldtek a külügyminiszternek, amelyben felhívták a francia kormány figyelmét arra a „kikezdetetlen szolidaritásra”, amely az algériai muzulmánokat palesztinai testvéreikhez köti, és arra buzdították a minisztert, hogy értesse meg a Nemzetgyűléssel, hogy a május 20-i határozata, amelyet „a vallás szisztematikus ellensége”, a kommunista frakció egyöntetű támogatásával fogadott el, tarthatatlan. Felszólították az ország diplomáciájának irányítóját, hogy az ENSZ-ben lépjen fel a Franciaország által védeltetett negyvenmillió állampolgár nevében, hogy megakadályozzák Izrael Állam elismerését Palesztinában.²⁰ Júliusban a miniszterelnök válaszolt a táviratra, és miután megköszönte a vallási vezetők iránta kinyilvánított bizalmát, biztosította őket arról, hogy a rendkívüli fontosságú palesztinai probléma nagyon komolyan foglalkoztatja a kormányt, és hogy Franciaország nem tesz semmi olyasmit, amivel muzulmán állampolgárainak morális érdekeit sértené. Ennek megfelelően Franciaország részéről hosszú ideig valóban inkább ellenséges, semmint baráti viszony volt tapasztalható Izrael iránt. A palesztin menekültek problémáiért a zsidó államot okolta a francia politikusok egy jelentős része, és az Izraellel szembeni tartózkodásukat csak megerősítve látták a svéd Bernadotte gróf, a tüzszünet kidolgozásával megbízott ENSZ-közvetítő szeptemberi meggyilkolásakor. Decemberben Franciaország tartózkodott a Biztonsági Tanácsban azon a szavazáson, amelyen Izrael ENSZ-felvételi kérelme volt a téma. (A pozitív döntéshez két szavazat hiányzott.) Izrael de jure elismerését a francia kormány csak 1949. május 20-án tette meg.²¹

Az UDMA és az ulemák befolyása alatt álló Bizottság Palesztina Megsegítésére szintén sokrétű tevékenységet fejtett ki az arab harcosok érdekében. Tiltakozást juttatott el a világszervezethez, amelyben elítélte a cionisták tevékenységét. Bidault külügyminisztertől követelte a tunéziai segélybizottság elnökének, Szadek Besszisznek a szabadon engedését, akit nem sokkal azelőtt tartóztattak le. Hasonló értelemben üzent a tunéziai kormány illetékes miniszterének, és támogatásáról biztosította magát Bessziszt is.

A nacionalisták kiterjesztették zsidóellenes tevékenységüket az egész ország területére. Folytatódott a kereskedelemre és a filmszínházakra meghirdetett bojkott, sőt Tlemcenben még azt is megtiltották a muzulmánoknak, hogy zsidó származású orvosaitak felkeressék. Továbbra is hangoztatták azt az információt, hogy az izraelita kereskedők meg akarják mérgezni az arabokat, ezt azonban még azzal is kiegészítették, hogy mindezt a francia adminisztráció cinkosságával teszik. Az MTLD igyekezett minél több önkéntest eljuttatni a tunéziai gyülekezőhelyekre, ahonnan továbbmentek Palesztina felé. A toborzás feltételei a következők voltak: csak nőtlen férfiak jelentkezhetnek, akik nem hagyták otthon a családjukat, és mindenkinek magának kellett állnia az útiköltségét egészen a líbiai–egyiptomi határig. A párt csak azoknak a költségeit vállalta magára, akiket a francia hatóságok köröztek és üldöztek. Ilyenek egyébként sokan voltak a harcolni szándékozók között. Az önkéntesek száma mindazonáltal nem volt túl magas (maximum néhány száz lehetett), amit az is magyaráz, hogy Tripolitániából a britek által visszatoloncoltak beszámoltak a meglehetősen hideg fogadtatásról.

Az adományok gyűjtése különbözőképpen történt. Az UDMA lapja, az *El Watan* a címlapján Egyiptom uralkodójának, Faruk királynak a fényképével jelent meg, így buzdítván adakozásra az olvasókat. Emellett olyan képeslapokat is árusítottak százfrankos egységáron, amelyek harcoló arab katonákat ábrázoltak. A nacionalisták végül mintegy hatmillió frankot gyűjtöttek össze, amit Ibrahimi sejk adott át Egyiptom párizsi nagykövetének.²²

Főköormányzó jelentések megállapítják, hogy a cionistaellenes propaganda leginkább Orán megyében hatott, aminek az lehet az oka, hogy itt éltek a legnagyobb számban európaiak, ennek következtében a zsidók számaránya is magas volt, ami felerősítette a zsidóellenes hangulatot. Ebben a megyében egyedülálló módon még azt is megtiltották a muzulmán lakosságnak, hogy a zsidó pékek áruit vásárolják. Amellett, hogy a mérsékeltőbb muzulmán körök nyugalomra intették a lakosságot, az MTLD szélsőségei igyekeztek felkorbácsolni az indulatokat, és megpróbálták incidenseket provokálni. Akcióikat nem sok siker koronázta. A párt igyekezett minden lehetőséget kihasználni a propaganda érdekében. Azt hangoztatta, hogy a francia kormány egyértelműen a zsidók pártján áll, Cháim Weizmann közelgő párizsi látogatásában pedig Izrael közelgő francia elismerését látta.

Július második felében érzékelhetően csökkent az anticionista propaganda lendülete. Constantine-ban továbbra is fennmaradt a bojkott, ugyanakkor az önkéntesek szisztematikus visszatoloncolása a britek részéről és az egyáltalán nem meleg, sőt egyenesen ellenséges fogadtatás, amivel a mégis átjutókat a Közel-Keleten várták, alaposan lehűtötte a még itthon lévők lelkesedését. A gyűjtések viszont tovább folytatódtak. Rabatban az Isztiklál által kiadott brosúrák, nyomtatványok és kiáltványok darabját például kétezer frankért árulták, a bevételt a Palesztinában harcolók javára szánták. Az összeggyűjtött pénzt Tangeren keresztül juttatták el a címzeteknek.

A lendület hanyatlásával párhuzamosan azért a figyelem a háború iránt élénk maradt. Különösen nagy visszhangot váltott ki az a hír, miszerint az Arab Liga főtákkára, Azzam pasa kijelentette, hogy az észak-afrikai katonák, akiknek a létszáma már meghaladta az ötezer főt, az arab csapatok legelszántabb és legbátrabb elemeit jelentik, és később a francia gyarmati iga alatt nyögő Észak-Afrika felszabadító hadseregének legütöképesebb egységét fogják majd alkotni.

A közel-keleti arabok minden alkalommal, amikor valamelyik nagyhatalom elismerte Izrael Államot,²³ tiltakozásukat fejezték ki az adott kormánynál. Amikor Franciaország 1948 végén de facto elismerte a fiatal zsidó államot, Algériában mégsem volt tapasztalható különösebb felhőrdülés, ami némiképpen meglepő, ha tekintetbe vesszük a korábbi aktív nacionalista propagandát. Izraeli részről nem tartották kizártnak, hogy a közeljövőben konzulátust nyissanak Algériában, amit viszont a muzulmán körök fogadtak némi szkepticizmussal. Ez utóbbiak tudatták, hogy egyetlen muzulmán sem lesz hajlandó állást vállalni ezen a konzulátuson. Feltették azt a kérdést is, vajon milyen indokokkal lehet magyarázni az izraeli konzulátus megnyitását, amikor egész Észak-Afrikában még egyetlen független arab állam sem hozott létre diplomáciai képviselőt.

Az algériai kommunisták és Izrael megalakulása

A kommunisták álláspontjának kialakításában egyfelől szerepet játszott az, hogy a cionista mozgalmat korábban „reakciónak” minősítették. Másfelől viszont sokkal többet jelentett az, hogy szovjet hatásra 1946–47-ben a palesztinai kérdésnek olyan megoldását látták volna szívesen, amelynek révén az „imperialista” Nagy-Britannia kiszorul a térségből. Ennek megfelelően pártolták a felosztási határozatot, Palesztina két közösségének fegyveres küzdelme alatt pedig a sajtójukban igyekeztek minimalizálni a cionista szélsőségesek (Irgun) tetteit (Dávid Király Szálló felrobbantása, Bernadotte gróf meggyilkolása), amelyeket sokszor a britek számlájára írtak.

Az algériai kommunisták a nacionalistáktól mindvégig gyökeresen eltérő álláspontot foglaltak el a palesztin kérdésben. 1948 tavaszán az AKP minden erejét a belpolitikai küzdelemre fordította. A párt két évvel azelőtt tette magáévá az algériai függetlenség gondolatát és legfőbb célja az volt, hogy a nacionalistákkal a korábbi ellenséges viszonyát szövetségi kapcsolatokra változtassa át. Minden igyekezetével azon volt, hogy az „algériai demokratikus erők”-nek egy nemzeti frontban történő összefogását elérje, amelyben fontos szerepet kapnának a nemzeti pártok. Ebben a törekvésében azonban a lehető legrosszabbkor jött a Szovjetunióknak az a döntése, hogy előbb 1947 novemberében megszavazta a felosztási határozatot, majd 1948 májusában elismerte a frissen kikiáltott Izrael Államot.²⁴ Ez a két diplomáciai lépés, amely komoly felháborodást váltott ki a muzulmán lakosság részéről, nyilvánvaló módon visszaütött az AKP-ra. Nem véletlenül, hiszen a párt korábban – a Francia Kommunista Párttal együtt – minden politikai döntésekor a Szovjetunióra és Sztálin tévedhetetlenségére hivatkozott. Ezekben a hónapokban az őslakosok egyre inkább elhidegültek a párttól, és közömbössé váltak számukra a kommunista célkitűzések.

A kommunista pártnak azért nem sikerült ebben az időszakban létrehoznia az egységfrontot a nemzeti pártokkal, mert számos kérdésben komoly ellentétek feszültek közte és a nacionalisták között. Az UDMA például, amelynek pedig szinte teljesen azonos volt a belpolitikai programja az AKP-val, nem értett egyet a kommunisták

külpolitikai koncepciójával, azzal, hogy mindent a Szovjetunió politikájának rendeltek alá. Az ellentétek Palesztina kapcsán felerősödtek.²⁵

Az AKP – ahogyan a szovjetek is – támogatta a felosztási határozatot, mert úgy gondolta, hogy a kialakult súlyos helyzetért a brit imperializmus a felelős. A június folyamán tartott nagygyűléseken a kommunisták arról próbálták meggyőzni a résztvevőket, hogy a Szovjetunió politikája a palesztin kérdést illetően helyes, Palesztina felosztása pedig szükséges lépés volt. Arra figyelmeztettek mindenkit, hogy az Arab Liga „a brit imperializmus játékát űzi”, valamint arra szólították fel az embereket, hogy ne higgyenek a hatóságok provokációinak.²⁶ Támadták Egyiptomot is, amiért nem vették észre az imperialista manővereket. Mindezek miatt a párt nem vett részt a Palesztinában harcoló arabok megsegítésére alakult bizottságok egyikében sem. Távolmaradását többek között azzal indokolta, hogy nem akarta megosztani a lakosságot.²⁷ Nyilvánvaló volt azonban az AKP számára, hogy palesztinai politikája népszerűtlen a muzulmán tömegek körében, ezért mindent megtett annak érdekében, hogy elterelje erről a kérdésről a figyelmet. A Központi Bizottság június 19-i határozatában megismételte belpolitikai célkitűzéseit, az öslakosok érdeklődését pedig a tisztán algériai problémákra szerette volna visszairányítani.²⁸ Ezt az erőfeszítést azonban nem sok siker koronázta, amit jól mutat az a tény is, hogy a párt lapjának, a *Liberté*nek a példányszáma rohamosan csökkent ezekben a hetekben.²⁹

Izrael Szovjetunió általi elismerése jóvátehetetlen kárt okozott a legtöbb arab ország kommunista mozgalmában.³⁰ Támogatottságuk mindenütt drasztikusan visszaesett. Algériában sem volt ez másként. A muzulmánoknak az AKP iránti meglehetősen ambivalens hozzáállását egyáltalán nem javította Sztálin döntése. A párt által a megelőző években megszerzett presztízs szinte teljesen eltűnt. A szervezet vezetőinek és aktivistáinak kitartó és hosszadalmas munkával csak hónapok múlva sikerült valamelyest helyreállítani a párt tekintélyét az algériai öslakosok körében, ehhez azonban az is kellett, hogy Palesztina iránt csökkenjen az érdeklődés.

Az algériai zsidók

Az ENSZ felosztási határozata a mintegy 140 000 főnyi algériai zsidóság – az összlakosság 1,5%-a³¹ – körében egyszerre váltott ki kitörő örömet és aggodalmat. Ez az aggodalom körzetenként más és más módon nyilvánult meg. Constantine környékén, ahol a zsidó lakosság soraiban abszolút többségben voltak a cionisták, az izraelita közösség még jól emlékezett a két közösség között 1934-ben lezajlott véres incidensekre.³² Ennek következtében – még céljaik ideiglenes feladása árán is – az itteni zsidók nagyon óvatosak maradtak, és kerültek minden olyan helyzetet, amelyben a muzulmánokkal való összecsapásokra sor kerülhetett volna. Még erősebb volt a félelem Sétif környékén, ahol a zsidó szervezetek a gyarmatosítókkal szövetségben politizáltak, így az irántuk meglévő gyűlölet még tovább fokozódott. A déli területeken viszont, ahol a két közösség közötti kapcsolatok hagyományosan szorosabbak voltak, mint a tengerparti sávban, a muzulmánok és a zsidók között legalábbis látszólag fennmaradt a szívélyes viszony.³³

Az Algériában élő zsidók, jóllehet sokkal diszkrétebben, szintén igyekeztek pénzt szerezni a cionisták javára, valamint aláírásokat is gyűjtöttek. Figyelemre méltó, hogy nemcsak az arabok, de az algériai zsidók is megpróbálták önkénteseket eljuttatni Palesztinába, pénzadományokkal együtt. A zsidó önkéntesek száma azonban még az

igen csekély muzulmán harcosok számát sem érte el.³⁴ Érdekes az is, hogy egyes izraeliták – az arabok hasonló lépésére válaszul – bojkottot hirdettek a muzulmánok tulajdonában lévő kiskereskedelem ellen.³⁵

Történtek azonban olyan kezdeményezések is, amelyek arra irányultak, hogy csökkentsék a bizalmatlanságot a muzulmánok és a zsidók között. Algír izraelita közössége, miután igencsak tartott attól, hogy az 1947. novemberi felosztási határozat miatt incidensek robbannak ki a többségben lévő muzulmánok és a zsidók között, 1948. január elején azzal a kéréssel fordult El Okbi sejkhez, hogy kezdjenek tárgyalásokat a sajnálatos palesztinai események következtében várható esetleges zavargások és összecsapások megelőzése érdekében.³⁶ A sejk nem fogadta el a közeledést. Mások, mint például a Francia–Muzulmán Baráti Társaság elnöke, Loufrani, megpróbáltak találkozókat és bizalmerősítő megbeszéléseket szervezni a két népcsoport képviselői között, nem túl nagy sikerrel.

Az algériai zsidó közösség vezetői mindenáron el akarták kerülni a feszültség fokozódását, és mindent megtettek annak érdekében, hogy ne hívják fel magukra a figyelmet. Nem akartak támadási felületet nyújtani, ezért már március óta nem jelentették meg egyetlen napilapjukat és folyóiratukat sem. Erre már csak azért is jó okuk volt, mert amikor 1948 októberében Algírban elkezdték a cionista *Israël és Mission* című lapjaik terjesztését, akkor ezt a lépést a muzulmánok nagyon ellenségesen fogadták. A félelem azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy adományokat és pénzt gyűjtsenek a palesztinai zsidók javára. Milianában négyszázezer frankot gyűjtöttek össze, ami mindenképpen komoly összegnek számított. A június 27-én Montreux-ben rendezett zsidó világkongresszuson négy algériai izraelita vett részt, jelezve azt, hogy nem mondanak le a cionista mozgalomban való részvételről.

Előfordultak erőszakos cselekmények is, például zsidó temetők és sírok meggyalázása, amelyek riadalmat és elkeseredést okoztak az izraeliták között, mindezek ellenére a zsidó lakosság május óta valóságos örömmámorban élt, amit nyilvánvaló módon Izrael megszületése váltott ki. Ez az öröm abban is kifejezésre jutott, hogy a harcok kirobbanását követően fiatal algériai zsidók megpróbálták eljutni a Közel-Keletre, még hozzá Marseille-en keresztül, nemzetközi cionista szervezetek segítségével felhasználva. A főkormányzói jelentésekből kitűnik, hogy elsősorban a legszegényebb sorban élők próbáltak meg a fiatal államba eljutni, abban a reményben, hogy jobb körülmények között élhetnek majd.³⁷ Az izraelita közösség vezetői ugyanakkor egyáltalán nem támogatták a fiatal zsidó önkéntesek Palesztinába való elindulását, sőt vannak olyan adatok, amelyek arra utalnak, hogy több önkéntest is kíméletlenül visszafordítottak.³⁸ Az 1948-as év vége felé némileg emelkedett a titokban útra kelők száma, ami egyébként nagymértékű rosszállást váltott ki a muzulmánok részéről. Izraeli lapértésülések szerint az Észak-Afrikából bevándorolt zsidók száma 1948 végén negyvenezer lehetett (Algéria: 1931–61 között összesen 7500 fő). Az ország területén ezekből az emberekből tizenöt mezőgazdasági kolónia alakult.³⁹ A zsidóknak Izraelbe eljutni azonban legalább olyan nehéz volt, mint az araboknak, mert a hatóságok az ő utazásait sem támogatták.

Izrael megalakulása az arab világban élő zsidók életére jelentős befolyással bírt. Az 1948 utáni években százezrek hagyták el korábbi hazájukat, hogy a zsidó államban telepedjenek le. Marokkóban például több mint háromszázezer zsidó élt, számuk ma kevesebb mint tizennyolcezer, Algériában legfeljebb néhány száz.⁴⁰

1949-re az érdeklődés Palesztina iránt igencsak visszaesett, az ottani arabokkal való szolidaritás azonban nem tűnt el. Szeptemberben Franciaország ötszázmillió

frankot utalt át az ENSZ-nek, amelyet a menekülteknek szánt. Az összegből megközelítőleg tízmilliót a három észak-afrikai francia fennhatóság alatt álló terület, Marokkó, Algéria és Tunézia küldött.⁴¹

Az izraeliek győzelme a kezdeti időszakban nem váltotta be azoknak a zsidóknak a reményeit, akik a háború alatt a jobb élet reményében mentek Palesztinába harcolni. Az az eufória, amely az állam kikiáltása és a háborús győzelem következtében általánossá vált az algériai zsidó lakosság körében, pár év múlva a pesszimizmusnak adta át a helyét. A Közel-Keletről érkező hírek egyáltalán nem bátorították a további aliját, a bevándorlást. Az Európából érkezett zsidók gyakorlatilag lenézték észak-afrikai hitsorsosait, akik nem beszéltek jiddisül, de többnyire még angolul sem, ami teljesen elszigetelte őket a lakosság többi részétől. Rendkívül nehéz volt a gazdasági helyzet, és a háború befejezése sem jelentette a fegyveres incidensek teljes megszűnését. Szinte lehetetlen volt munkát találni. Mindennek következtében meglehetősen sokan kérvényezték repatriálásukat, és többen vissza is tértek korábbi hazájukba.⁴²

Algériában a figyelem ismét a belpolitikai és a maghrebi kérdések felé fordult. A politikai harc némileg talán enyhült 1948-hoz képest, de az antikolonialista küzdelem nem lankadt, a nemzeti mozgalom pedig legfontosabb céljának továbbra is az önálló Algéria létrehozását tekintette.

Jegyzetek

¹ *Henry Laurens*: Plan de partage de la Palestine: le vote de la France. In.: Monde arabe Maghreb – Machrek, N° 159, janvier-mars 1998.

² *Samir Kassir–Farouk Mardam-Bey*: Itinéraires de Paris à Jerusalem. La France et le conflit israélo-arabe (Tome I: 1917–1958). Washington, 1992, 95–104.

³ Nagy tekintélyű iszlám hittudósok.

⁴ *Kassir–Mardam-Bey*: i. m. 1992, 104–106.

⁵ A felosztási határozat szövegét lásd: *Lugosi Győző* (szerk.): Dokumentumok a Közel- és a Közép-Kelet történetéhez (1914–1980). Budapest, 1989, 233–249. A határozat értelmében az összlakosság kevesebb mint harmada a terület több mint felét kapta. Az ENSZ minden arab és muzulmán tagállama „nem”-mel szavazott a felosztási határozatra. Ld.: *Martin Gilbert*: Izrael története. Budapest, 2000, 146.

⁶ Rappports politiques de Quinzaine, année 1948, 1er Semestre, par Cabinet du Gouverneur Général, Service des Liaisons Nord-Africains (SLNA), Archives d’Outre-Mer (AOM), Aix-en-Provence, GGA 11H56 (a továbbiakban: Rappports). Az SLNA a Főkormányzóságon belül működött és titkos jelentéseket készített az adminisztráció legfelsőbb vezetése számára a politikai élet szinte minden eseményéről és szereplőjéről. Kiterjedt ügynökhálózata révén semmi sem kerülte el a figyelmét, így az általa készített jelentések igen pontosan mutatták be a politikai pártok és a nemzeti mozgalom céljait, belső viszonyait. Gyakran előfordult, hogy a döntéshozók számára tanácsokkal is szolgált.

⁷ Nincs nyoma annak, hogy az algériai muzulmánok olyan erőszakossággal reagáltak volna a felosztási határozatra, mint a Közel-Kelet több városában. Vö.: *Gilbert*: i. m. 150. Ezzel szemben viszont például Marokkóban 1947 decemberében zavargások voltak. 1948 júliusában pedig 43 zsidót öltek meg, 155-öt pedig megsebesítettek a palesztinai események miatt feldühödött helyi muzulmánok. Vö.: *Juliette Bessis*: Maghreb: la traversée du siècle. Paris, 1997, 320.

⁸ Rappports, année 1948.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² *Kassir–Mardam-Bey*: i. m. 112.

¹³ Rappports, année 1948.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo. A Franciaország gyarmatain élő, francia állampolgárnak tekintett személyekről van szó, akik – különösen a muzulmánok – elutasították Izrael Állam megalakulását és a Palesztinában történeteket.
- ²¹ Franciaország és Izrael viszonyáról a tárgyalat időszakban részletesen lásd: *Salgó László: A szuezi háromszög 1956. Szuez – Algír – Budapest. Budapest, 1986, 42–44.*
- ²² *J. Nagy László: A Maghreb-országok története (1919–1956). Szeged, 1995, 143.*
- ²³ Az Egyesült Államok az elsők között ismerte el a zsidó államot. A döntés körülményeiről lásd: *Jovszki Melman–Dan Raviv: Igaz barátok. Az amerikai–izraeli szövetség valódi története. Budapest, 1997, 31–40.*
- ²⁴ A döntés okairól ld.: *J. Nagy László: Az arab országok története a XIX–XX. században. Budapest, 1997, 82.*
- ²⁵ *J. Nagy: A Maghreb-országok története. 143.*
- ²⁶ *Rapports, année 1948.*
- ²⁷ *László J. Nagy: Le mouvement national algérien au temps de guerre froide: les idées de Ferhat Abbas. In.: Cahiers d'histoire de l'institut de recherches marxistes, N° 50, hiver 1992–1993.*
- ²⁸ *Alger Républicain, 1948. június 19.*
- ²⁹ *Bulletins Politiques de Quinzaine, année 1948, 2ème Semestre, AOM, GGA 11H56 (a továbbiakban: Bulletins).*
- ³⁰ *J. Nagy: Az arab országok története. 82.*
- ³¹ *Bessis: i. m. 281.*
- ³² Augusztus elején véres öldöklésre került sor Constantine zsidó közösségének soraiban. A tragikus eseményeket az váltotta ki, hogy egy izraelita megszenstelenített egy mecsetet. Vidékről érkezett berberék feldúlták és kifosztották a zsidó negyedet, miközben borzalmas jelenetek játszódtak le. Huszonhárom zsidó és három muzulmán meghalt, nyolcvanegyen pedig megsebesültek. A zsidók joggal sérelmezték, hogy a rendőrség és a katonaság tétlen szemlélője volt az eseményeknek.
- ³³ *Rapport mensuel d'information sur l'activité musulmane dans le département de Constantine, année 1947, AOM, GGA 11H64.*
- ³⁴ Összesen körülbelül ötezer önkéntes ment Izraelbe harcolni, a legtöbben, ezerötszázan az Egyesült Államokból. Az észak-afrikaiak számaránya elenyészőnek mondható. Vö.: *Gilbert: i. m. 191.*
- ³⁵ *Rapports, année 1948.*
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ *Bulletins, année 1950.*
- ⁴⁰ *Bernard Lewis: Juifs en terre d' Islam. Paris, 1989. 215.*
- ⁴¹ *Bulletins, année 1949.*
- ⁴² *Bulletins, année 1950.*

J. NAGY LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ALGÉRIAI HÁBORÚ: FERHAT ABBASZ BUDAPESTI LÁTOGATÁSA

1960. október 11-én a napilapok hírül adták, hogy Ferhat Abbasz, az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányának (GPRA – Gouvernement Provisoire de la République Algérienne) elnöke megbeszéléseket folytatott a magyar kormány képviselőivel, majd elutazott Budapestről. A hírek az adott különös jelentőséget, hogy Magyarország *először* vállalta nyilvánosan a harcoló Algériát a nemzetközi szinten képviselő GPRA-val a politikai kapcsolatokat.

A francia alkotmány szerint „tengerentúli három megyét” alkotó Algériában 1954 nyarán maroknyi radikális nacionalista illegalitásban megalakította a Nemzeti Felszabadítási Frontot (FLN – Front de Libération Nationale), és november elsején fegyveres harcot kezdett a gyarmat függetlenségért. 1956 nyarára a nemzeti mozgalom valamennyi pártja és szervezete csatlakozott az FLN-hez. A legnagyobb visszhangot az Algériai Manifesztum Demokratikus Uniója (UDMA – Union Démocratique du Manifeste Algérien) vezetőjének, Ferhat Abbasznak a csatlakozása váltotta ki.

Ferhat Abbasz (1899–1985) a nemzeti mozgalom legnagyobb politikai tapasztalattal rendelkező személyisége. Politikusi karrierjét az 1920-as években kezdte. Ekkor még, s egészen az 1930-as évek végéig, a teljes asszimiláció híve volt, azért küzdött, hogy az algériaiak francia citoyenné váljanak, az ország pedig ne gyarmat legyen, hanem integrálódjon Franciaországba, annak egyik tartományaként. A világháború alatt, leszűrve a korábbi tapasztalatok tanulságát és érzékelve a küszöbönálló változásokat a világban, politikai programja gyökeresen megváltozik.

Az 1943 februárjában szerkesztett Algériai Nép Kiáltványa már az önálló algériai állam megteremtését tűzte ki célul. Erre épül az 1946-ban alapított UDMA programja is. Ugyanekkor ezután is elveti az erőszakos módszereket és a francia alkotmány nyújtotta igen szűk legális keretek között a politikai harc békés eszközeit részesíti előnyben. A francia demokrácia, a francia politika meghonosítására törekszik, s a leendő algériai állam létét is „az új Franciaországgal szabad föderációban” képzelel el. (Jellemző, hogy élete végéig nem tanult meg arabul.) Mindvégig azt próbálja megértetni a gyarmati hatalommal – még a felkelés kirobbanása után is egy ideig –, hogy az erőszaknak, a háború kiterjedésének csak gyökeres politikai és szociális reformokkal lehet elejét venni. Kiábrándulása a francia politikai osztályból akkor lesz teljes, amikor az 1956. januári parlamenti választásokon győztes, békét ígérő Szocialista Párt is néhány hónapos habozás után a háborút választja. Ekkor szakít a békés megoldás lehetőségével. Kairóba utazik és bejelenti csatlakozását az FLN-hez.¹ Az 1956. április 25-én tartott sajtóértekezleten kijelenti: „Nincs jogom arra, hogy tárgyaljak Franciaországgal. Ezt egyedül azok tehetik, akik a fegyveres harcot vívják. Pártom és én magam is teljes mértékben támogatjuk az FLN által védelmezett ügyet.”² 1956 és 1958 között sokat utazik, hogy „internacionalizálja” az algériai problémát. Ellátogat az arab országokba, körutat tesz Latin-Amerikában, találkozik Titóval, felszólal az ENSZ-ben.

Az FLN 1958 áprilisában a Tangerben tartott értekezletén – a már független Marokkó és Tunézia egyetértésével és támogatásával – dönt az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányának a megalakításáról. Ez a nyár folyamán megtörténik. Bejelentésére Kairóban kerül sor szeptember 19-én. A száműzetésben működő kormány elnöke Ferhat Abbasz lesz.

Az arab országok – Libanon kivételével, ahol ekkor amerikai katonák beavatkozását is maga után vonó belpolitikai krízis van – nyomban elismerik. Őket napokon belül követik az ázsiai szocialista országok (Kína, Mongólia, Észak-Vietnam és Észak-Korea), amelyek szintén de jure ismerik el a GPRA-t. A Szovjetunió és az európai szocialista országok üdvözlik a GPRA megalakulását, a szabadságharcosok nagy sikerként értékelik, de sem de jure, sem de facto nem ismerik el. (Az FLN-nel a kezdektől igen jó kapcsolatot tartó Jugoszlávia sem!)

Az ázsiai szocialista országok döntésüket könnyen meghozhatták, hiszen a nemzetközi politikai életben nem vettek részt, nem voltak tagjai nemzetközi szervezeteknek (pl. ENSZ), Franciaországgal, vagy egyáltalán a nyugati világgal nem volt kapcsolatuk, vagy csak jelentéktelen. Így döntésük nem volt hatással külkapcsolataikra. Ugyanakkor lépésük morális értéke egyáltalán nem lebecsülendő.

Más volt a helyzet a Szovjetunióval és az európai szocialista országokkal. Moszkva mindig óvatosan kezelte az algériai problémát, nemzetközi politikai stratégiájának (leszerelés) rendelte alá, s ebben a szovjet–francia kapcsolatoknak nagy jelentőséget tulajdonított. Arra törekedett, különösen de Gaulle hatalomra jutása (1958. május) után, hogy Franciaország lazítsa kapcsolatait az Egyesült Államokkal, erősödjön külpolitikai önállósága, és minél szorosabb kapcsolatot építsen ki a szocialista országokkal. Ezért nem akarta, hogy a GPRA elismerésével a hidegháború újabb frontját nyissa meg.³

A Szovjetunió mellett ekkor Magyarország van a legkényesebb helyzetben. Egy éve folyik az ENSZ-ben a magyar ügy tárgyalása, s Budapest számára fontos, hogy a befolyásos Biztonsági Tanács-tag Franciaországgal ne romoljanak tovább a kapcsolatok, mert az csak erősítené az ország nemzetközi izoláltságát. Ugyanakkor Magyarország számára nem kevésbé fontos, hogy az egyre gyarapodó el nem kötelezett államok – különösen pedig az arab országok – támogatását elnyerje a közgyűlési szavazáskor.

Ez a delikát helyzet az oka, hogy a magyar kormány kitérő választ ad Ferhat Abbasz szeptember 27-i levelére, amelyben a GPRA vezetője reményét fejezte ki, hogy Magyarország rövidesen követi a Kínai Népköztársaság példáját. A novemberben Kairóban átadott aide-mémoire-ben csupán a következőket olvashatjuk: „A magyar kormány arra törekszik, hogy a mindkét ország szempontjából legkedvezőbb időpontban – amely remélhetőleg mielőbb bekövetkezik – a két ország közötti kapcsolatok realizálódjanak.”⁴ Ugyanakkor a Külügyminisztérium nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az aide-mémoire-t átadó ügyvivő „... minden körülmények között úgy irányítsa a beszélgetést, hogy abból az algériai titkár ne értse azt, hogy a magyar kormány elismerte az algériai ideiglenes kormányt, de érezze azt, hogy ezt megtenné, mihelyt a számára kedvezőtlen körülmények felszámolódnának.”⁵ A kedvezőtlen körülmények abban rejlenek – tájékoztatják ugyanitt a nagykövetet –, „hogy a francia kormány határozottan állást foglalt amellett, hogy megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat azokkal az államokkal, amelyek az algériai ideiglenes kormányt elismerik. Ez nekünk nem érdekünk, tehát pillanatnyilag nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az algériai kormányt elismerhessük.”⁶ Rebbani, a GPRA miniszterelnökségi titkára megértését fejezte ki a magyar kormány álláspontja iránt, és kérte, hogy konkrét anyagi segítséget (fegyver, gyógyszer) nyújtsanak az Algériában harcolóknak.

A magyar kormány eleget tett a kérésnek, és az egyiptomi Vörös keresztet keresztül ruhaneműt, takarókat, élelmiszert, gyógyszert juttatott el a harcoló egységekhez Algériába, FLN által küldött diákokat fogadott (Műszaki Egyetem, Közgazda-

ságtudományi Egyetem). Sőt két ízben az FLN futballcsapatát is vendégül látta, 1959-ben és 1961-ben.

De Gaulle számára hatalomra jutását követően rövid időn belül világhosszúvá vált, hogy a „papa Algériájának” – ahogyan egyik beszédében a boldog békeidők gyarmatát nevezte – vége. Arra törekedett, hogy tisztességes kivonulást biztosítson Franciaországnak, új típusú kapcsolatokat alakítson ki, amelyek továbbra is biztosítják a francia kulturális és gazdasági jelenlétet az észak-afrikai országokban. Ahhoz, hogy ezt elérje, le kellett győznie az egyre radikalizálódó, majd terrorista eszközöket is felhasználó franciaországi és algériai szélsőjobboldalt, amely támogatókra talált a tisztikarban is.

A Szovjetunió és az európai szocialista országok figyelembe vették a francia belpolitikai helyzetet is, amikor a GPRA elismerését mérlegelték. Álláspontjukat de Gaulle lépéseihez igazították, hogy ne szolgáltassanak érveket vele szemben a szélsőjobboldalnak.

A tábornok-elnök 1959. szeptember 16-án nyilvánosan elismerte az algériaiak jogát az önrendelkezésre. A következő év nyarán pedig tárgyalásokat kezdett Melunben a GPRA képviselőivel. Moszkva ezt követően ismeri majd el de facto a GPRA-t. Ezt maga Hruscsov jelentette be egy sajtóértekezleten New Yorkban, ahol az ENSZ-közgyűlésen vett részt, miután többször tárgyalt a GPRA ENSZ-delegációjának vezetőjével, Krim Belkaszem külügyminiszterrel. A tuniszi rádió munkatársának kérdésére a szovjet vezető kijelentette: „Találkozásainkból és beszélgetéseinkből logikusan adódik, hogy mi de facto elismerjük az ideiglenes algériai kormányt.”⁸ Majd azt a nem minden alapot nélkülöző megjegyzést fűzi hozzá, hogy már de Gaulle is elismerte, hiszen tárgyalt vele.

A szovjet pártfőtitkár sajtóértekezletének idején már Moszkvában tartózkodott a GPRA küldöttsége Ferhat Abbasz vezetésével. Az Ideiglenes Kormány hosszabb ideig igen intenzíven készült erre az útra. Szerette volna – az elismerést is magában foglalóan – hivatalossá tenni az addig is meglévő támogatást.

A GPRA-nak igen jó kapcsolatai voltak Kínával, ezért a kínai vezetőket kérték meg, hogy eszközöljenek ki hivatalos meghívást Moszkvából. Meglepetésre azonban hivatalos meghívó csak Pekingből érkezett. Ám a GPRA-delegáció kínai tartózkodása idején (szeptember 29–október 6.) már megtörtént – október 3-án – az elismerés, és visszafelé jövet az egyszerű megállásból néhány napos (október 6–9.) szovjetunióbeli tartózkodás lett.⁹

A látogatás kétségtelenül a GPRA nagy diplomáciai sikere volt, a Szovjetunió eddigi habozását félretéve egyértelművé tette a támogatást, de azt is hangsúlyozta, hogy a megoldást Franciaországgal, de Gaulle-lal egyetértésben kell megtalálni.¹⁰

Október 10-én hétfőn délelőtt a magyar fővárosba érkezett a küldöttség, amelynek tagja volt Lakdar Bentobbal belügyminiszter, Lamine Khene őrnagy, főosztályvezető, Mohamed Benyahia, a miniszterelnök kabinetfőnöke és Ahmed Bumedzsel, a Tájékoztatásügyi Minisztérium főosztályvezetője. A Ferihegyi repülőtéren a fogadásukra megjelent Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes, Biszku Béla belügyminiszter, Szarka Károly külügyminiszter-helyettes. Jelen volt a szovjet és az egyiptomi nagykövet is.

Kállai Gyula üdvözlő beszédében minden fórumon támogatásáról biztosította a harcoló algériai népet. Az Ideiglenes Kormány nevét viszont egyetlen egyszer sem ejtette ki. Ferhat Abbasz a szocialista országok támogatásának a jelentőségét hangsúlyozta, illetve az algériai és a magyar nép barátságát élte. A fényképes híradás annak

közlésével zárult, hogy „az algériai kormányküldöttség rövid budapesti tartózkodás után továbbutazott hazánkba”.¹¹

Az eredeti terv valóban az volt, hogy a küldöttség még a déli órákban továbbutazik. Erre azonban a megromlott időjárási viszonyok miatt csak másnap, október 11-én délelőtt került sor. A lapok ezen a napon is – és így kétszer – közölték az elutazás hírért.¹² A küldöttség október 10-én délután városnézésen vett részt, este Ferhat Abbasz rádiónyilatkozatot adott, majd Münnich Ferenc miniszterelnökkel vacsorázott a Parlamentben. Másnap délelőtt Kállai Gyula és Biszku Béla a szálláson búcsúzott a vendégektől, és kikísérte őket a repülőterre.

A megbeszélések középpontjában a GPRA elismerésének a problémája állt: „Ferhat Abbasz a Kállai, Biszku, Szarka elvtársakkal, valamint a parlamenti díszvacsorán folytatott beszélgetéseiben nyíltan és igen határozottan vetette fel az algériai ideiglenes kormány elismerésének szükségességét. Kérte, ha lehet, de facto és de jure ismerjük el kormányukat, mert az óriási erőt kölcsönözne számukra a további harchoz” – olvashatjuk a Külügyminisztérium feljegyzésében.¹³ Mind Münnich Ferenc, mind Kállai Gyula válasza formailag és tartalmilag is az 1958-as választ ismételte meg: „várakozásukban a vendégek nem fognak csalódní”, illetve a kérdést „a magyar kormány vezetői meg fogják vizsgálni”.

A Külügyminisztérium azt javasolta, hogy a kormány egyik tagja külpolitikai témájú beszédben jelentse ki, hogy Magyarország de facto elismerte a GPRA-t. S ezt a részét a beszédnek aide-mémoire formájában juttassák el Kairóba a GPRA-hoz. Ezt a lépést azonban csak a többi európai szocialista országgal egyeztetve, együttesen javasolja megtenni. Erre végül is a háború alatt nem került sor. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1961. május 17-i ülésén javasolta, hogy a külügyminiszter vagy a helyettes tegyen egy külpolitikai jellegű nyilatkozatot a GPRA de facto elismeréséről. Hasonlóan a csehszlovákokhoz, akik egy hónappal korábban tettek így.¹⁴

Ez nem történt meg. A kormány a francia kapcsolatokat nem akarta megzavarni. Lépésének ekkor már különösebb jelentősége sem lett volna: az ENSZ-közügyülés 1960 decemberében Algéria önrendelkezése mellett foglalt állást, a francia–algériai tárgyalások folytak, és de Gaulle is egyértelművé tette a szuverén Algéria megeremtését.¹⁵ Végül is az elismerésre – de jure és de facto is – csak a háborút lezáró eviani szerződések aláírása (1962. március 18.) után, április 7-én kerül sor. Később 1962 őszén Mohamed Kemisti külügyminiszter javaslatára ezt a napot jelölik meg a diplomáciai kapcsolatok felvételének hivatalos dátumául is.

Jegyzetek

¹ Ferhat Abbasz politikai pályájáról 1920 és 1956 között ld. *J. Nagy László: A Maghreb-országok felszabadulása (1919–1956)*. Szeged, 1995. 102–113., 130–157.

² *Année politique*, 1956. 183.

³ Ezt fejtegette Szuszlov Ben Keddának, a GPRA szociális ügyek miniszterének Moszkvában 1959-ben. *Mohamed Harbi: Une vie debout. Mémoires politiques t. 1. 1945–1962*. 309. A szerző a hadügyminisztérium, majd a külügyminisztérium munkatársa, 1960-ban a „keleti osztály” (szocialista országok) vezetője.

⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztériumi iratok (KÜL), Kairói Követség, XIX-J-11-a. 13. doboz 120. ó. e. 2.

⁵ Uo.

⁶ Uo., Vö. Couve de Murville francia külügyminiszter levele a szocialista országok francia külképviselőihez 1958. szeptember 20. Documents diplomatiques français (DDF) 1958. 3. k., Paris, 1993. 396–397.

⁷ Információk a szolidaritási akciókról (dátum nélkül). MOL MSZMP KB Külügyi Osztály iratai 288. f. 32 (1958) 2. ö. e. 27., El Moudijahid, 47. sz. 1959 (június), Népszabadság, 1961. április 26.

⁸ Népszabadság, 1960. október 9.

⁹ *Mohamed Harb*: i. m. 310., A küldöttség Pekingbe ment, és megállt Moszkvában, ahol megbeszéléseket folytatott a szovjet vezetőkkel.

¹⁰ *Ferhat Abbasz*: L'autopsie d'une guerre. Paris 1981. 293., El Moudijahid, 1960. október, 71. sz.

¹¹ Népszabadság, 1960. október 11.

¹² A korszak sajtóirányítását jól tükrözi a hír megduplázása. A küldöttség hétfőn érkezett, amikor lapok nem jelentek meg, így lett volna idő a korrigálásra. A közleményt nyilvánvalóan vasárnap kapták meg a szerkesztőségek.

¹³ MOL MSZMP KB Külügyi Osztály iratai 288 f. 32/1960/11. ö. e. 133. Ld. Függelék

¹⁴ MOL MSZMP KB Külügyi Osztály iratai 288 f. 32/1960/11. ö. e. 171. Előterjesztés.

¹⁵ Ferhat Abbasz emlékirataiban – Autopsie d'une guerre – meg sem említi, hogy Budapesten is folytatott megbeszéléseket. 1962 októberében viszont, amikor a hivatalos magyar kormányküldöttséget fogadja, szívélyesen emlékszik vissza budapesti útjára. Külügyi Osztály iratai. Úti jelentés az algériai nemzeti ünnepen részt vett magyar kormányküldöttségtől. 288 f. 32/1962/17. ö. e. 295. Egyébként a francia vezérkarnak Ferhat Abbasz moszkvai és pekingi útjáról készített értékelő jelentése sem tesz említést a budapesti megállóról. Note d'information de l'Etat-major de la Défense nationale. Développement des relations entre F. L. N. et communisme, Paris, 14 octobre 1960 DDF 1960. 2. k. Paris, 1996. 500–504.

Függelék

47/1960.

Másolat*

a VI. Területi Osztály feljegyzéséről

Tárgy: Ferhat Abbas-nak, az Algériai Ideiglenes

Kormány elnökének és kíséretének átutazása

Ferhat Abbas, az Algériai Ideiglenes Kormány vezetője, valamint Lakhdar Bentobbal belügyminiszter, A. Khene, a Belügyminisztérium Politikai Főosztályának vezetője, M. Ben Jahja, a miniszterelnök kabinetfőnöke és Bumenjel, a Tájékoztatási Minisztérium főosztályvezetője hivatalos kínai látogatásuk után néhány napra – hivatalosan – Moszkvába látogattak, Moszkvában – a delegációtól szerzett értesülés szerint – a szovjet kormánnyal folytatott tárgyalások alapján hivatalosan, de facto elismerték az FLN-t, és ígéretet kaptak, hogy a szovjet kormány közvetítésével a többi európai népi demokratikus ország is megfontolás tárgyává teszi a de facto elismerés kérdésének megvizsgálását.

A delegációt eredetileg október 10-én egy órára a magyar kormány részéről Kállai, Biszku és Szarka elvtársak a repülőtéren a technikai leszállás idejére villásreggelin látta vendégül. Az időjárási viszonyok miatt azonban a delegáció csak 11-én folytatta útját.

10-én délután városnézésre, este pedig Münch Ferenc elvtársnak a delegáció tiszteletére rendezett vacsorájára került sor.

Október 11-én délelőtt Kállai és Biszku elvtársak a delegáció szállásán rövid látogatás keretében búcsúztak el a vendégektől.

A delegációval folytatott beszélgetések és az elhangzott pohárköszöntők alapján megállapítható volt, hogy mind Ferhat Abbas-ra, a delegáció vezetőjére, mind a delegáció többi tagjára igen mély benyomást gyakorolt a kínai és a szovjetunióbeli út.

Ferhat Abbas a diszvacsorán a mellette ülő kínai nagykövetnek kijelentette: a legteljesebb mértékben meg vannak elégedve a kínai vezetőkkel folytatott tárgyalásokkal; maga Mao Ce Tung több mint háromórás kihallgatáson fogadta őket.

Nagy eredménynek tartják, hogy a Szovjetunió de facto elismerte az ideiglenes algériai kormányt. Ferhat Abbas a Kállai, Biszku, Szarka elvtársakkal, valamint a parlamenti díszvacsorán folytatott

beszélgetéseiben nyíltan és igen határozottan vetette fel az algériai ideiglenes kormány elismerésének szükségességét. Kérte, ha lehet de facto és de jure ismerjük el kormányukat, mert ez óriási erőt kölcsönözne számukra a további harchoz. Elmondotta, amennyiben nem látjuk elérkezettnek az időt, hogy de jure is elismerjük őket, úgy egyetértenek azzal is, ha csak de facto ismerjük el kormányukat. Különbön sem okoz számukra gondot – mondta Ferhat Abbas –, mert ők most csak missziókat tudnak külföldre küldeni, még nem tudnak felállítani követtséget, vagy nagykövetséget. – Ami pedig a franciákat illeti, Ferhat Abbas véleménye szerint nem kell attól tartani, hogy megszakítják a diplomáciai kapcsolatot akkor, ha elismerjük kormányukat. Véleménye szerint a franciák pl. Magyarország viszonylatában sokkal többet veszítenének. Ezt az akciót természetesen csak úgy tudja elképzelni, ha az összes európai szocialista ország egy időben ismerné el az algériai kormányt.

Az elismerés kérdését politikailag azzal támasztotta alá, hogy Franciaország a NATO-n belüli szövetségeseire támaszkodva folytatja a harcot az algériai nép ellen. Itt kiemelte, hogy a franciák számára a fegyvereket és a pénzt elsősorban az Egyesült Államok adják. Ilyen körülmények között az FLN-nek is jogában áll szövetségeket és barátokat keresni. Természetes – mondotta –, hogy ezeket elsősorban az ázsiai és afrikai országok, valamint a szocialista tábor országai között találhatják meg. Eldug 18 ország ismerte el kormányukat, közöttük olyan nagy államok, mint Kína, Indonézia és most Szovjetunió.

Ferhat Abbas megjegyezte, hogy örömmel küld Magyarországra kormányküldöttséget abban az esetben, ha kormányunk úgy dönt, hogy elismeri az ideiglenes algériai kormányt.

Az Algériai Ideiglenes Kormány elismerésével kapcsolatban München elvtárs a díszvacsorán megjegyezte: Miniszterelnök úr nem fog csalódnai várakozásában. Kállai elvtárs a búcsúlátogatás során megígérte, hogy az elismerés problémáját a magyar kormány vezetői meg fogják vizsgálni.

A beszélgetés során kitűnt, hogy Ferhat Abbas a nagyvilágpolitikai kérdésekben azonos állásponton van velünk. Véleménye szerint a leszerelés kérdésében a nagyhatalmaknak meg kell egyezniük. A maga részéről realitásnak és megvalósíthatónak tartja a Szovjetunió leszerelési tervét és javaslatait. Természetesen a gyarmati rendszer felszámolásának kérdésében is egyetért velünk. Ennél a kérdésnél részletesen kifejtette, hogy a franciák illúziókban ringatják magukat az „Algéria-francia koncepciót” illetően. Algériát nem lehet elfranciásítani, az ott élő arabok minden elnyomás ellenére is arabok maradnak.

A. Khene, a Belügyminisztérium Pol. Főosztályának vezetője elmondotta, hogy a politikai pártok feloszlása után kialakult Nemzeti Front szervezeti az egész országot behálózták. Minden városban sejtrendszer alapján építették fel szervezetüket, és Algériában nem történhet semmi, amit a kormány, vagy a vezérkar rövid időn belül nem tudna meg. Ettől a szervezettől a franciák jobban félnek, mint magától a partizán hadseregtől.

Ferhat Abbas ezzel kapcsolatban még elmondotta, hogy az Algériai Kommunista Párt támogatja ugyan az FLN-t, de ugyanakkor annak nem tagja. Ők tárgyaltak az Algériai Kommunista Párttal a Nemzetközi Frontba való belépésükről, de az Algériai Kommunista Párt nem volt hajlandó elfogadni azt a feltételüket, hogy a pártot oszlassák fel, és egyenként lépjenek az FLN soraiba.

Az Algériai Kommunista Párttal kapcsolatban az a probléma – mondta Ferhat Abbas –, hogy az a Francia Kommunista Párt algériai szervezete, és így a tömegek azt elsősorban egy francia politikai csoportosulásnak tekintik. Szerinte az Algériai Kommunista Párt nem túlságosan jelentős politikai erő. Az FLN értékeli az algériai kommunisták és a Francia Kommunista Párt segítségét, de azt csak mint másodrangút tekinti.

Bourgiba tunéziai elnök azon ismert javaslatával kapcsolatban – hogy Algériát csatolják Tunéziához, és azután Tunézia kormánya tárgyalna a franciákkal Algéria érdekében is – Khene főosztályvezető kijelentette, hogy még tanulmányozzák ezt a kérdést és nincs jelenleg kialakult álláspontjuk erre vonatkozóan.

Különbön Ferhat Abbas szerint Bourgiba egy fantaszta, rendkívül hiú ember, amerikai beállítottságú politikus. Közte és Nasser közötti ellentétek elsősorban hatalmi versengésre vezethetők vissza.

A delegációra a rövid magyarországi tartózkodás mély benyomást gyakorolt. Elmondották, nem volt elképzelésük arról, hogy Magyarországon milyen pezsgő, lüktető élet folyik, az utcákon mindenütt mosolygó arcú, jólöltözött embereket lehet látni, az üzletek tele vannak áruval, a kirakatok igen rendezettek, s a magyar vezetők szívélyessége lelkesedéssel töltötte el őket.

Ferhat Abbas azon erőfeszítéseivel kapcsolatban, hogy az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányát de facto ismerjük el, a következőket jegyezzük meg:

A gyakorlatban az Algériai Ideiglenes Kormány de facto elismerése nemzetközi jog szerint megtörténtnek tekinthető. Ez azzal vette kezdetét, hogy Ferhat Abbas miniszterelnök 1958. szeptember 19-én kelt, Dr. Münnich Ferenc et.-hoz címzett levelére válaszképpen 1958. december 1-jén kairói nagykövetségünkön keresztül Aide Mémoire-t adunk át Robani-nak, az Algériai Ideiglenes Kormány titkáranak. Ebben ismertetjük azt, hogy a magyar kormány vezetői milyen nyilatkozatokat tettek az algériai nép harcával és az új kormánnyal kapcsolatban. Azóta is rendszeres kapcsolatot tartunk fenn az algériai kormány kairói képviselőivel.

selőjével, továbbá kérésükre sebesülteket gyógyítunk, szakembereket és ösztöndíjasokat oktatunk Magyarországon. A de facto elismerés megnyilvánulásának tekinthetjük Ferhat Abbas legutóbbi magyarországi fogadtatását is. Abbas kérésére tehát most arra van szükség, hogy ezt a de facto elismerést hivatalosan is bejelentjük. Ennek megtételére – figyelembevéve és mérlegelve az esetleges francia reagálást, valamint a többi szocialista ország ezzel kapcsolatos véleményét is – javasoljuk, hogy a magyar kormány egy tagja külpolitikai jellegű beszédében szögezze le, hogy a magyar kormány de facto elismeri az Algériai Ideiglenes Kormányt. A beszédnek ezt a részét Aide Mémoire formájában a kairói nagykövetségünkön keresztül hozzuk az Algériai Ideiglenes Kormány tudomására.

Erre az akcióra azonban csak akkor kerülhet sor, ha előzetes egyeztetés után a többi európai szocialista ország szintén elismerné de facto az Algériai Ideiglenes Kormányt.

Budapest, 1960. október 13.

* MOL MSZMP KB Külügyi Osztály iratai 288 f. 32/1960/11. ó. e. 132–133.

** Helyesen: Nemzeti Front.

**„SAJTÓSZOLGÁLAT BUDAPEST FELÉ”
MIKES IMRE VISSZAEMLEKEZÉSEI AZ 1947-ES BÉKESZERZŐDÉSRE**

„Amikor Visinszkij, a szovjet béke delegáció vezetője 1946 szeptemberében a békekonferencia plénuma előtt elmondotta beszédét Magyarországnak és szomszédainak perében, beszédét, amelynél durvább, nyersebb, rágalmazóbb vádbeszéd nem hangzott el még soha, e sajtókülönítménynek azt kellett jelentenie, hogy Moszkva fődelegátusa hazánk és népünk érdekében állott ki nemes gladiátorként a porondra. A sajtószolgálat két tagja, nevezetesen a Magyar Távirati Iroda diplomáciai szerkesztője és a Magyar Nemzet külpolitikai munkatársa méltatlankodó lélekkel, megbotránkozva áttörték a fegyelmi kört, az árulás fegyelmi körét és a szónoklatot továbbították Budapestre. A Luxembourg-palotában, ahol a békekonferencia zajlott, ördögi jelenet következett. »Hazamenni!... Majd otthon számolunk!... Hazamenni!« – harsogták a politikai rendőrség zsrnaliszta-formájú pribékjei, harsogták oly tele torokból és oly vak dühvel, hogy a küldöttek összerohantak, és száz riadt szempár, száz hitetlenkedő fül volt tanúja a »lelkiismereti szabadság« ez eklatáns megnyilatkozásának. Az a két újságíró, aki kitört a nemzetárulás aranykalitkájából, a hontalanság kenyerét eszi.”¹

A Magyar Nemzet említett munkatársa Mikes Imre volt, aki Visinszkij beszédére 1952. február 26-án, a Szabad Európa Rádió magyar adásának hullámhosszain emlékezett vissza. E szerkesztőségi szobáig azonban hosszú út vezetett.

Győri (Mikes) Imre 1900. február 9-én Budapesten született. Az első világháborúban önkéntesként szolgált a neves Molinári ezredben. A Galilei-kör eszmeisége, amellyel már korábban találkozott, olyan háborúellenes kijelentéseket „csalt ki” belőle, amelyekért statáriális bíróság járt. Ettől a rabkórház mentette meg, ahol nyolc hónapot töltött. Innen az őszirózsás forradalom katonái szabadították ki. A Tanácsköztársaság idején harcolt a cseh és román intervenciók ellen, majd hadifogságba esett. Kiszabadulása után az ellenforradalmi különítményesek kezére került. A gyűjtőfogházban Szakasits Árpáddal egy cellában volt egy ideig, majd a szegedi Csillagbörtönbe került. 21 évesen szabadult, de ekkor is internálás várt rá. Ezelől menekülve kétségbeesett vállalkozásra szánta el magát: Königsberg Artur 47 éves kereskedő útlevelel hajóra szállt, mely Bécsbe indult. Szerencséje volt: átengedték. „Lassan és boldogan úsztunk Bécs felé – emlékezett Mikes Imre –, és csak Dévénynél szorult el a szívem, mert először hagytam ott Magyarországot, és ahogyan Gambetta mondotta, az ember nem viheti el hazájának földjét a cipője talpán.”

Bécsbe kerülve megindult azon az úton, amely az újságíráshoz vezetett. Először csak kávéházi hírlaptartókat szegezett össze, majd rikkancs lett a Prater-strassén a Grand Café ajtaja előtt. 1922-ben Szlovákián át Erdélybe utazott, újságírói pályafutását itt, a szatmári Szamos című lapnál kezdte. Innen a Brassói Lapok szerkesztőségébe került, ahol Győri Illés István újságíróval dolgozott együtt, a névazonosság miatt vette fel a Mikes vezetéknevet. Baloldali publicisztikai tevékenységéért a román hatóságok letartóztatták, majd két évig tartó különböző eljárások és kihallgatások után, 1935 júliusában Bukarestből indulva fegyveres őrseg kíséretében Biharkeresztesnél áttették

a határon. A kitoloncolás után mégis visszament Nagyváradra és a Nagyvárad Napló főszerkesztője lett, ahol Ady Endre egykori szobájában dolgozott.

1937-ben néhány hónapot Magyarországon töltött. Itt egy cikke miatt, amelyben élesen bírálta Gömbös Gyula volt miniszterelnök németbarát politikáját, a budapesti rendőrség őrizetbe vette. Rövidesen szabadlábra helyezték, de előzőleg kötelezte magát, hogy elhagyja az országot. A budapesti Az Újság című lap tudósítójaként Párizsba került, de ez a lap egyetlen sorát sem jelentette meg, ezért cikkeit a *Magyar Nemzet*nek küldte haza, Gallicus álnéven. A háború éveit Franciaországban töltötte, a német megszállás elől menekülő kormányt Párizsból Bordeaux-ba, majd Vichybe követte mint a Magyar Nemzet és az Amerikai Magyar Népszava munkatársa.

1942 végén a Gestapo elől kellett menekülnie. A felszabadulásig Közép-Franciaországban egy tanyán, Saint-Just-en-Chevalet melletti kis faluban húzódott meg, innen is küldte tudósításait a Magyar Nemzet szerkesztőségébe.

A felszabadulás után visszatért Párizsba, a magyar kormány megbízásából másodmagával megszervezte a magyar követség felállítását, és folytatta a munkát a Magyar Nemzet számára. Párizsban a békekonferencia idejére (1946 folyamán) a magyar külügyminisztérium különleges sajtószolgálatot szervezett. A Magyar Nemzet Mikes Imrét jelölte a csoportba. A békekonferencia tárgyalásain elhangzottakkal nem értett egyet, igazságtalannak tartotta Magyarország megítélését, amelynek okát elsősorban a szovjet politika elfogadásában látta. Rákosiék nyomására kimaradt a békedelegáció sajtószolgálatából, majd 1946. december 31-én a Magyar Nemzettől is távoznia kellett. 1947. június 17-én Auer Pál párizsi magyar követtel együtt az emigrációt választotta. Párizsban megszervezte és elindította a Nyugati Hírnök című lapot, amely a magyar emigráció első újságja volt. 1951 augusztusától 1976 augusztusáig a müncheni Szabad Európa Rádió munkatársa volt. Írta és szerkesztette a rádió egyik legnépszerűbb műsorát, a Reflektort. 1982-ben a Hawaii-szigetekre vonult vissza. 1990-ben hunyt el.²

Mikes Imre életében mély nyomot hagyott a párizsi békekonferencia, amely egy emberöltőn belül másodszor döntött Magyarország sorsáról. Különösen felháborította az, hogy itthon a Rákosi-rendszer vezető politikusai azt kívánták elhitetni a magyar néppel, hogy a szerződés nem diktátum, „nem a győztes ukáza a legyőzötthöz, hanem a nagylelkű felszabadító ajándékírata a felszabadítotthoz...”³

Mikes Imre, aki a sajtószolgálat tagjaként közelről láthatta, mi történt valójában a békekonferencia hátterében, élményeit az 1950-ben írt visszaemlékezésében örökítette meg, ebből ismertetünk részleteket. A sajtószolgálat 13 újságíró tagja Budapestről érkezett Boldizsár Iván külügyi államtitkár vezetésével. Mikes Imre a Magyar Nemzet kiküldött tudósítójaként Párizsban csatlakozott a csoporthoz.

A sajtószolgálat működéséről Mikes a következőképpen írt: a csoport tagjai a nap különböző óráiban telefonon küldtek jelentést a békekonferencia eseményeiről Budapestre. A 14 tagú csoport reggelente 9 órakor értekezleten vett részt a párizsi Hotel Claridge egyik termében. Boldizsár Iván elmondta azokat a szempontokat, amelyeket a telefonon történő tudósításokban hangsúlyozni kellett. Ezek a szempontok következetesen a valóság meghamisítására vonatkoztak: „A nyugati diplomatáknak magyar szempontból kedvező állásfoglalásait vagy eltorzítva kellett ismertetni, vagy hallgatni kellett felőlük. (...) A szovjet diplomaták felszólalásait, még ha azok határozottan sértették is a magyar érdekeket, mint például az erdélyi területi kérdés, vagy a magyar–szlovák népcsere ügyében, úgy kellett feltüntetni, mint amelyek szélsőségesen a magyar szempont mellett foglalnak állást.”⁴

Boldizsár Iván a magyar újságíróknak tartott tájékoztatóján közölte, hogy a konferencia sajtószolgálatában végzett munkát bizonyos „fegyelmi kör” köti. A csoport tagjait éppen ezért állították össze olyan gondosan, hogy a fegyelmi kört senki ne sérthesse meg. Valamint elmondták, hogy „a konferencia anyagának tudósítói szolgálatát bizonyos nemzeti szempontok és érdekek figyelembevételével kell ellátni”.

Mikes Imre a párizsi magyar követség a követségi bulletineket (hivatalos jelentések) írta és szerkesztette, ez a békekonferencia ideje alatt a magyar béke delegáció napi közlönyeként jelent meg. Az ő feladata maradt továbbra is a magyar nyelvű közlöny szerkesztése, de emellett a magyarnak megfelelő, francia nyelvű könyvmatokat is kellett készítenie. A kétnyelvű kiadványok költségeit a sajtódelegáció keretéből fedezték, a kifizetések felett Mikes diszponált. A közlönyök tartalmi ellenőrzését Boldizsár Iván végezte.

Mikes Imre és Boldizsár Iván között a közlönyök szerkesztését illetően éles ellentét támadt. Boldizsár szempontjai alapján a nyugati hatalmak diplomatáinak szerepe torzultnak jelent volna meg, ha utasításai érvényesülnek. A szovjet küldöttek szerepével és Magyarországot illető állásfoglalásaikkal kapcsolatban szintén az igazságtól és a tényleges eseményektől eltérő beszámolót kívánt. Mikes ezekre a „csúsztatásokra” nem volt hajlandó. Ezért előfordult, hogy a Párizsban megjelenő könyvmatokon fehér foltok éktelenkedtek, mert Boldizsár a cenzúrázást követően Mikes cikkeit leragasztotta. „Mikes Imre a fegyelmi kört következetesen áttöri, és így szolgálatai nem használhatók” – jelentette a Külügyminisztériumnak Boldizsár Iván. A közlönyök szerkesztését Eröss János kultusztanácsosra bízta. (Ő később londoni követ lett, Rákosi Mátyás bizalmi embere volt.) Az ő szerkesztésében készült közlönyökben a konferencia eseményeit elképesztő módon meghamisították, hiszen a korábban említett elvárások szerint írták. A magyar béke delegáció tagjai is az Eröss által szerkesztett közlönyt fogadták el, habár ott voltak a konferencia eseményein, részt vettek a tanácskozásokon és tudhatták, hogy valójában mi az igazság. A közlönyöket Magyarországon a Külügyminisztérium illetékes munkatársai kapták meg.

Mikes Imre a magyar közvéleményt a valóságnak megfelelően igyekezett tájékoztatni telefonjelentéseiben. „Megkezdődött Párizsban a békekonferencia” – olvashatjuk tudósítása főcímét 1946. július 30-án a Magyar Nemzet hasábjain. A konferencia súlyának, a helyzet komolyságának, drámaiságának megfelelően a következőket mondta: „Három óra 3 perckor a Luxembourg-palotában, amely most már maradéktalanul felöltötte ünnepi mezét, miután az utolsó pillanatig buzgó munkáskezek szorgoskodtak sokszázados, klasszikus és romantikus öltözkén, megkezdődik az 1946. évi békekonferencia felvonulása. Az arannyal cirádázott öntöttvas kapu szélesen tárva áll, és a győztes hatalmak urai gyors egymásutánban robognak be az udvarra... vonulnak fel a vörös szőnyeggel befuttatott monumentális díszlépcsőn...” Majd később így folytatta: „Ezzel a történelem könyvében új fejezet kezdődik, új fejezet, amelyről még távolról sem tudható, hogy felemelő, vagy tragikus lesz-e.”⁵

„Drámai beszámoló Erdély nagy napjáról” – olvashatjuk a Magyar Nemzet augusztus 30-án megjelent számában: „Másfélmillió jó magyar múltja és jövője, szabad léte és emberi, meg polgári jogköre újfent nagy kérdéssé és szívszorongássá válhat. (...) Megmértettünk (...) Összefoglalván megmértettünk, de még azelőtt mértettünk meg, mielőtt mérlegre álltunk volna. Nemcsak területi igényeink, de kisebbségvédelmi követeléseink is elsikkadtak e procedura útvesztőjében.”⁶

Szeptember 22-én a Magyar Nemzetben megjelent a már korábban említett Visinszkij-beszéd, amelyben a szovjet politikus éles szavakkal bírálta Magyarországot

magatartását, és erőteljesen szembefordult a magyar békeszerződés vitájánál a magyar szempontokkal. Ezt a felszólalást a magyar sajtószolgálat tagjainak szigorúan tilos volt tudósításként leadni. Mikes Imre azonban – minden tiltás ellenére – továbbította a beszédet Budapestre. A beszédről, amely a szlovákiai magyarság kérdésével foglalkozik, a következők olvashatók: „Visinszkij hangneme, mondatszerkesztése és pátosza hasonló volt [a nyugati diplomaták megnyilvánulásaihoz – S. I.], a század nagy és zseniális államügyésze hasonló módon sorakoztatta fel érveit a békekonferencia szószékén. De természetesen nem ugyanazt mondták. Arra a sok és nyílt argumentumra, amelyeket a helyettes külügyi népbiztos felsorakoztatott, e helyütt most nem kell kitérnünk, említsük meg azonban, hogy argumentumai közül különös méltánylásra talált a kitelepítésekre vonatkozó megjegyzése. Visinszkij ezzel kapcsolatban fizikai hasonlatot alkalmazott, azt mondván, hogy ha egy testet elvesznek valahonnan, ür keletkezik, amelynek helyébe egy másik test illeszthető. Visinszkijnek ez az indoklása rendkívüli súllyal esett a latba.”⁷ Ezzel Mikes újságírói pályafutása a békekonferencián és a Magyar Nemzetnél egyaránt megpecsételődött.⁸ Tudósításait azonban még 1946 decemberéig küldte lapjának.

„A békekonferencia Magyarország számára szombaton véget ért” – hangzik beszámolójának szalagcíme október 13-án. Néhány gondolkodtató, szívbemarkoló mikesi gondolat a Magyar Nemzetből: „E pillanatban még nem tudható pontosan az, hogy a magyar sors megtárgyalásának e végnapján e szavazatok mint fognak esni. Ám cseppnyi kétség sem afelől, hogy a béketervezetet úgy fogadják el, ahogy a bizottságok a problémát megoldották, illetőleg megoldatlanul hagyták. (...) E pillanatban eddig éltünk. Az embernek az az impressziója, hogy a párizsi értekezlet menten véget ér, és a békekonferencia kezdődik.”⁹

A magyar politikai vezetés nem mondott le teljesen Mikes Imre „betöréséről”, 1947. január 3-án Gyöngyösi János külügyminiszter táviratban sajtóattasévá nevezte ki. Majd Rákosi Mátyás megpróbálta hazahívni. Februárban két diplomata személyesen kereste fel Párizsban, ők tolmácsolták Rákosi kérését. Mikesnek személyesen Rákosinak kellett volna levelet írnia, amelyben elismeri, hogy a kialakult konfliktus oka az ő tájékozatlansága volt a magyarországi politikai helyzettel kapcsolatban, és azt, hogy a jövőben alkalmazkodni fog munkájában a hivatalos szempontokhoz, valamint ennek fejében munkalehetőséget kér. Mikes a küldöttekkel a következőket közölte: „ragaszkodom lelkiismereti szabadságom integritásához, s hogy meggyőződésbeli kérdésekben kompromisszumot nem kötök”.¹⁰ Maradt az emigráció.

Egy 1955-ben írt kommentárja végén a következőképpen emlékezett 1946-ra. „Végeredményben felesleges lenne, értelmetlen lenne Moszkva párizsi fattyúján, a nyolcéves békeszerződésen még tovább rágódní. Úgy gondolja tán a rendszer, hogy megfojtván halott nagyjaink szellemét, elkorcsosítja az élő magyarok szellemét? És végül utat talál a romlatag nemzet lelkéhez? Nehéz dolog ez, sokkal nehezebb, sem-hogy gondolnák. Hogy is mondja a Tragédia professzora? »Csak egy szikra kell, s életre kel az egész!« Mire Lucifer: »De azt a szikrát, azt honnan veszed?« De azt a szikrát, azt honnan veszi az idegen uralom? A szikrát, amelytől életre kelhetne az egész? A szikrát, amelyet hiába próbálnak Madáchtól elrabolni, már emléküket is elsodorta a történelmi szél, amikor a Tragédia, az igazi és csonkítatlan Tragédia még mindig szövétnekként fogja világitani az utat előttünk!”¹¹

Mikes Imre elveihez híven ragaszkodó újságíró volt, aki a szikrát, ami majd a jövőt világitja meg, gondolataiban és írásaiban rejtve hordta magával. Hitvallását, ami mellett haláláig kitartott, így fogalmazta meg: „... azon a régi iskolán nőttem fel,

amely hirdette még, hogy a művésznek, a nép apostolának csak egy ura és parancsolója, egy gazdája és irányítója lehet: a lelkiismerete.”

Jegyzetek

1. OSZK Kézirattár Mikes Imre-hagyaték 451/67 fond. 5.
2. Mikes Imre-életrajz, amelynek megírásához sok forrást, dokumentumot kaptam Török András újságírótól.
3. OSZK Kézirattár 451/906 fond. 1.
4. Mikes Imre 1950-ben Párizsban írt visszaemlékezése újságírói pályafutására és az 1946–47-es párizsi békekonferencia eseményeire, amelyben a magyar sajtószolgálat tagjaként vett részt. 3–7. (A továbbiakban: Visszaemlékezés.) A dokumentumot Török András újságíró bocsátotta rendelkezésemre.
5. Magyar Nemzet. 1946. július 30. 1.
6. Uo. 1946. augusztus 30. 1.
7. Uo. 1946. szeptember 22.
8. Visszaemlékezés. 7–10.
9. Magyar Nemzet. 1946. október 13. 1
10. OSZK Kézirattár 451/906 fond. 6.
11. OSZK Kézirattár 451/906 fond. 6.

SZEMLE

EDUARD WINKLER

WAHLRECHTSREFORMEN UND WAHLEN IN TRIEST 1905–1909. EINE ANALYSE DER POLITISCHEN PARTIZIPATION IN EINER MULTINATIONALEN STADTREGION DER HABSBURGERMONARCHIE (Választójogi reformok és választások Triesztben 1905–1909.)

A politikai részvétel elemzése a Habsburg-monarchia egyik soknemzetiségű városában és annak vonzáskörzetében)

München, R. Oldenbourg Verlag, 2000. 405 p.

A Délkelet-Európa történetét feldolgozó sorozat újabb kötete az itáliai, a szláv és a germán kultúrkör metszéspontjában fekvő soknemzetiségű és szociálisan is sokrétű adriai város legújabb kori történetének egy szűk periódusát vizsgálja. Az 1905 és 1909 közötti időszak választójogi küzdelmeinek eseményeit és eredményeit az ugyancsak soknemzetiségű Habsburg-monarchia történelmének tükrében mutatja be. A szerző megállapítja, hogy Trieszt és környezetének legújabb kori története az európai történelem mintapéldájának tekinthető. A Monarchián belül a 20. század elejére állandósultak és megerősödtek azok a mozgalmak, melyek célul tűzték ki, hogy az egyes nemzetiségek és népcsoportok egyenjogú parlamenti képviselőt hozzanak. Eduard Winkler nemcsak a nemzetiségi jogok biztosítását tartja fontosnak, hanem az egyes népek sajátosságait is figyelembe vevő és elfogadó magatartás mellett tesz hitet.

Winkler a trieszti választójogi reformok ügyében végzett kutatásait egy jól szerkesztett, szisztematikusan felépített kötetben foglalja össze. Az öt fejezetből álló könyv első egysége a viszonylag hosszú bevezetés, amit a Triesztet bemutató fejezet, majd az 1907-es parlamenti és az 1909-es helyhatósági választásokat tárgyaló fejezetek követnek. A tanulmány az epilógus gondolataival zárul.

A bevezetőben a szerző kitér a Monarchia választójogi rendszerének sajátosságaira, a választási mozgalmak céljaira és eredményeire, majd röviden bemutatja Trieszt földrajzi helyzetét, sajátos vonásait. Ugyancsak a bevezetőben utal a választások történetének kutatásával kapcsolatos módszertani problémákra, valamint a szakirodalommal és a forrásokkal összefüggő kérdésekre. A téma természetéből adódik, hogy a kutatás alapanyagát a választójoggal kapcsolatos törvénygyűjtemények jelentették. A levéltári források mellett a várostörténeti munkák, visszaemlékezések és a trieszti sajtó képezték többek között az igen gazdag forrásanyag bázisát. A szerző emellett bőséges szakirodalomra támaszkodott, a kötet végén mintegy 350 művet tartalmazó irodalomjegyzék található.

A második fejezetet a szerző a helyszín részletes bemutatásának szenteli: a természeti környezet ismertetése után a régió politikai és közigazgatási rendszerét elemzi, kiemelve a helyhatóság és a központi állam viszonyának ellentmondásait. Rendkívül sok adattal igyekszik bizonyítani, hogy a trieszti ipar és kereskedelem milyen jelentős mértékben járult hozzá a Monarchia gazdasági fejlődéséhez.

Külön egységet szán a szerző az adriai város nemzetiségeinek és kisebb népcsoportjainak bemutatására. A sokszínűség kialakulásához az ipari fejlődés és a kikötő növekedése is hozzájárult, mivel a gyarapodó város szívó hatást gyakorolt a környék lakosságára. Trieszt lakossága 1900 és 1910 között 28,5%-kal nőtt. Az ekkor közel 230 ezres lakosság több mint fele olasz, negyed része szlovén, 5%-a pedig német nemzetiségű. A szerző a nemzetiségen túl vizsgálja a nyelvi és vallási hovatartozást is. Utóbbinál kiemeli, hogy az összlakosság 95%-a római katolikus volt, a többi öt százalék a görög katolikusok, a szerb ortodoxok, evangélikusok, izraeliták, anglikánok és metodisták között oszlott meg.

A nyelvi és vallási sokszínűségeen túl Trieszt politikai szempontból is rendkívül heterogénnek bizonyult: az itáliai kötődésű liberálnacionalista, republikánus, szocialista-szociáldemokrata és a szlovén néppárt mellett anarchista csoportok is jelentkeztek.

A könyv fő részeit a választási reformokat és a parlamenti választásokat bemutató harmadik, illetve a helyhatósági választási rendszert és a községi választásokat elemző negyedik fejezet képezi. Mindkét reform és választás vizsgálatát a bevezetőben részletesen ismertetett modell segítségével szemlélteti. A modell három egymással szorosan összefüggő kutatási szintre tagolódik: a kronológiai-processzualis, a kvalitatív-formális és a kvantitatív-perspektivikus síkokra. Míg a formális szint röviden összefoglalva magát a választási folyamatot, a perspektivikus pedig a választások eredményének elemzését tartalmazza, addig az első szint az egész kutatás központi tengelyét képezi. Ez a szint további négy szakaszra tagolódik, melynek bevezető fázisa a választási politikának és a reformoknak a legitimációja, melyet a választási küzdelem, majd maga a választás bemutatása követ, s a folyamatot a parlamenti mandátumok elosztásának vizsgálata zárja.

A szerző a harmadik fejezetben e röviden ismertetett elmélet és modell alapján mutatja be az 1905–1907-es választójogi reformot és a parlamenti választások eredményét. Először azokat a külső és belső

hatásokat veszi sorra, amelyek a tárgyalt időszakban a birodalmat, illetve a trieszti régiót érték. Az 1905-ös orosz forradalom eseményei nemcsak Bécsben, hanem Triesztben is visszhangot keltettek, amit a trieszti munkásság által szervezett szolidaritási megmozdulás is bizonyít. Az 1905-ben Magyarországon tartott országgyűlési választás, majd az azt követő kormányzati válság szintén éreztette hatását a birodalom osztrák felében is. A szerző hiányolja, hogy az osztrák szociáldemokrata párt nem használta ki a kedvező hatásokat és nem kezdeményezte az általános választójogi reform bevezetését.

Az 1905 májusában Triesztben megrendezett szocialista-szociáldemokrata kongresszuson, ahol a helyi pártok mellett az olasz, osztrák, magyar, cseh és más testvérszervezetek küldöttei is részt vettek, szintén nem került szóba a parlamenti választójog kiterjesztésének kérdése. Változást az ügyben egyrészt a magyar kormánynak az általános választójogra tett előterjesztése, másrészt az a cári rendelet hozott, melynek értelmében az orosz parlamentben megvalósult a népképviselő. A cár proklamációja nemcsak a két birodalomfél kormányaira volt erjesztő hatással, mivel nem akartak lemaradni az orosz reformok mögött, hanem serkentőleg hatottak az osztrák munkásmozgalomra is.

A reformról folytatott vitában birodalmi és helyi szinten egyaránt felmerült az a kérdés, hogy egy képviselő hány választót reprezentáljon, valamint az, hogy a többet adózó területek hogyan juthatnának több helyhez a parlamentben. Országos szinten további két problémakör rajzolódott ki a reform előkészítése során. Az egyik a nemzetiségek mandátumainak meghatározása, a másik, ezzel összefüggésben, a választási körzetek területi elhatárolása.

Ami a trieszti mandátumok sorsát illeti, lényeges változás nem történt. A tengerparti vidék – Görz-Gradisca, Isztria és Trieszt – összesen 17 mandátumot kapott, nemzetiségi megoszlásban 10 olasz, 6 szlovén és 1 horvát képviselőt küldhet a térség a parlamentbe. Trieszt továbbra is 4 olasz és 1 szlovén mandátummal rendelkezett.

A szerző ezek után azt vizsgálja, hogy az újonnan bevezetett általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog Triesztben milyen változásokat hozott. Mivel a reform kidolgozása során homogén nemzeti választókerületek kialakítása volt a cél, ennek megfelelően az öt választókörzet közül négyben olasz, egyben szlovén dominancia érvényesült. A szerző ennek ellenére egy figyelemre méltó ellentmondásra bukkant. A törvény értelmében minden választásra jogosult személy egy szavazattal rendelkezik. De vajon minden szavazat azonos értékű-e? Az egész ausztriai olasz és szlovén ajkú lakosság parlamenti képviselőt vizsgálva a következő eredményre jutott. Míg egy szlovén képviselő 52 205 szlovén állampolgárt reprezentál, addig egy olasz küldött 40 443 itáliait képvisel. A trieszti mandátumok eloszlása azonban jelentősen eltér az országos trendtől. Az adriai városban egy olasz képviselő 29 739 olasz választót, egy szlovén pedig 56 916 szlovén állampolgárt reprezentál. Egy olasz szavazat tehát kétszer annyit ért, mint egy szlovén.

Winkler ezek után az 1907-es választási küzdelmek néhány jellemző vonását mutatja be. Az új választási törvény végrehajtásához igen komoly szervező, előkészítő munkára volt szükség, amelyben a fő feladat a központi államra hárult, ám a szerző sorra veszi a helyi önkormányzat, a politikai pártok, sőt az egyes választókörzetek tevékenységi körét és felelősségét. Kitér a pártok rendezvényeire, kampányfogásaira és trükkjeire, valamint az akciók pénzügyi hátterére is. Részletesen beszámol a választás napjáról, 1907. május 17-ének az eseményeiről. A korabeli helyi sajtó segítségével mozgalmas képet kapunk a történelmi jelentőségű napról, amely egyaránt bővelkedett emelkedett, kaotikus és erőszakos mozzanatokban.

A fejezet végén a választási eredmények elemzése következik. Triesztben a 39 813 választásra jogosult állampolgár 71,4%-a élt jogával. Az első számú választókerületben az olasz szocialistákból alakult szocialista munkáspárt ért el abszolút többséget, az ötödikben pedig a szlovén néppárt. A további 3 körzetben egy párt sem érte el az 50%-os határt, viszont mindegyikben a szocialisták végeztek az első helyen. A négy szocialista képviselő az új parlament szociáldemokrata frakciójának lett a tagja. Winkler a továbbiakban beszámol a képviselők munkájáról, a parlamenti naplók feljegyzéseit és a korabeli sajtó véleményét is felhasználva mutatja be tevékenységüket.

Az összetűlő új parlament nemzetiségi összetételét vizsgálva megállapítható, hogy semmiféle lényeges változás nem történt. Ám a képviselők politikai párhovatartozását elemezve a szerző megállapítja, hogy ebben az esetben valóságos politikai földrengésről lehet beszélni. Az új választások ugyanis elsősorban az osztrák tömegpártok győzelmét hozták, hiszen a szociáldemokraták a korábbi 10 helyett 87 mandátumot szereztek, s ezzel a legerősebb parlamenti csoportot alkották, a keresztényszocialisták pedig a korábbi 22 helyett 68 képviselőt küldhettek az új parlamentbe. A vesztesek oldalán a különféle nemzeti agrárpártokat, valamint a német és cseh liberális és konzervatív polgári pártokat találjuk.

A negyedik fejezet – követve az előző részben alkalmazott modellt és szerkezeti felépítést – az 1909-es helyhatósági választások előkészületeivel és a választások értékelésével foglalkozik. A községi választójogi reform tárgyalása és vitája 1906 végén kezdődött. A szerző ismerteti a helyi kezdeményezéseket, majd az 1850 óta érvényben lévő választójogi törvény alapján bemutatja a trieszti községi tanács összetételét és működését. A reformok szükségességét Triesztben sem vitatták, viszont különféle csoportok különféle okokból voltak érdekelték az új választójogi törvény bevezetésében: a központi kormány a politikai viszonyok stabilizálódását várta a birodalom periferiáján; az olasz liberálnacionalisták attól félték, hogy

elveszítik korábbi pozícióikat, ezért saját kezdeményezéssel álltak elő; a szlovén néppárt azt remélte, hogy a mandátumok számaránya a népesség nemzetiségi megoszlása szerint fog alakulni; a munkáspártok célja pedig az volt, hogy bejussanak a parlamentbe.

A központi kormány 1907 februárjában hozta nyilvánosságra a helyi választásokról szóló reformtervezetét. Triesztben azonnal megkezdődött a politikai pártok és szakmai csoportok vitája a választási rendszerről. A folyamatban figyelemre méltó a bécsi kormány álláspontja: a helyhatósági választójog kibővítésének szándéka valós volt, de semmi esetre sem a parlamenthez hasonló mértékben. Winkler szerint Bécs csak azért ad át ma egy kis részt a hatalomból, hogy holnap is uralkodni tudjon. Trieszt esetében a központi kormány szükségesnek tartotta a választásra jogosultak körének kibővítését, mégpedig két okból: az érdekképviselet biztosítása és a kisebbségek megfelelő reprezentációja céljából.

A választási küzdelmek 1909 tavaszán zajlottak. A szerző részletesen ismerteti az egyes politikai pártok programjait, egymáshoz és a választójogi reformhoz való viszonyukat, az alkalmazott kampányfogásokat. A választásokon a törvény szerint 80 képviselői helyről kellett dönteni. A trieszti politikai pártok 76, a kereskedelmi és iparkamarák 4 mandátumhoz jutottak. A 80%-os részvétel mellett lezajlott választáson az olasz liberálnacionalisták 54, a szlovén néppárt 12, az olasz szocialisták pedig 10 képviselőt küldhettek a helyi parlamentbe. Winkler adatok és táblázatok segítségével több szempontból aprólékosan elemzi az eredményeket.

A képviselők foglalkozását és képzettségét tekintve feltűnik, hogy a 80 mandátumból 36-ot értelmiségiek nyertek el, 29 képviselő vezető gazdasági pozíciót töltött be, illetve vállalkozó vagy kereskedő, míg a munkásságnak 8, a kispolgárságnak 7 hely jutott. A mandátumok nemzetiségek szerinti megoszlásának ismertetése előtt kitér az adriai város demográfiai viszonyaira, a soknyelvű település etnikai összetételének néhány érdekes vonására. A frissen megválasztott képviselők családi viszonyai és nevei alapján a trieszti testület a szerző szerint egy kis „Európa-parlamentnek” tekinthető.

A különböző birodalmi és helyi választási reformkoncepciók következtében Triesztben paradox politikai helyzet állt elő. A parlamenti választásokon a szlovén néppárt egy mandátumot szerzett, az olasz szocialisták viszont négyet, amiért az osztrák közvélemény az adriai várost „vörös Triesztként” emlegette, de Európában is a kontinens első szocialista városának nevezték. Ezzel szemben a helyi képviselő-testületbe csak az 1909-es reformok nyomán kerültek be.

Egyértelmű tehát, hogy a politikai részvétel szoros összefüggésben volt egyrészt az alkotmányjogi feltételekkel, másrészt a gazdasági adottságokkal. Az új helyi választójog rendkívül nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az olasz liberálnacionalisták megtarthassák abszolút többségüket a helyi parlamentben. Az olasz dominanciájú, a trieszti gazdasági elit által vezetett párt gyakran keveredett politikai-ideológiai konfliktusba a központi állammal. Bécs a későbbiekben azonban – gazdasági céljai eléréséhez – használható partnert talált a trieszti vezetésben.

Az epilógusban Winkler felhívja a figyelmet arra, hogy a Monarchia a választójogi reformok bevezetése ellenére is súlyos belső gondokkal küzdött. Amikor a soknemzetiségű állam belépett a háborúba, sorsát eldöntötték megoldatlan problémái. A helyzet a tömegek és az elit politikai részvétele, valamint a birodalommal való azonosulása alapján ítéltető meg, mind békeidőben, mind háborúban. A multinacionális és szociálisan sokrétű Trieszt lakossága igen különbözően reagált a háborús eseményekre. A szerző véleménye szerint a háborúhoz való viszony és a háborúban tanúsított magtartás nagyrészt a békeidőbeli létfeltételektől függött, birodalmi szinten is. A háború vége azután a soknemzetiségű állam végét is jelentette.

A szerző úgy gondolja, hogy a Monarchia politikai hiányosságai megfelelő tanulságokkal szolgálhatnak az új Európa politikai felépítéséhez. A kontinensen tartós stabilitást csak egy európai alkotmány garantálhat. Európa újjászüléséhez új politikai gondolkodásmódra van szükség, ahol a demokrácia és a köztársasági eszme áll az első helyen. Ebben a folyamatban a soknemzetiségű Trieszt sorsa példaértékű lehet, mivel az adriai városban Európa múltjának és jelenének szinte minden konfliktusa összesűrűsödött. Ezért ha az „európai embert” keressük, akkor éppen itt találjuk meg. Eduard Winkler szerint Trieszt Európa legeurópaibb városa.

Úgy vélem, hogy a szerző a nemzetiségek és kisebb népcsoportok sorsának kutatásában végig tartotta magát ahhoz az alapgondolathoz, amit a bevezetőben Elias Canetti szavaival határozott meg: „Pártjukra kell állni, egynek se hódolva, de becsületesen és valamennyi iránt mélyeséges figyelemmel. Mindegyiket úgy kell szellemileg befogadni, mintha arra ítéltettünk volna, hogy életünk huzamos idejére valóságos polgára legyünk.”

**T. G. MASARYK A PODKARPATSKÁ RUS – T. G. MASARYK TA
ZAKARPATTJÁ
RED.: IVAN LATKO
(Masaryk és Kárpátalja)**

Užhorod, Vidavnictvo PP Naumcsenko, 2000. 96 p.

Több mint fél évszázadnyi hallgatás után, az 1990-es évek elején Kárpátalján fellángolt a vita arról, hogy felállítsák-e újra Ungváron a néhai csehszlovák köztársasági elnök, *Tomáš Garrigue Masaryk* (1850–1937) szobrát. Korábban, a kommunista diktatúra időszakában a kérdést nem lehetett felvetni, hiszen a volt Szovjetunióban a „burzsoá Csehszlovákia” államférfijaként tartották számon. A birodalom felbomlása, a független Ukrajna 1991. évi megalakulásával azonban a Masaryk-ügy más megvilágítást kapott. Természetesen rögtön akadtak lelkes támogatói és heves ellenzői. A helyi sajtóban kitört vita – melybe két csehországi lap is bekapcsolódott – a legtöbbször arról szólt és szól: kik és hogyan értékelik ma Kárpátalja két világháború közötti, „csehek alatti” történetét. Erről a disputáról jelentetett meg könyvet *Ivan Latko*, a kárpátaljai területi (megyei) műemlékvédő bizottság titkára, a Kárpátaljai Szlovákok Szövetségének elnöke, az Ungváron működő T. G. Masaryk Klub vezetője. A szlovák nemzetiségű Latko a legfőbb szorgalmazója annak, hogy a kárpátaljai megyeszékhelyen ismét megörökítsék Csehszlovákia első államelnökének emlékét. Az előbbiekből következik, hogy a kötet két nyelven – ukrán, illetve cseh – látott napvilágot. Az utóbbiak korabeli cseh nyelvű dokumentumok: Masaryk életrajza, illetve az államférfi 1921. szeptember 22-i ungvári látogatásáról számolnak be, valamint Kárpátaljával kapcsolatos sajtónyilatkozataiból idéznek.

Masaryk pályáját mutatja be az említett, kilenc fotóval – a szülei, az elnök, a felesége stb. – illusztrált életrajz. Masaryk a Habsburg-monarchia állampolgáraként született 1850. március 7-én, a birodalom csehországi tartományában, Hodoninban. Bécsben és Lipszében filozófiát tanult, 1876-ban doktorált, két év múlva az Egyesült Államokba utazott. Ebben az időben lett felesége *Charlotte Garrigue* amerikai állampolgár, akinek a vezetéknevét is felvette. Masaryk 1879-től a bécsi egyetem filozófia, majd 1882-től 1914-ig a prágai cseh nyelvű egyetem tanára. 1887-ben kapcsolódott be a politikai életbe, a realitának is nevezett irányzat vezetőjeként, a cseh történelmi államjoggal érvelő konzervatív nemzeti liberális öcsehekhez csatlakozott. Három év múlva, 1890-ben a radikális ifjúsékek oldalára állt. 1891–1893-ban a az osztrák Birodalmi Tanács és a cseh tartománygyűlés képviselője. Elutasította a szélsőséges ideológiákat, és a nép közötti felvilágosító munka jelentőségét hangsúlyozta. Egyetértett az ausztróslávizmussal koncepciójával, és kezdetben az Osztrák–Magyar Monarchia föderatív átalakítását és a cseh országrészek autonómiáját szorgalmazta.

Tudományos, publicisztikai és politikai munkásságával Masaryk már a 19–20. század fordulóján a fiatal cseh és szlovák liberális értelmiségre is nagy hatást gyakorolt. Abból indult ki, hogy a cseh és a szlovák testvérnép, ezért egységes „csehszlovák” nemzetet képeznek. Így alkotta meg a csehszlovákizmus elméletét, amelyet átvettek a befolyása alá kerülő szlovák liberális hisztionisták, akik a felvidéki Szokolcán, majd Rózsashegyen megjelenő *Hlas* (Hang) című folyóirat köré tömörültek, és a szlovákság politikai, gazdasági és kulturális életének megújításáért küzdöttek. Masaryk 1893-ban szakított az ifjúsékekkel, majd 1900-ban megalapította a Cseh Néppártot (1905-től Cseh Haladó Párt), 1907-ben újra a Birodalmi Tanács képviselőjévé választották. Az első világháború kitérése után, 1914 decemberében Franciaországba, majd Nagy-Britanniába emigrált. Ekkor már teljesen elvetette a Monarchia megőrzésének gondolatát, és az antant országaiban – Eduárd Benešsel (1884–1948) együtt – hathatós politikai és propaganda tevékenységet fejtett ki az önálló cseh, illetve csehszlovák állam létrehozásáért, ezért távollétében a Monarchiában halálra ítélték.

Masaryk 1916. februárban, Párizsban, Benešsel megalakította az emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanácsot. Egy év múlva, 1917 márciusában Masaryk Oroszországba utazott – a kötetben közölt fotók kijevi tartózkodásáról számolnak be –, hogy az ott lévő cseh és szlovák hadifoglyokból légiókat szervezzen. Fő célja a csehszlovák nemzeti követelések alátámasztása, méghozzá a háborús időkben a leghatásosabb eszközzel, egy nemzeti hadsereggel. Tervét sikeresen megvalósította, ezután 1918 márciusában – 1878, 1901, 1903 után immár negyedszer – Tokión keresztül az Egyesült Államokba utazott. A későbbi Masaryk-legendárium egyik sokat emlegetett eseménye volt a politikus 1918. április 29. és november 20. közötti amerikai tartózkodása, amelyet Kossuth Lajos (1802–1894), hazánk kormányzó-elnökének 1851. decembere és 1852. júliusa között zajlott híres amerikai diadalútjához hasonlítottak. Masaryk mesterien kihasználta Amerikában a sajtó, a propaganda eszközeit. Az ott élő emigráns csehek és szlovákok hetente rendeztek számára tízezer fős utcai felvonulásokat, nagygyűléseket. A vezető lapok szinte naponta közöltek vele interjúkat, és adták közre a „csehszlovák” ügyet támogató cikkek tucatjait. Különösen az oroszországi csehszlovák légió sikereiről, amely több hónapig ellenőrizte a szibériai vasútvonalat. Nem volt

véletlen, hogy 1918 tavaszán V. I. Lenin (1870–1924) a szovjethatalom legveszélyesebb ellenfelének minősítette a légiókat.

Az amerikai csehek és szlovákok képviselőivel május 30-án írta alá Masaryk az ún. pittsburghi egyezményt, amelyben a szlovákok számára autonómiát és egy saját egyetemet helyezett kilátásba a létrejövő Csehszlovákiában. A végkifejletet jelentősen felgyorsította, hogy a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot – melynek elnöke Masaryk volt – 1918 nyarán, a júniusi francia elismerés után a többi antant hatalom is hadviselő félnek és szövetségeseznek ismerte el. Az USA ezt szeptember 3-án nyilvánította ki. Közben az Amerikában élő rutének is szervezkedtek, és terveket szőttek a Monarchiában élő testvéreik sorsáról, természetesen azok tudta nélkül. Mialatt az európai rutének államukhoz lojálisan viszonyulva, a frontokon harcoltak Oroszország ellen. Októberben Masaryk több tárgyalást folytatott az amerikai rutének követeléseiről azok vezetőjével, Grigorij Zsatkovicssal, aki később Kárpátalja csehszlovák kormányzója lett. Masaryk önkormányzatot és kedvező határmegállapítást ígért az ekkor még Magyarországon élő rutének számára. A hónap végén Zsatkovics már csak a cseh–szlovák–rutén államegységben látta biztosítva a magyarországi rutén nép jövőjét.

Október 26-án az elnyomott közép-európai nemzetek – csehszlovák, lengyel, délszláv, ukrán, rutén, litván és román – képviselői kongresszust tartottak Philadelphiában, ahol függetlenségi nyilatkozatot tettek. A ruténeket Zsatkovics és három küldött képviselte. Az új államok felrajzolt térképén *Ruszinia* területét is feltüntették, amelyről Zsatkovicsék mint Csehszlovákiához önként csatlakozó független testvérállamról nyilatkoztak. Ez volt a rutén autonómia első jele, amelyről azonban nem az előbbi, sokat hivatkozott philadelphiai kongresszuson, hanem ugyanaznap délután, a város egyik szállodai szobájában döntött Masaryk és Zsatkovics. Egyezményük kimondta: a magyarországi rutének élve azzal a polgári joggal, hogy egy teljesen független nemzethez tartozzanak, egyesülni kívánnak a demokratikus csehszlovák köztársasággal. Azzal a feltétellel, hogy a rutének által lakott vármegyék – Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj, Gömör, Borsod, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros – a megalakítandó Rusziniához tartoznak. A paktum egyébként több szempont miatt érvénytelen volt. Masaryk akkor még osztrák és Zsatkovics amerikai állampolgár között jött létre, akiknek nem volt felhatalmazásuk, ezért egyezményük csak minden nemzetközi jogi alapot nélkülöző magánszerződésnek tekinthető. Ruténföld mint külön egység nemzetközi jogilag nem létezett, az elszakításra kiszemelt északkeleti vármegyék pedig Magyarország szerves részét képezték. Sőt Csehszlovákia sem létezett még nemzetközi jogi értelemben, mert ekkor még csak a szövetséges és társult főhatalmak ismerték el.

Két nap múlva – október 28-án – a hazai Csehszlovák Nemzeti Bizottság, a CSNB Prágában kimondta az önálló Csehszlovákia megalakulását, október 30-án pedig a Szlovák Nemzeti Tanács a felvidéki Turócszentmártonban bejelentette a szlovák nép csatlakozását a csehszlovák államhoz. A CSNB-ből alakult ideiglenes nemzetgyűlés november 14-én a Habsburgokat trónfosztottnak nyilvánította, és a Csehszlovák Köztársaság első elnökévé Tomáš Garrigue Masarykot választotta. A volt cseh tartományokban már megalakult az új állam, de az ország másik felét – a magyarországi Felvidéket és Kárpátalját – még meg kellett szerezni. A csehszlovák légiók csak hónapok múlva, 1919. június végére tudták teljesen birtokba venni az összesen 61 600 négyzetkilométer kiterjedésű felső-, illetve északkelet-magyarországi területeket.

Hosszas tárgyalásokat követően, augusztus folyamán – Masaryk államelnök felkérésére – hazatért Grigorij Zsatkovics, az amerikai rutének vezetője, és megalakította a Kárpátalját igazgató öttagú kormányzó testületet. Szeptember 10-én az antant hatalmak a nemzeti kisebbségek védelmét biztosító, ún. kisebbségvédelmi szerződést kötöttek Csehszlovákiával a Párizs környéki Saint-Germain-en-Laye-ban. A dokumentum II. fejezetének 10–13. cikkelye arra kötelezte az országot, hogy Podkarpatská Rus – Kárpátalja cseh neve, ruszinul Podkarpatszka Rusz – területén autonóm rutén tartományt létesítsen. Kárpátalja nemzetközi jogi értelemben egyébként ekkor került az országhoz. E szerződéssel szentesítették a párizsi békekonferencia döntését a vidék új határainról, illetve jóváhagyták a terület végleges csehszlovák megszállását és az új országba való bekebelezését.

Masaryk államelnök 1920. április 26-án Zsatkovicsot kinevezte Podkarpatská Rus kormányzójává, aki azonban egy év múlva, 1921 májusában lemondott és visszatért Amerikába. Azért döntött így, mert Prága nem adta meg a rutén népnek, illetve Kárpátaljának a megígért autonómiát, amelyre egyébként a saint-germain-i szerződés is kötelezte. Ebben – minden bizonnyal – Masaryk államelnöknek is döntő szerepe volt, nemcsak Eduárd Benešnek. Kárpátalja önkormányzatának bevezetésére csak két évizedt múlva, Csehszlovákia felbomlásának idején – 1938. szeptember 29-e, a müncheni egyezmény és a november 2-i bécsi döntés után –, a szudétánemetek által lakott csehországi és a magyarlakta felvidéki sáv elcsatolásakor került sor. A csehszlovák parlament november 22-én fogadta el a hegyvidéki területre zsugorodott Kárpátalja autonómiáját, illetve annak alkotmányát. Prága végzetesen elkésett, mert 1939. március 14-én Jozef Tiso (1887–1947) – aki az előző év október 6-án megalakult első autonóm Szlovákia miniszterelnöke volt – kikiáltotta Szlovákia függetlenségét. A március 15–17. közötti háromnapos katonai akcióval pedig a hegyvidéki Kárpátalja – az addig Avgusztin (Ágoston) Volosin (1874–1945) miniszterel-

nők vezette Kárpát-Ukrajna – visszatért Magyarországhoz. Az előbbieket azért kellett röviden összefoglalni, mert e tények, kérdések pro vagy kontra felbukkannak az ungvári Masaryk-szobor felállítás körüli vitában.

A cseh nyelvű dokumentumokon kívül a szerkesztő, Ivan Latko bőségesen válogatott az Ungváron, Munkács és másutt megjelenő sajtóban megjelent írásokból, így a *Novini Zakarpattja* (Kárpátontúli Újság), a *Viszti Uzgorodcsini* (Ung-vidéki Hírek), a *Sztribna Zemlja-Feszt* (Ezüst Föld-Magazin), *Rio-Inform*, *Kárpatszkij gosoz* (Kárpáti Hang), *Hrisztijánszka Rodina* (Keresztény Haza), *Sztarij Zamok* (Öreg Vár), *Uzgorod* (Ungvár), sőt a csehországi *Čas* (Idő) és *Podkárpatška Rus* (sic!, Kárpátalja) című lapokból is. Az újságok természetesen különböző pártokhoz, illetve mozgalmakhoz is kötődnek, ezért a vita a politikai csatározások részévé vált.

Persze Latko is leadta szavazatát az ügy mellett, 1992 októberében azzal érvelt: „a kárpátaljai többsége – gondolom – úgy tartja, hogy Masaryk korának jelentős egyénisége volt, sokoldalú ember és demokrata. Ezért eljött az idő, hogy szobrot állítsunk Masaryknak, megújítsuk emlékét vidékünkön [ti. Kárpátalján] – pontosabban szólva –, felújítva emlékét, hiszen valamikor szobra volt Ungváron, Nagyszőlősen és Rahón.” (29. p.) Kijelentése megalapozott, hiszen Masaryk – aki 1918 novemberében és 1935 decembere között Csehszlovákia első köztársasági elnöke – a két világháború közötti ország legtekintélyesebb politikusa volt, akit kortársai a polgári demokratikus berendezkedésű „első republika” erkölcsi szimbólumának tekintettek. Az államelnök szobra egyébként 1938 végéig állt Ungváron a róla elnevezett téren. Amikor Kárpátalja déli, magyarlakta tiszaháti sávja az első bécsi döntés után újraegyesült Magyarországgal, az emlékművet lebontották, Csehországba szállították, ahol az 1948. februári kommunista fordulat idején megsemmisítették.

A sajtóvita kibontakozása után a hatóságok is folyamatosan foglalkoztak az ügygel. 1994 májusában az ungvári műemlékvédő bizottság és a Duhnovics Társaság indítványozta a Masaryk-szobor újbóli felállítását Ungváron. Júliusban a kárpátaljai területi (megyei) tanács mellett működő művészeti bizottság vitatta meg, majd támogatta Ukrajna csehországi nagykövetének, a Kárpátaljai Szlovákok Szövetségének és a területi Hőbőrűs Veteránok Szervezetének hasonló kérését. A beadványt a megyei és az ungvári városi tanács is tárgyalta, a szobor terveit pedig a megyei művészeti tanács véleményezte. Ugyanebben a hónapban az ungvári városi tanács elnöke engedélyezte a Masaryk-emlékmű költészettervezetének a kidolgozását.

Masaryk érdemeit az oktatásügy felől közelítette meg 1997 októberében *Fegyir Kulja* (tanár): „1920 és 1938 között Kárpátalján intenzív iskolaépítést folytattak. Az 1920-as évek elején 11 városi (polgári) iskola volt ukrán (a valóságban ruszin! – B. J. megjegyzése), némelyikben párhuzamos cseh és magyar osztályokkal. A népiskolák tanítóit szemináriumokban (szemináriji) képezték, Munkácson kereskedelmi akadémiát nyitottak. Az 1937/1938-as tanévben Kárpátalján már 810 népiskola működött (469 ukrán /ruszin!/, 182 cseh, 132 magyar, 26 német, 7 zsidó, 4 román), 52 városi (polgári) iskola (23 ukrán /ruszin!/, 24 cseh, 4 magyar, 1 német), 10 gimnázium. Nagyon népszerűek voltak az ipariskolák Kőrösmezőn, Huszton, Nagyszőlősen, Munkácson és Ungváron. A középfokú oktatási intézmények közül sokan Prága és Pozsony egyetemén tanultak tovább. Eltekintve attól, hogy a terület csehizálódott (csehizációjá), ez a folyamat mégis kedvezően hatott az oktatásra.” (37. p.) Kulja az utóbbival minden bizonnyal arra céltzott, hogy az első világháborúban harcolt cseh légionáriusok közül több százan Kárpátalján kaptak ún. telepeshirtokot, és létesítettek kolóniákat (a magyarlakta terület fellazítására), illetve a vidéket negyvenezer cseh hivatalnok és más közalkalmazott árasztotta el. Kulja szerint a túlnyomóan cseh jellegű oktatás azért volt kedvező a ruszinoknak, mert az iskolákban könyvtárak is voltak, és a polcokon fellelhetők a fiatal kárpátaljai írók könyvei. Ezután leszögezte: „Meggyőződéssel vallhatjuk, hogy az 1920–1930-as évek a lelki újjászülés éve Kárpátalja történelmében.” (38. p.)

Élesen tiltakozott a szobor felállítása ellen 1997 márciusában *Jurij Kerekes* író: A csehek sok hasznosat tettek Kárpátalján, de hiba lenne elhallgatni, hogy területünket az »oszd meg és uralkodj« elv alapján kormányozták. Gyakran szervezkedtek az ukránellenes erőkkel, amelyek ártottak nemzeti és politikai mozgalmunknak. Az ő lelkükön szárad a nyelvi vita és harc, amely megosztotta a kárpátaljai ukránokat: kettő, de még inkább három táborra, amelynek visszhangja napjainkig sem ült el...” (43. p.) (Ismeretes, hogy 1937-ben a cseh tanügyi hatóságok a nyelvi kérdésben próbaszavazást rendeltek el az összes kárpátaljai iskolában arról, hogy melyik nyelvtan szerint oktassanak. A voksoláson a Duhnovics Társaság volt elnökének, *Szabó Eumén*nek az orosz nyelvtana kb. 70%-ot, *Ivan Panykevics* ukrán emigráns tanár ukrán nyelvtana 15%-ot kapott, a többi szülőt nem érdekelte a kérdés. A cseh hatóságok végül komolytalannak nyilvánították a kérdést, és levették a napirendről.) Az író így folytatta: „A Galagót [az ungvári tiszviselőnegyedet] sem a kárpátaljai ruszinoknak, hanem a saját cseh hivatalnokaiknak építették... Kárpátalján Masaryk nem érdemi meg a szobrot. Nincs mit titkolni a bűnök: nem örülhetünk Tarasz Sevcenko- és Olekszander Duhnovics-emlékműnek, de rajtuk kívül elég sok ismert ember van, akik megérdemlik, hogy nekik szobrot állítsanak.” (43–44. p.) Szeptemberben a *Rio-Inform* című hetilap-

ban huszonegy ismert kárpátaljai értelmiségi tiltakozott a szobor ellen: „*Sevcenko – nem, Masaryk – igen?*” című nyilatkozatában. (44–45. p.)

Októberben *Jurij Dumnic* élesen elítélte az emlékmű ellen protestálókat, és azt bizonygatta, hogy milyen sok új középület hoztak létre a „csehek alatt” Kárpátalján, Ungváron és másutt. „1919-ben Prágában Masaryk a jövődöbéli kormányzó, Zsatkovics és a cseh parlament tagjainak a jelenlétében kijelentette, hogy Podkarpaszka Rusz teljes autonómiájának három fő feladatát kell megoldani. 1. Megszervezni és kiépíteni az oktatási és iskolarendszert. 2. Megszervezni a terület közegészségügyét. 3. Újjászervezni a mezőgazdaságot. Erre a(z utóbbi) munkákra 1919-ben 30 millió cseh koronát különítettek el... Felépítettek-megszerveztek 500 népiskolát ruszin oktatási nyelvvvel, 30 magyart, 12 román. A második kérdés megoldására szabályozták a folyókat egész Kárpátalján, vízvezetékcsöveket és szennyvízcsatornát raktak le Ungváron, Munkácson, Beregszászon, Huszton, Técsön, Szolyván, Nagyszőlösön. (Ez tény, de az akkor épített cseh hivatalnokai városi lakónegyedeknek – B. J.) Az autonómia akkor vált lehetővé, amikor már kiképezték a megfelelő számú szakembert, hogy ellássák a szükséges feladatokat (szolgáltatások, pénzügy, villamosenergia-ipar, posta, vasút, rendőrség). Ilyen lehetőség 1937–1938-ra adódott, de a második világháború megzavarta a fejlődést. Noha 1938-ban a cseh parlament autonómiát adott Podkarpaszka Rusznak.” (52–53. p.)

Dumnic így taglalta Masaryk államelnök emberi nagyságát: „nagy humanista... orosz, ukrán emigránsok ezreinek a feje felé nemcsak fedelet adott: hanem munkát is az állami hivatalokban, és cseh állampolgárságot azoknak az embereknek, akik a kommunista üldözés elől menekültek [az országból] Ukrajnából és Oroszországból.” (53. p.) Dumnic megjegyzése tény, de Kárpátalján a háromszáz orosz emigráns pápa mellett ukrán Szics-gárdisták ezreinek a letelepedését is segítette a prágai kormány. Felhasználta őket a rutének megosztására – ekkor élesedett ki az ukrán/ruszin vita –, a pravoszlávia terjesztésére, a magyarbarátnak tartott görög katolikus egyház gyengítésére, a skizmára, a hívők áttérésének a szorgalmazására. Az 1910. évi magyar népszámláláskor mindössze 550 (!) görögkeleti hívőt találtak a mai Kárpátalja területén, 1936-ban a munkács-eperjesi pravoszláv püspökség ez évi szematizmusa szerint az egyházmegyéhez már 140 000 lélek, 138 felszentelt pap és 127 templom és öt nagy monostor tartozott. A pravoszláv püspökséget 1931. július 20-án állították fel a szerb ortodox egyház segítségével, megszervezője Joszif, a szerbiai görögkeleti egyház főpásztorja volt.

Kedvező fejlemény volt, hogy az ungvári városi tanács 1999. június 24-én határozatban engedélyezte egy Masaryk-szobor létrehozását Ungváron az Ung folyó partján, a Függetlenség sétányon. A döntés ellen *Fegyir Popovics* cikkben tiltakozott, mondván, idegen ország politikai vezetőjének akarnak obeliszket készíteni. Az emlékmű újbóli felállításának az esélyeit igyekezett növelni az a tudományos konferencia, amelyet 2000. március 17-én az Ungvári Nemzeti Egyetem Történelem Karán rendeztek Tomáš Garrigue Masaryk születésének 150. évfordulóján, ahol előadásokban méltatták a tudóst, a politikus és az államférfit. A kötetben ez az utolsó információ a szoborral kapcsolatban, amelyet a hatósági engedély ellenére, azóta – e sorok 2002 januárjában íródtak – sem állítottak fel Ungváron.

Botlik József

DIE ÖSTERREICHISCHEN OPFER DES HOLOCAUST. THE AUSTRIAN VICTIMS OF THE HOLOCAUST

(*A holokauszt osztrák áldozatai*)

Wien, Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, 2001. CD-ROM

2001-ben jelentette meg a Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (Az Osztrák Ellenállás Levéltára, DÖW) azt a két-, német és angol nyelvű adatbankot, amely a holokauszt 62 000 osztrák áldozatának adatait tartalmazza. Tanulmányok ismertetik az Anschluss utáni repressziókat, a deportálás lefolyását, valamint a menekülést. A nagyszámú dokumentációt 900 fénykép – többek között a Gestapo most először nyilvánosságra került 350 kartotéka –, valamint számos térkép egészíti ki. Ez a korszerű kiadvány több mint tízezer kutatómunka során jött létre.

Előljáróban érdemes ismertetni a DÖW tevékenységét. Az Osztrák Ellenállás Levéltárát 1963. március 13-án, az Anschluss 25. évfordulóján alapították az egykori ellenállás tagjai, valamint a korszak iránt érdeklődő kutatók és tudósok. A DÖW alapítólevelében az ifjúság nevelését állította a középpontba, célja ugyanis az, hogy okmányoszerű bizonyítékokkal bemutassa az Ausztria függetlenségének és szabadságának elvesztésével járó következményeket, valamint az ellenállás hősiességét. A DÖW mindössze néhány fizetett alkalmazottal és legalább 30 önkéntessel egyből aktív tevékenységbe fogott, számos fiatal

tudóst és történészjelöltet bevonva a munkába. (Sokan közülük ma már jeles tudósok, egyetemi tanárok.) Bécs városa, a Tudományos és Kutatási Minisztérium, valamint nagyvállalatok és bankok nyújtottak anyagi segítséget a munkához. A kutatóhely nagy segítséget kapott az emigráns osztrákoktól (könyvtárak, kéziratok, emlékiratok stb.). Az archívum épületének földszintjén Der österreichische Freiheitskampf 1934–1945 (Az osztrák szabadságharc 1934–1945) címmel állandó kiállítás nyílt Ausztria legújabb kori történetéről, amelyet 1978-ban kibővítettek. Jelentős képanyag, dokumentum, magyarázó szöveg ismerteti a korszak küzdelmeit.

A DÖW egyik alapítója és tudományos vezetője a nemrégiben elhunyt Herbert Steiner professzor volt. Jelenleg Wolfgang Neugebauer az intézmény vezetője. Számos publikációja között külön figyelmet érdemel az osztrák szélsőjobboldal elleni küzdelmet bemutató munkája.

Az elmúlt évtizedek folyamán a DÖW jelentős megbecsülésre tett szert az osztrák társadalomban. Számos tudományos megalapozottságú könyvet adott ki az osztrák ellenállásról, részben külföldön is: Belgiumban, Franciaországban, Svájcban, Spanyolországban és Angliában. 1975-ben jelent meg a Widerstand und Verfolgung in Wien 1934–1945 (Ellenállás és üldöztetés Bécsben 1934–1945) című munka három kötetben, majd hasonló kötetek láttak napvilágot Burgenlandról és Felső-Ausztriáról. Kötetek jelentek meg a Spanyolországban, Mexikóban, Franciaországban folytatott emigráns szervezkedésekről. 1985-ben jelentette meg a DÖW az Erzählte Geschichte. Berichte von Widerstandskämpfern und Verfolgten (Elbeszélt történelem. Ellenállók és üldözöttek beszámolóí) című nagy terjedelmű munka első kötetét, az ellenállási mozgalom „közkatonaiknak, kisembereinek” beszámolóit, visszaemlékezéseit.

Az egyre aktívabb szélsőjobboldal tevékenységét leplezte le az 1981-ben közreadott Rechtsextremismus in Österreich nach 1945 (Szélsőjobboldaliság Ausztriában 1945 után) című, közel 500 oldalas munka, amely öt kiadást ért meg. A DÖW a mai napig szakadatlan harcban áll a szélsőjobboldal képviselőivel, több peres eljárás során védte meg publikációit.

Positív visszhangot váltott ki az a dokumentumcsomag (Medienkoffer I–II), amelyben különböző történeti anyagokkal és dokumentumokkal segítséget nyújtottak a korszak tanításához. 1986 óta minden évben megjelent az intézet évkönyve (Jahrbuch), amely színvonalas tanulmányokat tartalmaz, és ismerteti a DÖW éves tevékenységét. Évente öt alkalommal, hatezer példányban jelenik meg az intézmény folyóirata (Mitteilungen), amely aktuális cikkeket és recenziókat tartalmaz. A DÖW közel negyvenéves tevékenysége kiváló példája annak, miként lehet egy letűnt, 20. századi korszakkal foglalkozó levéltári munkát nagyon is aktuálissá tenni.

1987 márciusában az izraeli Yad Vashem-emlékhely elnöke azzal a kéréssel fordult Franz Vranitzky osztrák kancellárhoz, hogy Ausztria állítson emléket a nemzetiszocialista rezsim alatt elpusztult osztrák zsidóknak, hasonlóan az NSZK-hoz és más nyugat-európai országokhoz. A megvalósítási tanulmány elkészítése után a DÖW kapott megbízást a Tudományos és Kutatási Minisztériumtól, kutassa fel az elpusztított személyekre vonatkozó adatokat. Az adatgyűjtés azok körére vonatkozott, akik a nürnbergi törvények (1935) alapján zsidóknak minősültek. (A kutatás az Ausztriában élő ún. hontalan zsidókra is kiterjedt.) A DÖW a különböző levéltárakban fellelhető adatok és más dokumentumok feldolgozását tűzte ki célul, a nagy terv a Namentliche Erfassung der österreichischen Holocaustopfer (Az osztrák holokausztáldozatok névjegyzéke) elnevezést kapta. Ezzel a hatalmas vállalkozással kívánta a DÖW bizonyítani, hogy az osztrák zsidó férfiak, nők és gyermekek nem névtelen tömeget, statisztikai számokat jelentenek, hanem tízezrek egyéni tragédiáját. Sorsukat, életüket a legutóbbi években sikerült rekonstruálni. Napjainkig 62 000 emberrel több mint 500 000 adatot gyűjtöttek össze. A Bécsből deportáltak csaknem száz százalékáról sikerült adatokat gyűjteni. Kiindulási alapot képezett a bécsi deportáltak jegyzékének filmre vitt kópója és az Izraelita Kultuszközösség ún. deportációs kartotékja. A többéves munka során a különböző archívumok óriási anyagainak több mint százezer aktáját nézték át és értékelték a kutatók. Ezek közül sok alig volt olvasható, és aprólékos munkával kellett őket rekonstruálni. Nagy jelentőségű volt a kutatók számára a Staatsarchivban őrzött bécsi Gestapo-anyag (Erkennungsdienstliche Kartei der Gestapo, Wien – NSDAP Gauakten). Ezek a fényképes kartotékok – nagy valószínűséggel az áldozatokról készített utolsó felvételek – felbecsülhetetlen módon egészítették ki a rendelkezésre álló adattalományt.

A kutatás összegzésének első eredményeit 2000-ben mutatták be a Judenplatzon, újonnan megnyitott múzeumban, a DÖW által létrehozott információs teremben. A látogatók első ízben ismerhették meg az osztrák holokauszt áldozatainak adatait. Ez érdeklődés nagy volt, ezért a DÖW 2001. január végén internetre vitte az adatokat (www.docw.at).

A 2001 novemberében megjelentetett CD-ROM a munka ideiglenes lezárását jelentette. Amint a kísérő füzet leszögezi: a projektet valószínűleg soha nem lehet lezárni, az áldozatok listája tovább bővíthető, és a kutatók az újabb adatokat feldolgozzák. A CD-ROM lehetővé teszi az ausztriai zsidóság történetének, üldözésének, deportálásának és megsemmisítésének időrendi és tematikai áttekintését, a kép- és hanganyagok mindenről felvilágosítást adnak, így az említettekén kívül például a szökési útvonalokról, a keleti országok gettóiról, valamint külön részben tartalmazza a CD-ROM az ellenállásban szerepet játszó felsorolását.

Az előszót *Simon Wiesenthal*, a holokauszt nemzetközileg talán legismertebb kutatója írta. Wiesenthal előjáróban megjegyzi, életének több mint felét a feledés elleni harcnak szentelte. A koncentrációs táborból való szabadulása után nem tért vissza eredeti – építész – szakmájához, mert amit átélt és megszenvedett, nem tette lehetővé, hogy úgy folytassa, mintha semmi sem történt volna. A zsidóság 2000 éves történetének tragikus voltát élő emlékként kell megőrizni. A Shoah valószínűleg a zsidó nép legnagyobb tragédiája. Az előszó megállapítja, hogy a náci korszakban a tömeggyilkos új típusa jelent meg: irodában ült, és egy telefonhívással vagy egy aláírással száz és száz kilométer távolságból emberek ezreit gyilkoltatta meg. Wiesenthal megjózdése, hogy minden náci per tanulsága történelmi és morális szempontból fontos, és a perek figyelmeztetések lehetnek. Végül reményét fejezi ki, hogy az egyesülő Európában a fiatalságnak sohasem kell majd az ő tapasztalatait átélnie.

Tihanyi János

CLAERWEN HOWIE
AGENT BY ACCIDENT
Muizenberg, Lindlife, 1997. 247 p.

Claerwen Howie dél-afrikai egyetemi beszéd- és drámatanár néhai apósának. Charles Telfer Howie-nak kíván emléket állítani könyvével. Charles T. Howie-t a magyar köztudat annak a brit katonának ismeri, aki 1944. szeptember 22-én Náday István ezredes és mások társaságában Olaszországba repült, hogy az angol-amerikai szövetségesekkel a fegyverszünet részleteiről tárgyaljon. Az itt lezajlott eseményeket az olvasó már bizonyára ismeri monográfiákból, illetve visszaemlékezésekből, így Juhász Gyulának a két világháború közti magyar külpolitikáról írt, a mai napig is leginkább mérvadó és alapos könyvéből, valamint Horthy Miklós önéletírásából. Jelen könyv kifogástalan irodalmi vénával megírt kiadvány, amely sajátos megközelítésben meséli el a főhős kalandot és veszélyt sem nélkülöző háborús élményeit. Ebben a legnagyobb hangsúlyt természetesen a Magyarországon eltöltött év kapja. Az apró részletekre is kiterjedő, alapos kutatómunka, valamint a primer források széles körű felkutatása és szakszerű alkalmazása jellemzi a művet, s egyben teljes képet rajzol a magyar történelem közismert, de eddig még teljes részletességgel nem közölt epizódjáról.

Amikor hazafias kötelességének eleget téve Charles Telfer Howie bevonult a fokvárosi tüzérséghez 1939. szeptember 5-én, a nyugodt és kényelmes külvárosi életéből hat évre kilépett. A 34 éves önkéntes tisz – társaihoz hasonlóan – választhatott, hogy Dél-Afrika határain belül szolgál, vagy külföldön is hajlandó harcolni. Bár Howie az utóbbit választotta, az első 15 hónapot a fokvárosi laktanyában töltötte. Aztán 1940 végén Kelet-Afrika vezényelték. 1942 nyarán már Egyiptomban harcolt – még mindig remélve, hogy a háború hamarosan befejeződik. A szemléletes leírásból kitűnik, hogy a Nyugat-Saharában harcoló katonák többsége inkább tartott a sivatagi homokvihartól (khamsin), mint a dizentériától, veszélyes rovaroktól vagy a vízhiánytól. A 2. üteg Howie vezetése alatt Tobruknál harcolt. H. B. Klopper tábornok – Tobruk védője – parancsa, miszerint adják meg magukat a németeknek, váratlanul érte. A parancsnak eleget tett. Sem vizet, sem ételmezt nem kapott. Mikor fogságba esett, a németek megengedték neki, hogy néhány személyes holmit magával vigyen, így volt nála egy flaska víz is, amely életmentőnek bizonyult. A németek olasz szövetségeseiket bízták meg, hogy a hadifoglyokat szállítsák Olaszországba. Így kezdődött el viszontagságos, s egyben regényesen kalandos útja az ismeretlenbe. Az olaszok nem voltak felkészülve ennyi hadifogoly szerény ellátására sem. Mind az ételmezés, mind a higiénés körülmények a legszerényebb várakozásokat is alulmúlták. Június 29-én aztán Bengáziból a 40 legmagasabb rangú tisztet, köztük Howie-t is, egy Savoya-Marchetti bombázóval az olaszországi Bariba vitték. Bari Campo egy átmeneti tábor volt, ahol már emberibb körülmények fogadták a megviselt harcosokat. A különböző harcterekről folyamatosan érkeztek a fogságba esett katonák, így a tábor lakói jól informáltak voltak a hadieseményekről. Két hónap raboskodás után, 1942. szeptember 7-én vonattal a Campo 47-be, azaz Modenába szállították, ahova október végén érkeztek meg. Idc már rendszeresen megérkeztek a Vöröskereszt csomagjai és a levelek. Bár a genfi konvenció alapján a fogságba esett tisztnek havi fizetésének meg kellett volna felelni az ugyanolyan rangban levő olasz tiszték fizetésének, az olaszok napi 8,60 lírát vontak le a tiszték fizetéséből, így „büntetve a brit kormányt!”. Innen egy év múlva továbbvitték a sziléziai Lamsdorfba, ahol a hadifoglyok körében jól ismert Stalag VIII táborba került. Bár a körülmények itt sem voltak jobbak az olaszországinál, sőt azokat is alulmúlták, ennek a tábornak egy nagy előnye volt: a hadifoglyok dolgozni jártak a táboron túlra. Ez kiváló alkalom a hadifogoly számára információszerzésre. Így megismerhették a vonatmenetrendeket, illetve a környék terepviszonyait, civil ruhát és hamis dokumentumokat is szerezhettek. A hadifoglyok egymás közti viszonyát természetesen a szabad életben és saját hazájuk hadseregében szerzett rangjuk szabályozta. A rang szerint első tiszt lett a tábor parancsnoka. Néhány táborban ennek a tisztnek a munkáját egy ún. bizalmi ember is segítette. Ez

utóbbi a napi ügyeket is intézte, így például a foglyok ételmezését vagy a német fogvatartókkal való kapcsolattartást. Egyúttal kötelességüknek is érezték, hogy megszervezzék társaik szökését. Ennek első lépéseként kineveztek valakit az ún. Szökési Bizottság (Escape Committee) vezetőjének. Howie útját Kelet-Szilézián és Bécsen át tervezték Magyarországra. A végcél Budapest volt. Útitársat is kapott maga mellé Weinstein Tibor személyében, akinek német nyelvtudása nagy segítségükre volt a menekülés során. A bizottság pénz is adott az útra, amely egészen az osztrák–magyar határig elegendőnek bizonyult.

Budapestre érve útítársa családja és barátai segítették az első pár napon. Nyilvánvaló volt Howie számára, hogy nem élhet vissza ezekkel az emberekkel a vendégszeretetével, mivel az ő életük is folyamatosan veszélyben volt. Az ő segítségükkel megismerkedett Szent-Iványi Sándor unitárius püspökkel, aki a közönség tulajdonában levő épületben bújtatta hosszú időn át, valamint az ő révén került kapcsolatba a Magyarországon menedéket találó lengyel Armia Krajowa tisztjeivel. Ez utóbbiak rádiókapcsolatban álltak a londoni lengyel emigráns kormánnyal. Így jutott Howie személye az angol Különleges Hadműveletek Főparancsnokságának (Special Operations Executive – SOE) tudomására. Ekkor még a brit kormány is megosztott volt Magyarország sorsát illetően. Egyrésztől fontosnak tartották, hogy egy SOE missziót küldjenek Magyarországra, amelynek tagjai alkalmasak voltak szabotázsakciók végrehajtására és segíthették a szövetségesek háborúját. Másrésztől nem akartak a magyar ügyekbe avatkozni, mert 1944-ben Magyarországot már a szovjet érdekszférába tartozó országnak tekintették. Ez utóbbi befolyásos csoportnak Anthony Eden akkori külügyminiszter is a tagja volt. Ezért, bár az SOE-nak tudomása volt Howie tevékenységéről, nem vették igénybe a segítségét, illetve az itt szerzett ismereteit és kapcsolatrendszerét. Így elmondhatjuk, hogy önállóan, a saját melinából (menedékhely, menedékház) a másikba bujdosott – nemcsak a saját, hanem vendéglátói biztonságát is erősen veszélyeztetve. Helyzete Magyarország német megszállása után még súlyosabbá vált, ekkor már a Gestapo elől is menekült – sikerrel. Egyúttal a magyar vezető körök érdeklődése Howie iránt is intenzívebb lett. Szombathelyi Ferenc vezérezredes bemutatva ifjabb Horthy Miklósnak és Kállay Miklós miniszterelnöknek. Horthy Miklós kormányzóval is többször találkozott a várbán. Engedélyt kapott, hogy Londonnal kapcsolatba lépjen a magyar vezető körök nevében. A lengyelektől kapott adóvevő azonban nem működött, így maga Horthy intézkedett, hogy kapjon egy újat. Sőt, 1944 július végén Horthy tudtával és beleegyezésével Lázár tábornok, a testőrség parancsnokának várbán lévő lakosztályába költözött. Ez bizonyult a legbiztonságosabb melinának, ugyanakkor mind a szakirodalom, mind a túlélők tanúsága szerint Horthy közvetlen köre is megosztott volt Magyarország további sorsát illetően. Ezért itt is a lehető legnagyobb titoktartás mellett élhetett, a nyilvánosságtól elzárva. Azonban hamarosan biztonságosabbnak látták, ha egy időre elköltözik. Aztán a román átállás hírének az estéjén, 1944. augusztus 23-án Kudár Lajos ezredes – aki Howie és Horthy között volt az összekötő ember – azzal kereste fel, hogy Horthy sürgősen beszélni szeretne vele. Howie azonnal igent mondott és elindult a budai várbá. Horthy megkérdezte tőle, hogy kapcsolatba tudna-e lépni az angol–amerikai szövetségesekkel a magyar kormány nevében. Három nappal később, augusztus 26-án két üzenetet is küldtek Londonba. Ennek az oka az volt, hogy a két főváros között hétfőn és csütörtökön volt üzenetváltás. Két probléma is felmerült. Egyrészt nem voltak benne biztosak, hogy London vette az adást. Másrészt pedig az adóvevő sokkal erősebb volt, mint az eredeti, így félt volt, hogy az angol titkosszolgálat – bár vette az adást – kétségbe vonta az üzenetküldő személyét, illetve az általa kibocsátott rádiójeleket nem feltétlenül ismerték fel.

A Gestapo viszont annál inkább. Edmund Veesenmayer, a Harmadik Birodalom magyarországi megbízottja azonnal a várbá sietett és követelte a rádióadások beszüntetését. Így került Howie a Balaton északi partjára, majd Szigetszentmiklósr. A Balatonnál ifjabb Horthy Miklós és Tóst Gyula alezredes – Horthy szárnysegédje – meglátogatták és felvetették a szövetséges területre való berepülés ötletét. Howie elmondása szerint ez eredetileg az ő ötlete volt, amelyet az idősebb Horthyval is megosztott beszélgetéseik során. Niki egyúttal megígérte, hogy a terv megvalósításához megszerezzi édesapja beleegyezését is. Howie már Szigetszentmiklóson tartózkodott szeptember 20-án, mikor Kudár ezredes betoppant a hírrel, miszerint Howie másnap elrepül a magyar delegációval, ezért haladéktalanul Budapestre kell utaznia. Miután Nikivel találkozott a palotában, a terv részleteibe is beavatta. Eszerint Howie Nádayval fog elrepülni Olaszországba a szövetséges arcvonalak mögé, ahol kapcsolatba kell lépnie az angol–amerikai kormányok képviselőivel. Howie szerepe Náday bemutatása és a misszió hitelességének bizonyítása volt. A misszió célja fegyverszünet kérése, s ezáltal a szovjet megszállás megakadályozása.

Másnap a felhős idő miatt a felszállást 22-re halasztották el. Így 21-én este még egyszer módjában állt találkozni és megbeszélést folytatni Horthyval, Bethlen Istvánnal, Náday Istvánnal, Tóst (Trost?) Gyulával, Nikivel és Horthyné Edelsheim Gyulai Ilonával. Howie már ekkor felvetette, hogy a magyaroknak inkább az oroszokkal kellene a kapcsolatot felvenni, mert az angolokkal és amerikaiakkal mindez sokkal hosszabb időt fog igénybe venni. Horthy ezt határozottan visszautasította. Howie úgy emlékszik, hogy ekkor

már Horthy is elkerülhetetlennek tartotta az ország szovjet megszállását, viszont szerette volna, ha az anglok és amerikaiak is az ország területére érkeznek, hogy ezáltal is csökkenjen a szovjet befolyás.

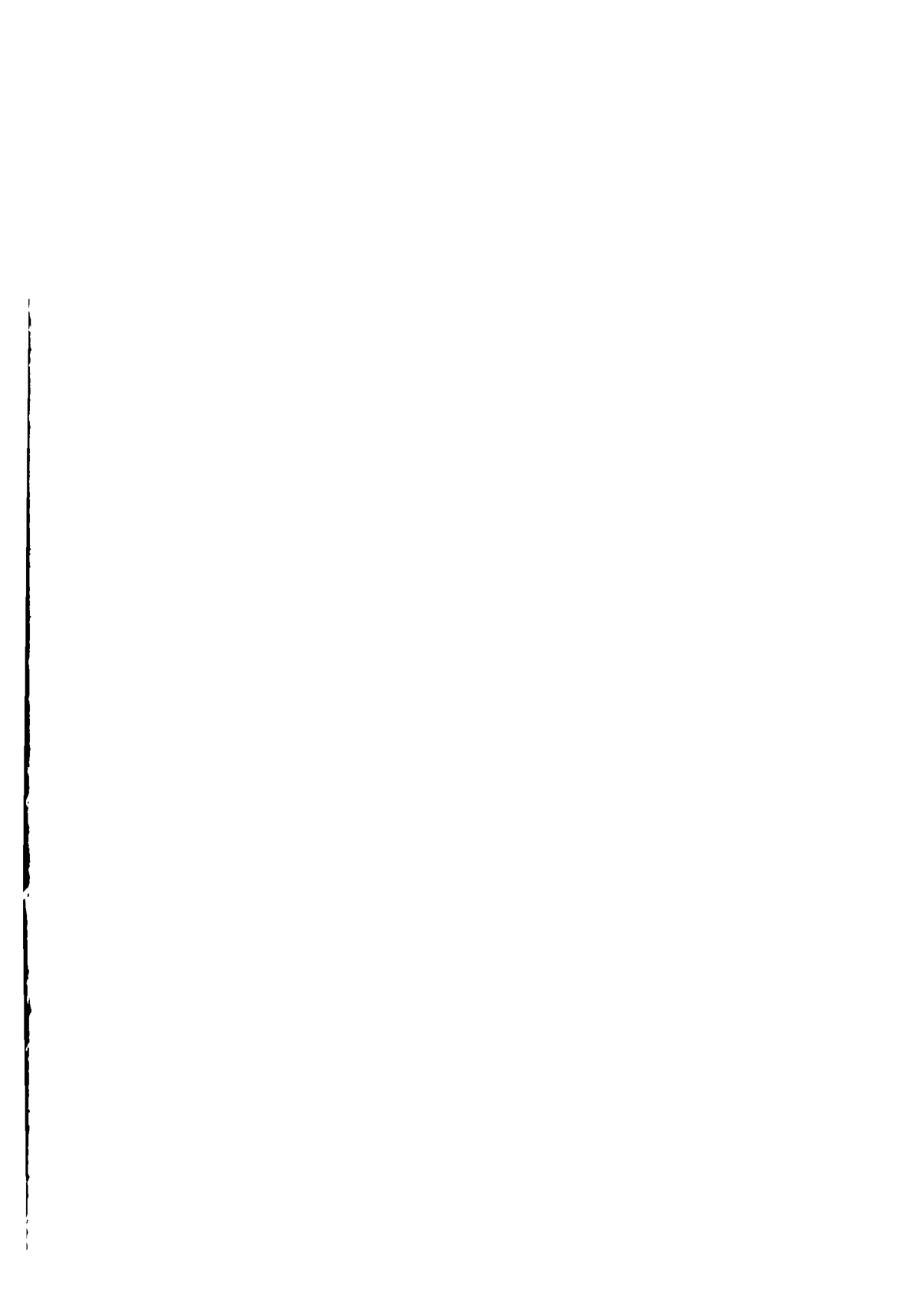
Augusztus 22-én egy kis csapat indult a budai várból Csákvárra, ahol egy szükségrepülőter üzemelt, és egyben a Malért-gépeket is tárolták. Odaérve egy német felségjelzésű Heinkel 111-es gépre szálltak. Majoros István százados – pilóta –, felesége és két rádiós is csatlakozott hozzájuk. Minden a legnagyobb titoktartás közepette történt. Útközben ügyelniük kellett először arra, hogy elkerüljék a német lokátorokat, majd pedig, hogy szövetséges területen ne lőjék le a német felségjelzésű gépüket. A Foggia közelében fekvő Madna város repülőterén hajtottak végre kényszerleszállást. Sok vészjelzést adtak le, de ezekre senki sem válaszolt a földről, ami némi aggodalommal töltötte el őket. Mivel az irányító fényeket sem kapcsolták be a földiek, vakon kellett landolniuk. A sikeres leszállás után először nagy csönd fogadta őket, majd az 52. amerikai vadászszázad katonái kísérték őket a parancsnokságra, ahol bőséges vacsorát és sok whiskyt kaptak, és az ilyenkor szokásos fényképezkedés sem maradt el. Másnap Casertába kísérték őket, ahol a Szövetséges Erők főparancsnoksága működött. A fogadtatás itt már hűvösebb volt, de sikerült megbeszélést folytatniuk Sir Henry Maitland Wilson tábornokkal – aki a Szövetséges Erők főparancsnoka volt a földközi-tengeri hadszíntéren –, Sir John Slessorral – a földközi-tengeri légi-erő helyettes parancsnoka – és másokkal is. A problémát az okozta, hogy Nádaynak nem volt megbízólevele Horthytól, csupán egy aide mémoire-t vitt magával és egy, a pápához intézett levelet. Howie szerint teljesen érthető volt a magyarok óvatossága, ugyanis igen kicsi volt annak az esélye, hogy ép bőrrel szövetséges területre érjenek, ugyanakkor ez komoly akadályt is jelentett a tárgyalások során. Mennyire befolyásolta ez a tárgyalások kimenetelét? Ezt már nem fogjuk megtudni. Az viszont tény, hogy a rendelkezésre álló brit levéltári anyagok tükrében ekkor már egységes volt az angol külügyminisztérium álláspontja a kelet-európai régió további sorsát illetően. A szövetségesek válasza nem volt meglepő, ugyanakkor kiábrándítólag hatott mind a magyarok, mind Howie számára, miszerint a magyar kormánynak a szovjetekhez kell fordulni a fegyverszünet kérdésében.

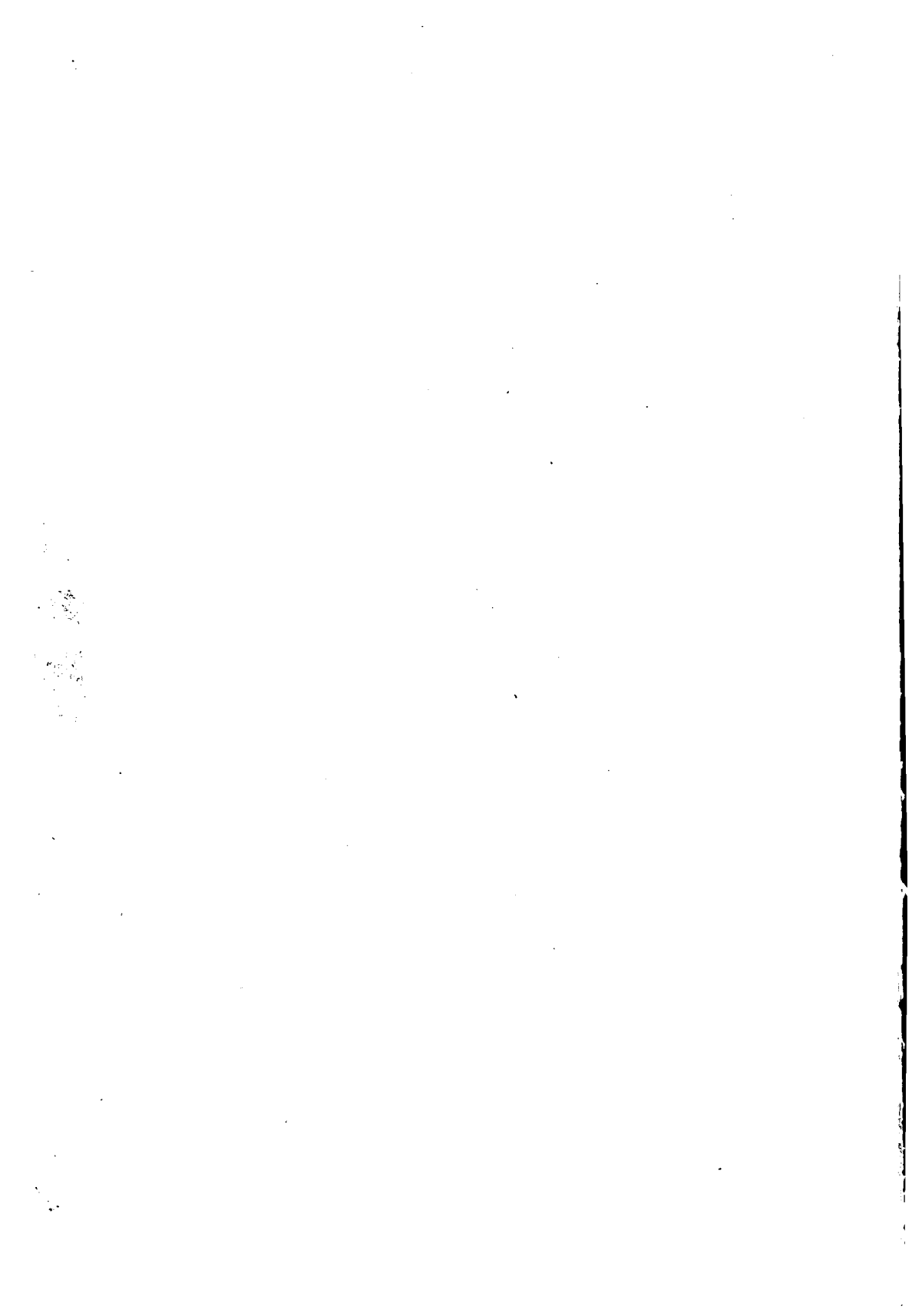
A szomorú végjáték utolsó felvonása is stilszerűen zajlott „hősünk” további sorsát tekintve. Október 15-én – a Horthy-féle kiugrás napján – egy meglehetősen családott Charles Telfer Howie hagyta el Olaszországot és tért vissza a családjához Dél-Afrikába, mit sem sejtve a Magyarországon zajló eseményekről. A szó szoros értelmében vett halált megvető bátorsága és a szövetségesek oldalán és nevében kifejtett munkája nem kapta meg a méltó elismerést hivatalos körökben. Hőstettének menyé, Claerwen Howie könyve állít most először emléket, ami egyben a korabeli eseményeknek is hű dokumentálása. A könyvben leírt eseményeket Horthy Miklós emlékiratai, valamint a nemrégiben megjelent Horthy Istvánné Edelsheim Gyulai Ilona grófnő visszaemlékezései is alátámasztják. Az előszóból nem derül ki, hogy pontosan hány évig tartott az adatgyűjtés, amelyet a lehető legszélesebb körben végzett. A szerző nagyon alapos kutatómunkát végzett: járt dél-afrikai, brit, magyar levéltárakban, talán azt lehet mondani, hogy a történet szempontjából minden fontos túlélőt megszólaltatott művében. A korszakra vonatkozó szakirodalmat és napi sajtót kiválóan ismeri, jegyzetelési technikája kifogástalan és alapos. Elbeszélő stílusa rendkívül élvezetes, ugyanakkor nem tartja távol magát a szakmunkákba is egyre inkább beszűrődő szenzációhajhász zsurnalizmustól.

Figder Éva

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balogh Ádám, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem
Botlik József, főiskolai tanár, Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola, Esztergom
Ferwagner Péter Ákos, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem
Figder Éva, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem
J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
Kéri Katalin, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
Klesitz István, középiskolai tanár, doktorandusz, ELTE
Komár Krisztián, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem
Simándi Irén, tudományos munkatárs, Országos Széchényi Könyvtár
Szélinger Balázs, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem
Tihanyi János, a történettudomány kandidátusa, Budapest

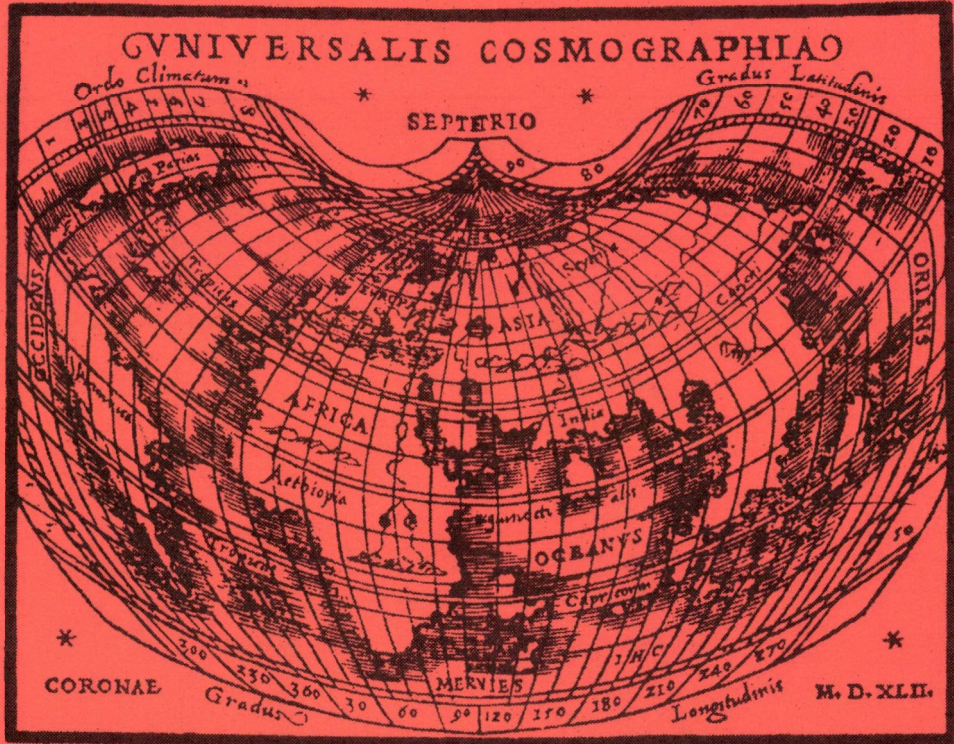

97719

2003 JAN 24

VILÁGTÖRTÉNET

2002 ősztél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Jerzy Kochanowski: Szempontok a Horthy- és a Pilsudski-rendszer összehasonlításához	3
Matus László: A világjáró szlovák drótos: M. R. Štefánik életpályája	20
Cser Erika: Kísérletek a szegénység kezelésére a 19. században	44
Kende Tamás: Társadalomtörténeti és „népismereti” adatok az oroszországi zsidóságról a 19–20. században	66

SZEMLE

Lutskay Michael: Historia Carpato-Ruthenorum (Ism.: Botlik József)	88
Riten, Mythen und Symbole (Ism.: Jemnitz János)	96
G. V. Kosztürcsenko: Tajnaja politika Sztalina (Ism.: Samson Madieviski)	97
Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes. Jahrbuch 2002 (Ism.: Tihanyi János)	100
Jugoslovensko–sovjetski sukob 1948 (Ism.: Bíró László)	102
Beszámoló a XII. Nemzetközi Oral History Konferenciáról (Kanyó Tamás)	105

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II.28.)

Terjeszti A Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,—Ft, példányonkénti eladási ára: 200,—Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42) 447-
168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

SZEMPONTOK A HORTHY- ÉS A PÍLSUDSKI-RENDSZER ÖSSZEHASONLÍTÁSÁHOZ

A két világháború közötti autoriter rendszerek hálás témát jelentettek a komparatisták számára, mindenekelött a politilógusok, majd a történészek számára. A kutatások már a két világháború között megkezdődtek (Carlo Sforza, Francisco Cambó, Jacques Bainville, Otto Forst de Battaglia)¹, majd a második világháború után folytatódtak (Ernst Nolte, Jerzy Borejsza, Antony Polonsky, Janusz Żarnowski, Ormos Mária, Incze Miklós, Peter F. Sugar, Stephen J. Lee stb.).² A kutatások középpontjában általában vagy az egyes államok rendszereinek összehasonlítása állt, vagy egy-egy állam összevetése Németországgal, illetve Olaszországgal. Sokkal ritkábbak voltak – különösen az egykori keleti blokk országokban – a „bilaterális”, a két országot összehasonlító tanulmányok. Ennek nem az az oka, hogy a történészek elzárkóztak volna az ilyen jellegű megközelítések elől, hanem sokkal inkább politikai tényezőkre vezethetők vissza. A szocialista országokban a politikai vezetés nem támogatta az autoriter rendszerek komoly vizsgálatát, ideológiai kérdésfelvetésekre, életrajzi kutatásokra egyáltalán nem kerülhetett sor. Lengyelország és Magyarország kivételt jelentett e tekintetben, mivel az 1970-es évektől kezdve ezekben az országokban jelentősen nagyobb volt a kutatási szabadság, mint például Csehszlovákiában, Bulgáriában vagy Romániában.

A lengyel és magyar történészek helyzete több tekintetben megegyezett. Az 1970-es évektől kezdve aránylag sok olyan tanulmány jelent meg, amely a Pílsudski-, illetve a Horthy-korszakkal, annak társadalom-, politika-, gazdaság- és ideológiatörténetével foglalkozott.³ Különösen figyelemre méltó, hogy az értékelések egyre differenciáltabbá váltak. Az aránylag jónak mondható kutatási feltételek ellenére eddig még nem jelent meg olyan munka, amely a két világháború közötti lengyel és magyar rendszert direkt módon egymással összehasonlította volna. A két állam közti viszonyt eddig elsődlegesen külpolitikai szempontból vizsgálták.⁴

A rendelkezésre álló szakirodalom lehetővé teszi az összehasonlítást. Előljáróban a két állam főbb földrajzi, társadalmi és gazdasági vonásait kell számba venni. A Lengyel Köztársaság területe 1931-ben 388 000 km² nagyságú volt, lakossága pedig 32 107 000 fő. A Magyar Királyság ugyanebben az időben (1930) 93 000 km² területű, 8 688 000 lakosú állam volt. 1938-ban a lengyelországi lakosság az európai népesség 8,5%-át, a magyarországi 2,2%-át alkotta. Az összeurópai termelésből Lengyelország 2,5%-kal, Magyarország 0,9%-kal részesedett. Lengyelországban a lakosság 65%-a a mezőgazdaságban, 17%-a az iparban és a bányászatban, 8%-a a kereskedelemben és a közlekedésben, míg 10%-a egyéb gazdasági ágazatokban dolgozott. Ugyanezek az arányok Magyarországon: mezőgazdaság 51%, ipar, bányászat 23%, kereskedelem, közlekedés 8%, egyéb 18%. Ezek az adatok Lengyelországot azokhoz az országokhoz sorolják, amelyekben a mezőgazdaság az iparhoz képest sokkal nagyobb mértékben részesedik a gazdaságban, míg Magyarországon az ipari szektor fejlettebb volt.

1938-ban Lengyelország lakosainak 27,4%-a városokban élt, míg Magyarországon a népesség 42,8%-a volt városlakó. A magyarországi viszonylagosan magasabb arány mindenekelött a Habsburg-monarchia öröksége volt. Csak Budapestnek több mint egymillió lakosa volt, amely az állam lakosságának

csaknem 12%-át, az egész városi lakosság 27%-át tette ki. Az ország többi része a mezőgazdasággal állt kapcsolatban. Mind Lengyelországban, mind Magyarországon az ipar nagy része a mezőgazdaság részére termelt. A modernizáció fokát tekintve mindkét ország elmaradt Nyugat-Európához képest (e téren különböztek a régió egyéb részeitől is, egyrészt a fejlett cseh területektől, másrészt a gyengén fejlett balkáni országoktól). Az első világháború után mindkét országban összeomlott a gazdasági kapcsolatok és függőségek generációk alatt létrejött rendszere. Világosan látható ez például a magyar malomipar esetében, amely a háború után elvesztette nyersanyagának és piacainak nagy részét, vagy a lódzi textilgyárak esetében, amelyeknek – miután megszakadtak a kapcsolataik az orosz piaccal – mintegy 70%-kal csökkenteniük kellett termelésüket.

Lengyelország és Magyarország társadalmi tekintetben is előnyös helyzetben volt Kelet-Közép-Európában. A 19. században csak ez a két ország rendelkezett – az arisztokráciától a munkásságig és a parasztságig – tagolt társadalmi szerkezettel. Mindenekelőtt rendelkeztek értelmiséggel, amely külön osztályt képezett. Éppen az értelmiség szerepét illetően alapvető különbség volt a két ország között. Míg Magyarországon az arisztokrácia vezető erő maradt, Lengyelországban „az arisztokrácia dominanciája a nemzeti politikában és kultúrában az 1831. novemberi felkelés leverésével véget ért, és a vezető szerep attól kezdve fokozatosan az arisztokrácia kezéből az értelmiségébe került.”⁵ Az 1920-as évek végéig a lengyel értelmiség a nemzet „vezetője” volt, amely ápolta a függetlenségi hagyományokat és vezette a függetlenségi harcot.

Az agrárjelleg mindkét országban együtt járt a nemesség viszonylag magas arányával (10% felett). A 19–20. századi modernizáció nagymértékben megváltoztatta ennek az osztálynak az arculatát. A nemesek egy része elszegényedett és elvesztette földjét. Sokan az értelmiség sorait bővítették. A földbirtokosok azonban még jelentős szerepet játszottak a gazdaságban, a politikában és a kultúrában. Bár az ún. márciusi alkotmány 1921-ben hivatalosan minden nemesi cím- és címerhasználatot eltörölt, sőt a „nemesség” fogalmát is, a nemesség továbbra is – és 1926 után egyre inkább – nagy szerepet játszott. Mind Magyarországon, mind Lengyelországban együtt éltek a modern kapitalista struktúrák az erős „agrárius, iparosítás előtti”, vagyis rendi struktúrákkal. Egyértelművé teszi mindezt a korabeli terminológia is: „úri társadalom”, illetve „pańska Polska”.

Magyarország a vesztesekhez, Lengyelország a győztes hatalmakhoz tartozott az első világháború után. A párizsi békekonferencia szentesítette Lengyelország függetlenségét, és meghúzta nyugati határait. A trianoni békeszerződés nemcsak kétharmaddal csökkentette Magyarország területét, hanem több millió magyart Romániához, Csehszlovákiához és Jugoszláviához csatolt, akik ott diszkriminált nemzeti kisebbségi helyzetbe kerültek. Míg Lengyelország az első világháború után a status quót támogatta, a magyar külpolitika a trianoni szerződés revízióját sürgette. Szimptomatikus a magyar revizionizmus jelszava: „Nem, nem, soha!”

A rendszerek összehasonlítása előtt ki kell jelölni a szempontokat, enélkül ugyanis fennáll a veszélye annak, hogy csak az államok politikai történetét vagy az egyes személyiségek életrajzát állítjuk párba. Szándékunk viszont egy olyan szempontrendszer kialakítása, amely a régió más országaira is alkalmazható. A kutatás az alábbi szempontok köré csoportosítható: 1) a magyar és a lengyel autoriter rendszer keletkezési körülményei és létezésének feltételei, 2) Piłsudski és Horthy

hatalomátvételének (puccs)jellege, és a hatalom elfogadása mások részéről, 3) a demokráciához és pluralizmushoz fűződő viszony, 4) a „vezér” helye és szerepe a rendszerben, 5) a hadsereg, a politikai elit és az egyházak szerepe, 6) a kisebbségi kérdés (a kisebbségek lélekszámából és arányából adódó különbségek miatt ez kevésbé lényeges szempont Magyar- és Lengyelország tekintetében).

Az összehasonlító munkák – és e tekintetben ez a tanulmány sem képez kivételt – bizonyos általánosítást igényelnek. A részletekben való elmélyülés viszont nem tenné lehetővé a közös vonások kiemelését. Ebben az írásban az említettek közül két kérdéskört érintünk.

Parlamentarizmus és diktatúra között

„S hogyan állunk a demokráciával? (...) Nem jelentheti tehát a demokrácia a tömegek, a nyers tömegek vak uralmát. (...) Az igazi demokrácia biztosítja az intelligens osztályoknak a vezetést, s bevonja a nép széles rétegeit az állami életbe. Az a demokrácia, amely nem meri kimondani azt, hogy ebben a demokráciában az intelligencia vezető szerepre van hivatva, nem demokrácia, hanem demagógia.”⁶ Ezeket a Bethlen István által, 1921 áprilisában elmondott szavakat akár Horthynak vagy Piłsudskinak is tulajdoníthatnánk. Milyen is volt az ilyen nyilatkozatok ellenére a demokrácia helyzete, mindenekelőtt annak alapvető, meghatározó feltételei: a parlamentáris rendszer, a jogállam és az alkotmányosság.

Piłsudski és hívei nem titkolták, hogy a „parlament és a pártok rákos sejtek Lengyelország testében”. Egy nem sokkal a fordulat előtt készített interjúban Piłsudski a Nowy Kurier Polskinak azt mondta: „Nálunk a parlament válsága másképpen jelentkezik, mint a többi országban, és azért, mert az egész nép túl sok reményt fűzött ahhoz, amit szejmnek neveznek, a csalódottság miatt nagyobb keserűséget érzünk, mint bárhol máshol.” Ugyanakkor azt is felvetette: „Mégis úgy gondolom: egy erős kormány munkája alkotmányos keretek között eredményesebb lehet, és mindent meg kell tenni azért, hogy véget vessünk a szejm rossz szokásainak.”⁷ Sokan úgy vélték ezért, hogy Piłsudski első lépése a parlament szétverése lesz, de tévedtek. Nem azért hagyta működni a parlamentet, mert meg volt győződve a parlamentáris demokrácia magasabb rendűségében. A nyílt diktatúra elvetésének sokkal inkább gyakorlati okai voltak. Szerepet játszott ebben az is, hogy a harcok alatt a hadseregnek csak egy része állt Piłsudski mellett. Harcok azonban csak Varsóban voltak, ahol a csapatok vele szimpatizáltak, de nem lehet tudni, mi lett volna, ha az összecsapások kiterjedtek volna egyéb területekre is.

A parlament felosztatását és új választások kiírását nem merték megkísérelni. A belügyminisztérium politikai osztályának 1926. októberi becslése szerint a kormánypárti erők legfeljebb 82 helyet tudnának megszerezni a 444 fős parlamentben. Piłsudski hívei nem rendelkeztek megfelelő politikai struktúrákkal: párttal vagy apparátussal, cselekedeteik inkább improvizatívok és kaotikusok voltak. Éppen ezért – vélték – hagyni kell működni a fennálló parlamentet, egyrészt propaganda- és presztízsokokból, másrészt mert ez olyan színpad, amelyen bemutatható az ellenzék uszító és társadalomellenes magatartása. Emellett nevenségessé kell tenni a demokratikus intézményeket, valamint kompromittálni kell őket. „Kezdetől fogva el kell altatni a parlamentet – magyarázta Piłsudski 1926 júniusában Giovanni Majoni olasz követnek –, majd később rávezetni tulajdonképpeni szerepére: a kezek megfelelő felemelésére és leeresztésére.”⁸

Piłsudski 1930-ig sikeresen alkalmazta a „mézesmadzag és korbács” módszerét a szejmmel szemben. Az 1928-as választások előtt megvédte d'Hondt mérsékelt, demokratikus rendszerét. A választások után a BBWR (Bezpartyjni Blok Współpracy z Rządem – Kormányt Támogató Pártonkívüliek Blokkja) képviselőivel folytatott egyik találkozásán kifejtette, hogy „nem akar olyan messzire menni, hogy a törvényhozó testületeket megszüntesse, és együtt akar velük működni. Nem akarja, hogy Lengyelország kivételt képezzen, és híján legyen azoknak az intézményeknek, amelyek a világon és Európában a parlamenti rendszert alkotják.”⁹ Másrésről állandóan demonstrálta a parlamentnek, hogy ő az, aki a döntéseket hozza. 1926-ban például megszarolta a szejmet, és elérte, hogy az őszi ülésszak megnyitását az utolsó pillanatig halogassák. 1929 októberében egy tiszti csapatot vezényelt a parlament épületébe. A szejm felosztatásával, korábbi képviselők ún. breści (ma: Breszt) letartóztatásával a következő, 1930. évi választásokat „totális háborúvá” változtatta, ami eltartott 1935-ig, az „áprilisi alkotmány” elfogadásáig. Az új alkotmányban a parlament jelentőségét minimálisra csökkentették, és szerepe valóban a „kézfelemelésre” korlátozódott.

Piłsudski azonban nem vezetett be totális diktatúrát, hanem egy olyan rendszert hozott létre, amelyben az alkotmányos előírásokat az autoriter kormányzáshoz igazították. A rendszer viszonylag hatásosan működött, mivel Piłsudski körének többsége – sőt az ellenzék egy része is – Piłsudski személyét és tekintélyét minden hatályban lévő törvény fölé helyezte. Miképp Walery Sławek ezredes, Piłsudski után a második ember megfogalmazta: „Piłsudski döntése volt a legmagasabb parancs és az érvényben lévő jog”.¹⁰ Éppen ezért Piłsudskinak nem kellett az alkotmányt radikálisan megváltoztatnia, elegendő volt egyfajta korlátozott rendkívüli állapotot bevezetnie. „Formálisan még érvényben volt a márciusi alkotmány, a parlament továbbra is működött, a sajtó és az ellenzék is szabadon tevékenykedett. Kikiktatták viszont a parlamenti demokrácia legfontosabb elemét: a parlamenti többség jogát, hogy megválaszthassa és menesztthesse a kormányt, valamint a parlament jogát, hogy ellenőrizhesse a végrehajtó hatalmat, ezen belül pedig a kinevezéseket az államapparátusba. Piłsudski fenntartotta a köztársasági intézményeket, és nem lett autokrata sem, aki befolyásolja a polgárok életének minden területét. De diktátor volt, mivel erőszakkal szerezte meg a hatalmat, és csak erőszakkal tudta megtartani.”¹¹

Anélkül, hogy rögzített, alkotmányos felhatalmazása lett volna, Piłsudski hatalmi központ volt. 1926-ban a parlament kétszer is államelnökké választotta, ő azonban visszautasította a posztot. Kétszer miniszterelnök volt (1926–28, illetve 1930), amikor is inkább a válság politikai demonstrálásáról volt szó. Kormányaival egyébként nem különösebben törődött, mivel azt tartotta: „Én a nagy koncepciókért, nem pedig az adminisztrációért vagyok felelős.”¹² Az informális hatalomgyakorlás azonban nem csak Piłsudskira áll. Egy nem nagyszámú közeli munkatársi gárda vette körül, s tagjai hozták a legfontosabb döntéseket, anélkül, hogy hivatalos funkciókat betöltöttek volna. A kormány így egyre inkább adminisztratív erővé vált, amelyik csupán végrehajtja az „ezredesek csoportja” által hozott döntéseket. Az 1920-as évek elején évente még átlagosan százszor ülésezett a kormány, 1927-ben csak huszonnyolcszor, 1929-ben pedig már csak tizenkilencszer. A miniszterelnök mandátumát nem a parlamenttől kapta, és sorsa kizárólag Piłsudski akaratától és bizalmától függött.

Piłsudski különleges helyzete, valamint a törvényen kívüli hatalomgyakorlás következménye az alkotmányjogi kérdések alábecsülése lett. Ennek vetett véget az 1929. augusztus 2-i, ún. „augusztusi novella”, amely – még ha nem is akkora mértékben, mint Piłsudski hívei szerették volna – kiterjesztette az államelnök jogkörét. Az alkotmány körüli viták 1928-ban kezdődtek, de Piłsudski az alkotmányozásnak csupán a propagandaszempontjait tartotta fontosnak. Negatív sztereotípiák segítségével állandósult a márciusi alkotmány gúnyolása és kompromittálása a közvélemény előtt. Maga Piłsudski is alkalmazott lekicsinylő hasonlatokat: „konstytuta – prostituta” („alkotmány – prostituált”). Az első alkotmánymódosítást Piłsudski bölcsen elutasította, mivel véleménye szerint az alig különbözött az 1921. évi alkotmánytól. Átmenetileg az 1930-as évek elején hozott törvényekkel operált (gyülekezési jogról szóló törvény 1932. március 11., egyesületi törvény 1932. november 27., az önkormányzati törvény módosítása 1933. március 23. és az ún. Jędrzejewicz-féle oktatási reform 1932–33). Ezeknek a törvényeknek – amelyek megkurtították az 1918 óta szerzett jogokat – nemcsak az volt a célja, hogy korlátozzák a parlamenti rendszert, hanem hogy ellenőrzésük alá vegyék az állampolgárok életének számos területét, azon meggyőződés alapján, miszerint „az állam a cél, a társadalom csak eszköz”.

1935. április 23-án írta alá Ignacy Mościcki köztársasági elnök az új alkotmányt, amely széles körű kinevezési jogokat biztosított az elnöknek: a miniszterelnök, a legfelsőbb bíróság elnökének, a hadsereg főparancsnokának, a szenátorok egyharmadának kinevezése az ő hatáskörébe került. Feloszlathatta a parlamentet, és önállóan ítéelkezhetett. A kormány, az államigazgatás és a hadsereg kikerültek a parlament hatásköre alól. A szejm ugyan ellenőrizhette a kormányt, és követelhetette a lemondását, de ehhez az elnök hozzájárulása kellett. A kormány kompetenciáját nem határozták meg világosan, az kiterjedt mindarra, „ami más kormányoknak nem tilos”. Az alkotmányba tulajdonképpen belefoglalták a parlamenti és a többpártrendszer, a bírói függetlenség elvét, valamint a polgári szabadságjogokat, ugyanakkor az államfő „királyi” jogokat kapott.

Ha az 1921. évi alkotmány „Piłsudski ellen” jött létre, az 1935. áprilisi alaptörvény „Piłsudskiért”. Piłsudski azonban nem sokkal az alkotmány aláírása után, 1935. május 12-én meghalt, aminek messzeható következményei lettek. A már említett Walery Sławek szerint Piłsudski táborából senki sem volt méltó az örökségre, és ezért a „karizmatikus diktatúrát” a „jog diktatúrájának” kellene felváltani, vagyis ha már érvényben van egy elfogadott alkotmány, be kellene tartani az előírásait. Sławek kezdeményezése azonban – a joggal való visszaélés évtizede után – eredménytelen maradt. „Ha hiányzik egy tekintély – írta 1935. november 19-én Kazimierz Świtalski –, akkor sok ember nem törődik semmi mással, csak egy új tekintély keresésével.”¹³ Hamarosan megtalálták az új vezetőt, Mościcki elnöknek azonban nem sikerült az alkotmányban rögzített helyét elfoglalnia, hatalmát meg kellett osztania Edward Rydz-Śmigłyval. Az új alkotmányt egyből megsértették.

Magyarország ezzel szemben kedvezőbb helyzetben volt, a magyar politikai rendszerben a parlament hagyományosan jelentős szerepet játszott. A politikai elit számára a parlamenti rendszer ismert volt. Szerepét azonban a kormány, illetve a miniszterelnök – majd a kormányzó – széles körű hatalma nagymértékben korlátozta. Ebből következően sohasem jött létre a „parlament mindenhatósága”, mint 1921–26 között Lengyelországban, amikor is a parlament nem a hatalomgyakorlás alapja, hanem annak egyik eleme volt.

Magyarország nem jelentéktelen erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az országot külföldön jogállamnak ismerjék el, mivel a fehérterror idején ez nagymértékben megkérdőjeleződött. Jellemző, hogy a háború utáni első választásokon – amely az antant ellenőrzése mellett zajlott – volt a legmagasabb a két világháború közti időszakban az aktív választójoggal rendelkezők aránya (39,7%). Figyelemre méltó volt a választások eredménye is: az állami erőszak, a Nemzeti Hadsereg nyomása ellenére a Kisgazdapárt szerezte meg a szavazatok többségét. Világos utalás volt ez a kormányzó oligarchia számára: a társadalom meg kívánja őrizni a demokratikus formákat. Nem keltett meglepetést, hogy a parlamenti életben kompromisszum jött létre. Az ellenzék olyan erős volt, hogy a kormánypárt jelentős konkurensként léphetett fel. Bírálhatta a kormányt, de obstrukciós jog nélkül. A kormánypárt viszont olyan erős volt, és akkora többsége volt a parlamentben, hogy nem kellett provizóriumot bevezetnie és jogsértéssel élnie. Mindamelllett azonban sem Bethlen, sem Horthy, sem Gömbös nem számíthatott akkora szimpátiára és elfogadottságra, mint Piłsudski, és így az övéhez hasonló hatalomgyakorlás eltérésére sem.

A magyar végrehajtó hatalomnak hagyományosan nagyobb jelentősége volt, mint a lengyelnek. A kormányt a második világháború végéig a kormányzó nevezte ki, de beszámolási kötelezettséggel tartozott a parlamentnek is, egy olyan parlamentnek, amelyben a kormányzó elitet támogató kormánypárt volt többségben. A kormányt akkor lehetett visszahívni, ha a képviselők egyharmada támogatta azt. Bethlen idején ilyenre nem került sor, 1939-ben fordult elő első esetben, ekkor azonban a kormánypárt már nem volt egységes.

Az írott alkotmány hiánya, a történeti jogra való egyedüli hivatkozás – amely Werbőczy Tripartitumáig ment vissza – bizonyos mértékben megkönnyítette a rendszer számára legitimitációját. Az államhatalom forrása Szent István koronája volt. „A szent korona a királyt és a nemzetet szimbolizálta, és egyúttal a »Szent István-i korona« országainak összetartozását is. (...) Magyarországon korábban sohasem adóztak akkora tisztelettel a szent korona eszméjének és tanának, mint éppen egy olyan korban, amikor nem is volt király.”¹⁴ „Mindenki tudja – mondta például Horthy 1933. október 8-án Mezőtúron egy hősi emlékmű felavatásakor –, hogy Magyarországon minden hatalom a szent koronáé, és csak a koronázási aktussal megy át a királyra. A Királyi Vár, a koronauradalmak a szt. koronáé, nem a királyé. Tehát itt egy királyság király nélkül is lehetséges. Köztársaság Magyarország számára szerencsétlenséget hozna, mert sok volna az elnökjelölt, és nagy és meleg minden elnökválasztásnál a küzdelem.”¹⁵ További hasonló példákat lehetne sorolni az állítólagos jogállam felfogásával kapcsolatban.

Magyarországon a jogállamiság és parlamentarizmus – természetesen korlátozott és egy szűk csoport érdekeinek megfelelő formában – fenntartása az uralkodó arisztokrata oligarchia számára mindenestre rendkívül előnyös volt. Bethlen elsősorban azért volt a prefasiszta és fasiszta irányzatok ellenfele, mert azok meg akarták szüntetni a parlamentet, és különböző diktatórikus formákat akartak bevezetni.¹⁶ Emiatt léptek ki 1923-ban öt évre Gömbös hívei a kormánypártból. A konzervatív arisztokraták Bethlen lemondása után bizonyos esetekben meghatározó szerephez jutottak: sikerült megakadályozniuk Gömbös terveinek végrehajtását, aki miniszterelnökként 1932–33 fordulóján megkísérelte maga alá gyúrni a parlamentet, majd pedig – megfelelő átalakítás után – tömegek érdekképviselőit testületévé tenni, valamint 1933 nyarán a parlament jogait a kormányzóra testálni.

A kormányzó 1930-as években kibővített jogai (1933:XXIII., illetve 1939:XIX. törvénycikk) csökkentették ugyan a parlament szerepét, de nem sodorták a politikai élet szélére, mint ahogy az 1935. évi lengyel alkotmány tette. A demokratikus intézményekhez való ragaszkodásra jó példát szolgáltat az 1938–39. év fordulója körül, a parlament és Imrédy miniszterelnök között kezdődő küzdelem. Imrédy a kormánypárt tömegpárttá való alakítását, a parlament szerepének jelentősebb csökkentését és a kormány rendeleti úton történő hatalomgyakorlását hirdette meg. A liberális konzervatívok Bethlen körül tömörülő erői, a Kisgazdapárt és a szociáldemokraták leszavazták a miniszterelnök híveit, és 1939 februárjában Imrédyt lemondásra kényszerítették.

Nagy reményeket fűztek Imrédy utódjához, Teleki Pálhoz, azt várva tőle, hogy képes lesz fenntartani a politikai egyensúlyt. Teleki sajátos eszmerendszere – amit maga többször „magyar útnak” nevezett – a konzervatívizmusból, a 20. századi neoliberais áramlatok elvetéséből eredt, és átmenetet képezett Bethlen liberális vonásokat is tartalmazó konzervatívizmusa, valamint Gömbös és Imrédy antiparlamentáris autokratizmusa között.¹⁷

Az előbb elmondottakból azt a következtetést lehetne levonni, hogy a lengyel rendszer a parlamenttel szemben restriktívabb volt, mint a magyar. Bár Magyarországon is előfordult, hogy rendőrterrorrt alkalmaztak, de sem a parlament elfoglalására, sem parlamenti képviselők letartóztatására – legalábbis akkora mértékben, mint Lengyelországban a breści ügy kapcsán – nem került sor. Az említett következtetés azonban egyoldalú, és bizonyos tekintetben hamis. Vegyük például a lakosság részvételének arányát a politikai (parlamenti) életben. 1922-ben a lengyel társadalom közel 55%-a rendelkezett aktív választójoggal, és az 1935. évi restriktív alkotmány ellenére ez az arány akkor is elérte az 50%-ot. Magyarországon az arány jóval kisebb volt, és ezenkívül állandóan – és negatív irányban – változott. 1920-ban Magyarországon a lakosság 39,7%-a rendelkezett választójoggal, 1925-ben 26,6%-a, 1935-ben 33,8%-a és 1939-ben 30,9%-a. Míg Lengyelországban egészen 1939-ig fennmaradt a titkos szavazás, Magyarországon 1925–38 között csak a nagyobb városi központokban maradt meg. E tekintetben Magyarország kivételt képezett a korabeli Európában. Erős korlátozások voltak a nők aktív választójogát illetően is. Ebből a szempontból a lengyel rendszer kezdeti, demokratikus időszakában és a „szjejmokrácia” többéves idején kétségtelenül pozitívabbnak tűnik.

Mindkét rendszer – azonos módon – megpróbálta a parlament jogait korlátozni. Egyik országban sem riadtak vissza a választási manipulációtól, erre azonban csak vidéken került sor, Lengyelország esetében a keleti határvidékeken, ahol a lakosság alacsony műveltségi színvonala lehetővé tette ezt. Hasonló módon eliminálták az ellenzéki pártokat: a választójog megfelelő manipulációjával, különösen a képviselőjelölt-állítás során. Magyarországon 1925-től kezdve a jelöléshez meg kellett szerezni a választók közel 10%-ának aláírását. „Az ellenzéki jelöléshez meg kellett szerezni a választók közel 10%-ának aláírását. „Az ellenzéki jelöléshez meg kellett szerezni a választók közel 10%-ának aláírását. „Az ellenzéki jelöléshez meg kellett szerezni a választók közel 10%-ának aláírását.”¹⁸ Az 1938:XIX. törvénycikk visszaállította a titkos választást, megszigorította viszont az aktív és passzív választójog kritériumait. Lengyelországban 1931-ben megszüntették a pártlistákat, egyéni választókörzeteket hoztak létre. A képviselőket két jelölt közül választották meg. Ezekből az emberekből állították fel az ún. járási gyűlést, amely

magától értetődően kormányhű személyekből alakult meg. Ellenzéki politikusnak így alig volt esélye, hogy képviselő legyen.

Magyarországon és Lengyelországban is sor került a felsőház jogainak kiszélesítésére a képviselőházzal szemben. Mindkét parlamentben létszám- és aránybeli változás is történt. 1921-től 1935-ig a szejm például 444 képviselőből és 111 szenátorból állt, 1935-től 1939-ig viszont 208 képviselőből és 96 szenátorból. Az államfő, vagyis a köztársasági elnök vagy a kormányzó jogainak kiszélesítése ugyancsak a parlament rovására történt, és ami különösen figyelemre méltó: mindkét esetben annak jóváhagyásával.

A bevezető sorokban megjegyeztük, hogy az elemzés során a nemzeti problematikát nem tárgyaljuk. Itt azonban – mint a jogállam egyik fontos meghatározóját és egyben fokmérőjét – meg kell említeni a nemzetiségekhez fűződő viszonyt. Különösen érvényes ez a zsidókkal kapcsolatban. Elvileg a zsidókérdés Lengyelországban volt akutabb, itt a zsidóság a társadalom sokkal nagyobb részét képezte, mint Magyarországon, ugyanakkor lényegesen kevésbé asszimilálódott. Lengyelországban erős pártok működtek antiszemita programmal, meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezek nemzeti demokrata, a szanációs rendszerrel szemben álló pártok voltak. A szanációs elitek teljes mértékben engedték a gazdasági harcot – „gazdasági harc: igen, de jogfosztás nélkül”, mondta 1936 júniusában Sławoj-Skłodowski miniszterelnök¹⁹ –, így Lengyelországban nem került sor törvényileg szabályozott, jogi és politikai diszkriminációra, mint Magyarországon.

A „vezér”

A két világháború közti Európában a totalitárius rendszerek alapítói és hívei egy viszonylag fiatal generációhoz tartoztak, Hitler 1889-ben, Mussolini 1883-ban, Gömbös 1886-ban, Szálasi 1897-ben született. A jobboldali autoriter mozgalmak élén azonban az „öreg diktátorok” álltak. Piłsudski és Horthy megerősíti ezt a feltevést. Mindkét politikus nemesi családban született, Piłsudski 1867. december 5-én, Horthy 1868. június 18-án. Mindketten koruk gyermekei voltak, és ez döntően befolyásolta életútjukat. Horthy tengerésztiszt pályát futott be, Ferenc József szárnysegédje, a k. und k. flotta egyik tisztje volt, majd az ellenforradalmi Nemzeti Hadsereg parancsnoka lett. Piłsudski a politikai összeesküvő, a szibériai száműzött, a szocialista, majd végül a lengyel hadsereg – sőt a lengyel állam – megalakítójának életútját járta be. A különböző utak ellenére viszonyuk a politikához, különösképpen a demokráciához és a politikai szélsőségekhez nagyon hasonló volt.

Mindkét esetben az első világháború után kialakult helyzet nyitotta meg a hatalomhoz vezető utat. Mind a lengyelek, mind pedig a magyarok a háború vihara után új életre kényszerültek, és szükségük volt egy „kormányosra”, aki a terhet és a felelősséget a vállára veszi. Mindketten „nagy katona” hírében álltak. Piłsudski a Lengyel Szocialista Párt (PPS) harci alakulatainak megszervezésével vívta ki ezt az elismerést, amelyet csak megerősített a légiókban végzett tevékenysége. A német hatóságok által végrehajtott letartóztatása 1917 júliusában csak fokozta dicsőségét. A hozzá hű propaganda magától értetődően hangsúlyozta, hogy „ő volt a legveszélyesebb lengyel, ezért vetették fogságba”. „Legendások” voltak Horthy Miklós – mint a Novarra nevű hadihajó kapitányának – tettei is. „Ennek a hajónak a hallatlan sikerei Horthyt az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének egyik

legismertebb hőségé tették. Horthy rendkívül bátor és kétségkívül szeretetre méltó ember volt.”²⁰

A későbbiekben nem sajnálták a fáradságot, hogy a két személyt népszerűvé tegyék a társadalom előtt. Piłsudski internálása alatt a legionáriusok és a Lengyel Katonai Szervezet (POW) tagjai névnapja alkalmából széles körű jókívánságkártya-akciót szerveztek. Egyáltalán nem volt meglepő, hogy visszatérése 1918. október 10-én olyan esemény volt, ami egész Varsót lázba hozta. A pályaudvaron nemcsak légióستársai, hanem a régensek egyike, Zdzisław Lubomirski is várta.

Horthy számára a Nemzeti Hadsereg szolgált imázsának erősítésére. 1919. október 13-án Lehár Antal a következőket írta naplójába: „Minden újság Horthy székesfehérvári bevonulásáról ír. Arról, hogy csak nyugat-magyarországi csapatok voltak, melyek élén Horthy bevonult, nem szabad szót ejteni.”²¹ Horthy is rendelkezett egy jól szervezett propagandagépezettel. Schnetzer Ferenc, 1919. augusztustól novemberig hadügyminiszter, azt mondta Lehárnak Horthy budapesti bevonulásáról: „Én szervezkedtem Budapesten, te szervezted meg Nyugat-Magyarországon a Nemzeti Hadsereget, Horthynak volt Siófokon egy sajtó- és propagandaosztálya. Ezekkel hajtotta végre a »második honfoglalást«.”²²

A hatalom megragadása szempontjából katonai tekintélyüknél nem kevésbé fontos, hogy mindketten az „arany középút” embereinek számítottak. „Olyan emberek, akik képesek voltak a pártcsatározásokon felülemelkedni, akik megértették: ahhoz, hogy elkerüljék a polgárháborút, a lengyeleknek meg kell egyezniük egy olyan személyben, akit mind a baloldaliak, mind a jobboldaliak elfogadnak. Piłsudski egy ilyen politikusnak tűnt abban a pillanatban. Egyesek számára olyan ember volt, akit a gondviselés küldött, mások számára a szükséges rossz. Függetlenül az indítékoktól, olyan ember volt, akit csak államfőként lehetett elképzelni.”²³ Ezek az 1918–19-ből származó szavak minden bizonyára illenek arra a helyzetre is, amelyben Horthy volt 1920-ban.²⁴

A hatalom megszerzésének kérdésénél azonban különbséget is meg lehet állapítani. Piłsudski csak *ideiglenesen*, az államelnök megválasztásáig volt államfő (naczelnik państwa). Ezért szavazták meg még ellenfelei is, és hagyták, hogy egy ilyen erőteljes – és számukra kiszámíthatatlan – személyiség kerüljön erre a posztra. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az államfő 1918–22-ben sokkal szélesebb kompetenciával rendelkezett, mint a későbbi államelnök. Horthy Miklós viszont kormányzóí jogokkal rendelkezett, eszentül pedig meghatározatlan ideig. Horthy – politikai szempontból – homo novusnak számított, aki nem kis mértékben egy teljesen rajta kívül álló körülménynek köszönhetette vezérré való kikiáltását: nem tartozott ugyanis a szorososan vett szegedi klikkbe. Az egymást korábról ismerők egy „kívülállót” emeltek vezérré, és – miként több önjelölt esetében lenni szokott – egy szürke, feltehetően semleges, egyéni adottságait tekintve gyenge, közepes személyre esett a választás.²⁵

Kétségtelen, hogy a társadalom „szociális békére” vágyó szélesebb rétegei mindkettőjüket elfogadták. Piłsudskit 1918–19-ben és 1926-ban, Horthyt 1919–20-ban. A magyar polgárság csalódott Károlyi demokratikus kísérleteiben, amelyet egy véres diktatúra tetőzött be. A parasztság reményekkel várta az új rendszert, a munkásság többsége pedig a Tanácsköztársaság 133 napos traumája után az antimarxista, keresztényszociális eszmék felé fordult.

Egyik politikus sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Visszautasították a baloldalt feléjük nyújtott „baráti jobbát”: Piłsudski azáltal, hogy a konzervatívokkal

működött együtt, Horthy a feléje nyújtott kezét észre sem vette.²⁶ Ettől függetlenül mindketten a politikai szélsőségek ellenségei voltak, harcoltak mind a baloldali (Magyarországon és Lengyelországban a kommunista pártot betiltották), mind a jobboldali radikálisokkal szemben.

Különbségket persze itt is találunk. Pilsudski csak 1918–22 között volt ténylegesen államfő. Abban a korszakban, amely nevével a legszorosabban összekapcsolódott (1926–35), hadügyminiszter és kétszer miniszterelnök volt. Amikor 1926-ban mégis államelnökké választották, nem fogadta el a posztot. Lépését azzal indokolta, hogy az alkotmány az államfő jogkörét túlzottan korlátozta. Helyette 1926-ban Ignacy Mościcki, egy kiváló vegyész, de gyenge és szürke politikus lett az államelnök. Pilsudskinak kifejezetten feltétel nélkül engedelmes bábokra volt szüksége, akik ellenszegülés nélkül végrehajtják az utasításait. Az említett lépés lehetővé tette, hogy a jogállamiság látszatát fenntartsák.

Pilsudski diktátor is volt, de nem olyan, akinek minden gondolata a hatalom és annak megnyilvánulásai körül forog. Nem esett abba a betegségbe, hogy mindent maga akarjon ismerni és intézni. Felismerte, hogy bizonyos esetekben át kell ruházni a hatalmat, és ennek során munkatársaira egyre önállóbb és felelősségteljesebb feladatokat bízott. Alapjában véve nem is ellenőrizte őket, részben mert sohasem volt a szisztematikus munka híve, részben pedig mert tudta, állandóan romló egészségügyi állapota miatt egyre több feladatot kell legközelebbi embereire hártania. A kormányzóképeség főpróbájára 1930–31-ben került sor, amikor Pilsudski néhány hónapot Madeirán töltött. Visszatérése után, 1931. április 29-én azt nyilatkozta, hogy túl nagy árnyékot vet a lengyel viszonyokra, minden tőle függ, és ő a döntő tényező, ami egyáltalán nem egészséges.²⁷ Tulajdonképpen az egymást követő kabinetek közül mindegyik Pilsudski kormánya volt, fenntartotta ugyanis magának a jogot, hogy a miniszterelnököt, a külügy- és belügy-, valamint – katonai okokból – a postaügyi minisztert maga nevezze ki. A hadügyminiszteri tisztelet a legtöbb esetben ömaga látta el.

Horthy viszont – szemben Pilsudskival – törvényesen jutott hatalomra. 1920. március 1-jén – még ha katonai nyomás alatt álltak is – a nemzetgyűlés 141 képviselőjéből 131 a tengernagyra szavazott. Horthy is alkalmazkodott a kormányzó eleinte szűkebb körű, inkább reprezentatív jogköréhez. Horthy fokozatosan bővítette kormányzói jogkörét – a parlament rovására, de annak beleegyezésével. 1920-ban megszerezte a presztízszokokból fontos amnesztiagyakorlás jogát, valamint bizonyos korlátozások mellett a parlament összehívásának és feloszlásának jogát. 1926-tól negyven, majd ötven főt nevezhetett ki a felsőházba. 1933-ban kiterjesztik a kormányzói jogkört az országgyűlés elnapolásának, berekesztésének, illetve feloszlásának tekintetében is. Az 1937:XIX. törvénycikk értelmében a kormányzót a parlament nem vonhatja felelősségre. Az angol *The Times* megjegyezte, Horthyt minden további nélkül „I. Horthy királynak” lehetne nevezni. Ennek a folyamatnak a lezárását jelentette az 1942:II. törvénycikk a kormányzóhelyettesi méltóság bevezetéséről, akinek megválasztásakor Horthy fiát, Istvánt ajánlotta.²⁸ A „királyi” jogkörök ellenére Horthy nem volt diktátor, mint Pilsudski. Horthy általában a jog keretei között működött, anélkül, hogy azt áttörte volna.

Nem ok nélkül említettük az előzőekben a vezér szót. Ennek segítségével ugyanis jelentős különbségekre mutathatunk rá. Pilsudski egyértelműen vezér volt, ugyanez nehezen mondható el Horthyról. Pilsudski a „légiók vezére”, a „legfőbb vezér”, a „lengyelek vezére”, az „állam vezetője” volt, hogy csak néhányat említsünk

címei közül. Ezek a jelzők az erőteljes – és hozzá kell tennünk, sikeres – állami propaganda részét képezték. Csak az 1939 előtt Pilsudskiról szóló művek bibliográfiája több száz művet tartalmaz.²⁹ Természetesen Magyarországon sem hiányoztak a Horthyról szóló munkák, de a tisztelgés előtte nem öltött akkora méretet, mint Pilsudski esetében. Március 19., a marsall névnapja nem hivatalos állami ünnep volt. Még életében könyveket adtak ki arról, milyen módon tiszteljük és ünnepeljük.³⁰ Még nagyobb méretű volt a Pilsudski-kultusz anyagi megnyilvánulása (lásd az emlékművek nagy számát, valamint a versenyeket, melyek során az egyes települések versengtek, melyikük tiszteli a legjobban Pilsudskit).³¹ A kultuszra Pilsudski valóban királyi temetése tette fel a koronát a Wawelban, a lengyel uralkodók hagyományos temetkezési helyén.

Mindez nem jelenti azt, hogy Horthy ne lett volna közkedvelt személyiség. Demonstratív szerénysége, példás családi élete, visszahúzódása a napi politikától – különösen vidéken – nem jelentéktelen népszerűséget biztosított neki. „A magyarokra varázslatos hatású vitéz Horthy Miklós neve. Ha ez a név elhangzik, az arcokon különös kifejezés jelenik meg, amelyet a melegség, a ragaszkodás, a hit és az önbizalom elemei adnak össze. Mert ez a név a mi országunk első emberét jelenti, akiben nemzetünk, fajtánk küldetését, erejét, elveszithetlenségét látjuk. (...) Ha valaki idegen azt kívánna tőlünk, hogy mutassunk neki valaki tetőtől-talpig, testestül-lelkestül magyar férfit, az ő személyére mutatnánk. A legelőkelőbb nagyurak, akik közel állnak az ország vezetésének munkájához, éppen olyan természetesen benne érzik a hivatott vezetőt, mint ahogy a legkezdetlegesebb magyar mezei munkás képzeletében ő a mesebeli hős, aki lovasnemzete fiaként a ló hátára született és fehér paripáján csodálat határos módon vágatott végig a gonoszság szellemei által rakott akadályokon.”³²

Az ilyen túlzó megnyilvánulások ellenére Horthy nem volt az a személy, aki megosztotta volna a lelkeket. Pilsudski viszont olyan volt. „A fiatalabb, háború utáni generáció tagjai között – írta Stomma – a különböző, jövőre vonatkozó programok választóvonalakat hoztak létre. Az előttünk járó, háború előtt nevelkedett generációk a pragmatikus kérdéseket csak másodrangúnak tekintették. A domináns választóvonal a mindenkori legfőbb tekintélyhez fűződő ellentétes viszonyból adódott. A Pilsudski mellett vagy ellene volt a legkonkrétabb választóvonal. (...) Mi Pilsudski korában éltünk, így álláspontunkat szükségszerűen hozzá kellett viszonyítanunk. Nyilatkozni kellett: vele vagy ellene vagyunk.”³³

Amikor meghalt, a vele szemben ellenséges érzületű, nemzeti demokrata újságokban olyan nekrológok jelentek meg, miszerint nem volt olyan államférfi Lengyelország történetében, aki akkora nyomot hagyott volna az ország legújabb kori történetében, mint Pilsudski. Az is tisztelte, aki nem szerette őt. Annak ellenére, hogy a lakosság felét képviselő pártokkal állandóan harcban állt, a gyász spontán és általános volt. Természetesnek tartották, hogy a Wawelban temetik el.

Szemben Horthyval, Pilsudski személyét – pontosabban emlékét – törvényben védték. Az 1938. április 7-i, Józef Pilsudski nevének védelméről szóló törvény a következőket írja elő: „Józef Pilsudski, hazánk függetlenségének megújítójának, a nemzet tanítójának tetteire és érdemeire való emlékezés mindörökké a nemzeti lélek kincsesládájához tartozik, és ezért a törvény különös védelme alatt áll. Aki megsérti Józef Pilsudski nevét, öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújtható.”³⁴ Magyarországon 1925-ben betiltották ugyan az Újság című polgári demokratikus napilapot, mivel több cikket is megjelentetett a fehérterrortól, amelyekben Horthyt

tették felelőssé a gyilkosságokért, mégsem került arra sor, hogy a kormányzó neve védelmének jelszavával őt kritizáló politikusokat, újságírókat megverték volna.³⁵ Ha ilyen esetek nem is voltak mindennaposak Lengyelországban, azért többször megtörténtek.

Mindebből arra lehetne következtetni, hogy Horthy Miklós személyisége kevésbé volt vitatott. Mindkét politikushoz kötődtek pozitív és negatív kicsengésű mítoszok és legendák. Jellemző tény, hogy a legendák Piłsudski különböző életszakaszaihoz kapcsolódtak: egyrészt tevékenységéhez a PPS-ben, a légiókban, illetve a határokért folytatott harcokhoz (1919–22), másrészt az 1926–35 közötti időszakhoz. Horthy negatív képe ezzel szemben főleg egyetlen momentumból, a fehérterrorból táplálkozott. Ez az elem külföldön is ismert volt. 1920 májusában, nem sokkal a kormányzóválasztás után Gabriele D'Annunzio azt mondta egy magyar újságírónak: „Lehetséges, hogy Horthy mint tengerész kitűnő benyomást tett, de mint politikus felelős azért, hogy egy rettenetesen reakciós politikai rendszert vezetett be. Létezik a fehérterror, erről magam is meggyőződtem, és ilyen irányú értesítéseimet tovább is fogom adni. Ezenkívül a véráldozatok nem fogják a polgárok nemzeti tudatát erősíteni. Néhány intézkedés pedig, amelyet a budapesti kormány tesz, mint például a zsidókkal szembeni numerus clausus az egyetemeken, a történelem barbár korszakaira emlékeztet. A statáriális bíróságok és a számtalan letartóztatás nem válik a tengerészbátorság dicsőségére. Meglepő, hogy a magyar nép, amely egykor az olasszal együtt Európában a szabadság és függetlenség nagy tanítómestere volt, ezeket a megaláztatásokat szó nélkül eltűri.”³⁶ Horthy negatív megítélésének másik részét a második világháborúban játszott szerepe képezi, ennek tárgyalása azonban nem tartozik közvetlenül témánkhoz.

Fel lehet tenni a kérdést, vajon jelent-e valamiféle pozitívumot, hogy Piłsudskiról több negatív tartalmú legenda terjedt el. Egy bizonyos: minden hős, aki nem átlagos és nem mindennapos, ellentmondásos. Az átlagosságot általában elhallgatják. És ha az összehasonlítás során meg is kell jegyeznünk: Piłsudski szélesebb látókörű és nagyobb realitásérzékkel rendelkező politikus volt, mint Horthy – ez az értékelés sem egyértelmű. Mindkettőjüket azonos cél vezette, hogy országuk átvészelve a nehéz, kaotikus időket. Egyiküknek sem volt tényleges politikai víziója, amelyet a normális körülmények helyreállítása után meg lehetett volna valósítani. Piłsudski elvei a „tisztelet, az erény, a bátorság és általában a belső emberi erő voltak, és nem az egyéni előnyök, illetve a közvetlen környezetének előnyei utáni törekvés”. Ezek az általános és semmitmondó mondatok bizonyára Horthyra is illenek.³⁷ Nem jelentettek viszont perspektívát a jövő számára. Piłsudski személyisége elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy konszolidálja a szanációs rendszert, de a jellem az ideológiai hiányosságokat nem tudta pótolni. A „vezér” halála felfedte a rendszer értéknélküliségét. Piłsudski dominanciája a szanációs rendszerben ahhoz vezetett, hogy munkatársai felmentve érezték magukat egy program kidolgozása alól. Piłsudski, aki még inkább idegenkedett általános érvényű, ideológiai kérdések átgondolásától, „elszoktatta őket a gondolatoktól”, valamint nem ösztönözte őket új koncepciók megalkotására.

Piłsudski politikai végrendelet nélkül halt meg, így nyitva maradt utódlásának kérdése. Az őt követők gyorsan nyilvánvalóvá tették: „A marsall utódai megpróbálták lerakni egy saját politikai program alapjait, de sietségükben és orientáció hiányában az elhunyt íratlan politikai végrendeletéhez tértek vissza: elkerülni minden szélsőséget.”³⁸

Horthy sem hozott létre zárt politikai elméletet, de Bethlennek és Gömbösnek világos programja volt, így a kormányzó felmentve érezhette magát a programalkotás alól. A politikában egyébként is teljesen mást látott. „Horthy világképe, amely biztos, hogy nem a 20., hanem a 19. századból származott, az elsüllyedt Habsburg kettős monarchia világképe volt, amely örök életére Ferenc József szárnységédévé és a k. und k. hadiflotta tengernagyává tette őt. A régi osztrák hagyomány, amelynek elkötelezettje volt, Metternich lelki rokonává tette őt. Horthy hatalmi és reálpolitikája, valamint ügyeskedése a maga által kijelölt korlátokig, odáig terjedt, ahol a »jogot«, a »hagyományt« és a »becsületet« mint felsőbb rangú erényeket veszélyek fenyegették. Az erőszak, a fegyelmezetlenség, az embertelenség és a fanatizmus idegenek voltak számára, és utálta is azokat. (...) Vélhetően ő volt a régi iskola utolsó európai államférfija, aki egy fáradtságosan felépített rendszert egy új korszakba át akart menteni, és alulmaradt a félelmetes erőkkel szemben. Mert »birodalma« nem az a világ volt, amelyben ő élt.”³⁹ Sokat bírált és alkalmanként egyenesen megmosolygott „dinasztikus politikája” valódi esélyt biztosított Horthynak, hogy utódlását olyan nehézségek nélkül biztosítsa, mint amilyenek Lengyelországban Piłsudski halála után adódtak. Azt is javára kell írni, hogy nagyobb megrázkódtatások nélkül sikerült Magyarországot a két világháború közötti viharos húsz esztendőn átvezetnie. „Az órák Magyarországon látszólag másként jártak, mint Európa többi részében. A viharok, úgy tűnt, átvonultak Magyarország felett, anélkül, hogy érintették volna.”⁴⁰

Mindketten egy túlhaladott politikai nemzedékhez tartoztak. A történelem Piłsudskival kegyesebb volt: korábban halt meg. Halálhíre a nagy napilapok címdalára került. Olyan fényképek járták be a világot, amelyeken a Berlinben felállított koporsómásolat előtt álló Hitler látható, miként mélyen magába merül. Horthy viszont már egy új korszakban halt meg. Halála Magyarországon csaknem észrevétlen maradt, és a nyugati sajtóban is csak szánalmasan rövid jegyzetekben emlékeztek meg róla.

Magyarországtól eltérően, ahol az 1920–44 közötti korszak Horthy nevéhez köthető, és ezért Horthy-rendszernek hívják, Lengyelországban Piłsudski halála egyértelműen egy korszak végét jelentette. A „vezérség” Piłsudski által megteremtett hagyományának megfelelően egyből megkezdődött a felelősséget vállaló, új vezető keresése. A versenyt Edward Rydz-Śmigły tábornok nyerte meg, akinek Piłsudski kizárólag katonai szerepet szánt, politikait semmi esetre sem. Igaza volt Walery Sławeknak, aki szerint senki sem volt méltó Piłsudski örökségéhez. Jó példa erre Rydz-Śmigły, akinek semmi esélye sem volt arra, hogy elődje nyomába lépjen. Rendelkezett viszont a hadsereg támogatásával. Arra kényszerítette Mościcki elnököt, hogy formálisan az állam második legfontosabb politikusának ismerje el, miközben de facto a legmeghatározóbb ember lett. A tényt Składkowski miniszterelnök egyik 1936. júliusi körirata erősítette meg: „Ignacy Mościcki köztársasági elnök úr akaratának megfelelően a következőket rendelem el. Rydz-Śmigły tábornokot (...) mint a köztársasági elnök utáni első személyt kell tisztelni. Az állam valamennyi hivatalnok, a minisztertanáccsal az élen, tiszteletadással és engedelmisséggel tartozik neki.”⁴¹ Nem sokkal később megkapta a marsallbotot, és ahogy mondták: „az elnök uralkodik, a marsall kormányoz”.

Szakadatlanul ismételték, hogy Rydz-Śmigły Piłsudski leghűségesebb és legkedvesebb tanítványa volt, aki művét tovább folytatja. Piłsudskinak kétségtelenül nagy tekintélye volt, amit Rydz-Śmigłynek meg kellett szereznie, s erre egyébként

nagyon konzekvensen törekedett is. Míg 1938-ban a köztársasági elnök ötször, a miniszterelnök csak háromszor, Rydz-Śmigły huszonkilencszer mondott nyilvános beszédet.⁴² A buzgó vezérkultusz-építés nem tudta azonban Piłsudski többi közeli munkatársát – W. Ślawek, L. Żeligowski, K. Bartel, A. Prystor, K. Świtalski – megnyerni, és az új erős ember oldalára állítani. Szkepszissel viszonyultak az új marsallhoz a veteránok szervezetei is, mint például a különösen befolyásos Lengyel Légiók Szövetsége.

Ha Rydz-Śmigły magyar megfelelőjét keressük, egyből Gömbös személye kerül előtérbe. Ő is vezérségre törekedett, és igyekezett Horthytól távolságot tartani.⁴³ Mint Rydz-Śmigły, ő is „pártvezérként” állt a kormánypárt élén. Gömbös is megkísérelte a pártot központosított tömegszervezetté alakítani. Mindkettőjük vezérfelfogása a fasiszta modellhez közelítette őket, még akkor is, ha annak nem mindegyik feltételének tesznek eleget. Van még egy mozzanat, amely Rydz-Śmigłyt Gömböshöz és nem Horthyhoz vagy Piłsudskihoz teszi hasonlatossá. Piłsudskit és Horthyt tekintélyük mentesítette attól, hogy új politikai koncepciót kelljen kidolgozniuk. Rydz-Śmigły ezzel szemben létrehozta a Nemzeti Egyesülés Táborát (Obóz Zjednoczenia Narodowego), és ezzel bizonyos politikai célokat is meghirdetett. Programjának megvalósítása. – miként Gömbösé is – kudarcba fulladt.

Piłsudskinak megadatott a szerencse, hogy korábban halt meg, mint Horthy. Ugyanezt lehet mondani az 1936-ban elhunyt Gömbösről. A sors megóvta attól, ami még Rydz-Śmigły előtt állt: a megaláztatástól és a teljes vereségtől.

Utóélet

Mind a magyar, mind a lengyel két világháború közötti rendszer a vereség és az általános elkeseredettség légkörében esett szét. A körülmények egyáltalán nem jelentéktelenek, mivel nagymértékben meghatározták az értelmiség és a közvélemény-formáló tényezők álláspontját a kommunista rendszerrel szemben. A lengyel államot kizárólag a külső agresszió semmisítette meg. A szanációs elitet lehet ugyan hibáztatni, hogy nem készítette fel az országot egy esetleges támadásra, de kollaborációval vagy a nemzet megsemmisítésével aligha vádolható. Ezzel szemben a magyar elit maga vezette az országot a tragikus, Magyarország számára katasztrófával végződő háborúba. Az államformák „determinált vége”, ugyanúgy, mint a nem kevésbé fontos keletkezési körülményei, a rendszert szimbolizáló személyek karizmája, haláluk időpontja nagymértékben meghatározta a Piłsudski- és a Horthykor jelentősen eltérő megítélését és a későbbi korszakok történelmi – valamint részben politikai – tudatában elfoglalt helyét. Bár a kommunista hatalom mindkét országban igyekezett az elmúlt rendszer maradványait és annak emlékeit leküzdeni, a lengyel társadalom mégis sokkal pozitívabb érzésekkel viszonyult Piłsudskihoz, mint a magyar Horthyhoz. Ugyanez vonatkozik a két politikus által fémjelzett korszakra is.

A „népi Lengyelországban” Piłsudski a függetlenség szimbóluma maradt. Sírjának felkeresése a Wawel föld alatti katedrálisában a turistautak állandó programja volt. Az 1930-as években kiadott „művei” az antikváriumokban hatalmas összegekért keltek el, a kézművesek, akik Piłsudskit szimbolizáló giccseket készítettek, jó jövedelemre számíthattak.

1965-ben felmérést végeztek Lengyelországban az értelmiség történelmi tudatáról. Piłsudski ennek során a hagyományos nemzeti hősök: Tadeusz Kościuszko és az első lengyel uralkodó, I. Mieszko után (éppen ekkor ünnepelték

Lengyelországban az ezeréves államiságot) a harmadik helyre került. Amikor 1985-ben az ifjúság körében azt mérték fel, kit tartanak Lengyelország történetében a legfontosabb személynek, Piłsudski Kościuszko mögött a második helyet foglalta el. Helyét megtartotta 1989 után is. 1994 közepén egy közvélemény-kutatás során arra a kérdésre, hogy kire büszkék a lengyel történelemben, Kościuszko 43,2%-ot, Piłsudski 31,9%-ot kapott, míg II. János Pál pápa 26,6%-kal mögöttük maradt. A megkérdezetteknek csupán 1,2%-a mondott negatív véleményt Piłsudskiról.⁴⁴

1990 óta egyedül a gliwicei öntődében mintegy 150 Piłsudski-emlékművet készítettek. Piłsudski nevét utcák, iskolák, színházi társulatok és társadalmi szervezetek viselik. Jobboldali politikusok – Lech Wałęsa, Leszek Moczulski – időnként groteszk módon utánozták őt. Egykori kommunisták – köztük Aleksander Kwaśniewski – is hivatkoznak a marsall szavaira.⁴⁵ Ez Magyarországon elképzelhetetlen lenne. Horthy egyetlen emlékművét szülőhelyén, Kenderesen állították fel 1993-ban, amikor hamvait hazaszállították Portugáliából. Ez volt az év eseménye, mindenekelőtt negatív értelemben. Míg a korábbi nemzeti újratemetések – Rajk László, Nagy Imre, Mindszenty József – egyesítették a nemzetet, Horthyé megosztotta a közvéleményt, ellenérzéseket váltott ki a társadalomban, valamint ellentéteket a politikusok között. Magyarországon senkinek sem jutna eszébe iskolákat vagy tereket elnevezni Horthyról.

A magyar és a lengyel rendszer összehasonlítása megerősíti, hogy a középkelet-európai autoriter rendszereket – függetlenül a történelmi, társadalmi, gazdasági keretektől – végső soron azonos szabályszerűségek határozták meg, és így ezek egy sui generis „autoriter Internacionálét” alkottak. A történelmi emlékezetet viszont teljesen más tényezők szabályozzák.

Jegyzetek

- ¹ *Sforza, Carlo*: Europäische Diktaturen. Berlin, 1932, *Forst de Battaglia, Otto* (szerk.): Prozess der Diktatur. Zürich, 1930, *Combó, Francisco*: Les dictatures. Paris, 1930, *Bainville, Jacques*: Les dictateurs. Paris, 1935.
- ² *Nolte, Ernst*: Die faschistischen Bewegungen. München, 1966, *Sugar, Peter F.*: Native Fascism in the Successor States 1918–1945. Santa Monica, 1971, *Zarnowski, Janusz*: Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939. Wrocław, 1973, *Uő*: Dictatorships in East-Central Europe 1918–1939. Warszawa, 1983, *Ormos Mária-Incze Miklós*: Európai faszizmusok. Budapest, 1976, *Ormos Mária*: Náciizmus – fasizmus. Budapest, 1987, *Polonsky, Antony*: The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918. London, 1975, *Borejsza, Jerzy*: Rzym a wspólnota faszystowska. Warszawa, 1981, *Lee, Stephen J.*: European Dictatorships 1918–1945. London, 1992.
- ³ Még egy rövid irodalmi ismertetés is meghaladná a tanulmány jegyzetapparátusának kereteit, ezért csak azokra a szerzőkre hivatkoznék, akiknek műveit nagy haszonnal forgattam. Lengyel részről: A. Garlicki, A. Chojnowski, P. Stawecki, J. Zarnowski, T. Jędruszcak, W. Kulesza, J. M. Majchrowski. Magyar részről: Lackó Miklós, Ormos Mária, Ránki György, Romsics Ignác, Márkus László, Tilkowszky Loránt.
- ⁴ *Kovács Endre*: Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Budapest, 1971, *Koźmiński, Maciej*: Polska i Węry przed drugą wojną światową. Z dziejów dyplomacji i irredenty. Wrocław, 1970.
- ⁵ *Zarnowski, Janusz*: Rola historyczna inteligencji w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej. In: Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX–XX. wiek. Warszawa, 1995. 42.
- ⁶ *Bethlen István*: Beszédei és írásai. I. köt. Budapest, 1933. 159. Bethlen a liberalizmusból eredő demokratikus tendenciákat elutasította, mivel azok a tömegek nemzet feletti uralmát akarták megvalósítani. Ezért Bethlen az első világháború után elutasította a „tömegdemokráciát”, noha 1918 után elismerte egy korlátozott jogkiterjesztés szükségességét, például a választójog terén. *Romsics, Ignác*: Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie und Praxis der ungarischen Regierungsparteien in den Jahren 1920–1944. In: Drabek, A. M.–Plaschka, R. G.–Rumpler, H. (szerk.): Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit. Wien, 1990. 25–26. Érdemes itt megemlíteni Horthy

egyik nem tudatosan tett megjegyzését. Horthy naplójában ironikusan ír arról, hogy „a franciák egy »demokratikus«, vagyis valamennyi réteg és irányzat képviselőiből álló kormány alakítását követelték.”

Horthy, Miklós: Ein Leben für Ungarn. Bonn, 1953. 122.

⁷ *Józef Piłsudski*: Pisma. 8. köt. 330–331.

⁸ Idézi: *Chojnowski, A.*: Piłsudzczy u władzy. Dzieje Bezparyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Warszawa, 1986. 11.

⁹ Uo. 65.

¹⁰ *Chojnowski, A.–Wróbel, P.* (szerk.): Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej. Wrocław, 1992. 13. Az 1929. április 3-i minisztertanácsi ülésen Składkowski tábornok, belügyminiszter kijelentette: Piłsudski „utasította, hogy közölje a miniszter urakkal, miszerint hívják fel a nekik beosztott hivatalnokok figyelmét, hogy minden hatalom forrása az államban az államelnök, Piłsudski marsall és a miniszterelnök... Kapcsolatok létesítése a szemmel és a képviselőkkel teljesen felesleges.” Archiwum Akt Nowych. Prezydium Rady Ministrów, cz. Ia, Sign. 47. K. 377.

¹¹ *Chojnowski, A.*: Bezparyjni Blok Współpracy z Rządem. In: *Mówią Wieki*, 9. 1993. 2.

¹² *Ślawoj-Składkowski, F.*: Strzepy meldunków. Warszawa, 1988. 140.

¹³ *Świtalski, Kazimierz*: Dariusz 1919–1935. Warszawa, 1992. 704.

¹⁴ *Révész, László*: Verfassung und Verfassungswirklichkeit in Horthy-Ungarn. In: *Ungarn-Jahrbuch* 6. 1974–75. 48.

¹⁵ *Szinai Miklós–Szűcs László* (sajtó alá rend.): Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962. 139. Idézi: *Vásári, E.*: Ein Königsdrama im Schatten Hitlers. Die Versuche des Reichsverwesers Horthy zur Gründung einer Dynastie. Wien, 1968. 126.

¹⁶ *Romsics*: i. m. 25.

¹⁷ Uo. 36.

¹⁸ *Révész*: i. m. 52.

¹⁹ Sprawozdanie stenograficzne z 26 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dn. 4 IV 1936. Spalte 7.

²⁰ *Windisch-Graetz, Ludwig*: Ein Kaiser kämpft für die Freiheit. Wien, 1957. 34.

²¹ *Lehár, Antal*: Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1920. München, 1973. 128.

²² Uo. 142.

²³ *Nalecz, D.*: Józef Piłsudski. In: *Chonowski–Wróbel* (szerk.): Prezydenci. 20.

²⁴ Apponyi Albert, Horthy egyik vetélytársa a kormányzói tisztség elnyerésében a következőket mondta egy német újságírónak: „Számunkra a legfontosabb dolog most az, hogy a rend és nyugalom helyreálljon az országban. Hogy semmilyen megrázkódtatás ne legyen, azért Horthy admirális Nemzeti Hadserege kezeskedik. Az összes többi a jövő kérdése.” *Deutsches Volksblatt*, 1919. november 28.

²⁵ *Márkus László*: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. In: *Incze Miklós* (szerk.): A közép- és délkelet-európai államok a két világháború között. Budapest, 1986. 221.

²⁶ A Népsszava 1920. március 2-i számában Vanczák János üdvözölte Horthy kormányzóvá választását. Cikkét azzal fejezte be, hogy Horthy bölcsességére bízzák, elfogadjá-e vagy véglegesen elutasítja a feléje nyújtott kezét.

²⁷ *Świtalski*: i. m. 606.

²⁸ *Szöllösi-Janze, M.*: Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. München, 1989. 76–77.

²⁹ *Garlicki, A.*: Józef Piłsudski 1867–1935. Warszawa, 1990. 721–780.

³⁰ Ld. például: *Poradnik dla urządzających obchody i akademie ku czci Marszałka Józefa Piłsudskiego*. Łódź, 1934.

³¹ *Grzesiuk-Olszewska, I.*: Świątynia opatrności i dzielnica Piłsudskiego. Konkursy w latach 1929–1939. Warszawa, 1993.

³² *Harsányi Zolt*: Miklós Horthy. In: *Huszár Károly* (szerk.): Polska i Węgry. Stosunki polsko-węgierskie w historii, kulturze i gospodarstwie. Budapest, 1936. 85.

³³ *Stomma, S.*: Pościg za nadzieją. Paris, 1991. 51.

³⁴ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1938. április 13.

³⁵ *Romsics*: i. m. 30.

³⁶ Idézi: *Borejsza*: i. m. 35.

³⁷ *Chojnowski, A.*: Idee i imponderabilia. In: *Nowa Res Publica* 5. 1997. 13.

³⁸ Uo. 16.

³⁹ *Lehmann, Hans Georg*: Der Reichsverweser-Stellvertreter. Horthys gescheiterte Planung einer Dynastie. Mainz, 1975. 67–68.

⁴⁰ Uo. 11.

⁴¹ Polska Zbrojna, 1936. július 16.

⁴² *Majchrowski, J.*: Silni-zwarci-gotowi. Miśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego. Warszawa, 1985. 75.

⁴³ Henneth budapesti osztrák követ a következőket írta 1933 decemberében: „Ahogy hallom, a kormányzó és a miniszterelnök közti különbség többek között arra vezethető vissza, hogy a miniszterelnök számos, az utóbbi időben tartott beszédében túlzottan kiállt a vezéreiv mellett, és hogy a legközelebbi hívei előtt a nemzet első vezérének mondja magát. Egy tömeggyűlésen, ahová egyébként közhivatalnokokat és állami alkalmazottakat vezényeltek ki, nagy »V«-vel ellátott zászlókat és egyéb emblémákat tettek ki, így olyan benyomás támadhatott, hogy Gömbös az első vezér. A kormányzó azonban igényt tart az első helyre.” *Stier, Miklós*: Analogien und Divergenzen in den politischen Systemen Österreichs und Ungarns in der ersten eineinhalb Jahrzehnten der Zwischenkriegszeit. In: Drabek–Plaschka–Rumpler (szerk.): i. m. 58.

⁴⁴ *Polytika*, 1994. június 25.

⁴⁵ Ld. *Urbanek, M.*: Pilsudski bis. Warszawa, 1995.

A VILÁGJÁRÓ SZLOVÁK DRÓTOS: M. R. ŠTEFÁNIK ÉLETPÁLYÁJA

Az első világháborút követő rendezés egyik legvitatottabb lépése a csehszlovák állam létrehozása volt. Eduard Beneš, az I. Csehszlovák Köztársaság kormányának kül- és belügyminisztere, a békekonferencián tárgyaló csehszlovák küldöttség tagja a stabilitás szigetének nevezte országát, mely védőbástyaként áll a németek és a bolsevikok között. A különböző országrészekből összerakott új állam számára a svájci mintát tartotta követendőnek,¹ ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük etnikai adottságait. A csehek 6 és a szlovákok 2 milliós létszámával szemben 3,5 milliós szudétánémet, 625 ezres magyar, illetve több százezres rutén kisebbség, illetve nem elhanyagolható lélekszámú lengyel, horvát és monarchiabeli német szórványok álltak. Bár Csehszlovákia topográfiai szempontból igen jól védhető – határainak 7/9 része hegyvidék, 1/9-e folyó és csak 1/9 mesterséges –, etnikai tarkaságának köszönhetően mégis igen törekeny, hiszen politikai határainak csak 1/10-e esett egybe a nyelvi határokkal. A nemzetállamok korában alkották meg tehát Európa etnikailag legkevertebb országát, ahonnan 1938-ban az első köztársaság szétesésekor fő ideológusának, Beneš köztársasági elnöknek újra emigrációba kellett távoznia.

Ha figyelembe vesszük, hogy a cseh területeken csak a világháború utolsó két évében kezdték helyeselni a masaryki törekvéseket,² s hogy Szlovákiában is a federalista és emancipációs elképzelések voltak dominánsak, illetve hogy passzivitásuk ellenére a magyarországi rutének és a tészini lengyelek is az Egyesült Államokba kivándorolt honfitársaik propagandájának köszönhetően, illetve nagyhatalmi érdekek révén jutottak az I. Csehszlovák Köztársaságnak, nem kerülhető meg a kérdés: milyen erők és tényezők hatása vezetett a csehszlovák függetlenségi törekvések teljes megvalósulásához.

Úgy gondolom, határozottan kijelenthető, hogy a közép-európai népek sorsát meghatározó eseményekben a döntő szerepet a nagyhatalmak gyakran egymást keresztező tervei, valamint a kedvező politikai széljárást kihasználó emigráns csoportok játszották, melyek tagjai kivándorolt vagy hadifogoly honfitársaikat megszervezve, a többnyire tájékozatlan, főleg rosszul informált politikai tényezők befolyásolására is képesek voltak.

A cseh emigráció vezető alakjai a köztudatban Tomáš Garrigue Masaryk és Eduárd Beneš. Nevük indokoltan vált az I. Csehszlovák Köztársaság létrehozásának szimbólumává, bár a marxista történetírás megkísérelte érdemeik negligálását, s az új állam kialakulását az orosz forradalom kiterjesztésének láttatta.³ Mindez logikusan együtt járt azzal a törekvéssel, hogy a csehszlovák emigráció vezetőinek jelentőségét megkérdőjelezték, amit az a tény is jelentős mértékben motivált, hogy a mozgalom fellépett a bolsevizmus ellen. Masaryk és Beneš politikai szerepe és hatása azonban annyira meghatározó volt a két világháború közötti időszakban is, hogy a vádak és kritikák a szlovák származású Martin Rastisláv Štefánikra, a csehszlovák emigráns mozgalom harmadik emberére, a párizsi Központi Nemzeti Tanács alelnökére hullottak vissza, akit a II. Csehszlovák Köztársaság idején a marxisták szinte nyom nélkül likvidáltak is a történelemből. (Ez lényegében ellenpontja volt az I. Csehszlovák Köztársaság idején zajló idealizálásnak, amikor szinte minden városban szobrot állítottak

neki.) Štefánik ugyanis sok szempontból nem volt eléggé fajsúlyos alakja a cseh dominanciájú állami ideológiának, a csehszlovakizmusnak.⁴ Először is szlovák volt, konzervatív gondolkodású (a monarchiát tartotta Csehszlovákia számára megfelelő államformának), s mivel tragikusan korán, 1919 tavaszán halt meg, vagyis politikai karrierjét már nem tudta kiteljesíteni, életműve torzó maradt. Ráadásul jogilag nem emigráns hazafiként, hanem francia állampolgárként vett részt a csehszlovák mozgalomban – ami már természetesen az új csehszlovák kormány tagjaként is gondot okozott számára –, ezért a marxista érában pedig a publicisták és a történészek munkáiban spionként, a francia titkosszolgálat ügynökeként szerepelt.

Štefánik dehonesztációjának fő alakjává Ludovít Holotík, a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének vezetője, a *Československý časopis historický* (Csehszlovák Történelmi Folyóirat) alapítója és főszerkesztője vált, aki egy terjedelmes monográfiában „számolt le” a Štefánik-legendával.⁵ Elméletét, hogy a Csehszlovák Nemzeti Tanács az antant ügynökeinek társasága, melyben Štefánik a szlovák elem, több fórumon és orgánumban fejtette ki, s ez a csehszlovák historiográfiát döntően meghatározta.⁶

1968-ban a csehszlovák történetírásban is éles fordulat következett be, amelynek részeként megszületett a szocializmus alatti egyetlen pozitív biográfia Ján Juriček tollából. Juriček Štefánikot az egyik legnagyobb szlováknak tartja, és kiemeli, hogy ő az első, aki szlovákként csodálatra méltó diplomáciai működésével közvetve és közvetlenül hatott az európai politikára.⁷

Az 1968-as közjáték után Štefánik történelmi szerepével kapcsolatban halálának és az I. Csehszlovák Köztársaság megalakulásának 70. évfordulója alkalmából lángolt fel újra az érdeklődés. A *Literární týždenník* című hetilap 1989-es évfolyamának két számában is helyet adott a Csehszlovák Nemzeti Tanács alelnökének életpályáját újragondoló írásoknak: Dušan Kováč dolgozatának és az évforduló alkalmából rendezett történészvita szerkesztett változatának.⁸ Dušan Kováč szinte programszerűen mondja ki Štefánik rehabilitációjának követelményét, mikor hangsúlyozza, hogy „Štefánikot vissza kell helyeznünk a szlovák történelembe”, hozzátéve, hogy általában a csehszlovák történelem is hamis Štefánik nélkül. Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy Dušan Kováč fogalmazásmódja nem szimbolikusan felszólító jellegű, nem csupán az újraértékelés fontosságát akarja hangsúlyozni. Štefánikot ugyanis valóban kihagyták a történelemből, mint erről a *Dejiny Slovenska* (Szlovákia története) IV. kötet is tanúskodik, ahol neve csak egyszer fordul elő, akkor is Masaryk–Beneš–Štefánik formában.⁹ A szemléletbeli problémát éppen az említett IV. kötet egyik szerzője terjeszti ki az 1848-tól 1918-ig terjedő időszakra, hiányolva, hogy a kor jelentős alakjainak nincs tudományosan feldolgozott életrajza, mivel a monográfiák, illetve monografikus tanulmányok alanyait döntően tudományon kívüli kritériumok alapján szelektálták.¹⁰

A már hagyományosan sztereotip magyar–szlovák viszony mellett valószínűleg a cseh és szlovák politikai gondolkodásban és historiográfiában mutatkozó következetlenség is oka, hogy a magyar szakirodalom még érintőlegesen sem vonta látókörébe Štefánikot, noha egyrészt kétségtelen, hogy az első világháború alatti tevékenysége jelentős hatást gyakorolt Magyarországra sorsára, másrészt utóélete és hatása, s főleg értékelésének vargabetüi olyan általános szlovák problémára mutatnak rá, melynek nem ismerése egyik legfőbb gátja volt az újra és újra felbukkanó szlovák kérdés megválaszolásának. A Štefánik-jelenség ugyanis akkor közelíthető meg a leghitelesebben,

ha a szlovák nemzeti identitástudat alapkérdéseinek szindrómájaként fogjuk fel. E probléma felismerésének jelentőségét a következőkben látom: a szlovákság századunk első évtizedeiben még nem tekinthető egységes, rögzült és önálló kultúrájú nemzetnek. Ha valami sajátos volt benne, azok éppen az erősen multikulturális jellegű elemek, s ezeken belül a legfőbb összetartó erő, a vallásos regionalizmus, amit természetesen korlátoztak a felekezetek közötti ellentétek. A szlovák értelmiség és nép kapcsolatában a személyes jelleg dominált, vagyis még alig kezdődött meg a kis nemzetek mozgalmaira jellemző harmadik szakasz beindítása, a tömegek átpolitizálása a nacionalista eszmékkel.¹¹

Politikai téren a szlovák értelmiségi elit kevés kivételtől eltekintve passzív maradt. Mivel pedig „a szlovák kultúra nemcsak más kultúrákhoz kötődött, hanem belsőleg is több kultúra amalganizációja révén alakult,”¹² alapvetően védelmi jellegűvé vált a szlovákság identitástudata, mely a 19. század második felében és a 20. század elején a kulturális monotópia kategóriájában volt kénytelen gondolkodni. Ezért többnyire rejtve maradt a multikulturális tényező, aminek retrospektív, s így idealizált nemzetkép lett a következménye. A valóságban azonban a nemzeti mozgalom konzervatív képviselői, a turócszentmártoniak, illetve ellenlábasaik, az „új iskola” néven ismert irányzat tagjai a dualizmus alatt politikai és földrajzi identitás hiányában csak a túlélésért küzdöttek. Ezek után nem meglepő, hogy a felszabadítás programja kintről érkezett. Azonban nem keletről, ahonnan a Svetozár Hurban Vajanský fémjelezte Szlovák Nemzeti Párt vezetői várták, hanem Prágából. A cseh hivatalos politika a stúri elkülönülés után sértődötten fordult el a szlovákoktól. Az 1880-as években azonban Bécsből a prágai egyetemre érkezett az angol–amerikai orientáltságú Tomáš Garrigue Masaryk.¹³

Masaryk eszmerendszerével kapcsolatban azt kell kiemelni, hogy elhatárolta magát a kor romantikus nacionalizmusától, és jól megtervezett politikai lépéseivel gyakorlati nemzetpolitikai célokat igyekezett megvalósítani. Arra a következtetésre jutott, hogy a cseh nemzet fennmaradása szempontjából a német kérdés a központi probléma. A cseh történelmi territórium körül ugyanis Břeclavtól egészen Těšinig mindenhol németek és osztrákok éltek. Egyetlen nem német szomszédja a magyarországi szlovákság volt. A szlovákok emellett kulturális kontinuitásban voltak a csehekkel, s a közelmúltig közös irodalmi nyelvet használtak. Masaryk ezért igyekezett a cseh politikát ismét a szlovákok felé fordítani. Turócsbesztercén, egy Turócszentmárton, a szlovák nemzeti központ melletti kis faluban talált magának nyaralóhelyet, ahova évről évre ellátogatott családjával. Kapcsolatba került a szlovák társadalom meghatározó személyiségeivel, és intenzíven tanulmányozta a szlovák viszonyokat. Újságjában, a Časban is rendszeresen teret adott a magyarországi politikai szituáció elemzésének, szlovák könyvek recenziójának, emellett különösen egyetemi előadásai hatottak a Csehországban tanuló szlovák diákokra, akik Prágában alapították meg kulturális egyesületüket, a Detvant. Nagymértékben éppen Masaryk hatására hozták létre azt az intellektuális, liberális, egyházilag nem megosztott csoportot, melyet a Hlas nevű folyóirat után hlaszistának neveztek el.

A hlaszisták arra a politikai meggyőződésre jutottak, hogy a szlovák nemzeti lét záloga a csehekkel való együttműködésben rejlik. Szembeszálltak a szlovák konzervatívokkal és azok politikai szervezetével, a politikai passzivitást hirdető Szlovák Nemzeti Párttal, és a cári pánszlávizmussal szemben Masaryk Nyugat-orientált álláspontját fogadták el. E politikai irányzat találkozóinak fórumai az évenkénti lukačovi ünnepsé-

gek lettek, melyek szervezője a Československá jednota (Csehszlovák Egység) egyesület volt. Az együttműködésnek ez az eszméje majd az 1914–18-as években vált politikai akciók irányelvévé, melyek során fokozatosan, de nem megnyugtató módon kristályosodtak ki a politikai célok és fogalmak.

Az elmondottak után talán úgy tűnhet, mintha a csehszlovakizmus markáns programként élt volna a Morva mindkét oldalán. Pedig ez általánosan nem mondható el a konzervatív szlovák társadalomról,¹⁴ mely ha gondolkodott is az együttműködésről, azt a kollári össz-szláv kölcsönösség keretében képzelte el. Masaryk és programja azonban cseh környezetben sem volt népszerű, amit az is jelzett, hogy Masaryk Realista Pártja egyetlen mandátumot sem szerzett a bécsi birodalmi gyűlésben. A cseh értelmiségi és gazdasági elit törekvései a teljes jogi emancipáció alkotmányos keretein belül maradtak, ami pedig a szlovákok iránti érdeklődésüket illeti, néhány kivételtől eltekintve nem léptek túl a formalitásokon, s ez a hiányosság a I. Csehszlovák Köztársaság létrejöttét közvetlenül megelőző időkből is jellemző maradt.

A Prúdy című folyóirat egy 1919-es ankétján a szlovák Anton Štefánik, a csehszlovakizmus egyik legeltökéltebb képviselője a következőképp fogalmazott: „Véleményem szerint a cseh politikai pártoknak szisztematikusabban kéne dolgozniuk, és vezetőiknek személyesen meg kellene ismerni Szlovákiát, és nyilatkozataikat az osztrák parlamentben és a delegációkban érdekünkben kellene előadniuk... Amennyire tudom, Masaryk doktoron, Hrebenán és néhány agrárpolitikuson kívül senki nem volt Szlovákiában, sem dr. Kramář, sem dr. Hajn, sem dr. Fiedler, sem dr. Körner, sem dr. Fořt, sem más kiemelkedő politikus, akik személyes kapcsolataikkal sok jót tehetnének. Szlovákia még mindig terra incognita a cseh politikusok, egyetemi professzorok, írók, röviden a cseh nemzet élcsapata számára.”¹⁵

Talán nem túlzás mindezek után az a feltételezés, hogy a csehszlovák egyesítés emigráns terve nem támaszkodott széles otthoni alapokra, s hogy megvalósulásában nagyobb szerep jutott a diplomáciai manővereknek, mint a társadalmi kezdeményezéseknek.¹⁶

Tudományos karrier

Milan Rastislav Štefánik 1880. június 7-én született Alsó-Kosarason, Pavol Štefánik evangélikus pap hatodik gyermekeként. Pavol Štefánik, akinek ősei a 17. században települtek át Csehországból,¹⁷ a turócszentmártoni konzervatív vonal képviselője volt. Az ifjú Štefánik iskoláit a kor adottságainak köszönhetően több helyszínen végezte el: a helyi népiskolában, a pozsonyi evangélikus líceumban (1889–92), Sopronban (1893–94), majd Szarvason érettségizett 1898-ban. Cseh nyelvű, evangélikus családi környezete hatására nem tudta tökéletesen a szlovák irodalmi nyelvet. Anyanyelvű írásaiban szülőföldje nyelvjárása tükröződik, melyben cseh és szlovák elemek keverednek.¹⁸

Štefánik 18 évesen iratkozott be a prágai építészmérnöki technikumba, ahol négy szemesztert hallgatott, majd 1900 és 1904 között a prágai egyetem filozófia fakultását végezte el. Rögtön Prágába érkezése után bekapcsolódott az 1882-től működő Detvan tevékenységébe, s az akadémikus egyesület egyik legaktívabb tagjává vált. Szlovákokról szóló előadásokat szervezett, 1900-ban az egyesület titkára, majd egy év múlva pedig elnöke lett. Miközben igyekezett a szervezet életébe a szlovák diákságot bevonni, a többi tag értetlenségével találkozott, ezért elhagyta a Detvant. Zürichi tanulmányútja és itáliai utazásai után azonban újra az egyesület soraiba lépett, s másod-

szor is elnökké választották. 1903-ban az a megtiszteltetés érte, hogy a Nemzetközi Diákszervezet palermói tanácskozásán ő képviselte a Detvant.¹⁹ (A Detvan eredetileg turócszentmártoni orientáltságú diákegyesület volt, tagjai Svetozár Hurban Vajanskýt, valamint folyóiratát, a Národné novinyt és szlavofileket olvastak.)

A hlaszista mozgalom létrejötte azonban megosztotta a prágai szlovák egyetemistákat: két csoport alakult ki, a liberálisok és a konzervatív turócszentmártoniak hívei (a klerikális népek Prágában nem voltak képviselve). Štefánik akkor érkezett Prágába, mikor a hlaszisták és a mártoniak vezetői között a Hlas és a Národné noviny lapjain az első harcok zajlottak. A hlaszisták kritikája a mártoni szárny és elsősorban vezetője tétlenségére irányult. E vitában Štefánik a liberálisok oldalán vett részt, s a mozgalom vezéralakját, Vavro Šrobárt – akinek közvetítésével egyébként Masarykhoz is eljutott – példaképének tekintette.²⁰ Politikai, filozófiai kérdésekkel Štefánik ugyan csak alkalmasszerűen foglalkozott, mégis az élcsapathoz tartozott, amit főleg szervező-készségének és aktivitásának köszönhetett.²¹ A. Kalvoddal, az akadémikus festővel kezdték el kiadni a Hlas művészeti mellékletét, az Umelecký hlas, mely azonban csak három hónapig prosperált. Lapindításra egyébként már voltak korábbi kísérletei is, a Mladý sokol azonban munkatársak és anyagiak hiányában hamar megszűnt, miként a szintén általa szerkesztett Knižnica Hlasu (a Hlas szépirodalmi mellélete) is.²²

1902 októberétől 1907 végéig Herben főszerkesztő ösztönzésére szlovák vonatkozású cikkeket írt a Časba, melyekben a szlovák nemzeti passzivitást kritizálta, s nagy teret szentelt a magyarizáló politika leleplezésének. Általában a cseh és szlovák közéletet igyekezett közelíteni egymáshoz, s eljutott a „kettős csehszlovák nemzet” (dvojčedíný národ československý) koncepciójához.²³

Aktív közéleti tevékenysége mellett Štefánik igen intenzíven folytatta tanulmányait is. A téli szemeszterekben általában műveltségi tárgyakat hallgatott, a nyáriakban pedig szakterületére, az asztronómiára koncentrált. Széles körű érdeklődését jelzi, hogy az első téli szemeszterben 37, a másodikban 43 előadást vett fel, köztük Masaryk praktikus filozófiáját, valamint a Titanizmus a 19. század költészetében című előadást, melyeknek lejegyzésére megbízást kapott. Diplomamunkája – a Cassiopeia csillagkép új csillagáról 1572-ből – nem nyerte el bírálójá, Gruss csillagászprofesszor maradéktalan tetszését. Véleményéhez később csatlakozott Čeněk Sroukal, a prágai egyetem legfőbb autoritásainak egyike, aki a disszertáció hiányosságának tartotta, hogy semmi újat nem tartalmaz, bár stílusa, külalakja átlagon felüli. Az első, ún. kis szigorlaton Štefánik minkét bírálójától kitűnő érdemjegyet kapott. Három hónap múlva azonban a főszigorlaton újra Gruss-szal és Sroukallal találkozott, akik csak elégségesre értékelték teljesítményét, ami nem szokatlan, de meghiúsította Štefánik reményét a prágai tudományos karrierre. Így filozófiai doktorrá avatása 1904. október 12-én egyben az alma matertől való búcsút is jelentette számára.²⁴

Az ifjú filozófiai doktor még a prágai technikumban ismerte meg Zenger professzort, akitől 1904 novemberében ajánlólevelet kapott Pierre Jules Cesar Janssenhez, a meudoni csillagvizsgáló vezetőjéhez. Štefánik Párizsba érkezve nehéz helyzetbe került, mivel Janssen professzor éppen Itáliában tartózkodott. Szorult anyagi helyzetéből párizsi cseh és szlovák menekültek segítettek ki. Idővel Štefániknak sikerült elnyernie Janssen bizalmát, aki második apja lett, s támogatása révén a fiatal szlovák asztronómus 1905. június 7-én a Francia Csillagászati Társaság tagja lett, majd az évek folyamán nyolc napkutatással foglalkozó tanulmányát jelentette meg szakfolyóiratában a Francia Akadémia.²⁵ Tudományos megfigyeléseit 1905-ben a Mont Blanc-i

obszervatóriumban kezdte meg, ahol a rossz időjárás miatt ugyan eredménytelen munkát végzett, de a 18 fenn töltött nap világrekord volt ilyen tengerszint feletti magasságban.²⁶

Štefánik tudományos karrierje számos megbízatása ellenére (Spanyolország, majd két újabb kiszálás a Mont Blanc-ra) korán törést szenvedett, mivel a meudoni obszervatóriumban két csoport állt egymással szemben: az egyiket Deslanders – aki Štefánikot kalandornak tartotta –, a másikat az idős igazgató, Janssen vezette. Deslanders kritizálta Janssen munkáját, és a tudományos haladás érdekében alapvető újításokat követelt. A vita 1906-ban csúcsosodott ki, amikor Deslanders hatalomátvétele után Janssen tiszteletbeli igazgató lett, Štefánik pedig kénytelen volt elhagyni Meudont.

Kapcsolatai révén azonban Štefániknak sikerült további megbízatásokat szereznie a Bureau de Longitudes, később pedig a Bureau Central Météorologique részéről Turkesztánba, Közép-Ázsiába, Algériába, Tahitire, Új-Zélandra, Brazíliába és Ecuadorba. Közben, 1908. szeptemberi bezárásáig a Mont Blanc-i obszervatórium társigazgatója volt, s az 1910-es évek elején prágai habilitáció és egyetemi állás megszerzésére is pályázott, de az ottani feltételek nem elégtették ki.

Utazásai közül különösen kettő érdemel figyelmet. 1911. március 10-én a két említett intézet a Halley-üstökös megfigyelésével bízta meg Tahitin, ahol Štefánik egy csillagvizsgáló létrehozásának tervével is foglalkozott. Emellett itt mutatott először érdeklődést gazdasági vállalkozás iránt. Kókuszpálma-ültetvény létrehozásán fáradozott, s egyidejűleg kókuszdió-feldolgozó üzem tervéhez igyekezett francia vállalkozókat megnyerni. Legfőbb célja azonban egy kereskedelmi társaság szervezése volt, mely különböző fűszereket és gyümölcsöket forgalmazna. Párizsba való visszatérése után megvalósította ezt a tervét is, és egyik fő részvényese lett az új párizsi export-import társaságnak.

A siker növelte vállalkozó kedvét, és 1911 júliusában felvidéki lehetőségek iránt kezdett érdeklődni. Ez évben kétszer is szülőföldjére utazott, hogy megfelelő körülményeket teremtsen a francia befektetések számára. Štefánik emellett több alkalommal sürgette sógorát, Izák Imrét, a Budapesti Központi Bank igazgatóját, hogy küldjön részletes információkat a felvidéki pénzügyi és hitelviszonyokról.²⁷

Štefánik másik jelentős útja során Ecuadorba látogatott, ahol sikerült Franciaország számára koncessziót szereznie egy meteorológiai és egy drót nélküli távíróállomás kiépítésére, ami már jelzi, hogy Štefánik megbízatásai túlnőttek egy egyszerű tudományos expedíció keretein. Ludovít Holotík feltételezése szerint egyébként már 1909. áprilisi algíri, majd tuniszi küldetése is egy távíróhálózat kiépítését szolgálta, miközben hivatalosan a katonaság számára végzett meteorológiai vizsgálatokat.²⁸ Kiemelkedő szolgálataiért 1912. július 27-én megkapta a francia állampolgárságot.

Úgy gondolom, hogy Štefánikkal kapcsolatban legalább jelezni illik a határvonalat, mely a világháború kitörése előtti és utáni tevékenysége között húzódik. Az a tény, hogy az I. Csehszlovák Köztársaság megalakulásakor Štefánik honosított francia volt, s a francia kormány szolgálatában állt, komoly legitimitációs problémákat okozott neki. A világháború első éveiben azonban, amikor a cseh és szlovák kérdések megoldásának alternatívái közül a masaryki és a legkevésbé sem látszott dominánsnak, meghatározó előnyöket biztosított a mozgalomnak. Ebből a szempontból lényegtelennek tekinthetők a megvalósítás eszközei, hiszen a franciákkal való együttműködés kölcsönös igényeken és érdekeken alapult, ami kizárja azt a szembeállítást, hogy Štefánik a

francia nagyhatalmi célokat képviselte a Csehszlovák Nemzeti Tanácsban, avagy a csehszlovák emigráns mozgalom érdekében használta fel státusát és szerteágazó kapcsolatait. Különbösen sem valószínű, hogy bármi igazolná a folyamatosság megszakadását Štefánik, a prágai diák és a francia állampolgárként megbízatásokat vállaló, majd a francia hadsereg tisztjeként diplomáciai szolgálatokat is teljesítő Štefánik személyisége között. Levelezésének politikai és nemzeti tartalmú részét édesanyja ugyan elégette,²⁹ de a személyes jellegű írásokból is vitathatatlannak látszik, hogy szoros kapcsolat fűzte szülőföldjéhez, s a politikai eseményeket is figyelmesen követte.³⁰ Az egész problémakör legérdekesebb vetülete viszont éppen az, hogy a nemzetközi politikai konstellációk által felkínált lehetőségeket az adott időszakban, korlátozott eszközökkel, miként lehetett felhasználni, ráadásul olyan háttérrel, hogy hazai környezetben a társadalmi kezdeményezés kimerült a szláv katonák gyanúsán tömeges dezertálásában. Ebben az összefüggésben fontosnak számít Ľubomír Lipták tanulmánya, melyben értetlenségét fejezi ki a cseh és szlovák történettudomány egyik nagy, valószínűleg nem véletlenül bekövetkezett mulasztása miatt. Számos, eddig még meg sem említett forrás tanúskodik arról, hogy Štefánik aktív tagja volt a szabadkőműves szervezetnek. Ez a megállapítás egyébként több szláv emigráns politikus esetében is érvényes.³¹

Diplomáciai és hadseregszervezési tevékenység az új állam érdekében

Közvetlenül a világháború kitörése előtt, 1914 májusában a Szlovák Nemzeti Párt kezdeményezéséből létrejött egy tanácskozás, melynek feladata a Szlovák Nemzeti Tanács megalapításának előkészítése volt. A tervek szerint az új nemzetpolitikai intézmény egyrészt a szlovák társadalom nemzeti elvek alapján történő megszervezésére irányult volna, másrészt a szlovákságot képviselte volna más nemzetekkel szemben. A terv a világháború kitörése után nem valósult meg, illetve már nem is valósulhatott meg. Több szlovák politikust már a háború első napjaiban őrizetbe vettek, mások pedig hamar a fronton találták magukat. Kémkedés vádjával például a pozsonyi katonai börtönbe került Milan Hodža, és hasonló sorsra jutott Janko Jesenský, Juraj Fábry, Ján Dobravodský és mások is. A Szlovák Nemzeti Párt 1914. augusztus 5-én újra meghirdette a politikai passzivitás programját, amit csaknem a háború végéig követett.³² A szlovák remények és illúziók egyébként jórészt a meggyilkolt trónörökös, Ferenc Ferdinánd személyéhez kötődtek.³³ A politikai bénultság, majd deklarált passzivitás alól az egyetlen kivétel Ferdiš Juriga parlamenti képviselő, a Szlovák Néppárt küldötte volt, aki a harcokban való szlovák részvételt igyekezett kamatoztatni. Az említett kedvezőtlen feltételek miatt csak néhány fős csoportok pótolták a politikai szervezeteket. A szlovákság sorsát meghatározó politika súlypontja így külföldre helyeződött át.³⁴

A világháború kitörése a cseh és szlovák emigráns mozgalom életében is fordulópontnak bizonyult, csak az otthonihoz képest ellenkező előjellel: politikai aktivitásuk és hatékonyságuk megnőtt, s nem kevésbé fontos, hogy legitimitásuk is, amiben jelentős érdemei voltak a politikai színtérre kilépő Štefániknak is. Honosított állampolgárként még 1912-ben meg kellett jelennie a sorozóbizottság előtt, ahol katonai szolgálatra alkalmas minősítést kapott. Az 1914. augusztus 2-i általános mozgósítás a 102-es chartres-i gyalogoszadhoz vezényelte.³⁵ A háború kitörése azonban Marokkóban találta, ahol hivatalosan a francia kormány tudományos megbízatását teljesítette. 1914. augusztus 6-án az első katonai transzporttal tért vissza Párizsba. Tényleges ka-

tonai szolgálatát csak 1915. január 26-án kezdte meg. Az ezred vezetése a hadügyminisztérium parancsa alapján az 1. dijoni repülőegységhez osztotta be, ahonnan Štefánikot rögtön a chartres-i repülőiskolába küldték. Hathi szolgálat után tizedes lett, 1915 márciusában pedig már a hadügyminisztériumban volt a felterjesztés alhadnaggyá való kinevezéséről. A gyors katonai karrier jele, hogy gyakran elhagyta egységét, és párizsi szolgálati útjain szorgalmasan látogatta a hadügyminisztériumot.

Első katonai megbízatását Szerbiában teljesítette, ahova az 1915. augusztus 31-i szolgálati parancs küldte. Szeptember 27-én hajóval indult el Marseille-ből, és Szalonikin keresztül érkezett Szerbiába. Kétségtelennek látszik, hogy különleges küldetést teljesített, azonban a dokumentumok csak sejteni engedik, miről volt szó.³⁶ Útja vélhetőleg a szerb és olasz hadsereg közti vitával függött össze, melynek megoldása létkérdés volt a franciák számára. A vita gyökere a következő: 1915. április 26-án Anglia, Franciaország és Oroszország olyan szerződést írt alá Olaszországgal, mely a hadba lépésért cserébe jelentős délszláv területeket ígért az olasz kormányoknak. A titkos szerződés szövege néhány hét múlva a szerb kormány kezébe jutott, amely természetesen bizalmatlanná vált az antanttal szemben. Mindez fokozódott azután, hogy Bulgáriát is területi igényei kielégítésével kezezték. Amikor az 1915-ös év téli hónapjaiban a szerb front megmerevedett, a franciák erőteljes lépésekkel igyekeztek megújítani a szerb aktivitást, mivel csak óriási áldozatok árán tudták tartani a német nyomást. A stratégiai elképzelések szerint a szerb és az olasz hadtesteknek összehangoltan kellett volna támadást vezetniük, s ráadásul az olasz egységek az egyik nekik ígért területre vonulnának fel. A franciák számára sürgős volt a támadás, ezért élénken érdeklődtek a szerb–olasz viszony iránt. A cél lényegében az volt, hogy az olasz kormány mérsékelje területi igényeit.

A szerb–olasz együttműködést azonban nem sikerült biztosítani. Szerbia, helyzetét rosszul felmérve, Albánia ellen indított támadást, s így 1915 őszén az egyesített német–osztrák–magyar erők áldozatává vált. A francia katonai misszió Szerbia katasztrófális veresége, s a szerb hadsereg fejvesztett visszavonulása után Štefánikot Rómába menekítette. Szerbiai küldetéséről szóló hivatalos jelentését ugyan 1915. december 7-én Chantilly-ban adta le, de közelebbi információkkal csak arról a jelentésről rendelkezünk, melyet november 26-án François ezredesnek tett Rómában. Ebben a szerbiai katonai helyzetet és a szerb vereség okait elemzi, és ismerteti a szerb katonaság és a francia misszió visszavonulását. François ezredes a jelentést rejtjeles táviratként azonnal elküldte feletteseinek, a következő megjegyzéssel: „Štefánik hadnagy szláv születésű, Szerbia és a szerb nyelv kitűnő ismerője. Beutazta ezt az országot – nyugodt, megfontolt, a helyzetet nyilvánvalóan jól ismeri.”³⁷

Kétségtelen, hogy Ludovít Holotík, mint általában, Štefánik szerbiai útját illetően is igyekszik kidomborítani azokat a jegeket, melyek a hírszerző szolgálattal való együttműködést igazolják. Az egyoldalú beállítással szemben valószínűbbnek látszik, hogy Štefánik katonai vezényletében gyakorlatibb szempontok is szerepet játszottak. Tudományos tapasztalatait felhasználva a francia légierőben bevezette az állandó meteorológiai szolgálatot, s Szerbiában végzett kísérleti repülései is ehhez a tevékenységéhez kapcsolódtak.³⁸ Mindez persze nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a repülőutak során szerzett tapasztalatairól rendszeres jelentést kért tőle a francia főhadiszállás.³⁹

Štefánik 1915 decemberében érkezett újra Párizsba, ahol közreműködésével megalakult a cseh és szlovák emigráns mozgalom központja. December 13-án találko-

zott először Eduárd Benešsel, aki szorosan együttműködött a még Londonban tartózkodó Masarykkal. A mozgalom egységesítési törekvése még Štefánik csatlakozása előtt megkezdődött. Hazafias szervezetek főleg az USA-ban, ahol a csehek mellett a szlovákok létszáma is jelentős volt, valamint a hadifoglyok számának növekedése folytán egyre jelentősebb cseh és szlovák központtá váló Oroszországban alakultak.

A nyugati orientációt képviselő Masaryk természetesen az amerikai cseh és szlovák kivándorlók támogatását igyekezett megszerezni. A főként az USA keleti részének ipari központjaiban élő, hivatalosan szlováknak regisztrált kitelepültek viszonylag jó kapcsolatban maradtak az otthoniakkal. Jól szervezett egyesületekkel rendelkeztek, s az első világháború előtt összesen mintegy negyven folyóiratuk jelent meg, melyek példányszáma elérte a 120–150 ezret.⁴⁰ A szervezetek azonban vallási és politikai szempontból különböző irányultságúak voltak. Egységesítő platformmá a programját még a háború előtt formálni kezdő Szlovák Liga vált. Közvetlenül a háborút megelőzően, Károlyi Mihály útja idején, kihasználva az alkalmat, az amerikai szlovákok Chicagóban, Clevelandben, Pittsburghben és New Yorkban tömeggyűléseket tartottak, melyeken elítélték a magyarországi nemzetiségi elnyomást, és segítséget ígértek otthoni testvéreiknek, Károlyi gróft pedig nyílt levélben szólították fel Magyarország föderalizációjára. 1914. október 9-én egy újabb memorandum a háborúra való tekintettel már kompromisszumos formában készült el, fenntartva a status quót sem autonómiát, sem föderációt nem kértek: megmaradtak a szokásos emancipációs követeléseknél.

A legtöbb amerikai szlovákot tömörítő katolikus szlovák szervezet, az 1890-ben alakult I. Szlovák Katolikus Egylet vezetője, M. Jankola azonban már ekkor kimondta a magyaroktól való elszakadás jelszavát.⁴¹ A csehekhez való csatlakozás mellett szóló érvei kifejezetten praktikusak voltak. Szerinte az oroszok és a lengyelek nyomasztó számbeli túlsúlyuk révén elnyelnék a szlovákokat, míg a csehek csak kétszeres fölényben vannak a szlovákokkal szemben, s ráadásul új nyelvet sem kellene megtanulni. A kapcsolódás módját illetően pedig az Osztrák–Magyar Monarchiát tartotta mintának.⁴² Ugyanakkor a másik oldalról jelentkezett a félelem is a csehek asszimiláló törekvéseivel szemben, feltételezve, hogy a magyar állameszme variánsa lehet.⁴³ Legkevésbé abban mutatkozott véleménykülönbség, hogy az otthoniak érdekeinek képviselőit át kell venni a kezdeményezést.⁴⁴

Természetesen ahhoz, hogy Masaryk képviselhesse a szlovák érdekeket is, felhatalmazásra volt szüksége. Sikertült elérnie, hogy a csehek kezdeményezésével, a Szlovák Liga és a Cseh Nemzeti Egyesület első konferenciáján, 1915. október 22–23-án létrejöjjön a clevelandi szerződés, amely a szlovákokat is bekapcsolta a mozgalomba.

Következő lépésként Masaryk, 1915. november 14-én, a Cseh Emigráns Bizottság megalakulásának bejelentésével, hivatalosan is kilépett a nemzetközi politika színpadára. Közvetlen protektorként Franciaország látszott a legmegfelelőbbnek mint Oroszország mellett a másik nagy szárazföldi antant nagyhatalom. Masaryk 1916. február elején került kapcsolatba első alkalommal a francia kormány képviselőivel. A találkozó Štefánik kapcsolatainak köszönhetően jött létre. A francia miniszterelnök, Aristid Briand 1916. február 3-án, Štefánik jelenlétében fogadta Masarykot, aki tájékoztatást adott terveiről. A háború utáni közép-európai rendezés kérdésében azonban Briand Ausztria–Magyarország fenntartását szükségesnek tartotta, akárcsak másnap Deschanel, a francia országgyűlés elnöke.⁴⁵ Masarykék a tartózkodás ellenére is kitar-

tottak a francia orientáció mellett, s 1916 februárjának végén, Párizs székhellyel, a Cseh Emigrációs Bizottság alapjain megalapították a Cseh Nemzeti Tanácsot, melyet azonban a Szlovák Liga tiltakozása miatt csehszlováknak kereszteltek át.⁴⁶ A tanács elnöke Masaryk, alelnökei Dürich és Štefánik, főtitkára pedig Beneš lett.

Ekkor már az amerikai szlovákok is elérkezettnek látták az időt érdekeik közvetlenebb képviselőjére. 1916. február 22-én Chicagóban tartották a Szlovák Liga IX. kongresszusát, ahol az a döntés született, hogy két képviselőt küldjenek Európába. Feladatuk az volt, hogy a cseh és szlovák emigráns szervezetekkel együttműködve kapcsolódjanak be a csehszlovák állam létrehozásáért folyó munkába. Hosszas egyeztetések után, 1916. április 12-én Pittsburghben választották meg dr. Štefan Osuskýt és Gustáv Košíkot, akik júniusban először Londonba, majd Párizsba utaztak.⁴⁷

A francia kormány és hadvezetés számára azonban a Csehszlovák Nemzeti Tanács (továbbiakban CSNT) megalakulása 1916 tavaszán még nem látszott olyan nagy jelentőségű eseménynek, hogy Štefánikot teljes mértékben a támogatására rendelték volna. Ellenkezőleg, 1916 májusában Olaszországban azt a feladatot kapta, hogy népszerűsítse a délszláv ügyet, s segítse elő a két fél megegyezését. Ugyanakkor Štefánik Itáliában első alkalommal lépett fel a CSNT képviselőjeként. A Monarchia hadseregének lövészárkai felett röplapokat szórt szét, melyeken a csehek és szlovákokat megadásra biztatta, emlékeztetve őket arra, hogy szent kötelességük minden lehetőség kihasználása azok gyengítésére, akiket szolgálnak.⁴⁸

Štefánik tevékenysége ezután szinte teljesen annak a célnak rendelődött alá, hogy önálló csehszlovák hadsereg jöjjön létre.⁴⁹ A cseh és szlovák emigráns mozgalom párizsi csoportja előtt tehát két nagy feladat állt. Elengedhetetlen követelményként jelentkezett Masaryk számára, hogy az oroszországi mozgalmat egyesítse a nyugatival, és véglegesen alárendelje a párizsi központnak, hiszen enélkül a CSNT nehezen tárgyalhatna minden külföldön élő cseh és szlovák nevében. Ezenkívül Oroszországban kínálkozott a legjobb lehetőség az emigráns hadsereg megalakítására, ami szintén halaszthatatlan lépés volt a legitimáció szempontjából. Oroszországban mintegy 200–250 000 volt a cseh és szlovák hadifoglyok száma (ebből csak 30 000 volt szlovák), ami jórészt annak is köszönhető, hogy a Monarchiában az ezredeket territoriális elv szerint sorozták, s így a keleti fronton szláv testvéreik ellen harcba küldött csehek és szlovákok körében az átállás tömeges méreteket öltött. Az orosz hadseregben egyébként már a háború kezdetétől harcoltak letelepedett csehek, akik 1914. augusztus 20-án létrehozták a Cseh Druzsínát, amelybe 1914. december 12-től egyes cseh hadifoglyok is beléphettek, ha jelentkezésük önkéntes volt a cári hadseregbe. Szlovákokat 1915 májusától fogadtak maguk közé, de jellemző módon számuk az első évben mindössze 16 volt. 1917 végéig a légió létszáma 38 500-ra nőtt, de a szlovákok száma minden erőfeszítés ellenére sem múlta felül a 3000 főt.⁵⁰

Mivel az oroszországi légiók az orosz főtorzs vezénylete alatt harcoltak, úgy tűnt, hogy az egész mozgalom sorsa a cári udvar politikájától függ. Ez különösen nyilvánvaló lett az amerikai, itáliai, franciaországi és romániai légióalapítási tervek félsikereinek, illetve kudarcainak fényében. Štefánikék, hogy a tervezett csehszlovák hadsereg egységét hangsúlyozzák, territoriális sorrendet határoztak meg az ezredek számozásában. Oroszországban húsz ezred felállítását tervezték, ezért Franciaországban 21-gyel, Olaszországban 31-gyel kellett kezdeni a számozást.⁵¹ A valóságban azonban az egységet nem csak az orosz politika konkurenciája veszélyeztette. Franciaországban ugyan már 1914. augusztus 1-jén Nazdar (Légy üdvözlölve!) néven cseh

század alakult, de hamarosan felmorzsolódott az arras-i harcokban. Az önálló hadi egység alakításának engedélyét pedig csak 1917 közepén kapta meg a CSNT, mely Franciaországban ráadásul komoly létszám gondokkal küszködött, mivel csak letelepedett önkéntesekre számíthatott (nem volt közös frontja a Monarchiával). Ezt a problémát oldhatta volna meg az amerikai toborzás, amitől 20 000 önkéntest reméltek. Az 1917. februári forradalom után előállott új szituáció – az említett amerikai toborzási remények fényében – a párizsi központ törekvéseinek teljes sikerét ígérte, amit Masaryk oroszországi tárgyalásai is igazolni látszottak. A helyzet azonban újra megváltozott, mikor az USA hadat üzent Németországnak, s így csak a hadkötelezettségen kívül esők jöhettek szóba mint önkéntesek. Ennek köszönhető, hogy Štefániknak agitációs körútja során mindössze 2300 amerikai csehet és szlovákot sikerült toboroznia a francia légióba, mely a Szerbiából, Oroszországból, Romániából és Olaszországból érkezettekkel együtt 10 000 fővel rendelkezett (négy ezredet szerveztek belőlük).⁵²

A légiók egységes vezetés alá rendelését segítette elő, hogy az Ukrán Központi Tanács 1918 januárjában a központi hatalmak szövetségese lett, s így az oroszországi csehszlovák légiók egy osztrák–német támadás esetén kiszolgáltatott helyzetbe kerülhettek volna. Az ekkor Moszkvában tartózkodó Masaryk 1918. február elején a légiókat a francia hadsereg részének nyilvánította, s Franciaországba való átszállításukat tervezte. 1918. február 28-án az egész keleti fronton megindult a támadás, és a csehszlovák egységek, néhány kisebb utóvédharc után, egészen Szibériáig vonultak vissza, hogy Vlagyivosztoknál majd behajózzák őket. A légiók az 1918. március 8–13-ig tartó bahmacsi ütközetben harcoltak utoljára az orosz hadsereg oldalán, s nemsokára, a breszt-litovszki béke megkötése után már az antant keleti frontjának meghatározó részeként számoltak velük, akár oroszellenes tényezőként is.⁵³

Olaszországban viszonylag későn indult meg a légiók szervezése. Štefánik 1918. március 31-én érkezett Rómába a csehszlovák hadsereg megalakításának ügyében. Az olasz kormánykörök, hasonlóan Štefánik 1917-es tárgyalásaihoz, igen kemény feltételeket szabtak. A hadifoglyok kérdését illető olasz álláspontra azonban erős hatást gyakorolt az a légkör, mely a Monarchia nemzetiségeinek római konferenciáján (1918. április 9–11.) alakult ki. A kongresszust cseh, szlovák, lengyel, szlovén, horvát és erdélyi román emigránsok szervezték az antant nemhivatalos képviselőinek jelenlétében, ami egyben az első jele volt a szövetséges nagyhatalmak Monarchiával kapcsolatos álláspontja megváltozásának. Az Ausztria–Magyarország elleni propagandakampány szervezőinek (Franklin-Bouillon, A. Thomas, W. Steed) jelenléte legalábbis arra utalt, hogy az antantállamok eljutottak a kettős monarchia feloszlításának gondolatáig. A nemzetiségi kérdés ugyanis az antant vezető köreinek szemében alkalmas fegyvernek tűnt a központi hatalmak ellen vívott harcban, ami az oroszországi események fényében (Breszt-Litovszk) a nemzetiségi államok elismerésének ingoványos útjára vezetett.⁵⁴ A csehszlovák delegációt Beneš vezette, s volt három szlovák tagja: Štefánik, Osuský és Gábriš.⁵⁵ A kongresszus munkája négy bizottságban zajlott. Az első bizottság a központi hatalmak elleni propaganda kérdéseivel foglalkozott, főleg az olasz frontot illetően. A második bizottság több olyan problémát vitatott meg, melyek a légiók kialakításával függtek össze. Határozatot fogadott el a Monarchia hadseregéből származó hadifoglyokból szervezett egységek támogatásáról és a romániai légió kialakításáról.⁵⁶ A kongresszus ennek alapján felszólította a szövetségeseket, hogy az emigráns mozgalmak katonai tevékenységét egyenértékűnek ismerjék el a hadban álló független államok akcióival.⁵⁷

Nem meglepő azonban, hogy a Közép-Európa felé expanzív terveket fontolgató olasz kormány egyértelműen fellépett a cseh és szlovák hadifoglyok franciaországi légiókba irányításával szemben, s arra törekedett, hogy az olasz hadsereg keretében alakítson csehszlovák katonai egységeket. Tárgyalásai során Štefánik két problémára koncentrált: egyrészt igyekezett elérni, hogy a párizsi CSNT minél nagyobb szuverenitást szerezzen a csehszlovák légiók felett, másrészt arra törekedett, hogy az olasz kormány legalább a cseh és szlovák katonák egy részének Franciaországba vezényléséhez járuljon hozzá. Kedvező ígéretet kapott Orlando miniszterelnöktől, aki szóban 5000 hadifogoly átírányítására vállalt kötelezettséget. Sonnino külügyminiszter azonban kész volt ezt megtoldani, s többek közt a háború befejezése után olasz állampolgárságot ígért a cseh és szlovák legionáriusoknak.

Ilyen előzmények után, 1918. április 21-én a párizsi CSNT szerződést kötött az olasz kormánnyal az olaszországi csehszlovák hadsereg felállításáról. Olasz részről Orlando, a CSNT nevében Štefánik írta alá a megállapodást, melyben az olasz kormány elismerte a nemzeti, politikai és jogi szempontból egyaránt a CSNT-nek alárendelt, egységes és autonóm csehszlovák haderő létezését. A szerződés szerint a hadba állítás és felszerelés költségeit az olasz kormány előlegezi meg, de a finanszírozás kötelezettségét alapvetően a CSNT vállalta. Emellett a nemzeti tanács képviselője véleményt nyilváníthatott a légióban szolgáló olasz tisztek kiválogatását illetően. Az olasz kormány leginkább a hatodik pontban hátrált meg, melyben arra kötelezte magát, hogy elősegíti az Itáliában élő csehek és szlovákok belépését bármely antant szövetséges területén létező légióba.⁵⁸

A CSNT joghatósága azonban csak formális volt, hiszen a légióknak olasz vezénylet alatt kellett harcolniuk, tehát nem tekinthetők expedíciós egységeknek. Štefánik tárgyalásai ezért nem fejeződtek be az áprilisi szerződés megkötésével. A csehszlovák légiókat egyrészt hadiüzemek dolgozóiból, másrészt hadifoglyokból hozták létre, de a létszámot a kényszert sem nélkülöző agitáció sem volt képes 12 000 fölé emelni. Štefánik és az olasz hadvezetés törekvése ellenére a hadimunkára kötelezettek jelentős része nyíltan megtagadta a légiókba való belépést, nem beszélve azokról a hadifoglyokról, akik még megerősítési munkálatok elvégzésére sem voltak hajlandók.

Az olasz táborokból a francia frontra irányítandó hadifoglyokkal kapcsolatos remények sem váltak valóra. Štefánik május közepén még 4000 fő érkezését jelezte a római francia katonai attasénak, de Graziani tábornok, az olaszországi csehszlovák haderő parancsnoka végül csak ahhoz járult hozzá, hogy az olasz hadsereg kötelékeibe való belépést megtagadókat engedjék át Franciaországba. A csehszlovák mozgalomban az olasz érdekeket a nemzeti tanács római kancelláriáján (a CSNT fiókszervezete) dolgozó Hlaváček képviselte, akit Štefánik 1918 májusában azzal az indokkal helyezt át Párizsba, hogy Itáliában ne akadályozza a párizsi központ egységesítési törekvéseit, majd végleges távozása előtt felszólította a római iroda alkalmazottait, hogy semmilyen kapcsolatot ne tartsanak fenn az Olasz–Cseh Ligával, az olasz közép-európai expanziós tervek közvetítőjével.

Štefánik 1918 júliusában rövid párizsi tartózkodás után újra Itáliában tárgyalt az olasz hadsereg képviselőjével (július 10–15.) a légiók belső viszonyainak javításáról, a csaknem 2000 fős felderítő század helyzetéről, az egyenruháról és a fizetésről. A CSNT joghatósága az itáliai légiók felett továbbra is csak formális maradt annak ellenére, hogy Janin francia tábornok, az összes csehszlovák légió parancsnoka Štefánik kérésére cseh és szlovák tiszteket küldött az olasz alakulatokhoz. Az olaszországi két

hadosztály élén azonban olasz tábornokok, az ezredek élén olasz tisztek álltak, sőt előfordult, hogy a kisebb egységek élén is.⁵⁹ Ilyen előzmények után az olasz légió a központi hatalmak kapitulációját követően valóban az olasz érdekek képviselőjeként jelenik majd meg Közép-Európában.

Diplomáciai és hadseregszervezési tevékenysége mellett Štefánik kifejezetten praktikus feladatokkal is foglalkozott. Az ő érdeme volt például a csehszlovák légiók egyenruhájának részletes és gondos kidolgozása. A katonai szimbólumokat illetően egyrészt a cseh és szlovák nemzeti integráció megvalósításának szándéka, s egyidejűleg a nemzeti sajátosság felmutatásának igénye nyilvánult meg Štefániknál. Légiójelvény-tervében a cseh címer van legelöl, mögötte-fölötte helyezkedik el a szlovák címer, s mögöttük két oldalt, félig takarva látható a morva és a sziléziai sas is. Štefánik egy távol-keleti útja során katonai rendet is alapított (sasrend). A rend tagságát biztosító jelvény szimbólumrendszere igen kifejező: a szalag cseh nemzeti színű, a központi mezőben a szlovák hármass hegy látható, a kék és fehér színkombináció pedig Morvaországnak felel meg. A jelvényen még látható négy sas, melyek a cseh, a morva, a sziléziai és a szlovák légiókat jelképezik, amint az ország védelmére repülnek.⁶⁰

A csehszlovák mozgalom központi problémája tehát az önálló hadsereg megteremtése volt. Emellett és ezzel összefüggésben viszont az egységes képviselő érdekében saját fősége alatt a párizsi CSNT-nek egyesítenie kellett a mozgalmat képviselő szervezeteket. Különösebb probléma nélkül lezajlott ez a folyamat az USA-ban, a clevelandi, majd a pittsburghi szerződések révén, ami jelentős anyagi támogatást is hozott Masarykéknak.⁶¹ Oroszországban azonban a helyzet jóval bonyolultabb volt. Az amerikai után itt található a legnagyobb, mintegy 80 000 fős cseh kolónia, amellyel szemben viszont a szlovákok itt elenyésző kisebbségben voltak (600–2000 fő).⁶² Jelentős cseh telepek alakultak ki Pétervár, Moszkva, Odessza, Rosztov, Jekatyerinoszláv, Kijev és Varsó városában. A hazafias egyesületek rögtön a világháború kitörése után felajánlották szolgálataikat a cárizmusnak. Már az első napokban beadtak egy tervezett cseh egységek alakítására az orosz hadseregben, s a külügy- és hadügyminisztériummal, valamint a főtörzsszel való egyeztetés után, 1914. augusztus 20-án megalakították a már említett Cseh Druzsínát, mely kijevi központtal működött.

1914. szeptember 17-én a kijevi, moszkvai, pétervári és varsói egyesületek egy közös szerv létrehozásának céljával tanácskozársra gyűltek össze Pétervárott, ahol viszont már a különbségek is megmutatkoztak. Vita alakult ki a mozgalom taktikáját, külpolitikai orientációját, a tervezett állam formáját illetően.⁶³ Az alapkérdésekhez való viszonyulásból következően három jól elkülöníthető csoport alakult ki, melyek eltérő politikai alternatívákban gondolkodtak.

Az első kongresszuson a pétervári csoport tagjai kerekedtek felül, akik független csehszlovák államot terveztek. A kijevi csoport a hagyományosan konzervatív össz-szláv utópia álláspontjára helyezkedett, míg a moszkvaiak nem túl karakteres irányzata az augusztus 20-i cárofil memorandumra támaszkodott, mely a cseh koronát a szlovák hegyvidékkel kiegészítve a Romanovok fejére igyekezett helyezni.⁶⁴ A szlovákokat a kongresszuson Jozef Országh képviselte, aki az egyetlen szlovák többségű szervezet, a varsói Csehszlovák Kör vezéralakja volt. Az Országh testvérek varsói kereskedőháza körül csoportosuló vagyonos szlovákok kezdettől a független cseh királyság programját támogatták, mely a részét képező szlovák területeknek nyelvi önállóságot biztosítana. Oroszország más városaiban, ahol a szlovákok a cseh egyesületek tagjai voltak, szó sem esett bármilyen fokú szlovák önállóságról.⁶⁵ A negyedik

alternatíva, a hadifogoly tisztek csoportja, majd csak a légiók megerősödése során válik jelentőssé. A kongresszus négytagú küldöttsége – melybe Jozef Országhot is beválasztották – azonban hiába kérte az önálló cseh állam programjának támogatását, az orosz vezetés elutasította a tervet.⁶⁶

A következő, moszkvai kongresszuson (1915. február 22–25.) sikerült megalakítani az Oroszországi Cseh–Szlovák Egysületek Szövetségét (továbbiakban: OCSESZ), és saját lapot indítani Čechoslovan (Csehszláv) címmel. A tanácskozáson számos orosz politikus is részt vett, ami jelezte az orosz álláspont megváltozását,⁶⁷ s ennek megfelelően az OCSESZ privilégiumot kapott mint az oroszországi csehek és szlovákok reprezentánsa. A kongresszus végén megfogalmazott határozat már az orosz birodalom által védett és segített csehszláv királyságról szólt.⁶⁸

A szlovák kérdés csupán nyelvi problémává degradálása azonban az oroszországi szlovákokat sem elégítette ki. Kiindulópontot egy független szlovák szervezetben kerestek, mely nem tagadná meg a csehekkel közös programot sem. Dilemmáik a következő kérdés köré koncentráálódtak: Oroszország és szövetségesei győzelme után melyik államhoz fog tartozni Szlovákia és a szlovák nép. A számtalan kombináció között (pl. szlovák–magyar, szlovák–lengyel stb.) még a független Szlovákia terve is felbukkant, ám végül a csehszláv koncepció legerősebb ellensúlyává az össz-szláv orientáció modernizált formája, az orosz–szlovák elképzelés vált. 1915 tavaszán, Moszkvában alapították meg az élete végére a ruszofil pánszlávizmus ideológiájához eljutó Ludovít Štúr emlékének szentelt egyesületet (Slovensko-ruský spolok pamäti Ludovita Štura). Elnöke és kilenc elnökségi tagja orosz volt, a titkár és szintén kilenc elnökségi tag szlovák. A néhány tucat – többségében kereskedő és gyáros – tagot összefogó egyesület eszmei vezetője Ján Kvačala egykori pozsonyi professzor volt. Céljuk egy Németország mintájára szerveződő Slávia nevű föderáció volt, melyben Oroszország játszaná Poroszország, a lengyelek Bajorország és Csehszlóvia Szászország szerepét. Az egyesület már 1915. áprilisi első felhívásában bejelentette, hogy május 11-re szlovák kongresszust hívnak össze Moszkvába, hogy az Oroszországhoz csatlakozás kidolgozására tervezetet készítsenek.

A Štúr-egyesület agitációja kikényszerítette az OCSESZ állásfoglalását. 1915. május 31-én kiadtak egy kiáltványt az oroszországi csehek és szlovákok viszonyáról, mely kimondta, hogy a közös államban az országgyűlésen kívül lesz egy szlovák ügyeket intéző gyűlés is. A csehszlávok és az orosz–szlovák orientáció közti vitákat az orosz külügyminisztérium is tapasztalta. M. Priklonszkij memorandumban fejtette ki álláspontját, miszerint a csehek az orosz kormány nevében és közvetítésével egyrészt az oroszországi cseheknek igyekeznek összefogni, és a masaryki CSNT-nek alárendelni, másrészt viszont az összes oroszországi szlovákot is a cseh egyesületekbe szervezik be, sőt ezt a célt már csaknem el is érték. Az orosz külpolitika érdekeit viszont a politikailag és eszmeileg is konzervatívabb, hagyományosan oroszszimpatizáns szlovák alapállás szolgáltatta. Ez irányban ajánlotta Priklonszkij, hogy alakítsanak Pétervárott a külügyminisztérium titkos vezetése alatt egy független bizottságot cseh és szlovák ruszofilekből. Szükség esetén pedig agitációs munkára hadügyminisztériumi megbízottakat küldenek majd Moszkvába, Kijevbe, Odesszába, hogy tanácskozzanak a helyi szlovákokkal. Priklonszkijéhez hasonló álláspontot vallott egyébként Nyeratov külügyminiszter-helyettes is.⁶⁹

Az orosz politika elképzeléseit időközben két tényező is alakította. A hagyományosan inaktív szlovákok mellett ugyanis a hadifogolytáborokban megjelentek a

csehszlovakizmus iránt elkötelezettek is.⁷⁰ Támogatásukkal úgy tűnt, hogy az OCSESZ-en belüli vitákat kihasználva, akár az egész csehszlovák emigráns mozgalom orosz ellenőrzés alá vonható. A volt szlovák hadifoglyok kezdeményezéséből 1915 második felében született meg az a törekvés, hogy az OCSESZ keretében a szlovákok és a csehek korábbi együttműködésüknek megfelelően közös bázist találjanak. Ezzel a céllal ült össze 1916. augusztus 16-án a moszkvai szlovákok tanácskozásán négy szervezet, az evakuált Csehszlovák Kör, a Csehszlovák Komité, a Csehszlovák Egyesület és a Štúr-egyesület. Az itt megválasztott öttagú bizottság feladata, hogy konferenciát szervezzen, mely tervezetet készít az OCSESZ-szel való szerződésre, s folyamatosan tarja a kapcsolatot Štefánikkal és a Szlovák Liga képviselőivel. Ezzel a kezdeményezéssel a pétervári szlovákok is egyetértettek.⁷¹ Ez új, döntő mozzanatnak számított a csehszlovák emigráns mozgalomban. 1916-ban merült fel a terv, hogy a franciák segítségével fokozatosan – havonta 50 000 katonát – félmillió hadsereget küld az orosz cár. Štefánik valahogy megtudta, hogy a franciák szívesen vennék, ha ez a haderő cseh és szlovák hadifoglyokból szerveződne. Ettől a pillanattól kezdve már nem a hadifoglyok szövetséges egységekbe való belépésében gondolkodott, hanem saját csehszlovák hadsereg felállításában. Masaryk egyetértett abban, hogy harc nélkül nem lehet várni senkitől semmit. Ezért a CSNT úgy döntött, sürgetni fogja a francia és orosz politikai vezetést, hogy az oroszországi cseh és szlovák hadifoglyokból állítsanak össze egy egyhavi kontingenst. Ezzel az összetett feladattal mind a CSNT, mind a francia katonai vezetést Štefánikot bízta meg.⁷²

Štefánik 1916. augusztus 15-én érkezett Pétervárra Masaryk megbízásával: szerezte meg a kormánykörök támogatását a csehszlovák hadsereg felállításához, és a hazafias szervezetek közötti vitákat megszüntetve igyekezzen azokat bekapcsolni a nemzetközi mozgalomba. Megérkezése után Štefánik rögtön a francia nagykövetségre ment, azzal a kéréssel, hogy bejuthasson a moguljovi orosz főhadiszállásra, ahol a francia katonai misszió vezetőjénél Maurice Janin tábornoknál kellett jelentkeznie. Még aznap találkozott J. Dürichhel, a CSNT másik alelnökével, aki már július 5-től Oroszországban tartózkodott, és már a belépési engedéllyel éppen Mogiljovba készült. Štefánik és a francia katonai attasé hiába próbálták rábeszélni, hogy várja meg Štefánik engedélyét, és folytassák együtt útjukat, Dürich közölte, hogy saját terve szerint halad, s ennek megfelelően másnap el is utazott.⁷³ Az együttműködési készség hiánya már előrevetítette ellentétüket és Štefánik küldetésének részleges kudarcát is. A francia katonatiszti egyenruhában utazó Štefánikot már megérkezésétől kezdve, a külügyminisztérium kérésére megfigyelés alá vetette Klimovics rendőrparancsnok, ami a levelezésére is kiterjedt, sőt időnként személyes holmiját is átvizsgálták.⁷⁴

A várakozást Štefánik információgyűjtésre használta fel, s arra a megállapításra jutott, hogy a helyzet igen összetett. Az ellentétek gyökere a már említett két politikai koncepció hegemoniára törekvésében rejlett. Az első a nemzetközi nézőpontot hangsúlyozta a csehszlovák kérdésben, elfogadva Oroszország szerepét és jelentőségét. A másik koncepció az eljövendő csehszlovák állam egyetlen biztosítékát Oroszországban látta, a francia, angol és olasz garanciát egyaránt kizárva. Az utóbbi alternatíva hívei orosz földön kétségtelen előnyben voltak. Míg Štefánik az első, a pétervári ellenzék által képviselt koncepciót, Dürich – a CSNT alelnökeként meglepő módon – az orosz kormány által szorgalmazott elképzelést támogatta. Dürich felhatalmazása eredetileg a CSNT oroszországi tagozatának létrehozására és a belső viták felszámolására szolgált. Ő azonban saját pozícióját igyekezett erősíteni, és Szazonov külügyminiszternek, vala-

mint helyettesének olyan memorandumot nyújtott át, mely Kramář össz-szláv birodalmi tervének szellemében volt megfogalmazva. A cári audiencia után pedig Alekszejev tábornokkal, a főhadiszállás vezetőjével folytatott megbeszélést Mogiljovban. Dürich itt is előadta memoranduma lényegét, majd tolmácsolta a CSNT kérését, hogy Oroszországból küldjenek Franciaországba hadifoglyokat, akikből ott csapatokat szerveznek. Alekszejev azonban elutasító volt, és kifejezte nemtetszését azzal kapcsolatban, hogy az OCSESZ mellett, illetve párhuzamosan vele, Dürich ugyanazzal a céllal dolgozik. Azt javasolta, vagy lépjen be az OCSESZ-be, vagy alakítson azzal közös szervezetet. A fogadás után Kijevbe tartó Dürich megfogadta Alekszejev tábornok tanácsát. Štefánikot természetesen nyugtalanították a Dürichről érkező hírek. Augusztus 24-én végre megkapta az engedélyt, és másnap Mogiljovban jelentkezett Janinnál. Štefánik mind a főhadiszállás kancelláriájának vezetőjére, mind Alekszejevre jó benyomást tett, s lényegében kedvezőbb kimenetelű tárgyalásokat folytatott, mint Dürich. Alekszejev ugyanis megígérte Štefániknak, hogy a cseh és szlovák hadifoglyok egy részét átküldik Franciaországba.⁷⁵

Dürich már 1916. augusztus 22-től az OCSESZ akkori központjában, Kijevben tartózkodott, ahova Štefánik hat nappal később érkezett meg. Amint Masaryk Dürichnek küldött leveléből kiderült – amit Štefánik csak ekkor, Kijevben adott át a címzettnek –, a diplomáciai és politikai akciók vezetésével Štefánik lett megbízva, míg Dürich feladata csak arra korlátozódott, hogy a légiókba hadifoglyokat toborozzon.⁷⁶ Ami a politikai akciók illetit, célja világos és határozott volt: biztosítani az emigráns mozgalom egységét, amit a párizsi CSNT vezető szervként való elismerése reprezentál a legjobban. Ezt a célt sikerült Štefániknak megvalósítania: augusztus 29-én egy közös tanácskozáson a CSNT részéről Dürich és Štefánik, az OCSESZ oldaláról Vondrák elnök és Wolf, a vezetőség titkára, az amerikai Szlovák Ligától pedig Košik aláírták a kijevi jegyzéknek nevezett szerződést. Ebben kimondták, hogy a CSNT egyedül felelős és kompetens a mozgalom vezetésében, s az akciók finanszírozásáról, beleértve az oroszországiakat is (ahol a CSNT vezetője Dürich lett), a CSNT-nek alárendelt pénzügyi bizottság gondoskodik.⁷⁷

A szerződés egyértelműen a csehszlovák nemzetegység mellett foglalt állást, ami kedvezőtlenül befolyásolta a moszkvai szlovák kezdeményezés ügyét, hiszen az a egységtörekvéseket veszélyeztette volna.⁷⁸ Bár nem elképzelhetetlen, hogy az oroszországi szlovákok törekvéseiben a cári propaganda szerepe jelentős volt, mégsem jelenthető ki, hogy a Štefánik érkezésekor tapasztalható feszültség és megosztottság a szlovák kérdésben mesterségesen gerjesztett lett volna. A szlovákok azonban nem számoltak azzal, hogy Štefánik, akit a Čechoslovan melléklelte a cseh Dürichhel szemben a szlovákok képviselőjének titulált, a csehszlovák nemzetegység elkötelezett híve, és hogy ezt az álláspontját nemcsak taktikai, hanem döntően elvi okokból képviseli. A szlovák nemzet önállóságának bármilyen hangsúlyozását a szeparatizmus veszélyes megnyilvánulásának tartotta. Ezért erélyes harcot folytatott a szlovák kérdés megoldásának minden más koncepciójával szemben, tehát a szlovák–orosz tervek, a független szlovák állam és a csehszlovák állam föderatív elrendezése ellen is fellépett.⁷⁹ 1916. szeptember 29-i levelében egyértelműen elutasította az öttagú szlovák bizottság konferenciatervezetét, mivel az a „szeparatizmus manifesztációja” lenne.⁸⁰ Szintén élesen elítélte szeretett pozsonyi professzora, J. Kvačala memorandumát a szlovák kérdéstről, amely a csehszlovák program ellen, az orosz orientáció érdekében érvelt.⁸¹ A konfliktus-

tus megszüntetésével természetesen meghiúsult a független szlovák szervezet létrehozásának gondolata is.

Štefánik nézetei azonban nyilván nem elégtettek ki mindenkit, ami továbbra is dilemmát okozott a csehszlovák mozgalom egyesítésének kérdésében. Ezért 1916. október 19-én a szlovákok képviselői Kijevben kiáltványt szerkesztettek, melyben az egyesítés programját ugyan elfogadták, de alapvető célként a szabad szlovák nemzet megeremtését tüzték ki.⁸² A kiáltványt nemcsak oroszországi hadifoglyok (J. G. Tajovský, J. Jesenský, V. Daxner), hanem Oroszországban letelepedett szlovákok (V. Hurban, J. Országh) és a Szlovák Liga küldötte (Košík) is aláírták.⁸³ Talán a prioritások sorrendjének különbsége is közrejátszott abban, hogy a kijevei jegyzék aláírói között viszont nem szerepeltek az oroszországi szlovákok, bár Štefánik ezt azzal igyekezett magyarázni, hogy számolt ugyan velük is, de a dokumentumot idő előtt hozták nyilvánosságra.⁸⁴

Szlovák vonatkozásban további nehézséget okozott, hogy nemcsak kevesebben voltak, hanem jóval kisebb aktivitást is mutattak, mint a csehek, a már létező csehszlovák brigádban csak néhány tucatnyian voltak. A toborzás megújításának első lépése Štefánik és Košík felhívásának megjelentetése volt a Slovenské hlasy elődjében, az OCSESZ hivatalos jelentéseinek mellékletében. A Bratia Slováci (Szlovák Testvérek) ugyan egy igen harcias toborzóbeszédhez illő módon buzdított az „orosz felszabadítókhoz” való csatlakozásra, különösebb hatása mégsem volt. A szlovák önkéntesek száma a szovjetellenes felkelést követő erőszakos mozgósítások után sem emelkedett 6-7% fölé.

A kijevei szerződés után azonban az orosz külügyminisztérium fellépése Štefánik eredményeit amúgy is politikai kudarcá degradálta. Magát a jegyzéket, Štefánik távozását követően, Dürich juttatta el a külügyminisztériumba. Nyeratov miniszterhelyettes szerint, tisztán hadi szempontok alapján, az lenne a legjobb, ha a politikai irányítás Masaryk, s „legfőbb ügynöke”, Štefánik kezébe kerülne, de az orosz érdekek képviselője azt követeli meg, hogy Dürich vezető szerepét biztosítsák.⁸⁵

Štefánik, érzékelve a hivatalok részéről ellene irányuló ellenszenvet, keserű hangú levelet írt Benešnek, informálva őt küldetése sikertelenségéről.⁸⁶ 1916. október 6-án Mogiljovba indult, ahol Janin úgy látta jónak, ha Štefánik egy időre elhagyja Oroszországot. 1916. október 23-án írta alá Štefánik szolgálati parancsát, mely Štefánikot Berthelot tábornokhoz, a romániai katonai misszió parancsnokához vezényelte.

A cári kormány 1917. január 16-án hagyta jóvá Dürich új „nemzeti tanácsának” megalapítását. Az intézmény megszervezésére 8000 rubelt utalt ki, valamint november és december hónapra még 25 000 rubel szubvenciót. A bizottság rendszeres havi támogatásként 4500 rubelt kapott, valamint havi 3500 rubelt újsága fenntartására.

A pétervári csoport tagjai határozottan felléptek Dürich akciója ellen, s csatlakoztak hozzájuk a moszkvai szlovákok, s néhányan a varsói Csehszlovák Kör részéről is. 1917. január 26-án fogadta a külügyminiszter Gustáv Košíkot, aki memorandumot adott át a csehszlovák emigráns ellenállás kérdéséről, és kifejtette elutasító álláspontját Dürichel és a külön nemzeti tanáccsal szemben.⁸⁷

Štefánik romániai küldetése után – ahol először kapitány lett, majd őrnagyá nevezet ki őt Berthelot tábornok – 1917 elején, háromhavi távollét után tért vissza Oroszországba, s február 7-re Pétervárra hívta a csehszlovák szervezetek képviselőit. Informálta őket, hogy az új nemzeti tanácsot teljes mértékben az orosz kormány támo-

gatja, ami arról tanúskodik, hogy Dürich a cári politikától függ, s ezért kizárását tervezi a CSNT-ből. Erről a lépésről értesítette Beneš, aki válaszában egyetértését fejezte ki, majd február 12-én Pokrovszkij külügyminisztert is tájékoztatta.⁸⁸ A Dürich-vonal vereségét azonban a februári forradalom hozta meg. A forradalom kitörése után Štefánik az új külügyminiszterrel, Mikulovval, aki jó ismerőse volt Masaryknak, szerződést kötött az oroszországi csehszlovák hadsereg létrehozásáról. Az 1917. április 23. és május 1. közötti III. OCSESZ-kongresszus már a februári fordulat hatása alatt zajlott, s nyíltan kimondta a csehszlovák állami önállóság igényét. A februári események alkalmat kínáltak a döntő befolyás biztosítására, s ezért Masaryk Oroszországba utazott. Az ideiglenes kormány képviselőivel folytatott tárgyalásai során sikerült elérnie a csehszlovák légiókba való toborzás engedélyezését, az oroszországi CSNT-tagozat elismerését és a légiók CSNT alá rendelését.⁸⁹

Az oroszországi csehszlovák légiók helyzete a már említett ukrajnai események, majd főleg a breszt-litovszki békeszerződés után tovább nehezedett, mivel a háborúból való orosz kilépés a csehszlovák légiókat de facto a németek szövetségesevé tette.⁹⁰ Az immár francia vezetés alá helyezett egységeket az antant hadvezetése Franciaországba akarta átszállítani, hogy a nyugati fronton harcoljanak. Ehhez azonban előbb Murmanszkba, illetve a transzszibériai vasúton Vlagyivosztkba kellett eljutni. A légiók eleinte a szovjet kormány egyetértésével – amennyiben beszolgáltatják fegyvereiket – vonultak vissza Oroszország belső területeire. 1918. március 3-án azonban Kijevben a CSNT-tagozat és a légiók képviselői Paris ezredessel és néhány orosz fehérgárdistával tanácskozársra ültek össze, s a légiók Franciaországba utazását elhalasztották. További, különböző időben és helyeken tartott megbeszélések során a légió hadtestei sorozatosan megtagadták fegyvereik beszolgáltatását a szovjet hatóságoknak.

Az oroszországi csehszlovák hadsereg lázadása egy jelentéktelennek tűnő eseménnyel indult meg 1918. május 14-én Cseljabinszkban. Ezen a napon a legionáriusok agyonverték egy magyar hadifoglyot, aki a mozgó vonatból kidobott vastárggyal megsebesítette egyiküket. Az incidens kivizsgálására törekvő szovjet szervek a legionárius tisztek határozott ellenállásába ütköztek. A konfliktus kiéleződéséhez hozzájárult az úti célt Vlagyivosztkból Arhangelszkre változtató új utasítás is, melyet a szovjet kormánynak tulajdonítottak. A Kadlec kapitány vezetésével meginduló támadás során az egész Volga-vidéket elfoglalták a csehszlovák egységek, s az Urál mögé jutva a szibériai vasútvonal feletti ellenőrzést is megszerezték. A Vlagyivosztkba eljutott seregreszek július 29-én éjszaka álltak a lázadók oldalára.⁹¹

A legionáriusok felkelése meglepő tényező volt a nemzetközi politikában, s nemcsak Masaryk és Beneš, hanem az antant sem tudta eleinte, mit tegyen. Gyorsan felismerték azonban, hogyan valamit tenniük kell, ezért Masaryk instrukcióival, Janin megbízásával ismét Štefánik indult – ezúttal Japánon keresztül – Oroszországba, hogy biztosítsa a csehszlovák sereg megmaradását. A Vörös Hadsereg augusztus végén indított offenzívája ugyanis szeptember elejére felszabadította Kazanyt, s később az egész Volga-vidéket, majd október 8-án Szamarát is visszafoglalta. Štefánik küldetése az volt, hogy mobilizálja a lankadt légiókat, felújítsa a központi hatalmak elleni harcot, összekapcsolódjon Kolcsak egységeivel, s végül mindezek megvalósítása révén szervezze újjá a keleti frontot.⁹² A fő cél természetesen arra irányult, hogy a németeknek ne legyen lehetőségük a nyugati átcsoportosításra, s ebből a szempontból Szibériának

nemzetközi politikai jelentősége volt. Emellett persze arról is szó volt, hogy a bolsevik Oroszország antantseregekkel legyen körülvéve.⁹³

A csehszlovák állam hadügyminisztere

Štefánik még Japánban tartózkodott, amikor 1918. október 14-én kihirdették, hogy a párizsi CSNT ideiglenes kormánnyá alakult,⁹⁴ a csehszlovák függetlenségi nyilatkozat deklarálására pedig október 18-án került sor. A nyilatkozaton szerepelt Štefánik aláírása is, annak ellenére, hogy számos eleme egyetértése nélkül lett elfogadva, s ő maga is csak egy október 25-i táviratból értesült a fejleményekről. Štefánik, aki a monarchikus államrend híve volt, elégedetlen volt tartalmával.⁹⁵

Az új állam hadügyminisztere csak 1918. november 15-én szállt partra Vlagyivosztkban, mikor lényegében már vége volt a világháborúnak. A légiókat mély depresszióban találta, aminek több oka is volt. Többszöri ígéret ellenére sem váltották le őket, ami teljes kimerülésükhöz vezetett. A fegyelem ezért megbomlott, a tisztek szigorú büntetésekkel sem tudták harcészültségben tartani a katonákat. Ráadásul október 28-án megérkezett a Csehszlovák Köztársaság kikiáltásáról szóló hír, miközben a légiók egyre mélyebben bonyolódtak bele a szovjet belügyekbe. Ez részben megosztotta a legionáriusokat is, hiszen a szovjet kormány támogatta a szociáldemokraták nemzetközi szervezetének megalapítását a hadifoglyok között, s így a Vörös Hadsereg nemzetközi egységeiben kb. 10 000 cseh és szlovák harcolt, nemegyszer honfitársai ellen.⁹⁶

A kimerült és értetlenkedő legionáriusok nem fogták fel, amit Štefánik és Masaryk igen: a köztársaságért még harcolni kell, mert csak akkor lesz elismerve, ha aláírták a békeszerződést. Bár ebben az összefüggésben fontos volt a kapitulációk miatt a bolsevizmus elleni küzdelemre redukálódott harcok folytatása, valamint Štefánik személyiségével is ellenkezett a meghátrálás, mégis képes volt belátni, hogy a teljes katonai vereség és morális szétesés előtt álló légiókat vissza kell vonni a háttérbe, és el kell szállítani Oroszországból. Népszerűtlenségét fokozta, hogy Masaryk kezdeményezésére likvidálta a helyi nemzeti tanácsot, mely esetleg ellentétbe kerülhetett volna az ideiglenes csehszlovák kormánnyal. 588-as parancsával új bizottságot alapított, melynek már a csehszlovák kormány szerveként kellett a továbbiakban vezetnie a légiókat.

Štefánik ezek után, látva, hogy a fegyelmet már nem lehet fenntartani, 1919. március második felében elhagyta Oroszországot, hogy Párizsban az antant vezetőitől a csehszlovák egységek kivonásához megszerezze a beleegyezést. Sanghajból és Hongkongból a francia kormányhoz, illetve Masaryknak küldött jelentéseiben kifejtette, hogy a légiók teljesen kimerültek, majd a helyzet jellemzése közben éles szovjetellenes álláspontot hangoztatott.⁹⁷ Janinnal együttműködve Párizsban siker koronázta tárgyalásait, Clemenceau és Foch végül hozzájárult a csehszlovák légiók evakuálásához.

Štefánik életének utolsó diplomáciai küldetése már az új csehszlovák állam realizálásának katonai biztosításával volt összefüggésben. 1918 szeptemberében létezett egy katonai terv, mely számolt azzal, hogy Ausztria–Magyarország kapitulációja esetén Németország ellen cseh területről indítanak támadást. A Monarchia szétesése és a német összeomlás után viszont a szövetségesek figyelmét a breszt-litovszki béke alapján németek birtokolta területek rendezése kötötte le. Ezért nem volt reális Kramář és

Vavro Šrobár terve, mely szerint az antant küldjön legalább két hadtestet Csehország és Szlovákia okkupálására. Beneš pedig november 3-án azzal a kéréssel fordult az antant legfelső haditanácsához, hogy Franciaországból és Itáliából vezényeljén át csehszlovák légiókat az említett országok katonai kíséretével a stratégiai pontok elfoglalására. Clemenceau azonban elutasította a francia egységek közvetlen csehországi és szlovákiai beavatkozását, és a délről Budapestre irányuló előrenyomulási terv ellen is tiltakozott.⁹⁸

Közvetlen katonai segítségért tehát máshova kellett fordulni. Zdeněk Fierlingernek az olasz kormánnyal folytatott tárgyalásai során sikerült elérnie, hogy 1918 decemberében a 6. és 7. hadosztályt cseh és szlovák területre vezényeljék. Az olasz kormány természetesen a katonai expedíció segítségével akarta kihasználni a lehetőséget befolyásának biztosítására az új közép-európai államban. Ezért Luigi Piccione, az olaszországi csehszlovák légiók újonnan kinevezett vezetője a szerződés alapján közvetlenül a Csehszlovák Köztársaság nemzetvédelmi miniszterének lett alárendelve, ami kifejezte az egész csehszlovák hadsereg feletti ellenőrzés megszerzésére irányuló igényt.

Masaryk 1918 decemberének közepén csehszlovák legionáriusok, Piccione tábornok és mintegy 500 olasz katona kíséretében tért haza Prágába. Úgy döntött, hogy az egész katonai missziót oda kell vezényelni, ahol a legnagyobb szükség van rá, vagyis Szlovákiába, ahol Piccione az egész operációs hadsereg főparancsnoka lett.⁹⁹

A belpolitikai helyzet február 3-án élesedett ki, amikor Pozsonyban felkelés tört ki, és fokozatosan kiterjedt minden nagyobb szlovák városra. A helyzetet nehezítették a heterogén sereg belső konfliktusai is, és a legionáriusok azzal vádolták az olasz tiszteket, hogy a magyarokat pártolják.¹⁰⁰ Mindezt tovább komplikálta, hogy a Csehszlovák Köztársaság külügyminisztere egyértelműen franciabarát politikát folytatott. Benešnek szívós munkával sikerült elérnie, hogy Maurice Pellé tábornok vezetésével, közvetlenül a szövetséges haderők főparancsnoka, Foch tábornok alá rendelt francia egységek érkezzenek az országba.

Bár a csehszlovák–olasz szerződés alapján a szlovák területek főparancsnoka Piccione volt, Pellé kezdettől fogva alárendelésére törekedett, és hogy kompetenciáját csökkentse, március folyamán előkészítette Szlovákia két körzetre való felosztását. A keleti rész parancsnokának – a kárpátaljai területek elfoglalásának perspektívájával – Piccionét nevezték ki. Ő természetesen nem volt hajlandó elfogadni a francia érvelést, mely szerint Foch tábornok és közvetlen helyettesei feljebbvalói lennének az egyes szövetséges tábornokoknak, s a rivalizálásból ily módon diplomáciai ügy lett. Az olasz kormány leállította az olaszországi légiók felfegyverzését, és akadályozta hazaszállításukat, valamint meggátolta a franciaországi legionáriusokat szállító vonatok áthaladását.¹⁰¹

Masaryk békés megoldásra törekedett. A köztársasági elnök hadi kancelláriája 1918. március 28-án jelentette Párizsnak az elnök kérését, hogy a mindkét féllel jó viszonyban lévő Štefánik minél előbb menjen Prágába a francia–olasz viszony rendezésére. Masaryk megkérte Štefánikot, hogy minden aktuális szerződést hozzon magával a vita jogalapjának tisztázása érdekében. 1919. április elején Štefánik jelentette Masaryknak, hogy a Pellé–Piccione vita ügyében tárgyalásokat folytatott Foch-sal és Diaz tábornokkal, az olasz erők főparancsnokával, s reményét fejezte ki, hogy az olaszok vezényelte hadsereg már nem sokáig fog létezni.¹⁰² Párizsi tárgyalásai után Štefánik 1919. április 20-án Olaszországba utazott, ahol először Rómában, majd

Padovában folytatott megbeszéléseket, és már konkrét ígéretet kapott az olasz katonai misszió Csehszlovákiából történő kivonására. A háború végére már halálosan kimerült Štefánik tanácskozásai eredményét személyesen akarta Pozsonyban Piccionének tolmácsolni. Még indulása előtt táviratot kapott, melyben Šrobár, a Szlovákia igazgatásával megbízott teljhatalmú miniszter sürgette Pozsonyba érkezését, mert azt szerette volna, ha Štefánik minél előbb átveszi a magyar tanácsköztársaság elleni harc vezetését.¹⁰³

Štefánik úgy döntött, hogy repülővel utazik, és május 4-én délelőtt a Campo Formidó-i repülőtéren beült egy kétfedeles Caproni-gépbe, hogy Ausztrián keresztül Pozsonyba repüljön. Soha nem érkezett meg. Az előkészített leszállóhelytől nem messze, Pozsony közelében lezuhant.

Mint általában egész háborús tevékenysége, halála is viták forrásává vált. A tragédia körülményeinek kivizsgálásával két bizottságot is megbízta, de a nyomozás nem hozott megnyugtató eredményt. A jelentésekben ugyan szó esett lövésről, de hangsúlyozták, hogy nem volt szándékos. Nyilván a két bizottság tagjainak volt oka, hogy néhány aspektust ne vizsgáljanak meg kellő alaposással. Ez okozta, hogy a kérdés körül nagy kampány bontakozott ki, mely egyértelműen politikai színezetet kapott. A tragédiát merénylőnek beállító hipotézisek vagy azt hangsúlyozták, hogy Masaryk és Beneš a felelősek haláláért, vagy a francia–olasz vita áldozatának tartották Štefánikot.¹⁰⁴

Dušan Kováč szerint a Holotik-féle verzió látszik a legvalószínűbbnek. Csehszlovákia ekkor hadban állt Magyarországgal. Štefániknak viszont, útban Pozsony felé, magyar területek felett is át kellett repülnie. A Magyarország irányából érkező repülőket olasz színeit téveszthették el a légvédelmieket, s ez vezetett a tragikus lövéshez. Persze, ahogy D. Kováč is megfogalmazza, így is marad megválaszolatlan kérdés: hogyan lehetséges, hogy amikor a csehszlovák mozgalom második embere tér haza, a pozsonyi helyőrség nem tud róla semmit.¹⁰⁵

A váratlan lövés egy magasra ívelő karriert tört derékba. Érdeemes elgondolkodni azon, vajon mi történt volna, ha a lövés célt téveszt. Vajon így is mitikus hős vált volna belőle? Štefánik a vágyak embere volt, nyughatatlan, aki eseményekben és fordulatokban bővelkedő életútja végén éppen megélt legnagyobb vágya teljesülését. Azonban halálakor pozíciója mégsem volt biztos. Már a „világjáró szlovák drótos” halála előtt felmerültek a személyével kapcsolatos dilemmák. Štefánik külügyminiszter szeretett volna lenni, de a hadügyi tárcát kapta meg. A hadügyek irányítására ugyanakkor otthon már létrejött és működött a Kľofáč vezette nemzetvédelmi minisztérium, vagyis két funkció létezett a katonai ügyekre. Ráadásul Masaryk, a példakép úgy vélte, hogy a „szlovákocskák” politikai ügyekben nem elég talpraesett.¹⁰⁶ Úgy tűnik tehát, hogy 1919 tavaszán már megkezdődött Štefánik kiszorítása a politikai események centrumából. Erre utal Beneš Masarykhoz írott levele is, melyben annak a meggyőződésének adott hangot, hogy legjobb lenne, ha Štefánik elfogadná a francia nagykövetséget.¹⁰⁷

Jegyzetek

- ¹ *Joseph Rothschild*: Csehszlovákia története a két világháború között. Szeged, 1995. 12–13.
- ² 1917. január 14-én a Cseh Katolikus Párt, január 23-án pedig a Cseh Szövetség Wilson felhívását elutasítva lojalitását fejezte ki a Monarchiához. *T. G. Masaryk: A világforradalom. 1914–1918.* Bp. 1990. 140.
- ³ Ezt a tételt Ladislav Hubenák még 1988-ban is kihangsúlyozta. *Ladislav Hubenák: Vznik Československa – Zahraničný odboj a krajanina.* In: *Slováci v zahraničí.* 14, 1988. 14–32.
- ⁴ D. Kováč rámutat, hogy Štefánik beillesztésével már tragikus halála előtt is gondok voltak. Masaryk két Kramářhoz írott levelében is igyekezett Štefánik számára megfelelő posztot szerezni. *Dušan Kováč: M. R. Štefánik a dialektika dejín.* In: *Literárny týždenník,* 1989/47. 10.
- ⁵ *L. Holotík: Štefánikovská legenda a vznik ČSR.* Bratislava, 1956.
- ⁶ Mellékesen jegyzem meg, hogy dr. Václav Čada egy Štefánik halálának 70. évfordulója alkalmából rendezett történészvitan kifejtette álláspontját, miszerint Štefánik tényszerűen ügynök volt. „Nem látnék ebben semmi kérdőjelet. A francia titkosszolgálat az egyik legjobb volt a világon, munkatársnak nem hülyéket válogatott ki.” M. R. Štefánik – legendy a fakty. In: *Literárny týždenník,* 1989/45. és 1989/46. 12–13.
- ⁷ *Ján Mlynárik: M. R. Štefánik v historiografii (1948–1988).* In: *Historický časopis,* 1990/3. 411–412., *Ján Juriček: Milan Rastislav Štefánik. Životopisný náčrt.* Bratislava, 1968.
- ⁸ Lásd 4-es és 5-ös jegyzet.
- ⁹ *Dejiny Slovenska IV. Od konca 19. storočia do roku 1918.* Bratislava, 1968. Az említett problémát a *Dejiny Slovenska* befejezése alkalmából rendezett szerzői ankéton Juraj Fabián tette szóvá. In: *Slovenské pohľady,* 1992/10. 5–26.
- ¹⁰ *Milan Podrimavský: Obraz národnej emancipácie v období 1848–1918.* In: *Historický časopis,* 39/4–5. 439.
- ¹¹ Miroslav Hroch elmélete. Ismerteti többek között *E. J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve.* Bp. 1997. 20–22.
- ¹² *Peter Zajac: Sen o krajine.* Bratislava, 1996. 173.
- ¹³ Masaryk Hodonínban, a szlovák–morva terület határán született 1850-ben. Apja elcsehesedett szlovák, anyja német.
- ¹⁴ Lásd Štefánik levelét Anton Vavrónak a Illas megszűnéséről: „Szomorú felismerés a szlovák olvasóközönségnek, hogy nem tudnak elartani egy haladó újságot, melynek szerkesztője és írói nem kérnek honoráriumot munkájukért, sőt még ők hoznak anyagi áldozatot.” Z korešpondencie predstaviteľov českého a slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia. II. časť. In: *Historický časopis,* 1969/3. 436.
- ¹⁵ *Miroslav Pekník: K profilu slovenskej politiky. 19.* In: *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918–20. Zborník referátov z konferencie v Michalovciach 14–15. 6.* 1994. Zostavil: Ladislav Deák. Matica slovenska, 1995. 19.
- ¹⁶ A Monarchia ellenpropagandájának egyik legfőbb érve éppen a cseh és szlovák társadalom passzivitása volt. *T. G. Masaryk: i. m.* 139.
- ¹⁷ *Vladimír Polívka: Pamiatke Štefánikovej.* Lučenec, 1929. 9.
- ¹⁸ M. R. Štefánik – legendy a fakty. 12–13. Egyébként jól tudott magyarul is. Szülei 1889-ben Somorjára küldték nyelvtanulás céljából, majd magyarul érettségizett.
- ¹⁹ *Vojtech Rušin: Milan Rastislav Štefánik slovenský astronóm.* Bratislava, 1991. 7.
- ²⁰ *Ludovít Holotík: i. m.* 50.
- ²¹ Aktivitását jelzi, hogy a Detvan mellett még tagja volt a Jeronym evangélikus egyesületnek és a Československá jednotának is.
- ²² *Vladimír Zuberec: Záfuby a záujmy M. R. Štefánika.* In: *Zborník slovenského národného muzea. História.* 1992. 112.
- ²³ Uo.
- ²⁴ M. R. Štefánik – legendy a fakty. 12.
- ²⁵ *Vladimír Zuberec: i. m.* 110.
- ²⁶ *Vojtech Rušin: i. m.* 21.
- ²⁷ *Ludovít Holotík: i. m.* 63–64. Egyébként két cseh és egy szlovák bank alapította a Budapesti Központi Bankot, mely így a cseh tőke magyarországi bázisa lett. *Polányi Imre: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905).* Bp. 1987. 34.
- ²⁸ *Ludovít Holotík: i. m.* 60–61.
- ²⁹ *Vladimír Polívka: i. m.* 93.

- ³⁰ Štefánik 1907 márciusában jelen volt a bazini választáson. A vonaton konfliktusba keveredett az országgyűlés néhány magyar képviselőjével, akik a sértések mellett a botot, majd a pisztolyt is elővették. Štefánik később az egész ügyet elterjesztette a sajtóban, miközben nem felejtette el gúnyosan hozzáfűzni, hogy Turkesztánban is nagyobb a közbiztonság, mint Magyarországon az állami törvényhozó szerv tagjai között. A csernovai ügyben hozott ítéletre pedig a következőképp reagált: „Mennyi korlátoltság, fanatizmus és bestialitás! A világ nem akar hinni nekem, mikor közlöm a szomorú híreket, melyeket otthonról kapok. Sír a lelkem, és ökölbe szorul a kezem.” *Roman Holec: Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Bratislava, 1997. 104.
- ³¹ *Lubovít Lipták: A történelem két dimenziója*. In: *Limes*, 1999/1. 111–112.
- ³² „Fontos számunkra, hogy hazánk és Monarchiánk megtartasson érintetlenségében, az elkövetkező háborúban semmilyen kárt ne szenvedjen, s belőle győztesen jöjjön ki.” *Národnie noviny*, 1914. augusztus 6.
- ³³ *Milan Hronský: K slovenskej politike v období prvej svetovej vojny (1914–1918)*. In: *Historický časopis*, 1969/4. 473–475.
- ³⁴ *Miroslav Pekník: i. m. 21–23.*
- ³⁵ Masaryk tudomása szerint Štefánik önként jelentkezett a francia hadseregbe. *T. G. Masaryk: i. m. 115.*
- ³⁶ *Ludovít Holotík: i. m. 129.*
- ³⁷ *Ludovít Holotík: i. m. 134–135.* Hronský szintén azt írja, hogy Štefánik Szerbiában katonapolitikai küldetést teljesített. *Marián Hronský: Slovensko pri zrode Československa*. Bratislava, 1987. 81.
- ³⁸ M. R. Štefánik – legendy a fakty. 11. és *Slovenský biografický slovník*. Bratislava, 1991. 511.
- ³⁹ Olaszországban például Štefánik sok barátta tett szert a hadsereg vezetésében, amit többek között annak is köszönhetett, hogy 1917 tavaszán Isonzónál észrevett repülőgépből néhány erős osztrák egységet, amelyről az olasz hadvezetésnek nem volt tudomása. *T. G. Masaryk: i. m. 117.*
- ⁴⁰ *Polányi Imre: i. m. 193.*
- ⁴¹ „El a magyaroktól, ez a jelszavunk!” *Miroslav Pekník: i. m. 24.*
- ⁴² Uo.
- ⁴³ *Marián Hronský: Slovensko pri zrode Československa*. 77.
- ⁴⁴ „Mi, amerikai szlovákok, látva, hogy a mieinknek Szlovákiában a magyarok elnyomása alatt mozdulni sem szabad, a nemzet sorsát kézbe vesszük.” *Slovenský sokol*, 1914. szeptember 30. Idézi: *Miroslav Pekník: i. m. 23.*
- ⁴⁵ *Ludovít Holotík: i. m. 137.*
- ⁴⁶ *Miroslav Pekník: i. m. 28.*
- ⁴⁷ *Ladislav Hubenák: i. m. 15.*
- ⁴⁸ *Ludovít Holotík: i. m. 138–139.*
- ⁴⁹ Bár a légiók felállítását Beneš kezdeményezte, a megvalósítás Štefánikra várt. *Vladimir Zuberec: i. m. 120.*
- ⁵⁰ *Marián Hronský: Slovensko pri zrode Československa*. 88–89.
- ⁵¹ Uo. 90.
- ⁵² Az amerikai hadsereg kötelékeiben 25 000 cseh és szlovák harcolt Franciaország területén. M. R. Štefánik – legendy a fakty. 13.
- ⁵³ Ezzel összefüggésben már 1917. november 30-án összeült Párizsban egy szövetséges bizottság, hogy megtárgyalja az orosz kérdést. A tanácskozáson, melyre Štefánikot és Beneš is meghívták, Oroszországot befolyási övezetekre osztották fel, s döntöttek arról, hogy minden oldalról támogatják az intervenciót. Ebben a csehszlovák légiók részvételével is számoltak. *Ladislav Hubenák: i. m. 27.*
- ⁵⁴ Ebben az időben Lord Northcliff azt javasolta, hogy propagandaokokból ismerjék el a Monarchia nemzetiségeinek követeléseit. *Ludovít Holotík: i. m. 217.*
- ⁵⁵ *Ladislav Hubenák: i. m. 14–23.*
- ⁵⁶ *Ludovít Holotík: i. m. 217.*
- ⁵⁷ *Ladislav Hubenák: i. m. 14–23.*
- ⁵⁸ A szerződés megkötéséért Štefánik tábornoki rangot kapott a francia hadseregben.
- ⁵⁹ *Ludovít Holotík: i. m. 218–225.*
- ⁶⁰ *Vladimir Zuberec: i. m. 132–134.*
- ⁶¹ Az összeget illetően eltértek az adatok. Masaryk összesen 675 000 dollárt kapott, Beneš még 300 000-t. *T. G. Masaryk: i. m. 102.* Ezzel szemben Wojatsek szerint csak Masaryk több mint 800 000 dollárt kapott az amerikai szervezetektől. *Charles Wojatsek: From Trianon to the first arbitral award. The Hungarian minority in the first Czechoslovak Republic. 1918–1938. Montreal, 1981. 11.*
- ⁶² Az adatokra: *Marián Hronský: Slovensko pri zrode Československa*. 77. A csehek létszámát 100 000-re becsüli *Ladislav Hubenák: i. m. 15.*

- ⁶³ *Ladislav Hubenák*: i. m. 16–17.
- ⁶⁴ Uo.
- ⁶⁵ *Štefan Štvrtecký*: Štefanikova misia v Rusku a Československé problémy. In: *Historický časopis*, 1990/2. 168.
- ⁶⁶ *Marián Hronský*: Slovensko pri zrode Československa. 78.
- ⁶⁷ *Ladislav Hubenák*: i. m. 14–23.
- ⁶⁸ *Marián Hronský*: Slovensko pri zrode Československa. 78.
- ⁶⁹ *Štefan Štvrtecký*: i. m. 169–171
- ⁷⁰ Příklad J. G. Tajovský, J. Jesenský, V. Daxner, I. Daxner, I. Markovič, J. Janček. *Marián Hronský*: Slovensko pri zrode Československa. 86–87.
- ⁷¹ Uo.
- ⁷² *Ján Juríček*: i. m. 114–115.
- ⁷³ *Štefan Štvrtecký*: i. m. 154–155.
- ⁷⁴ Uo. 166.
- ⁷⁵ Uo. 157–158.
- ⁷⁶ Uo. 158–159.
- ⁷⁷ Uo. 159.
- ⁷⁸ *Marián Hronský*: Slovensko pri zrode Československa. 87.
- ⁷⁹ *Štefan Štvrtecký*: i. m. 154–177.
- ⁸⁰ Uo. 174.
- ⁸¹ Uo. 172.
- ⁸² *Marián Hronský*: Slovensko pri zrode Československa. 87. és *Štefan Štvrtecký*: i. m. 174–175.
- ⁸³ *Marián Hronský*: Slovensko pri zrode Československa. 88.
- ⁸⁴ *Štefan Štvrtecký*: i. m. 174.
- ⁸⁵ Nyeratov távirata Alekszejevnek. Uo. 162–163.
- ⁸⁶ Uo. 167.
- ⁸⁷ *Ladislav Hubenák*: i. m. 20.
- ⁸⁸ Uo. 21.
- ⁸⁹ Uo. 22.
- ⁹⁰ *Dušan Kováč*: i. m. 10.
- ⁹¹ *Ludovít Holotík*: i. m. 239–240.
- ⁹² *Dušan Kováč*: i. m. 10.
- ⁹³ Murmanszokban már 1918. március 18-án kihajózták az angol expedíciós egységeket, Vlagyivosztokban pedig április 4-én japán csapatok szálltak partra. *Ludovít Holotík*: i. m. 237. Szintén északon kezdett gyülekezni a francia sereg, melyet délen össze kellett kötni a fehér tábornokok csapataival. Az USA szerepe az ellátás szempontjából volt fontos, s bár nem mutatott különösebb érdeklődést a kelet-európai Oroszország iránt, távol-keleti riválisa, Japán aktivizálódása miatt egy 7000 fős helyőrséggel mégis képviseltette magát. M. R. Štefánik – legendy a fakty. 13.
- ⁹⁴ Masaryk miniszterelnök és pénzügyminiszter, Beneš kül- és belügyminiszter, Štefánik hadügyminiszter lett.
- ⁹⁵ *Susumu Nagajo*: Pobyt Milana Rastislava Štefanika v Japonsku (jeseň 1918). In: *Historický časopis*, 1993/2. 166.
- ⁹⁶ *Marián Hronský*: Slovensko pri zrode Československa. 91–92.
- ⁹⁷ M. R. Štefánik – legendy a fakty. 13.
- ⁹⁸ *Bohumila Ferenčuhová*: Talianská a francúzska vojenská misia na Slovensku a československo-maďarský konflikt v rokoch 1918–19. In: *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918–20*. 135.
- ⁹⁹ Az olasz légió 19 500 cseh és szlovák, valamint 1000 olasz katonából állt. Uo. 137.
- ¹⁰⁰ Uo.
- ¹⁰¹ Uo. 137–138.
- ¹⁰² *Ludovít Holotík*: i. m. 282. és Štefánik 1919. április 3-i levele. In: *Z korešpondencie predstaviteľov českého a slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia. II. časť*. In: *Historický časopis*, 1969/3. 437.
- ¹⁰³ *Ludovít Holotík*: i. m. 283.
- ¹⁰⁴ M. R. Štefánik – legendy a fakty. 10.
- ¹⁰⁵ Uo.
- ¹⁰⁶ *T. G. Masaryk*: i. m. 118.
- ¹⁰⁷ *Ludovít Holotík*: i. m. 287.

KÍSÉRLETEK A SZEGÉNYSÉG KEZELÉSÉRE A 19. SZÁZADBAN

A szegénység fogalma és kezelése a századok során folyton változott és alakult, más-más aspektusai váltak fontossá és szorultak háttérbe – az adott társadalom által kialakított normának, értékrendnek, mentalitásnak a részeként. A „szegénység kezelése” kifejezés nem kizárólag egyes kérdésekre koncentrál, hanem arra a rendkívül nehezen meghatározható, összetett jelenségre, amely egy hierarchikusan tagolt társadalom bonyolult kapcsolatrendszerén alapul. Magában foglalja a szegénység mindenkori fogalmát, a közösségben elterjedt ideákat, amelyekből kiindulva a nem szegények csoportjai a szegénységről gondolkodtak, a szegényeket különféle csoportokba sorolták és olyan „irányító” jelzőkkel látták el őket, amelyek alapján aztán a helyi közösség vagy az adott társadalom befogadta vagy kirekesztette őket. Ezenfelül a kifejezés tartalmazza azokat a társadalmi tevékenységeket, mechanizmusokat, technikákat, amelyekkel a szegények és a nem szegények egymással kapcsolatba kerültek abból a célból, hogy a szegénység kellemetlennek és károsnak ítélt hatásait enyhítsék vagy megszüntessék.

A szegénység fogalma és kezelése változásainak történeti szempontú vizsgálata során a legnagyobb nehézséget az okozza, hogy nincsenek direkt források, amelyeket a szegények maguk hagytak hátra. Túlnyomó többségük nem tudott írni, még a segélykérő leveleket is mások fogalmazták és írták. A képek, dologházi versek, koldusénekek, újsághírek, még a segélykérő iratok is azokat a sztereotípiákat ismételgetik, amelyeket akkor és ma úgyszintén mindenki ismer és gondol: a szegények élete örökös nehézségek között telik, megalázó élethelyzetekkel, betegségekkel küszködnek, bizonytalan és fellazult családi kötelékben élnek, a társadalom elutasítja őket, sőt egy részüket kirekeszti. A források legnagyobb részét a segélyező társadalmi egyletek, csoportok, a közrend fenntartására hivatott szervek, valamint az állami és városi, megyei hivatalok hagyták hátra. Nem a szegények képe változik tehát az időben, hanem a megítélésük.

Koldusok és csavargók Európában a kora újkor végétől a 20. századig

A koldusok társadalmi helye a kora középkorban jól körülírható, és a sokféle forrás alapján úgy tűnik, szerepük és helyzetük nagyjából hasonló a keresztény világban. Kétféle koldust különböztettek meg már ekkor is: a hitből és a szerencsétlenségből koldusbotra jutottat. Az előbbinek kijárt a tisztelet és a megbecsülés, alamizsna az utóbbinak is, hacsak nem követett el erkölcstelen cselekedetet. A tehetősebbek és a legszegényebbek egyaránt igyekeztek adakozni, mert a jócselekedetekkel lelkük üdvét biztosították.¹

Minden korban nehéz volt megkülönböztetni az önként vállalt szegénységet a lustaságtól; a koldusdinasztiák sokféle kifinomult módszert alkalmaztak a hiszékeny emberek megtévesztésére. Emiatt aztán mindenfelé szívesebben fogadták a helybéli, vagy a környékből származó, ismert koldusokat, akik általában kisebb szolgálatokat is teljesítettek az adomány fejében: besegítettek a ház körüli munkákba, fát vágtak, vizet hordtak. A falu vagy a város alkalmazta őket a nehezebb vagy a nagyon megvetett

munkákra: járványok idején rájuk bízta a holtak elhordását, a szemét eltakarítását, a sárhordást stb. Az idős koldusasszonyok értettek a házasságszerzéshez, adták-vitték a híreket faluról falura. A kolduló rendek tagjai imádsággal fizették meg az adományokat, ennek volt a legnagyobb értéke az adományozó szemében, mert a hagyomány szerint a koldusok imája egyenesen az Úr fülébe jut és meghallgatásra talál.

A koldusok legtöbbje folyton úton volt. Egy sajátos kalendáriumot követve vándoroltak búcsúra, kegyhelyre, temetésre, halálozási évfordulókra, lakodalmakra, keresztelőkre. A múlt századi bretagne-i koldusok útját feltérképezve látható, hogy a kizárólag koldulásból és az ehhez kapcsolódó kisebb alkalmi munkákból élő személyek vagy családok általában 30–40 km sugarú körben mozogtak egy-egy régióban. Ekkora területet és az ott lakókat jól ki lehetett ismerni, még emlékeztek rájuk, amikor visszatértek egy településre; az egyházi ünnepekről, egyéb jeles napoktól és az alkalmi alamiznaszerzési módokról időben értesültek, és a megadott dátumra gyalogszerrel odaértek.

A koldusok egy része életének csak hosszabb-rövidebb időszakában élt alamizsnából: például a hosszabb utazással járó zarándoklat alatt, vagy a mesterlegények és az alkalmi és idénymunkát vállalók vándorlásuk során. Gyakori jelenség volt a gyermekkori koldulás, amelyet a családi jövedelem kiegészítéseként fogtak fel. (Ez a szokás a mai napig sokfelé fennmaradt, a társadalom nem ítéli el.) Hasonlóképpen megszokott látvány volt az öregkori koldulás, nemcsak a középkor és az újkor folyamán, hanem a későbbi időkben is. A gyakori éhínségek sok családot kényszerítettek időszakos koldulásra.

A valóságos koldusok közé tartoztak a testi nyomorékok, a szellemi fogyatékosok, az elmebetegek. Ezeket a csoportokat befogadták a kolostorok, a különféle menedékhelyek, a kórházak. A városi kórházakat, szegényházakat a polgárok nagyjából fenntartották, de a gondozottak nem részesültek teljes ellátásban, így egy megbízottjuk – aki általában maga munkaképes koldus volt, és a többieket gondozta, főzött, takarított a szállás fejében – kénytelen volt koldulással megszerezni az élelmet, ruházatot. A polgárok a szegényház lakói részére kolduló megbízottat, a „koldusatyát” illendően ellátták, végrendeletükben nem feledkeztek meg a város szegényeiről.

Ezzel szemben a csapatosan megjelenő koldushad éppen ellentétes érzelmeket váltott ki a települések lakóiból: közöttük ugyanis gyakran láthattak életerős embereket, a férfiakkal együtt kóborló nőket, prostituáltakat, elvadultan felnövő gyermekeket. Már a korai századokban több gondolkodó kifejtette azt a nézetét, hogy a szegénység nem önmagában hordozza az üdvözülés lehetőségét, ezért nem is minden koldust kell egyforma mértékben segíyezni. A falusi társadalomban hasonlóképpen nem becsülték a munkakerülőket, a lustaság miatt lassanként lecsúszó családokat.²

A csavargás, a vagabund életmód megítélése a 14. században változást mutatott, ez a tendencia érzékelhetően erősebb volt a városi polgárság körében, mint a falvak népénél. Már sehol nem fogadták szívesen az idegen koldusokat, akiket egyre inkább a bűnözőkkel, a törvényen kívül élőkkel azonosítottak, sőt lassanként azokat is bizalmatlanul fogadták, akik magukat zarándoknak, vándorszerzetesnek mondták.

A reneszánsz gondolkodók közül sokan foglalkoztak szociális kérdésekkel, annak morális aspektusával, és különféle korrelációkat állítottak fel a szegénység és a munkavégzés között. Újra kellett tehát definiálni a szegénység fajtáit, csoportjait, az alamizna és koldulás jogosultságát és a szegények iránti felelősség kérdéseit.³ A vagabund koldusok egyre kevésbé számítottak a társadalom integrált részébe, erre utal

a francia nyelvterületen elterjedt megjelölés: „sans état, sans aveu”, vagyis aki nem tartozik egyetlen birtokhoz sem, akiért nem vállal kezességet senki, biztosíték és kezes nélküli személy.

A polgárok növekvő ellenszenvvel fogadták a munkaképes csavargókat, nem szívesen adtak nekik ingyen szállást és ételt, hanem elvárták, hogy ezek fejében dolgozzanak. Sok lehetőség erre nem adódott, hiszen a koldusok általában semmihez sem értettek, gyenge egészségük voltak, és nem is szoktak a rendszeres munkához. A velük szemben érzett ellenszenv csak fokozódott a későbbi századokban. A koldusok gyakran csapatostul jártak, szabályosan megszállták egy-egy város főterét, templomát, erőszakosan követelöztek, nemritkán loptak is. A pestisjárványok idején még veszélyesebb volt befogadni ezeket a kóborló embereket, hiszen könnyen bevihették a rágalyt a városokba.

A hosszú háborúk és járványok évszázadaiban a városok igyekeztek bezárkózni, egyre többször fordult elő, hogy a koldusoknak csak a kapun kívülre helyeztek ki ennivalót, vagy ha nappalra be is engedték őket a városba, éjszakára kiutasították őket a falakon kívülre. Nehezen lehetett megkülönböztetni a csavargókat a koldusoktól, a korabeli szóhasználat is felváltva illette őket a különböző megnevezésekkel, amelyek közül a csavargó „negatív, elítélő” jelentésárnyalatot kapott.⁴ Néhány nagyobb városban – például Rómában, ahonnan ugyan időről időre megpróbálták kisöpörni őket – a koldusok mégis remekül beilleszkedtek, és a céhekhez hasonlatos szervezeteket alakítottak. A szakirodalom koldustestvériség, -társaság – confrérie, compagnie – néven ismeri ezeket.⁵ A 14–15. századi leírásokból tudható, hogy a compagnie-k betanultak és együtt előadtak különféle produkciókat, és az adományokat saját szabályaik szerint elosztották, látogatták a betegeiket, segítették egymást. De nemcsak efféle ártalmatlan tevékenységet folytattak, hanem kisebb bűntényeket is közösen követtek el, gyakran együttműködtek a helyi prostituáltakkal, tolvajokkal.

A társadalom „normális” részének fokozódó ellenszenvé, valamint a munka társadalmi megbecsülésének növekedése hatására döntő fordulat állt be a koldusokkal való bánásmód történetében a 16. század folyamán. Ezt a mentalitásbeli változást, amely határozottan megmutatkozott a mindennapi életben, B. Geremek a szegénység kezeléséről írt művében a „grand enfermement”-nak, a bezárás politikájának nevezi.⁶

A történeti irodalom hosszú időn keresztül úgy tartotta, hogy a protestáns városokból indult ki a szegénység kezelésének új irányzata, a központosított, bürokratikus, intézményesített gondozás, valamint a koldusokkal szembeni szigorú, elutasító, restriktív fellépés. A jelenlegi kutatások szerint azonban nincs számottevő idő- és mentalitásbeli eltérés a reformált és a nem reformált területeknek a koldulásról vallott nézeteiben.⁷

A katolikus és a protestáns országokban egyaránt a nyilvános utcai koldulást betiltó vagy helyben kiadott engedélyhez kötő törvények születtek, amelyekben szabályozták a koldusok tevékenységét és mozgásterét. Meghatározták az alamiznagnyújtás időszakait, a koldusokat megkülönböztető jelvények viselésére kötelezték, a munkaképes „alkoldusokat” kiutasították a városból vagy bezárták. Sok városban – elsőként a németalföldi városokban, majd a brit királyságban, aztán sorra az európai városokban, még Szentpéterváron is – megnyitották az első dologházakat, amelyekben erőszakkal fogva tartott munkaképes koldusok és önkéntes munkanélküliek dolgoztak. A dologházban egyúttal a lustaságról is le akarták szoktatni a koldusokat, ezért kegyetlen módszerekkel próbálták átnevelni őket. (Az egyik hatékony holland találmány az volt,

hogy a fogva tartott ember pincecellájába vizet vezettek, a „Iusta” kapott egy vödört, amellyel a vizet folyamatosan merte, ha nem akart megfulladni.)

A koldulás szabályozásának egyik első példája az 1531-ben megjelent német-római császári rendelet, amely hosszú időre meghatározta a szegénygondozás és ezen belül a kolduskérdés alapelveit. A rendelet kötelezővé tette a szegények, köztük a koldusok összeírását, rászorultságuk oka szerint csoportosítva őket, nemük és életkoruk feltüntetésével. A rendelet megtiltotta a házról házra járó és a nyilvános koldulást, a városokban csak a magisztrátusnak felelő koldusbíró gyűjthetett alamizsnát a maga és a többiek számára. A koldusok kizárólag születési helyükön folyamodhattak az előljáróssághoz látható jelvényért, amellyel helyben koldulhatnak, ám jelvény hiányában kiutasították őket. Amennyiben a város tudott közmunkát biztosítani, kizárólag annak fejében remélhetett alamizsnát a koldus.

A császári rendelet szellemében sorra születtek meg a koldusügyet szabályozó városi statútumok. Kialakult az a rendszer, hogy nem engedték be az idegen koldusokat a városfalakon belülre, hanem kívül kellett táborozniuk, és a heti kenyéradagra várni. Sok helyen szigorú testi fenyítés, vesszőzés várt arra, aki engedély nélkül koldult. Ez az ellenséges, korlátozó szemlélet tovább erősödött a 17–18. század folyamán, a büntetések repertoárja és keménysége nőtt: az engedély nélküli kolduláson ért személy haját lenyírták, megszégyenítették, nyilvánosan megvesszőzték, kiűzték a városból, börtönbe zárták, gályára küldték, később a gyarmatokra deportálták.

A koldusok helyi és idegen megkülönböztetése az illetőségben alapult. A községi illetőség intézménye Angliában fogant, és onnan terjedt át az európai földrészre, s lett része a kontinentális jogrendnek.⁸ Míg a polgárjoggal privilégiumok jártak, addig az illetőséghez efféle nem tapadt. Eredetileg Angliában is az egyházközségek feladata volt a szegények gyámoltatása, amely az 1601. évi Act of Settlementtel országos érvényűvé és államilag szabályozottá vált. Ezzel a törvénnyel a segélyezés kötelező érvényűvé vált, és súlyosan megterhelte a községet. Várható volt tehát, hogy ettől a teherrel szabadulni kíván a község, ezért a jogalkotó meghatározta a minimális feltételeket: „Eserint a nincstelen személy jogosult volt a közsegélyezésre, ha az egyházközség területén született, ott valamekkora birtokkal rendelkezett, illetve legalább negyven napig egyfolytában annak területén tartózkodott.”⁹

Ez az illetékességi jog nem vált uralkodóvá Európában. Franciaországban a „domicile de secours”-on azt a helyet értették, ahol az állampolgárnak joga volt a közsegélyben részesülni, ezt aránylag könnyen teljesíthető feltételekkel megkapta. Németországban sem létezett ez az illetékesség, helyette az úgynevezett segélyezési lakóhely és a szegényszövetségek szervezték a gondozást. Magyarországon ezzel szemben működött az illetékesség, de éppen a szegénység által leginkább sújtott szolgák, cselédek, napszámos alkalmi munkások rendkívül nehezen nyerhették el. Emiatt sokszor hiába folyamodtak lakóhelyükön segélyért.

Kolduskérdés az iparosodó svájci kantonokban a 18. században

A 17–18. században a protestáns zürichi kanton falvaiban szintén a községek szabályozták a saját és az idegen koldusok ellátását. Ez a vidék textilipari bedolgozásból és mezőgazdasági munkából élt. A 18. század folyamán gyakran sújtották gazdasági

krízisek a lakosságot, amikor a termékek eladhatatlansága folytán egész családok váltak időszakosan munkanélkülivé. A hagyományos okok – betegség, testi bajok – szintén közsegély igénybevételére kényszerítették a lakosokat.¹⁰

A koldusok illetőségi helyük alapján jutottak segélyhez, ám azzal, hogy a község szegényei lettek, minden közösségi jog gyakorlásából kizárták őket. A koldulás mindenütt tilos volt, sem a vásárban, sem a templom előtt nem gyűjthettek adományt. A heti kenyér- és élelemdagot, egyéb adományt az egész község jelenlétében adták át – ez általában a falu lelkészének feladata volt – a rászorulóknak. Hetente kétszer, az istentiszteletet követően név szerint szólították elő a koldusokat, akik kizárólag betegség esetén maradhattak távol erről a ceremóniáról. A közsegélyen tengődőknek saját sorsuk alakításába semmiféle beleszólásuk nem volt, még abban a kérdésben sem nyilváníthattak véleményt, hova, kihez kerüljenek a gyerekeik, ők maguk milyen munkát végeznének szívesebben.

A koldulás a protestáns etika szerint a nagyobb bűnök közé tartozott, ezért a községek valóságos koldusüldözéseket szerveztek a vagabund, idegen koldusok felkutatására. Ha sikerült elkapni a környéken bujkáló koldusokat, megverték, bebörtönözték őket. Falvaikban figyelőszolgálatot állítottak fel, mert az egyszerű köznép minden vallási okítás ellenére hajlott az alamizsnázkodásra. A hivatalos egyházi és világi álláspont az alamizsnaosztást ugyanolyan veszélyes, kártékony és elítélendő cselekedetnek tartotta, mint magát a koldulást, és kemény pénzbüntetésre ítélték azokat, akiket adakozáson értek. (De a protestáns községek lakosai közül is sokan hittek még abban, hogy a koldusokkal szembeni keménység Isten büntetését vonja maga után, hogy ez az oka a rossz termésnek, tűzvésznek, járváynak. Így hát a lelkészek hiába hadakoztak, mindig akadt valaki, aki alamizsnát adott, és valaki, aki koldult.)

A község a helyi elszegényedett családok gyermekeinek felnevelését magára vállalta: a gyereket egy tehetősebb család befogadta, munkára és szigorú vallásos életre tanította. Az is előfordult, hogy több község együttesen épített árvaházat, ahol a gyereket elválasztották szüleiktől, és – felfogásuk szerint – „megmentették” nem megfelelő erkölcsi hatásuktól, protestáns nevelésben részesítették és mesterségre tanították. A koldusoknak is igyekeztek minél hamarabb munkát találni: legtöbbjüket mezőgazdasági munkára fogták.

Ezekben a kantonokban munkaképes felnőtt koldussal ritkán találkoztak a lakosok a 18. század végéig, amíg a textilipari bedolgozás jövedelmező vállalkozás volt. A 19. század elejétől azonban a textilipari kiadási és felvásárlási rendszer egyre többször került gazdasági válságba. Erre az időre azonban a falvak bedolgozó munkásai már végleg felhagytak minden mezőgazdasági kiegészítő tevékenységgel, még a ház körüli gazdaságot és a veteményeskertet sem művelték, az ezzel kapcsolatos tudásuk, szokásaik eltűntek.

A felvásárlási és kiadási rendszer végletesen kizsákmányolta a bedolgozó munkásokat, a leírások szerint a 19. század elején már az egész család hajnaltól késő estig tartó megfeszített munkával tudta csak fenntartani magát, de így is egyre szegényedtek. A lelkészek hiába írtak segélykérő, figyelmeztető leveleket a kanton vezetőinek, azok sem tudtak segíteni a helyzeten. A válságok nyomán a munka és tartalék nélkül maradt lakosság szabályosan koldulni kényszerült.¹¹

Ebben az esetben a végletes elszegényedés nem a tradicionálisan koldussá lett csoportokat érintette (vagyis a nyomorékokat, özvegyeket, elhagyott gyermekeket és öregeket), hanem a modern kor gazdasági kríziseinek és a munkanélküliségnek a

következménye volt. A földjüktől már elszakadt, ipari munkásokká lett volt parasztok ekkor napszámosként vagy mezőgazdasági idénymunkásként próbáltak meg jövedelemhez jutni, és a munka utáni vándorlásuk során is rendszeresen koldulni voltak kénytelenek. Ezek a munkások már semmi máshoz nem értettek, csak a szövéshez, emiatt a gazdasági válságok idején kizárólag a legrosszabbul fizetett segédmunkákhoz juthattak, ami viszont csak rövid időre oldotta meg megélhetési gondjaikat. A koldulás felszámolására tett hatósági intézkedések nem voltak hatékonyak, mivel a probléma alapját, az időről időre beálló munkanélküliséget nem sikerült rövid idő alatt felszámolni. A kanton vezetésének a szegényügy új problémáival kellett szembesülnie: a nagyszámú képzetlen népesség időszakos munkanélküliségével.

Koldusok Angliában a 19. században

A brit királyságban a 19. század elején újból hozzáfogtak a koldulás és az attól elválaszthatatlan csavargás szabályozásához. Az 1824-es úgynevezett Vagrancy Act a koldusok és csavargók több kategóriáját különítette el: a rendetlen és lusta – disorderly, idle person – életet élők csoportjába tartoztak azok, akik az utcákon csavarogva koldultak, vagy valakit koldulni küldtek, prostituáltak voltak, elhanyagolták gyermekeik gondozását és a községre hagyták nevelésüket, a dologházból megszöktek, iszákosok, megbízhatatlanok voltak. Ezeket enyhébben büntették, és ha elfogták őket, dologházba kerültek. A csavargók, munkakerülők – rogue, vagabond – súlyosabb ítéletet kaptak, mert róluk feltételezték, hogy bűncselekményeket is elkövettek. Ez a szabályozás kevés változtatással fennmaradt a század végéig. Anglia a koldusokkal, csavargókkal szembeni büntetések kiszabásakor a dologházak rendszerére támaszkodott, amely befogadta, és javítómunka végzésére kényszerítette az elítélteket.

Az állami szabályozás ellenére a nagyvárosokban a 19. század közepére sem tűntek el a koldusok. A hatalmasra növekedett iparvárosok, valamint az ország fővárosának látványa a korabeli utazókban hasonló érzéseket váltott ki: a legnagyobb gazdagság mellett a legnagyobb nyomor. London lakossága hatalmasra nőtt, meghaladva a kétmillió főt, így a koldulás szempontjából kontrollálhatatlan volt. A nyomornegyedek lakói pedig nem tisztelték a törvényt, és nem jelentkeztek önként a dologházba. Az 1834-es New Poor Law (új szegénytörvény) hatásának vizsgálatára Edwin Chadwig irányítása alatt készült a „Report of the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain” 1842-ben. A felmérést vezető Chadwig olyan körülményeket talált a nagyvárosok, főként London szegénynegyedeiben, amely miatt az ott élők a legkülönbözőbb betegségekben szenvedtek. A legszegényebbek gyakran képtelenek voltak munkát vállalni, ez az állapot pedig arra kényszerítette őket, hogy kolduljanak, lopjanak, csavarogjanak. 1849–51 között Henry Mayhew riportjai, amelyeket az „ismeretlen országban” készített – ahogyan ő maga nevezte a londoni nyomornegyedeket –, a koldusok, csavargók, kisebb bűnözők, alkalmi munkások, prostituáltak, alkoholisták, megrontott gyermekek egész új világát tárta az olvasók elé.¹² A szegénytörvény ellenére létezett és virágzott Angliában a koldulás – bár hivatalosan tiltott, büntetendő cselekmény volt –, a hihetetlen mennyiségű dologház, a közsegélyre szánt óriási összegek és az ezernyi segély- és jótékonyági egyesület sem tudta eltüntetni század végéig.

Koldusok Franciaországban a 18–19. században

Franciaországban az ancien régime idején a koldulás gyakran a paraszt- vagy munkáscsaládok egyetlen időszakos túlélési lehetősége volt a városokban és a falvakban a közmunka-műhelyek és a l'hôtel général segélyező rendszere ellenére. Az általában generációkon keresztül masszív szegénységben élő népesség a helyi vagy regionális gazdasági válságok, munkanélküliség, betegség, baleset, tűzvész, rossz termés, a konjunkturális elszegényedés hatására könnyen koldussá vált, így ezt az életformát nem lehetett egyszerűen a társadalom elenyésző részét érintő marginális állapotnak tekinteni. Az egyes emberek életútjuk során többször is beleeshettek ebbe az állapotba, és ki is kerülhettek belőle családi-szomszédai vagy külső, társadalmi segítséggel.

A hatóságoknak nehéz volt megkülönböztetni a csavargókat és a koldusokat, valamint azt sem tudták egyszerűen eldönteni, mennyiben a körülmények áldozata az az ember, aki vándorol és koldul. Párizsban működött a Société Philantropique (Emberbaráti Társaság), amelyet a király, XVI. Lajos és szabadkőművesek hoztak létre az önhibájukon kívül túlságosan elszegényedettek – nyolcvan éven felüli öregek, árvák, vakok, özvegyek, egyedülálló terhes anyák – részére.

A forradalom alatt megalakult a koldulás eltörlésére szerveződött bizottság, a Comité pour l'extinction de la mendicité. A bizottság változtatás nélkül elfogadta a munkaképes és munkaképtelen szegények évszázados megkülönböztetését, kiegészítve az emberi jogok részeként értelmezett „a szegénynek joga van a megélhetéshez” tétellel. Az alkotmányozó nemzetgyűlés elfogadta a bizottság által beterjesztett azon általános segélyezési elvet, amelyben nemzeti segélyalap létrehozását javasolta. Ezt az alapot a megyék között kellett szétosztani, és azok a saját segélyezési lajstromok alapján intézkedtek a segítségről.¹³ Az állam feladatának tekintették a munkalehetőségek gyarapítását, de az épkézláb szegénynek magának kellett munkát keresnie. A koldulást és az útlevél nélküli csavargást a forradalom éppen olyan veszélyesnek és elítélendőnek tartotta, mint az ancien régime, és akit emiatt elfogtak, az gyors ítéletet követően kényszermunkán találta magát.

A koldulást az 1810-ben érvénybe lépő napóleoni büntető törvénykönyv ismételen szigorúan tiltotta. Három elnevezést használt a szöveg váltakozva: koldus, szűkölködő vagy ínséges, valamint csavargó (mendiant, indigent vagy pauvre, vagabond). De Gerando, a 19. század első felében a szociális kérdés szakértője szerint a szegénység extrém foka az „indigent” állapot, amelyben már az ember alapvető szükségleteinek kielégítése sem biztosított. A jogalkotó azonban nem tett pontos, meghatározott különbséget közöttük, a hagyományos értelmezés szerint használta azokat. Ezeket a kategóriákat nem lehetett egyértelműen szétválasztani, hiszen mindhárom esetben az életmód és a szükség koldulásra kényszeríthette az embereket; így a koldus lehetett csavargó, de lehetett szűkölködő, ínséges is. Ugyanakkor a helyi hatóságoknak el kellett dönteniük, hogy a szegények közül ki érdemel segélyt, és kit kell bezárni, kényszermunkára küldeni. Az érvényben lévő törvények helyi, aktuális értelmezése így tág teret kapott, és a prefektus döntése egy adott esetben a helyi mentalitást tükrözte.

Az 1885. évi szabályozással a francia törvényhozás a koldusügy terén a napóleoni büntető törvénykönyv alapelveit ismételte; a koldulás enyhébb eseteit – munkaképtelenség, menedék hiánya, nem szándékos munkanélküliség – nem büntette, a

súlyosabbak a csavargással azonos megítélés alá estek. Újdonságot jelentett a század utolsó évtizedeiben a visszaesők fogalmának bevezetése: akit többször értek koldulás, csavargáson, prostitúción, azt a hatóságok a bezáráson túl akár a gyarmatokra is száműzhették.

Kolduskultúra Bretagne-ban

A gazdasági modernizációtól és az ezzel járó társadalmi változásoktól még alig érintett Bretagne városaiban és falvaiban a koldus a 20. század elejéig a mindennapi élet része volt. A hatóságok ott is megkülönböztették a valóságos koldusokat és a csavargókat, de elnézőbbek voltak az előbbiekkal, sőt 1820-ban a következő döntést hozták: ha a segélyezésre szánt összeg elégtelen, időszakos koldulási engedélyt lehet kiadni.¹⁴

A koldusokkal szembeni attitűd a bretonok között igen lassan változott. A falusiak és a városiak a helybéli valódi koldusokat az érvényben lévő törvények ellenére a 19. század során mindvégig szívesen fogadták, megvendéglétek, alamizsnát adtak nekik, míg a csavargóktól féltek és elzárkóztak. A koldusokkal szembeni elnéző bánásmód rossz híret keltezte a régióknak: túl sok ott az olyan koldus, aki valójában élet-erős, munkaképes ember, csak lusta és hanyag.¹⁵

A prefektusok legfőképpen nem is a koldusok miatt aggódtak, hanem a csavargóktól és a cigányoktól tartottak. A nagy gazdasági krízisek idején, 1816–17-ben, 1847–55 között a megszokottnál sokkal több koldus lepte el a falvakat. 1855-ben Morbihan járás prefektusa azt jelentette a régió központi hatóságának, hogy a koldusok már bandákban járnak, fenyegetésekkel csikarják ki az adományokat, de az általános helyzet is olyan nehéz, hogy még akinek munkája van, annak a családja is időnként koldulásra kényszerül. Látható, hogy a kolduskérdés valójában nem egyszerűen rendfenntartási probléma volt a 19. század derekán, az ott élők mentalitása nagyon lassan változott, a szokásosnál nehezebb időkben pedig a dolgozó emberek sem tudták fenntartani magukat segély és adomány nélkül.

A néprajzi leírásokból látható, hogy a koldusok ott is hagyományosan részt vettek a temetéseken, és megvolt a helyük a lakodalmi mulatságokon is, ahol nemcsak a vacsorából részesülhettek az úgynevezett „koldusasztalnál”, hanem a táncban is részt vettek. Ők hozták-vitték a híreket a települések között, házasságközvetítéssel foglalkoztak, mint másutt Európában. A híres koldusdinasztiák kifejlesztettek egy sajátos műfajt: a kolduséneket. Énekeiket előadták a búcsúknban, kegyhelyeken, közülük néhány a népdalokhoz hasonlatosan ismertté vált. (A balladához hasonlatos koldusdalkat a 20. század elején összegyűjtötték Bretagne-ban, és kiadták.)

A valóságos koldusokról sokáig tovább élt az a középkorban általánosan elterjedt vélekedés, mely szerint imáik meghallgatásra találhatnak Krisztusnál. Így alakult ki a „megbízásos búcsújárás” (pelerinage par procuration) szokása, amely a katolikus hívők körében általánosan elfogadott volt a 19. század folyamán Bretagne-ban. A szokás abból állt, hogy ismert, megbízható, erkölcsös életű koldusok és koldusasszonyok, akik gyakran házaspárok voltak, elvállalták beteg, béna, idős vagy más okból korlátozott lehetőségű megbízóik zárandokútjának és ezzel kapcsolatos fogadalmainak teljesítését. Az utat a megbízóik által előre meghatározott módon végigjárták, végigimádkozták, és a megbízás teljesítéséről bizonyítékot – az útba ejtett falvak előljáróságának pecsétjét, kegyhelyekről beszerzett szentelt vizet, kegytárgyat – vittek a megbízónak. Ezek a koldusok megbecsült emberek voltak a helyi társadalomban, adtak a

véleményükre, a tiszteletre méltó embereket megillető szívességgel fogadták őket; társadalmi megítélésük a korábbi századokban élő, hitből a szegénységet választókéra emlékeztetett.

A 19. század utolsó évtizedeiben, amikor Bretagne-t is elérte az iparosítás és a társadalmi modernizáció, a koldusok száma lecsökkent, és lassanként a hagyományos szolgáltatásaikra sem tartott igényt a lakosság. A koldusok megítélése megváltozott, a lakosság fokozatosan elutasító lett velük szemben; a koldulás kérdésére a szegénység kezelésének modernebb formáival válaszolt a társadalom.

Dologházak a 19. században

A dologházak története Nyugat-Európában a 16. századig nyúlik vissza. Ekkortájt a koldulást már megvetették, és a kor ideológusai megfogalmazták az érdeemes és érdemtelen szegények tételét, amelynek alapján igyekeztek kortársaikat és uralkodóikat meggyőzni arról, hogy a szegénység kezelésében új módszereket alkalmazzanak. Ezekben központi helyet foglalt el a lusta, dologtalan élet elítélése, és azzal szemben a munka nevelő és értékteremtő erejének hangoztatása. Az elvekből következően az elzárásban és a kényszermunkában a koldusok és csavargók regulálásának és átnevelésének lehetőségét látták.

A „bezárás politikájának” óriási irodalma van, részben sokféle társadalmi következménye, részben praktikus, ideológiai és szimbolikus jelentősége miatt. A dologtalanság büntetése nem egyedül a szabadságvesztés volt: az elzárással egyúttal a romlottsághoz vezető életformától, a bűn forrásaitól is elválasztották a rabokat, sőt állandó megfigyelés alatt tarthatták őket. A büntetés időtartamát az elkövetett tett súlya és az elítélt „javíthatósága” szabta meg, amely attól is függött, hogy visszaeső elkövetőről volt-e szó. Az elkülönítés, a magánzárka – ahol gyakran a csendet is megkövetelték –, a dolgozó életre nevelés, a kétkézi munka alkalmazása, az általánosan elfogadott erkölcsi szabályok betartatása és az időközönkénti enyhébb-súlyosabb testi fenyítés, ételmegvonás együttesen jelentették a leggyakrabban alkalmazott kényszerítő technikákat.

Az általános gyakorlat során a fent említett átnevelő-fenyítő eljárásokat egyszerre alkalmazták az elítélt viselkedésének megváltoztatása céljából. A deklarált cél úgy szólt, hogy mindezt annak érdekében teszi a „normális világ”, hogy a fegyenc mielőbb megváltozva visszatérhessen ebbe a világba. A korai dologházak azonban egyetlen kínzásokat is alkalmaztak az elítéltekkel szemben.

Az is kérdés, ki ítélezhetett a normákat megszegők fölött. A korai időben nemcsak a bíróságokat illette meg ez a jog, hanem például a szülőt, a férjet is, aki engedetlen gyermekét, feleségét bedughatta a dologházba saját vádjai alapján. Ezt a gyakorlatot alkalmazták a pesti dologház esetében is, ahol jegyzőkönyvi adatokkal igazolható, hogy a lusta gyermekeket akár két évre is bezáráthatta és kényszermunkára ítéltethette tulajdon apja. Erre utal a németalföldi dologházak jeliséje is: „A munka táplál, a munka büntet.”

A dologházaktól a fogva tartás költségeinek csökkentését várták, sőt egyes vállalkozók még komoly hasznot is reméltek az olcsó munkaerő kihasználásából. A 17. század folyamán Európa-szerte gyors egymásutánban nyíltak meg az önkéntes és kényszerítő dologházak.¹⁶ A kortársak általánosan hangoztatott véleménye szerint meg kell különböztetni a koldusokat, csavargókat a munka nélkül maradt szegényektől, mert a dolgozni képes szegények szívesen megkeresnék kenyerüket munkával koldu-

lás helyett.¹⁷ A valóságban azonban a fizetetlen munkaerőre épült foglalkoztató magánműhelyek nem jövedelmeztek igazán jól a munkások gyakori cserélődése, a szakértelem és a motiváció hiánya miatt, így aztán elég gyorsan elsorvadtak az ilyen irányú kezdeményezések, és a kezdetleges üzemeket a század végére be is zárták. (Hasonlóképpen történt ez Magyarországon is jó száz évvel később, itt sem váltotta be a dolgoház a nyereségről szőtt elképzelések tekintetében a hozzá fűzött reményeket.)¹⁸

A 18. század folyamán a munka kiemelt szerepe a büntetésben és az erkölcs javításában, a felvilágosodás hasznosságelve és az ember nevelhetőségébe vetett hit a közgondolkodás részévé vált.¹⁹ A továbbiakban ezeket az elveket már senki sem kérdőjelezte meg, és ezekre épültek a szegényügy kezelésével kapcsolatos módszerek.²⁰

A szociális gondoskodást általában a civilizálódás jeleként szokták felfogni: a szociális gondoskodás eljárásai szétterjedtek a társadalmi térben, ugyanakkor a gondoskodás új módjai hatékony szerepet játszottak a nép fegyelemre szoktatásában, vagy inkább kényszerítésében. A rászorulókkal szemben egyre növekvő rendszabályozással, erőszakkal léptek föl, megfosztották őket polgárjoguktól, szabad mozgásuktól, általában a szabadságuktól, méltóságuktól, egyéniségüktől. Egyes történészek ma már megkérdőjelezik azt, hogy a széles körűvé vált szociális gondoskodásnak kizárólag pozitív értékelése lehetséges. Michel Foucault francia filozófus-történész szerint a szüntelen munka a társadalmi fegyelmzés eszköze is.²¹

A francia forradalom és a napóleoni háborúk utáni korszaknak súlyos szociális problémákkal kellett szembenéznie Európa-szerte. A hagyományos szegények tömege a hosszú háborúskodás következményeként egyre nőtt, őket az egyházi és világi karitatív szervezetek, intézmények segítélyezték. Mellettük megjelentek a dolgozni tudó és akaró, mégis munka, föld nélkül maradt emberek, akik elsősorban az állami beavatkozástól várhatták sorsuk megváltozását.

Kényszermunka-műhelyek Franciaországban: a „dépôt de mendicité” és az „atelier de charité” utópiája

Franciaországban a 17. század folyamán kezdett kialakulni a „l'hôtel général” szegénygondozó intézménylánc. Ezek az ispotályokra emlékeztető intézmények a munkaképtelenek mellett a munkaképes szegényeket és gyermekeket is befogadták, és az utóbbiakat időben változó, hol enyhébb, hol szigorúbb kényszermunkára kötelezték. A 18. század folyamán gyakran kerültek oda munkabíró koldusok is, de az 1770-es évekre az intézmények funkciója differenciálódott, a bezárás és a büntető tevékenység a „dépôt de mendicité” feladata lett. Ezt a rendszert a 18. század hetvenes éveiben alakították ki, azzal a céllal, hogy mindazok a csavargók, koldusok, akik nem kerülnek kórházba és börtönbe, de közveszélyességük miatt szabadon sem maradhatnak, itt kapjanak helyet.²² Az intézményt a központi hatalom tartotta fenn, saját költségéből. A nehézséget az okozta, hogy eleinte a munkaképes koldusok mellett az úton lévő csavargókat, munkát kereső munkásokat, prostituáltakat, sőt néha még a zarándokokat is bezárták. A dépôt-ban szigorú feltételek mellett már ténylegesen kényszermunkát végeztek a rabok.

A forradalom előtt rengeteg panasz érkezett a bíróságokhoz a kíméletlen bánásmód, a túl megerőltető munka, az elégtelen táplálék és a szigorú büntetések miatt. Komoly nehézséget okozott a városok, megyék számára a munka biztosítása is, mert a szakképzetlen, leromlott egészségű koldusok nem voltak képesek minőségi munkát

végezni, és nem hoztak hasznot az intézmény fenntartóinak. (Leggyakrabban szövés-sel, fonással foglalkoztak.) Turgot minisztersége alatt megpróbálta bezáratni a dépôtakat, olyannyira ráfizetéses volt a fenntartásuk, de túlságosan sok volt a koldus Párizs utcáin, és nem találtak jobb megoldást. A forradalom éppen úgy ellenezte a munkátlan életet, mint az ancien régime, így a dépôt de mendicité intézménye továbbra is fennmaradt.²³ (A sokak előtt gyűlöletes nevet ugyan megpróbálták kellemesebben hangzóra cserélni, de a köznyelv továbbra is ragaszkodott az eredeti elnevezéshez.)

A sokféle probléma középette a forradalom alatt elsikkadt a koldusmenhely és a dologház ügye, így a dépôt de mendicité lassanként mindenféle szegény, öreg, nyomorék és elesett férfi, nő, gyermek menedékhelye lett. De odakerültek a kisebb kihágásokat, bűncselekményeket elkövetők is, együtt éltek a menedékhelyen a szegények, a bűnözők, sőt a gyógyíthatatlan betegek, főként elmebetegek.

A császárság alatt maga Bonaparte Napóleon levelezésében utalt is arra, hogy a koldulás elleni legjobb gyógymódnak a kényszermunkát találja: minden koldust be kell zárni azzal a céllal, hogy megtanulják munkával megkeresni a kenyerüket.²⁴ Rendeletet bocsátott ki 1808-ban, mely szerint minden megyében egy vagy több dépôt de mendicité-t kell létrehozni, és ott minden jelentkező számára munkát kell biztosítani. Annyi időre kell bezárni az elítéltet, míg ő maga vagy családja meg nem győzi a községi előjáróságot arról, hogy munkájával képes eltartani önmagát, és nem szorul többé koldulásra. Az önként jelentkezők mellé kerültek az erőszakkal elfogott koldusok és csavargók is. Ez a rendelet már valóban a dologházak kialakítását írta elő.

A császárság idején 59 intézet nyílt, 1815-re 37 működött közülük. A központi pénz mellett a község, a megye is hozzájárult a fenntartási költségekhez. Az intézet a megyei prefektus hatáskörébe tartozott, mellette öttagú, a belügyminiszter által kinevezett tanácsadó testület működött. Az elképzelés szerint szigorú rend és felügyelet mellett dolgoznak a javító-nevelő munkára ítélt kényszermunkások. De a terv a végrehajtása során messze került valódi céljától: a dépôt de mendiciték felügyeletével megbízott belügyminisztériumi tisztviselő a legtöbb megyében munkaképes koldusok és a szigorú kényszermunka helyett öregeket, nyomorékokat és elmebetegeket talált, akik képtelenek voltak dolgozni. A dépôt de mendicité lassanként alig különbözött a szegényháztól és szegénykórháztól. Néhány megyében sikerült a munkaképes koldusokat bezárni, de a kényszermunka nem vált be.

A háborúk után a restauráció éveiben a francia társadalom újból szembetalálta magát a szegénység kezelésének kérdéseivel. A dépôt de mendicitéből egyre kevesebb működött, 1837-ben már csak hét. Ezek mellett „maison du travail” (műhely) és „atelier de charité” (jótékonyági műhely) elnevezéssel újabb intézetek nyíltak a század középső évtizedeiben. Az elnevezés változott, a lényeg nem: munkáltató műhelyek jöttek létre, amelyekben a dolgozni még képes szegények megkereshették a kenyerüket. A szigor és a kényszermunkajelleg hol lanyhult, hol felerősödött.²⁵

A század második felében főként a nagyobb városok megőrizték saját dépôt de mendicité-jüket, de a korszerűbb ideológia elvetette azt a tételt, hogy a szegénység legjobb orvossága a bezárás és a kényszermunka. Az új tanok a gazdasági haladásban és a szociális gondoskodás kiterjesztésében látták a szegénység elleni küzdelem perspektíváját. Mégsem tűntek el a dépôt de mendiciték még az 1880-as években sem, ámbar a gondozottak fele egyáltalán nem végzett semmiféle munkát – sőt nem is koldulás miatt került oda, hanem prostitúció, tolvajlás vagy más kisebb bűncselekmény miatt –, és aki dolgozott, az sem termelte meg saját ellátása költségeit.

Franciaországban nem alakították ki az angol mintájú dologházak rendszerét. A koldulás megakadályozására és a munkára nevelés céljára kialakították a kényszer-munka-műhelyek láncolatát, ám ezekben az intézményekben mindig egyszerre voltak jelen a lustaság vagy munkakerülés miatt elítéltek és az önhibájukon kívüli szegények. Valódi kényszermunkát a bűncselekményeket elkövető elítéltek végeztek.

Dologházak Angliában

A dolgozni tudó szegények számára a 16. század végén úgy nevezett „houses of industry”-kat nyitottak szerte a királyságban, az angol szakirodalom ezekben látja a dologházak elődjét. A műhelyeket ellátták alapanyagokkal, és a munka híján koldulásra kényszerülők itt kereshették meg a kenyerüket. Az épületekben azonban nem laktak, csak dolgoztak az emberek. A műhelyek korabeli méltatói kiemelik az intézménynek a fiatalok munkára szoktatásában játszott szerepét, a koldulás visszaszorítására gyakorolt jótékony hatását.

Valószínűleg sokan választották önként a műhelyeket, de bizonyosan még többen voltak azok, akiket a nyomor kényszerített rá erre a döntésre, hiszen ugyanebben az időszakban betiltották a koldulást, rendkívül szigorú büntetést vont maga után még az alamizsnázkodás is. Az 1601-ben elfogadott törvény az egyházközségeket arra kötelezte, hogy nevezzenek ki szegénygondnokokat, akiknek kettős feladata volt: munkát kellett találniuk a munkára képeseknek, a már vagy még dolgozni nem tudóknak pedig fedelelet, ápolást biztosítani. A szegények egyházközségekben történő ellátása azonban mindenütt sokba került. Az 1720-as évektől újból sokfelé próbálkoztak dologházak felállításával, most már nem az üzleti nyereség, hanem a szegényekre szánt költségek csökkentése céljából.

A dologház elnevezés jelentése az idők folyamán állandóan változott, egészen az 1834-es szabályozásig. A 17. század folyamán a work-house, alms-house, poor-house, parish-house elnevezést egyaránt használták, és ezek nagyjából ugyanazt a tartalmat fedték: befogadták a saját maguk fenntartására képtelen embereket, korra, nemre, egészségi állapotra való tekintet nélkül, és némi munka fejében úgy-ahogy eltartották őket.

Alig néhány év alatt százötvennél is több efféle intézet nyílt meg, kihasználva azt a törvény adta lehetőséget, hogy a községek társulhattak egy közös dologház felállításához. (Ezt a lehetőséget több jogszabály megengedte, míg pontosan a Gilbert Act szabályozta 1782-ben.) Tervek születtek a büntetés, az ellátás és a gondozás, valamint a javító nevelés legideálisabb megvalósítására.²⁶

Az újonnan létesített dologházakról szóló korabeli jelentések mind kiemelik, milyen jelentős megtakarítást hozott az intézmény a községnek, amely eddig kötelezően segélyezte az illetőségébe tartozó szegényeket. Egész családokat befogadott a dologház, és fennen hirdette, hogy mennyi gyermeket, szülőt mentett meg az éhségtől, a nyomortól, a hidegtől, az erkölcsi zülléstől. A szegények mégsem tűntek nagyon elégedettnek ezzel a megoldással, gyakorta fellázadtak, csak erőszakkal lehetett bent tartani őket, és tudunk a műhelyek megrongálásáról,²⁷ a vezetés korrupciójáról, a kegyetlen bánásmódról is. Ám a szegényeknek sok választása nem lehetett, hiszen a koldulást nagyon keményen megtorolta a hatóság mindenütt, és a gyarmatokra induló büntető hajókra is könnyen fel lehetett kerülni.

A dologház-építészetnek sajátos típusai alakultak ki, kedvelték például az olyan épületeket, amelyekben fallal jól elkülöníthető szárnyakat és udvarokat alakítottak ki, később pedig a latin kereszt formájú alaprajzot részesítették előnyben. Jeremy Bentham, nagy hatású filozófus már 1787-ben kidolgozott egy tudományosan alátámasztott részletes tervet, alaprajzzal, a tevékenységek meghatározásával együtt. Bentham kör alakú, emeletes, középkori lakótoronyhoz hasonlitos toronyépületeket tartott a legcélszerűbbnek, amelyekben minden emeleten ki lehet alakítani egy figyelepőpontot, ahonnan az épületben folytatott bármilyen tevékenység állandóan nyomon követhető. A filozófus úgy gondolta, ez az alaprajz egyaránt szolgálhat kórház, szegényház, börtön, iskola, árvaház, vakok intézete, vagy akár műhely, üzem céljaira, hiszen a legfontosabb tényező, a folytonos megfigyelés a befelé nyitott, ajtókkal, ablakokkal ellátott, kör alakú építményben kitűnően megvalósítható.

A korabeli közösségeknek a szegények iránti szánalmát egyre inkább felváltotta az erkölcsi normák megőrzésére irányuló, az azt megszegőkkel szemben az elkülönítést szorgalmazó elv és az ebből fakadó gyakorlat. A modernizáció terjedésével, az ipari forradalom térnyerésével a szegényeket is egyre inkább a normák megszegőinek tekintették, és eszerint kezelték őket. A látványos elkülönülést szolgálta az is, hogy a dologházakat gyakran a településektől távol, a mezőkön építették fel. A tervezők az új intézmények építéskor figyelembe vették a nemek, a gyermekek és felnőttek elkülönítésének szempontját, valamint a bent lakó és az időszakosan elszállásolt koldusok helyének elválasztását.

Az elzárás talán még a munkánál is fontosabbá vált, a nevelés alapelve pedig a szigorú, sőt kegyetlen büntetés lett. A szigorodó közerkölcs jeleként dologházba kerültek a megesett leányok is, sőt az 1820-as évektől még az intézményen belül is megkülönböztető sárga ruhát vagy szalagot kellett viselniük. A nőket elválasztották gyermekeiktől, így az anya akkor sem láthatta gyermekét, ha évekig egy dologházban éltek. Divatba jött az elítéltek hajának lenyírása, sőt gyakran egészen leborotválták a haját, amely különösen megszégyenítő aktus volt. Sok dologházban kötelező lett a saját, az adott intézményre jellemző egyenruha viselése, amelyet a külső szolgálatra bocsátottak kint is viselni tartoztak. Ez a ruha mindig sötét színű, leggyakrabban szürke volt, ízléstelen szabású, durva anyagból készült. A cipőt faklumpa helyettesítette, fehérneműt akkor lehetett cserélni, ha már leszakadt a viselőjéről. A gyerekekkel sem tettek kivételt. A bánásmód, a munkáltatás, az ellátás valójában egyre jobban hasonlított egy börtönre, mint a tisztas szegények menedékére, illetve „erkölcsi árnevelő” intézetre.

Egyéb higiéniai megfontolások sem zavarták az építőket, így a tisztálkodásra szánt helyiség, a konyha, és a halottas szoba gyakran egymás mellé került, de a szemétdombot, a foglalkoztató műhelyek hulladékait sem takargatták a tekintet elől. A korabeli dologházakat az utazók már messziről felismerték, és ha a látást akadályozta a ködös idő, a szagokról könnyen azonosítani lehetett az épületet. Sir Frederick Eden angol arisztokrata, akit érdekelt és egyben aggodalommal töltött el a szegénység növekedése, valamint a városokban, az utakon mindenütt látható koldusok, igyekezett megismerni és felmérni a szegény népeesség életkörülményeit. Bejárta a királyság területét, leírta a szegények lakását, ruházkodási, étkezési szokásait, „túlélési taktikáit”. Eden művében visszatekintett a szegényügy alakulására, a kipróbált, illetve csak tervben maradt, a szegénységet kezelő javaslatokra, áttekintette a dologházakra és a munkáltató műhelyekre vonatkozó egyházközségi iratokat, valamint a segélyezéssel

foglalkozó társadalmi egyesületek tevékenységét. Ugyancsak foglalkozott a meglátogatott dologházak belső rendjével, ismertette a jelentkezők felvételi procedúráját, az elhelyezésüket, az épület bútorzatát, a kötelező munkákat, az adott intézmény rendjét, az étrendet, a ruházatot és a szokásokat.

Eden hatalmas terjedelmű, háromkötetes, 1797-ben megjelentetett munkájából képet kapunk az intézményekben uralkodó viszonyokról.²⁸ A legtöbb helyen iszonyú bűz és magas kőkerítés jelentette a látogatónak, hogy megérkezett a vidék dologházához. A kerítésen belül egyen szürkébe öltözött, vagy a ruhájukon szegényjelvényt viselő, alultáplált kinézetű, nyírott hajú nők és férfiak, ápolatlan gyermekek látványa fogadta. A megdöbbenést keltő elhanyagoltság és nyomorúság leírása mellett Eden beszámolt a gyakori kegyetlen bánásmódról, verésről, magánzárkáról és az ételadag megvonásáról. A dologház gondnokai gyakran saját javukra dolgoztatták az ott élő embereket, kihasználták kiszolgáltatottságukat. A korai dologházakban az elmebeteg, mindenféle örültek, alkoholisták, prostituáltak együtt éltek az elszegényedett, földjüket, műhelyüket elvesztett, valamikor más élethez szokott emberekkel.²⁹ Az elhanyagoltabb dologházakban nem volt fűtés, sötét, hideg, piszkos termekben dolgoztak és éjszakáztak a bentlakók, ritkán váltottak ruhát, leginkább akkor, ha már leszakadt róluk. Általában nem rendelkeztek bútorzattal, sőt ággyal sem, a földön szalmán vagy közös padokon aludtak az emberek. A termék zsúfoltságáról azt jegyezte fel a szerző, hogy gyakorta 40 ember is lakott, aludt ugyanabban a helyiségben.

Edennek szerencsére módjában állt néhány emberségesebb dologházzal is beszámolni. Ezek közé tartozott a liverpooli, amelyben 1100 ember élt. Az öregek ellátására ügyeltek leginkább, a 8–10 főt befogadó szobákban ágy és szék is volt. A többieket deszkából tákolat padozaton vagy a földön, szalmán töltötték az éjszakákat. Az ellátás tűrhető volt, a bánásmód szigorú, de a kegyetlen veréseket tiltották. Még a mosdásra is volt lehetőség, ami sok másik dologházban fel sem merült!

A dologházba kerültek számáról is találunk adatokat Eden könyveiben: az 55 000 lakosú Liverpoolban 1120 embert tartottak bentlakóként, másutt 700-at, három, összesen 8000 főt számláló község 143 szegényt támogatott. A dologház nagysága nem jelentett életminőségben különbséget az 1834-es törvény előtt.

Eden saját tapasztalatain és az egyházközségi iratokon alapuló összegzését sokáig nem követte alapos elemzés szegényügyről. A hivatalos statisztikai adatgyűjtés csak a 19. század elejétől vált folyamatossá, de egyelőre csak a születésre és a halálzásra terjedt ki; az első népszámlálásra pedig 1801-ben került sor. A különböző bizottságok jelentéseiből kiderült, hogy a segélyezés drága formája helyett jóval olcsóbb és radikálisabb megoldást jelent a dologház. Emellett ez a lehetőség a szegények számára egyáltalán nem vonzó, ami a fenntartó számára előnyt jelent, hiszen jóval kevesebben tartottak rá igényt. Valóban így történt, a bizottságok beszámoltak arról, hogy azokon a helyeken, ahol a szegényellátást a dologházba zárással oldották meg, nagymértékben csökkent a segélyt kérők száma. Az 1820-as évektől az újonnan alapított dologházakban már egyáltalán nem törekedtek a komfortra, sőt új jelszóként hangoztatták az építetők: gazdaságosság, szigorúság, kényelmetlenség.³⁰ Lassanként körvonalazódott a szegénygondozás újfajta útja: segély, gondozás a tehetetlen, nyomorék, öreg embereknek és szigorú, elrettentő élet a dologházakban a munkaképeseknek, akik csakis végső kilátástalanságukban választották ezt a menedéket.³¹

A már korábban kiküldött szegényügyeket vizsgáló bizottságok munkáján nagyot lendített az 1832-ben kinevezett Assistant Commissioners tevékenysége. Ennek a

testületnek volt a feladata felmérni, hogy a királyság területén a törvényekkel szabályozott szegényellátás milyen hatásfokkal működik, hol és miben kellene javítani rajta. A bizottság két alapelvet tartott szem előtt: a speenhamlandi rendszer drága és demoralizáló hatású, a dologházépítés szintén nagyon költséges, ha községenként hozzák létre. A vizsgálat eredménye egy hosszú, 300 oldalas jelentés lett, amelyet publikáltak.³²

Az elemzésben a bizottság két ajánlással állt elő: a munkaképes egyének nyílt segélyezéséről mondják ki, hogy törvénytelen és azonnal beszüntetendő, az ő esetükben a támogatás csakis a dologházi elhelyezés és ellátás formájában valósulhat meg. A nyílt segélyezésre kizárólag a munkaképtelen, tehetetlen, öreg, nyomorék emberek legyenek jogosultak. A második ajánlás az volt, hogy dologház és egyéb szegénygondozó intézmények létesítése céljából egy megye községei hozzanak létre társulásokat (unionokat), így csökkentve az egy-egy településre eső költségeket. (Ez utóbbi elvet már a Gilbert Act is lehetővé tette, sokfelé az országban meg is épültek a „union-házak”).

A dologházak felügyeletének szabályozására javasolta a bizottság egy, a legtöbb adót fizetők által választott testület felállítását, amelynek tagjait nevezzék szegénygyámoknak (Guardians of the Poor). A szegénygyámok működését a kormány által kinevezett Központi Bizottság – Central Board of Commission – testülete felügyeli. A union központja a dologház, a munkaképes szegények egyetlen segélyezési lehetősége. Ehhez helyenként a házukat vesztett parasztoznak időszakosan menedéket nyújtó szálláslehetőség társul. Az árvákat, csavargó gyermekeket, vagy a szülők, rokonok által elhagyottakat szintén a dologházban gondozzák. A jelentés szerint a dologházban elhelyezettekre alkalmazott legfőbb alapelvnek annak kell lennie, hogy a bentlakók ne élvezhessenek könnyebb életet és jobb körülményeket a nagyon szerényen élő munkásoknál.

A gyakorlatban tehát a közsegélyért folyamodónak azzal kellett számolnia, hogy családostul a dologház lakója lesz. Azt is ki kellett találniuk a javaslattevőknek, hogyan lehet az éhező, rongyos, segélyért folyamodó életét még jobban megkeseríteni, és ezzel a dologháztól elrettenteni azt, aki éppen a nyomor miatt kér menedéket. De sikerült megoldani a problémát: a dologház lakói kötelesek lesznek egyenruhát viselni, szigorú regula alatt élni, szabad mozgásuktól megfosztva, nemenként, koronként teljesen különválasztva. Vagyis vagy együtt marad a család kint és éhezik, vagy bevonul a dologházba, és megszűnik a családtagok közti kapcsolat. A dologházra való jogosultság alapja továbbra is az illetékességi hely marad.

A javaslatok nyomán beterjesztett és 1834-ben elfogadott New Poor Law (új szegénytörvény) feltételeit csak intézményi keretek között lehetett megvalósítani, ezért létre kellett hozni a unionok keretében a községi dologházakat. A törvényben megfogalmazott „workhouse principle” azt jelentette, hogy aki munkaképes létére segélyért folyamodik, annak – akár családostul is – be kellett vonulnia a dologházba. Az ottani körülmények, a családok szétválasztása, a kényszermunka és mindenképp a szabadságvesztés olyan elrémitően hatott, hogy csak kevesen választották ezt az életformát, így a dologház önmagában is a segélyezést ellenőrző funkciót töltött be. Az angol statisztikák szerint már az 1850-es évekre hatalmasat csökkent a segélyt kérők száma. (Bár azt nem tudhatjuk, ebben mekkora szerepet játszott a dologház hírneve, mekkorát a felfutó angol gazdaság, valamint a szegénygondozásban oroszlánrészt vállaló társadalmi egyesületek.)³³

Az illetékesség terén annyi változás történt, hogy a törvénytelen születésűek illetékességi helyét anyjuk révén állapították meg, így a gyermekért minden felelősség az anyát terhelte. Az anya és a gyermek csak együtt léphettek be a dologházba – ahol azután azonnal szétválasztották őket, és az esetek többségében nem is találkozhattak egymással.

A dologházakat vizsgáló bizottság – Poor Law Commissioners – évente beszámolókat készített és jelentetett meg, ellenőrizte a törvény végrehajtását, felfigyelt az esetleges még szabályozatlan problémákra és megoldást dolgozott ki azokra. Már az első jelentések jelentős változásokról számoltak be: a szegényadó országszerte jelentősen csökkent, ez a nyílt gondozásra jogosultak csökkenő létszámából következett, valamint arról, hogy sorra épültek a unionok dologházai. Az építések kimondottan erre a célra épületterveket dolgoztak ki. A már említett kereszthalakzat nagyon népszerű volt, de készült akár másfélezer ember befogadására képes, sok szárnyból álló, bonyolult alaprajzú épület is.³⁴

A törvény azonban nem aratott osztatlan sikert. Sokan amiatt háborodtak fel, amit a New Poor Law kimondott, és nem amiatt, amit aktuálisan megvalósítottak belőle.³⁵ A befolyásos *The Times* című lap egyenesen támadó hangot ütött meg, tirannusoknak nevezte a szegényügyi bizottság tagjait, akik a szegénységet egyszerűen büntetik, börtönnek titulálta a dologházat, ahol a szegények elítéltként tengődnek.³⁶

Ezeknek a kijelentéseknek a hatása azonban messze elmaradt attól, amit Dickens keltett *Twist Olivér* című regényének 1837-es megjelentetésével. A dologházi életről alkotott elképzeléseket még ma is ez a mű határozza meg. Ebben pedig kizárólag bezárásról, kegyetlen felügyelőkről, kiszolgáltatott szegény emberekről, magányról, nyomorról, verésről, büntetésről olvashatunk. Nem Dickens volt az egyetlen, aki szépíróként a dologházi életet ábrázolta. A század második felében valóban hiteles, ott nevelkedett és később sikeres emberek is megírták visszaemlékezéseikben, hogyan teltek napjaik a dologházban. És az általuk bemutatott dologházi élet nem volt derűsebb Dickens regényének hangulatánál.

A korabeli jelentések, annual reportok és a parlamenti beszédek alapján Norman Longmate bemutatta az angliai dologházak életét az új szegénytörvény hatályba lépését követően. A szegényügyi bizottság az erős falakkal épített, a külvilágtól magas kerítéssel elzárt, börtön kinézetű dologházakat tartotta követendő építési mintának. Ilyen is volt sok, de még több régi építésű, leromlott állapotú épület funkcionált dologházként. Ezekben az elkülönítést sem lehetett megoldani, a megfelelő fűtésről, szellőztetésről, higiéniai szempontokról nem is beszélve. Az épületek felújítása és átalakítása sokba került a községeknek, így csak évtizedek múltán, főként az 1860-as években került rá sor.

A törvény előírta a gyermek a szülők szigorú elkülönítését, hogy az erkölcstelen élet „forrásától” elválasszák a gyerekeket. Ezt az előírást akkor is betartották, ha a családját egyedül gondozó anya betegsége miatt kellett felvételüket kérni. A gyermekek nevelésére, iskoláztatására külön gondot kellett fordítani, ezt a bizottság ellenőrizte. A helységek többségében a községi iskola nem fogadta a dologházi gyerekeket, emiatt a dologház iskolamestert alkalmazott, aki ellátta a tanítás és nevelés feladatait, valamint a napközbeni felügyeletet. Az iskolamester legtöbb esetben tanulatlan – még az is előfordult, hogy sem írni, sem olvasni nem tudott az iskolamester –, nevelésre alkalmatlan, alkoholista, kegyetlen egyén volt, sokszor maga is a dologház lakója. A gyerekek teljes tudatlanságban és kiszolgáltatottságban éltek, és kikerülve külső mun-

kára, nem tudták a helyüket megállni. Sokan éppen emiatt kénytelenek voltak visszatérni a dologházba, hiszen semmiféle szakmai ismerettel nem rendelkeztek, képtelenek voltak megfelelően viselkedni és kommunikálni.

Az áldatlan állapotok az 1870-es évekre enyhültek, ekkor már országos felhívások során a különlegesen nehéz nevelői munkára fiatal, jól képzett nevelőket kerestek, a kislányokhoz lehetőleg nőt. Az elhagyott gyermekek gondozása kizárólagosan sosem volt a dologház feladata, hiszen működtek árvaházak, egyesületek. Sok gyereket egyenesen a család juttatott dologházba, mert megtagadta az ellátásukat (például az anya a gyereket a nagyszülőkre hagyta, akik idős korukban már nem tudták nevelni).

Az 1834-es törvény látványos hatásaként a dologházak lakóinak második legnépesebb csoportja – az ellátásra szoruló idősök mellett – a támogatás nélkül maradt nőkből állt. Néhányukat elhagyta a férjük, mások özvegyként nevelték gyermekeiket, voltak közöttük házi cselédek, pillanatnyilag munka nélkül. A legtöbbjük azonban éppen terhes vagy újszülöttel érkező leányanya volt. Miután ez utóbbi nőket erkölcsi szempontból elítélte a közfelfogás, 1839-ig megkülönböztető sárga színű uniformisban kellett járniuk (a pestishajók zászlójának „mintájára”). A megkülönböztetés 1839 után is fennmaradt: sárga szalag, öv, kendő formájában.

A dologházak nem sokat törődtek az újszülöttek, a gyermekágyas vagy terhes anyák védelmével, akik elhagyatottan, csak egymás segítségében bízva, nyomorúságos körülmények között tengődtek. A csecsemőhalandóság a kinti átlag többszöröse volt, akárcsak a gyermekágyas asszonyoké. Ám a higiénianál sokkal jobban érdekelte a felügyelőket a morál és a szabályok betartása. A nők felépülésük után elhagyták gyerekeiket, és megpróbáltak kint megélhetést találni. A gyermek a dologházban maradt.

A dologház kiközvetítette a munkát keresőket, de nem nagy sikerrel. Az 1860-as évek bizottsági vizsgálatai nyomán kiderült, hogy a dologházat elhagyó nők túlnyomó része rövid időn belül prostituált lett. Ez a tény nemcsak a korábban is prostitúcióból élőkre volt igaz, hanem a munkára kiadott fiatal lányokra is. A szerencsétlen nők aztán néhány év múlva szörnyű betegségekkel fertőzöttek tértek vissza a dologház falai közé, ahol lassú haldoklásukat jó ideig sem törődés, sem orvosi ellátás nem könnyítette.

A dologházak rendjének szabályozása során 1837-ben a Poor Law Commissioners tudomásul véve a csavargók, koldusok megoldatlan helyzetét, arra utasította a unionokat, hogy a szállást kérő vándorló koldusokat némi munka ellenében fogadja be éjszakára, és lássa el egyszeri étkezéssel. (Ez általában csak egy darabka kenyeret, tisztálkodási lehetőség nélküli nyomorúságos közös szállást, cserébe söprögetést jelentett.) Általában az épületen belül elkülönített szállást tartottak fenn ezeknek az embereknek. Közéjük tartoztak a prostituáltak is, akik délután dolgoztak, estére pedig valamelyik közeli dologház szállását vették igénybe. A felügyelők igyekeztek minél lehetetlenebb körülményeket teremtve elrettenteni ezeket a koldusokat, prostituáltakat, de néhány év alatt szerte az országban bevett szokássá vált a dologházban éjszakázni.

Az erkölcstelenség terjedését a hatóságok úgy próbálták akadályozni, hogy a lányokat nagyobbacska korukban az úgynevezett „Magdalen home”-ba költöztették, ezekbe a magánkézben tartott otthonokba, ahol főzést, házvezetést tanultak, és három-négy év után, ha beváltak, dolgozhattak mint házvezetőnők. Az 1870-es évektől egyre szabadabb lett a dologházi rendszer, így a nők kijárhattak legálisan munkát vállalni.

Ez a változás kedvező irányba hatott, a nők tömegesen prostituálttá válásának jelensége megszűnt, a lányok könnyebben elhelyezkedtek, élhettek a saját keresetükből.

A 19. század utolsó évtizedeiben a munkásvédelmi törvények megalkotásával egyre többfajta biztosítás, ellátás óvta a munkást és családját attól, hogy dologházba kerüljön. A szegények és ezzel együtt a dologházi ellátásra szorulóak száma azonban jelentősen növekedett még ekkor is, sőt 1870-től, a nyílt szegénygondozás feltételeinek szigorításával még nagyobb mértékben. N. Longmate adatai szerint: 1871-ben 156 000, 1886-ban 186 000, 1896-ban 214 000 és 1898-ban 216 000³⁷ ember élt dologházban. (Ez Anglia és Wales népességének kb. 7 ezreléke volt.) Ennek a többszöröse volt – két-, háromszorosára becsülték – az ideiglenes, csak szállást kérő koldusok, úton levő munkát keresők száma, akik csak egy-egy éjszakát töltöttek el a dologházakban.

A 19. század utolsó évtizedeiben a dologház állandó lakói túlnyomó részben szegény, öreg, magatehetetlen emberek voltak, akik család, ápolás és ellátás híján a társadalom gondozására szorultak. A századfordulón szociális reformok sorát dolgozták ki és vezették be, így 1908-ban a Children's Act lehetőséget adott a helyi hatóságoknak, hogy az elhagyott gyermekeket kivegyék a dologházból és nevelőszülőknél helyezték el; 1909-ben bevezették az öregkori nyugdíjellátást; kialakították a munkahely-nyilvántartás országos hálózatát, amellyel a kormány a munkanélküliség ellen vette fel a küzdelmet; néhány évvel később az általános betegbiztosítást is elfogadta a parlament. Kórházak, nélmegyőgyintézetek, árvaházak és bentlakásos iskolák épültek, amelyek működése ismétetlen a dologházak lakóinak számát csökkentette. A reformok jótékony társadalmi hatását visszavetette az első világháború. A világháború után közvetlenül drasztikusan csökkent a nyílt és zárt gondozást igénylők száma, ám a gazdasági válság hatására 1926-ban rekordot ért el. A dologházak végét az 1928-as év hozta el, amikor ismét a parlament elé került a szegénytörvény, a régi gondokkal: túlságosan drága és egyenetlen terhelést jelent a különböző községek számára a szegényházak fenntartása, a szegénygyámok hivatala. A követelések odavezettek, hogy 1930-tól megszüntették a dologházak funkcióját, felszámolták a unionokat és a szegénygyámok intézményét.

A 19. századi dologházak megalakulása kitűnően jelzi azt a mentalitásban bekövetkezett változást, amely egyik oldalon a munka szerepének felértékelésében, a másik oldalon a szegénységtől való félelemben és az ezzel szembeni aktív fellépésben nyilvánult meg. Ezeknek az intézeteknek a szervezete, funkciói még a szegényügy kezelésének differenciálatlan állapotára utaltak. Magyarországon azzal a reménnyel alapították a dologházat, hogy a koldulást megszünteti, a henyéket és lustákat munkára szoktatja, javítja az erkölcsöt, felelősségteljesebbé teszi az embereket, és védi a társadalom normális tagjait a csavargóktól. A sok pozitívumot ráadásul gazdaságosan éri el, hiszen önfenntartóvá válnak ezek a komplex tevékenységet ellátó szegénygondozó intézmények. Hazánkban a pesti és a néhány vidéki dologház létrehozása az intézményes szegénygondozás első nagy lépését jelentette. A merészebb kortársak országos hálózat kiépítésére gondoltak, és a koldulás végleges megszűnését várták.

Angliában nem kisebb reményekkel fogadták el a megreformált új szegénytörvényt. A unionokon keresztül minden községnek épült dologháza. Az azonban nem volt világos már a létrehozásuk idején sem, milyen munkát várnak el a dologházaktól. Bizonyos elgondolás szerint a munka csak a büntetés része, mások szerint a célja a dologház rentábilissá tétele, sőt némelyek egyenesen hasznot hozó munkáról beszél-

tek. Franciaországban sosem tisztázódott ez a kérdés, valódi munkaalkalmat inkább a nagy országos közmunkák jelentettek.

Utólag úgy tűnik, a dolgházak szimbolikus jelentősége mindhárom országban jóval nagyobb volt, mint a gazdasági. Az ellátott személyek száma Angliában és Franciaországban nagyságrendekkel haladta meg a magyarországit. A brit királyságban fogalommá vált a dolgház, nálunk egyedül esetekről szól a történet, a francia rendszerben összekeverednek a dolgházszerű vonások az általános szegénygondozással. A dolgházak létrehozásának valódi jelentősége, hogy Európában kísérletet tettek a szegényügyi ellátás intézményesítésére és országos hálózattá alakítására.

Jegyzetek

¹ *Le Roy Ladurie*: Montailou: egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Budapest, 1997. 539.

² Uo. 538.

³ A legnagyobb hatásúak közé tartozott a brugghe-i patrícius *Juan-Louis Vivés*: *De Subventionem Pauperum* (1526).

⁴ *Robert Jütte*: *Poverty and deviance in early modern Europe*. Cambridge, 1994. 8–20.

⁵ A csoporthoz tartozás meghatározta a társadalmi kapcsolatokat, a státust. Az azonosíthatóan valahova tartozó ember már nem volt gyanús, nem kellett félnie a kiutasítástól. „Róma város béna, nyomorék és vak lakói nemcsak koldusszervezetekbe tömörültek, hanem még el is ismerték szervezetüket. Hasonlóképpen a csavargók, csalók, tolvajok alvilágát is kifinomultan megszervezett, hierarchiába foglalt szervezetnek mutatták be a 15. századtól a 19. századig, Teseo Pinitől kezdve Balzacon át Dickensig.” *Stuart Woolf*: *Order, class and urban poor*. In: M. L. Bush (szerk.): *Social orders and social classes in Europe since 1500*. New York, 1992. 190.

⁶ *Bronisław Geremek*: *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres de Moyen Âge à nos jours*. Paris, 1987. 27–97.

⁷ „Azonban az elmúlt néhány évtizedben a történészek hangsúlyozták, hogy az európai helyi és nemzeti kormányok korabeli szociális politikája átlépte a vallási határokat, és olyan mintát követett, amely a helyi feltételekhez alkalmazkodott. Francia, angol, amerikai és német kutatók részletesen ismertették a hasonlóságokat és a különbségeket a katolikus és a protestáns városi szegénygondozás terén.” *Robert Jütte* arra is rámutat, hogy a szegénygondozás rendkívül változatos formákat öltött a különböző korokban, vidéken és városokban; helyi szinten valósult meg, a helyi adottságoknak és igényeknek megfelelően módosult. *Jütte*: i. m. 1. Mégis itt meg kell jegyezni, hogy a mélyen katolikus Spanyolországban sehol zárták be a koldusokat, bár a koldulást szabályozták. Rómában a pápák szigorú intézkedésekkel próbálták megakadályozni, hogy a zárándokok kegyes adományaira számító töménytelen koldus ne retentse el és fossza ki a jóhiszemű adakozókat.

⁸ *Pomogyi László*: *Szegényügyi és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest, 2001. 10.

⁹ Uo.

¹⁰ *Robert Braun*: *Industrialisation and everyday life. The outworkers' attitude to poverty and crises*. Cambridge, 1990. 154–187.

¹¹ A felvásárlási és kiadási rendszerben dolgozó munkáscsaládok életmódjukban, gondolkodásmódjukban is különböztek a parasztoktól. A kereskedőnek teljesen kiszolgáltatott, egyedül a munkabérből gazdálkodó családok a hétköznapi túlélési taktikákat is elfelejtették. A lelkesek hiába intették őket arra, hogy termeljenek némi élelmiszert, megfontoltan vegyenek fel kölcsönt, gyűjtsenek a jobb időkben tartalékot. A családok a gazdasági krízis idején engedéllyel vagy anélkül koldultak, esetleg a kanton szegényüggyel foglalkozó hivatalától vártak segítséget. „A koldusok kisebb-nagyobb csapatokban járkák be az egész régió zürichi, schaffhauseni, thurgau, Szent Gallen-i kantonjait, még a legtávolabbi tanya sem menekül meg kutató szemük elől. Megrakodva pénzzel, kenyérrrel és más élelmiszerral, a kis csapat a hét végén visszatér saját szeretett földjére, vidáman, gyorsan elfogyasztják a szerzeményt, egyszerre felélik mind; és az éhes kis nép máris kész, hogy egy második utat tegyen Egyiptomba, és ott újból élelmet gyűjtsön.” *Braun*: i. m. 173.

¹² „Éjszaka lehet legjobban látni London furcsaságát. Akkor, amikor az élet pezsgése megakad, a boltok besötétednek, és a cifra kocsmák kiöntik magukból a rongyos és nyomorúságos tömeget, hogy a továbbiakban az utcán mászkáljanak, London felveszi legkomorabb kinézetét. A parkok szögletében, a hidak

rejtekezésben, a piac szemetjében együtt húzódik meg a hajléktalan és a nyomorult. Az egyetlen élőlény, aki az utcákon kóborol, a szerencsétlen szegény, aki egészen vacog, míg várja a részegest, amint az óbégatva hazafelé tart. Itt néhány lépcsőfokon néhány mezítlábás gyerek kuporog, akinek a napi koldulásból annyija sem gyűlt össze, hogy arra a kétpennis ágyra teljen, ahová koldus társai mentek. Ott... az utcán... a lobogó tűz köré gyűlnek a rongyosok, hogy dohányozva és szundikálva töltsék az éjszakát a tűz mellett... a mosdatlan szegények, néhány közülük zsíros zsákkal a hátán... minden mocskos halmot átvizsgálnak és összekaparják az élethez valót a szemétkébe dobott csontokból, az elszórt rongyokból, a rozsdás vasakból." Idézi Henry Mayhew-t *Gertrud Himmelfarb: The idea of poverty. England in the early industrial age.* London, 1984. 317–318.

¹³ Robert Castel: A szociális kérdés alakváltozásai. Budapest, 1998. 168–170.

¹⁴ Guy Haudebourg: Mendiants et vagabonds au XIXe siècle. Rennes, 1998. 26.

¹⁵ Uo. 30–31.

¹⁶ *Geremek*: i. m. 160–165., 190–192., 274–289. J-P. Gutton szerint valóságos intézményhálózat alakult Európában, legelőször Amszterdamban, Brüsszelben, majd Lübeckben. Lipcsében, Bécsben, a svéd városokban. sőt I. Péter cár alatt Szentpéterváron is, szerte az angol királyságban. A katolikus Spanyolország azonban sosem lépett föl teljes szigorral a koldulással szemben, és ott dologházat sem hoztak létre. A dologház intézménye nem jellemző sem Franciaországra, sem az itáliai városokra. *Jean-Pierre Gutton: La société et les pauvres en Europe (XVI–XVIIIe siècles).* Paris, 1974. 131–142.

¹⁷ Norman Longmate idéz egy 17. századi szerzőt, aki a Stanley's Remedy című, 1646-ban megjelent könyvében úgy fogalmaz: sok szegény önként menne dologházba, ha lennének ilyen intézmények. „A szegényeket halálra korbácsolják és gazembernek bélyegzik... mielőtt valaki is munkát adna nekik, vagy dologházba küldenék... Én hallottam a csalót és a koldust, amint a magisztrátust szemtől szembe átkozta, amiért olyan törvényt hoz, amely szerint őket meg lehet verni és meg lehet bélyegezni, ahelyett, hogy dologházat biztosítanának; bizonyos, hogy sokan közülük önként választanák a dologházat, ha módjukban állna.” *Norman Longmate: The workhouse.* London, 1974. 15.

¹⁸ A magyarországi dologházakról: *Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon.* Budapest, 1977. *Mezey Barna: A büntetőjogi felelősségre vonás intézményi hátterének kialakítása a 18–19. században.* Budapest, 1990. *Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás geneológiája.* In: *Történelmi Szemle, 1999/1–2., Csér Erika: A pesti kényszerítő dologház történetéből.* In: Bódy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, 2000.

¹⁹ *Gyáni Gábor: A regulázó gondoskodás.* In: Léderer Pál–Tenczer Tamás–Ulicska László (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségiben jártasok.” Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modern kori Magyarországon. Budapest, 1998. 11–28.

²⁰ „Hogy a pauperizmus miért megy újdonságszámba, s megjelenése miért ráz meg mindenkit mélységesen, arra egy másik jellemzője szolgál magyarázatul. A népi nyomor olyan, történetileg előzmény nélküli arcát fordítja ugyanis a társadalom felé, amely nem merül ki az anyagi nyomorúságban – ehhez most már mélységes erkölcsi lezüllés is társul.” *Castel: i. m. 199.*

²¹ *Michael Foucault: Felügyelet és büntetés.* Budapest, 1990.

²² A más néven „maison de sûreté”-nek is nevezett intézmények célja: begyűjteni azokat, akiket a kórház nem fogad be, és a börtön nem őriz. A depót-ba igen egyszerűen lehetett bekerülni: aki bárhol nyilvánosan koldult, vagy igazolvány nélkül csavargónak minősült, azt a városi hatóság bírósági ítélet nélkül a gyűjtőbe toloncoltatta. *André Gueslin: Gens pauvres. Pauvres gens dans la France du XIXe siècle.* Paris, 1998. 245.

²³ *Castel: i. m. 143–193.*

²⁴ Az új büntető törvénykönyvbe is bekerült a koldulás és csavargás szabályozása, és érvényben maradt egészen a század végéig. *Gueslin: i. m. 248.*

²⁵ Uo. 250.

²⁶ Henry Fielding maga is kidolgozott egy intézetet, amelyben a szegények erkölcsi szintjük, korábbi életvitelük és munkaképességük alapján osztályozva, az épületben különböző kényelmi és szigorúsági fokozatokba osztva élhetnének. *Henry Fielding: Proposal for making an effectual provision for the poor: for amending their morals, and for rendering them useful members of the society: to which is added a plan of the buildings proposed, with proper elevation.* London, 1753. Ezt a művet olyan fontosnak tartották a kortársak, hogy franciára is lefordította és kiadatta Laroche-foucault-Liancourt báró 1800-ban. A mű egy építendő vidéki dologház tervét is tartalmazza.

²⁷ Nemcsak pártolói, de ellenzői is voltak a dologházaknak, közülük tartozott Joseph Townsend geográfus, lelkész. Szerinte az épület, a berendezés, a felügyelők fizetése és nem utolsósorban a rongálások túl nagy

kiadást jelentenek a kevéske bevétellel szemben. „Még egy községi dologház esetében is, amely a legszigorúbb ellenőrzés alatt áll, a szegények olyan kevés bevételt hoznak, hogy szinte észre sem lehet venni, míg az eltartásuk hatalmas kiadást jelent.” *Joseph Townsend: A dissertation on the Poor Laws.* Univ. Of California Press, 1971. (London 1786.) 54–55.

²⁸ *Frederick Eden: The state of the poor: a history of the labouring classes in England, with parochial reports.* Abridged and edited by A. G. L. Rogers. London, 1928. (London, 1797.)

²⁹ George Grabbe költő 1783-ban így verselte meg a helyi dologházat:

„Their’s is yon house that holds the parish poor,
Whose walls of mud scarce bear the broken door;
There, where the putrid vapours, flagging, play,
And the dull wheel hums doleful trough the day,
There children dwell who know no parents’ care,
Parents, who know no children’s love, dwell there!
Heartbroken matrons on their joyless bed,
Forsaken wives, and mothers never wed,
Dejected widows with unheeded tears,
And crippled aged with more than childhood fears:
The lame, the blind, and far the happiest they!
The moping idiot and the madman gay.”
(Az ott az ő házuk, az egyházközség szegényeie,
Agyagfalai alig bírják a töredezett kaput;
Ahol a bűzös gőzök játszanak lengedezve,
És naphosszat zümmög a szomorú kerék,
Szülői gondoskodást nem ismerő gyerekek laknak itt,
És szülők, akik nem tudják, mi a gyermeki szeretet.
Megtört szíví matróának örömtelen ágyon,
Elűzött asszonyok, pártában maradt anyák,
Csüggedt özvegyek, kiknek könnyeit senki sem látja,
És a gyermekkori félelmek által megnyomorítottak,
Bénák és vakok, s messze a legboldogabbak!
A búsuló bolond és a vidám örült.)

Idézi: *Longmate: i. m. 30.*

³⁰ 1823-ban 49 Southwell környéki egyházközség közel 14 000 lakosának összefogásával vadonatúj dologház épült, amelyben a falócákon és keresztény olvasnivalón kívül semmiféle kényelmet nem találtak a szegények. Az intézmény szellemi atyja, Rev. John Becher pamfletjében szellemesen így jellemezte célkitűzésüket: „A dologházból származó haszon nem az, ha bent tartjuk a szegényeket, hanem ha elriasztjuk őket attól.” *Rev. J. Becher: The anti-pauper system.* 1828. Idézi: *Longmate: i. m. 46.*

³¹ Részlet egy 1820-as évekbeli pamfletből a munkaképes szegények számára adható segéllyel kapcsolatban: „A szegények hadd lássák és érezzék, hogy bár a község nem hagyja magukra őket végső szükségükben, ámde benne lássák a legszigorúbb ügyintézőt, a legközelebbi adószedőt, a legkeményebb szívű, kegyetlen barátot, akihez csak fordulhattak.” Idézi: *Longmate: i. m. 47.*

³² Report of the Royal Commission. London, 1834.

³³ G. Himmelfarb cikkében idézi a dologházakról készült hivatalos jelentéseket, melyek szerint tiszta, célszerűen berendezett épületekben megfelelően táplált és gondozott emberek hasznos munkával töltötték az idejüket, és a század közepétől már főképpen mint agglomerációk funkcionáltak. Ezekkel a jelentésekkel nemcsak Dickens közismert *Twist Olivérjét* állíthatjuk szembe, hanem pl. a kortárs F. Engelsnek *A munkásosztály helyzete Angliában* című könyvét is.

³⁴ Az új szegénnytörvény életbe lépését követő öt évben több mint 350 dologház épült, a népszerű kereszt alakú mellett Y formában, két-három emelettel. *Longmate: i. m. 287.*

³⁵ Himmelfarb véleménye szerint a szabadság megvonásával járó dologházi ellátás sokkolta a liberalizmuson nevelkedett angol közvéleményt. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a legtöbb dologházban öreg és beteg embereket gondoztak, akik számára ez sokkal jobb megoldás volt, mint a nyílt szegénygondozás. Az 1850-es évektől amúgy is enyhült a szigor, könnyebben juthattak kinti munkához a dologházak lakói, a családtagok gyakrabban találkozhattak bent, és a látogatók előtt megnyíltak a kapuk. *Himmelfarb: i. m. 133.*

³⁶ G. Himmelfarb idézi Disraeli kijelentését: „Úgy vélem, ez a törvény minden más beszámolónál jobban megalázza az országot. Erkölcsei büntett és egyben politikai baklövés, amely azt hirdeti a világnak, hogy Angliában a szegénység bűn.” Uo. 133.

³⁷ *Longmate*: i. m. 263.

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ÉS „NÉPISMERETI” ADATOK AZ OROSZORSZÁGI ZSIDÓSÁGRÓL A 19–20. SZÁZADBAN

Adatok az oroszországi zsidóságról a 19. század első feléig

Az orosz protostatistikai irodalomban már I. Miklós uralkodása alatt megjelent az érdeklődés a birodalomban még újnak számító zsidóság iránt.¹ Különösen érdekes, hogy Oroszországban már az 1840-es években sem érte be az érdeklődő közönség a lengyelországi eredetű antijudaista zsidó népismereti irodalommal, mely bőséggel állt a rendelkezésére. A protostatistikák *beszámoltak* a birodalom zsidó lakosságáról, annak kormányzóságokénti elhelyezkedéséről, viszonyáról a nem zsidó lakossághoz. Eszerint a zsidók száma és aránya a teljes lakossághoz viszonyítva 1838-ban:²

Nyugati kormányzóságok	A zsidók száma	%-os arányuk az összzsidósághoz	Össznépesség	A zsidók aránya az össznépességhez
Volini	195 000	18,92	1 314 000	1: 6,74
Podóliai	150 000	14,37	1 548 000	1:10,29
Kijevi	103 000	10,57	1 459 000	1:14,13
Grodnói	77 000	7,49	791 000	1:10,25
Mogiljevi	83 000	8,12	846 000	1:10,11
Minszki	98 000	9,54	1 034 000	1:10,52
Kovnói	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Vilnai	128 000	12,49	1 315 000	1:10,22
Vityebszki	47 000	4,62	717 000	1:15,06
Belosztoki	36 000	3,40	251 000	1:6,95
Összesen	920 000	89,52	n. a.	n. a.
Déli kormányzóságok				
Besszarábiai	42 000	4,11	720 000	1:16,69
Jekatyerinoszlávi	6 000	0,59	791 000	1:128,84
Poltavai	16 000	1,56	1 621 000	1:100,47
Tauriai	4 000	0,24	517 000	1:125,88
Herszoni	22 000	2,17	765 000	1:34,15
Csernyigovi	18 000	1,78	1 300 000	1:70,65
Odesszai vp. ³	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Taganrogi	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Kercs-Jenyikali vp.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Összesen a déli vidékeken	109 000	10,48	n. a.	n. a.
Oroszországban lelkek szerint	1 030 000	n. a.	15 000 000	n. a.

1847-ben.⁴

Volini	174 000	16,75	1 445 000	1:8,28
Podóliai	164 000	15,79	1 703 000	1:10,36
Kijevi	135 000	12,96	1 605 000	1:11,90
Grodnoi	98 000	9,43	907 000	1:9,23
Mogiljevi	88 000	8,43	931 000	1:10,60
Minszki	88 000	8,42	1 046 000	1:11,95
Kovnoi	81 000	7,83	915 000	1:11,23
Vilnai	68 000	6,57	863 000	1:12,62
Vityebszki	50 000	4,83	789 000	1:15,66
Belosztoki	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Összesen a nyugati kormányzóságokban	946 000	91,01	n. a.	n. a.
Déli Kormányzóságok				
Besszarábiai	33 000	3,23	792 000	1:23,50
Jekatyerinoszlávi	4 000	0,47	870 000	1:181,81
Poltavai	16 000	1,48	1 783 000	1:114,94
Tauriai	3 000	0,28	527 000	1:204,08
Herszoni	10 000	0,98	842 000	1:81,97
Csernyigovi	18 000	1,78	1 430 000	1:77,53
Odesszai vp.	7 000	0,74	n. a.	n. a.
Taganrogi	400	0,03	n. a.	n. a.
Kercs-Jenyikali vp.	100	n. a.	n. a.	n. a.
Összesen a déli vidékeken	93 000	8,99	n. a.	n. a.
Oroszországban lelkék szerint	1 041 000	n. a.	16 697 000	n. a.

Elégge szembetűnök a belügyminisztérium által készített statisztikáknak az oroszországi, s azon belül a zsidó népmozgásra vonatkozó adatai, mintsem az bővebb magyarázatot kívánna. Érdekes a 19. század első felében kolonizált dél-oroszországi területeken megjelenő, illetve hiányzó zsidó migráció. Azon a területen szempontunkból csak jóval később történik statisztikailag is relevánsnak tekinthető áttörés.

Adatok az oroszországi zsidókról a 19. század második feléből

Az 1850-es évek végének és az 1860-as évek elejének oroszországi zsidóságának leírása volt a célja M. Berlin: *A vázlatok a zsidó népesség néprajzához Oroszországban* című művének.⁵ Berlin könyve az első tudományos igényű átfogó munka a témából Oroszországban. A könyv megírására Berlin a Császári Orosz Földrajzi Társaságtól kapott megbízást 1859-ben, egy már 1852-ben, a tudóstársaság által létrehozott kutatási program alapján.

Már könyve bevezetőjében tisztázza a szerző viszonyát kutatásának tárgyához: „E sokáig elfeledett nemzet sorsa foglalkoztatni kezdte az orosz nép jóindulatúan gondolkodó legkiválóbb férfait. Az irodalom végre feltette magának a kérdést: nem

lehetséges-e kétmillió, Oroszország hűséges alattvalóit a haza javára hasznossá tenni, ugyanúgy, ahogy hittestvéreikkel történt Európa más államaiban?”⁶ Berlin az oroszországi zsidó tárgyú szakirodalomról szellemesen állapítja meg, hogy a zsidók apológé-
tái – nem szólva a zsidók ellenségeiről – gyakorlatilag nem láttak zsidókat, s megelé-
gedtek mindenféle híresztelésekkel. Akik ennél mélyebben ismerték a témát, azok is
egy-két általuk ismert zsidó tulajdonságai alapján tettek nemzet-karakterológiai álta-
lánosításokat. Ebből fakadóan az oroszországi zsidó tárgyú szakirodalom egyoldalú, s
ez a körülmény késztette Berlint könyve megírására.⁷ Berlin műve a fentiek okán
reflektív jellegű, s nem mentes a korszakban kötelező nemzet-karakterológiai megfi-
gyelésektől.

Berlin a zsidók külleméről szólva konstatálja, hogy közismert, még a „nagy-
orosz” kormányzóságok lakói előtt is, ha máshonnan nem, úgy a képzőművészetből.
Az oroszországi zsidók külső megjelenését Berlin szerint alapvetően meghatározza a
korai házasság, melyben fizikailag nem teljesen érett, gyenge szülők nevelik a szü-
lőkhöz hasonlóan beteges gyermekeket. Megjegyzi, hogy a zsidó gyerek már ötéves
korában tanul, általában alultáplált, minek egyenes következménye a jól ismert bete-
ges kinézet. Általában tudható a zsidókról, hogy viszont jóval kevesebb közöttük a
szifiliszos beteg, mint a keresztény, orosz lakosság esetében. Az oroszokkal ellentét-
ben szinte teljesen ismeretlen az ivászat, a részegeskedés. Bár táplálkozásuk nem a
legegészségesebb és távolról sem kielégítő, ám az a szomszédos népekéhez képest
„megfontoltabb”, minek következményeként kisebb a nagyobb és végzetes járványok
veszélye a zsidó közösségekben. Ugyanakkor jellegzetes zsidó betegségeként írja le
Berlin a tüdőbajt, a görvélykört, a különböző szembántalmakat és az aranyeret. Ezek
mellett általában jellemző az orosz zsidóságra az orosz nyelv gyenge ismerete.⁸

Érdekes adalék Berlinnek az a közlése, hogy 1845-ig az oroszországi zsidók
hagyományosan sajátos és furcsa ruházatukkal is elkülönültek a környezetüktől.
1845-ben a kormány rendeletileg betiltotta a hagyományos, a környezettől kirívóan
eltérő ruházatkodást. Ezt a rendeletet, mint Berlin írja, gyakorlatilag senki sem tartotta
és tartatta be. Ennek okát a zsidó közösségeknek a környező világtól való befelé for-
dulásában látta. Felvilágosult tudósként ír a rabbik vezette zárt zsidó közösségekről, a
mikrokozmoszokról, amelyek melegágyai a mindenféle babonáknak és a sarlatánok
tevékenységének.⁹

A zsidók gazdasági tevékenységéről szólva felemlíti azt a minden népben el-
terjedt közhelyet, miszerint a zsidók legfőképp kereskedelemmel foglalkoznak. A
konkrét zsidó foglalkozási ágakról szólva Berlin elvonatkoztat az említett „tudástól”.
Megkülönbözteti az alábbi foglalkozásokat, s a hozzájuk rendelhető rétegeket a zsidó-
ságon belül: 1) kis- és nagykereskedelem, 2) ún. művészeti (órások, ékszerészek) és
hagyományos (a péktől a fuvarosig) kézművesek, 3) lelki foglalkozások (a rabbitól a
sakterig), 4) magánszolgálat (alkalmazottak), 5) munkások (inasok, segédek, házi
alkalmazottak stb.). Ez utóbbiakról szólva megállapítja, hogy a zsidó társadalom
„legalját” képezik.¹⁰

Nemzet-karakterológiai szempontból érdekes általánosításokat tesz az egyes
zsidók előtt álló pályákról. Eszerint minden zsidó férfi tanulmányozza vallását. Ebbéli
tudományát akkor használja, ha az üzleti életben nem tud érvényesülni. Ugyanez a
tudós zsidó férfi beházasodhat gazdagabb, üzleti tőkével rendelkező családba, ahol
maga is vállalkozóvá válik. Ha az üzletben mégsem boldogul, még mindig elmehet
rabbinnak.¹¹ Tagadja a zsidók között a kasztok létét, bár társadalmi különbségekről tud,
de azokat átjárhatónak tartja, mint a fenti példa is mutatja.¹² Berlin fontosnak tartja az

oroszközvélemény számára annak leszögezését, hogy „a zsidó is csak ember”. Csak remélni tudta, hogy találtnak olyan etnográfus írók, akik a kétmilliószidóságot hitelesen mutatják majd be. Azt a zsidóságot, amely orosz alattvaló. Mint írja, azért is nagy szükség van a hiteles leírásokra, mert nemcsak az orosz közvélemény valóban létező érdeklődését kell kielégíteni, de – sajnos – azok számára is hiteles képet kell nyújtani az orosz zsidóságról, „akikre e nemzet sorsa bízott”.¹³

Az oroszországi zsidókról szóló múlt századi orosz közbeszédet, irodalmi hagyományt egy kikeresztelkedett zsidó könyvével kell kezdenünk. Jákov Brafman: *A kachal könyve* című művéről van szó. Abban, mintegy belülről erősítődnek meg, adatolódnak a Lengyelországból – annak területeinek többségével együtt – átvett antijudaista ismeretek. A 18. század végének lengyel antijudaista irodalmát újította fel és „oroszosította” Brafman. Amikor a 19. század második felének orosz, zsidókra vonatkozó szakirodalmáról beszélünk, úgy mindenképp jelezni kell, hogy a kályha, a szakirodalom viszonyítási pontja Brafman műve.¹⁴ Ahogy műve, úgy személyes sorsa sem eredeti. Egy litvániai hitközség vezetőivel való összeütközés, a helyi zsidó oligarchia általi igazságtalan üldöztetés vezette valószínűleg Brafmant arra, hogy szembeforduljon saját zsidóságával. Mint szegény árva esélye sem volt, hogy az I. Miklós alatti kantonista katonai behívót megússza valamikor az 1840-es években. Azt és annak igazságtalanságát elfogadni nem volt hajlandó, ezért megszökött. A zsidó letelepedési övezetben bujdosott. A zsidók és az orosz állam által is üldözött vadból kikeresztelkedett pravoszláv lett. Az 1850-es évek végétől beinduló karrierje csúcsa volt, hogy a vilnai cenzúrahivatal zsidóügyi cenzora lett. Azt megelőzően a minszki papi szemináriumban judaisztikát tanított. Hivatalos és hivatásos zsidóügyi szakembernek mondható Brafman az Oroszországi Birodalomban.¹⁵ Műve jellegzetesen antijudaista, antiszemita írás egy kikeresztelkedett zsidótól. Sem műfaja, sem személye, helyzete az antijudaista irodalomban nem ismeretlen.

Nem kikeresztelkedett zsidó a szerzője annak a könyvnek, mely időben a legközelebb áll Brafmanéhoz, annak hatása azon egyértelműen kimutatható. A *Feljegyzés a zsidókról Oroszország nyugati vidékein* című mű szerzője a zsidó letelepedési övezetben töltött hosszú szolgálati évek után nyugállományba vonult, magas rangú orosz hivatalnok, aki kötelességének érezte, hogy átadja mindazt, ami a könyve tárgyáról fennmaradt személyes emlékezetében, s azt is, amit saját korában látott (és nézett) a témáról. A kötetben „közismert tények” és személyes „ítélkezések” váltják egymást. Az írás bevallott célja az orosz közvélemény figyelmeztetése a birodalom nyugati végein burjánzó zsidó veszedelem végzetes mivoltára. A kelet-európai antiszemita irodalomból közismert toposzokkal (a szerzőnél: tényekkel) igyekszik veszélyérzetet ébreszteni a pravoszláv orosz társadalomban. Két fő veszélyt lát és látat a szerző. Az egyik a zsidók szaporodása, ami meghaladja a „törzsökös” lakosságát. A másik veszélyt abban látja és látatja, hogy a zsidók „gyakorlatias eszközökön” túlreprezentáltak a kapitalista vállalkozásokban, s az ebből fakadó gazdasági befolyást, „hatalmat” előbb-utóbb a politikában is érvényesíteni fogják.¹⁶ A veszélyt kizárólag az 1863-as lengyel veszedelemmel tartotta mérhetőnek szerzőnk. Annak okát az erélytelen kormányzati politikában vélte felfedezni. Nyilvánvaló a könyv szerzőjének üzenete, a különböző sajtótermékekből összerakott kompilációját olyan kórusnak mutatja be, melynek általa szerkesztett és „vezényelt” hangja végső soron elér majd az illetékesekhez, akiknek „hatalmukban áll kinyújtani karjukat az úgy morálishan, mint gazdaságilag elbukó keresztény nép felé”.¹⁷

A szóban forgó könyv szerzője műve mellékletében annotált bibliográfiát közöl a témában. A tendenciózus könyv szerzője a zsidókról szóló negatív, oroszországi sztereotípiák felsorolásával és adatolásával kiváló forrásokat nyújt az etnikai sztereotípiákkal foglalkozó kutatóknak.¹⁸ Melyek azok a zsidó karakterek, melyek veszélyeztetik a keresztény (értsd: orosz) lakosságot? A zsidók eleve erkölcstelen viszonyulása a keresztények irányában (a lassan világméretűvé terebélyesedő zsidó öszzesekűvés a nem zsidó népek, nemzetek ellen, továbbá a zsidók megrontó hatása a keresztény nőkre); a zsidók „elképesztő” asszimilációja az oroszokhoz; az emancipáció; a leánykereskedelem; a zsidó föld-, kocsmá- stb. bérletek, általában a zsidó tőke terjeszkedése; a zsidók szaporasága; a zsidók kártékony erkölcsi hatása a falusi emberekre; a zsidók befolyása a művelt rétegekre, s az abból fakadó látszólag felvilágosult sajtó káros hatása a közvéleményre; a jól ismert évszázados, középkori vádak; a zsidóság mint olyan tudatos beszívargása és hatalomra törekvése Oroszországban; a zsidó nép eredendő és javíthatatlan keresztényellenes praktikái; a zsidó kocsmabérlők és vodkagyártók tudatos, a nem zsidó lakosság erkölceit romboló tevékenysége.¹⁹

A kizárólag negatív, népi és „tudományosan antijudaista” sztereotípiákat soroló és adatoló mű először 1870-ben jelent meg, az általunk használt harmadik, bővített kiadás a szerző szerint azért vált aktuálissá, mert hiányzik az őszinte és tárgyilagos orosz nyelvű irodalom a birodalom zsidóságáról. Természetesen az N. G. álnévű szerző műve nem az első próbálkozás volt az Oroszországi Birodalom zsidóságának leírására. Szemlélete és adatainak szerkesztett egysége nem volt műfaji újdonság a korszakban.

A Feljegyzések első kiadását követően két esztendővel jelent meg egy ki-mondottan tudományos igényű, hangsúlyozottan orosz statisztikai, néprajzi leírás a nyugat-oroszországi, ukrainai zsidóságról.²⁰ Természetes módon, a számtalan hasznos adatot felhozó műből sem hiányozhattak a zsidókról szóló sztereotípiák. Azok mintegy keretezik a statisztikai, etnográfiai leírásokat. Legelsőként tudható szerzőnk szerint rólok, hogy zárt kasztot, mintegy államot alkotnak az államban. Megtudható a zsidóságról mint olyanról az is, hogy természeténél fogva gyáva, idegenkedik a vértől és a háborútól. A zsidóüldözéseknek és az őket övező megvetésnek betudhatóan fanatikusok, egymással felettébb szolidárisak és kifelé zártak. Ugyancsak a megszorító intézkedések, törvények következtében az orosz zsidóságban általánosan kifejlődtek „a csalás, a hazugság és hasonló” tulajdonságok. A legnagyobb hiányosságukként a munkától való viszolygást, s a csalásra való hajlamot említi a szerző.²¹

A „nemzet-karakterológiai” bevezetőt követően a szerző már konkrétan, a kutatás során szerzett tapasztalatokról, adatokról számol be, melyek hol cáfolják, hol árnyalják, hol épp megerősítik az előbbieket. Általánosságban megfigyelt jelenség, hogy a vizsgált területek zsidósága túlnyomó többsége gyenge egészségi állapotú, szegény, s alul- és egészségtelenül táplált. Különös, nemzeti jellegzetességként említi meg a tudós etnográfus, statisztikus, hogy a zsidók korán kezdik tanulmányaikat, korán házasodnak, s az anyanyelvük mellett legalább egy másik nyelvet beszélnek. A lakásviszonyokról szólva megrázó szegénységről tudósít. A zsidók túlnyomó többsége szegényes és túlszűfolt lakásokban él.²² Természetesen Csubinszkij is kitér a zsidók babonásságára, ám azt nem hegyezi ki, N. G.-vel ellentétben, a keresztényellenességre.²³

Csubinszkij, elődeivel ellentétben, nem tekinti egységesnek a vizsgált területek zsidóságát. Két szempontból is disztinvált a zsidók között. Egyrészt jelzi a társadalmi rétegződést. Így tud „gazdagokról”, „nagy tudósokról”, „kereskedőkről”, „ipa-

rosokról” és „kiskereskedőkről”, „önellátó szegényekről” és jelentős számú, a hitközségek által „eltartott proletariátusról”.²⁴ Másfelől a valláshoz való ragaszkodás mentén látja megosztottnak a korabeli oroszországi zsidóságot. Három nagyobb csoportot különböztetett meg: a fanatikus ortodoxokét, akiket a hászidokkal egybemos, a mérsékelt ortodoxokét és az ún. progresszíveket.²⁵

N. G.-vel szemben tud és tudósít zsidó iparosokról, munkásságról. Sommás összegzésében jellegzetes zsidó szakmáknak mutatja be a ruha-, cipő- és kalapkészítést, mely szakmák képviselőiről megjegyzi, hogy a többiekhez képest vidámabb a természetük, és a vallásban indifferensek. A szabók foglalkozását is jellegzetesen zsidó szakmának tartja, akik 2–5 fős műhelyeket tartanak fel. Az óra- és ékszeripar mellett még a zenészkedést mutatja be mint jellegzetesen zsidó szakmát. Emellett feljegyez nagyobb számú személyi és házi szolgát, valamint újdonságként gyári munkásokat is.²⁶

Csubinszkijnél ennyi és nem több a zsidókról szóló nemzet-karakterológia. Mint láhattuk, az elődeihz képest sokkal árnyaltabb. De nézzük, milyen konkrét statisztikai adatokkal szolgál Csubinszkij művének harmadik része a délnyugati vidéki zsidó lakosságra vonatkozóan!²⁷

A Kijevi kormányzóságban:

Járás neve	Férfiak	Nők	Összesen
Kijevi	9 236	9 491	18 727
Berdicsevi	27 816	31 387	59 203
Umányi	10 611	11 597	22 208
Vasziilkovszki	12 625	13 519	26 144
Kanyevi	9 519	9 874	19 393
Radomiszli	10 170	10 969	21 139
Lipoveci	8 751	9 531	18 282
Tarascani	8 075	9 189	17 264
Zvenyigorodi	8 075	9 189	17 264
Szkvirszki	6 998	7 654	14 652
Csigirini	7 146	7 512	14 658
Cserkaszi	6 912	7 560	14 472
Összesen	126 288	137 171	263 459

A Volhíniai kormányzóságban:

Járás neve	Férfiak	Nők	Összesen
Zsitomiri	14 935	15 089	30 024
Novogradvolini	12 082	13 643	25 725
Sztarokonsztantynovi	10 640	11 079	21 719
Kremeneyeci	9 487	10 223	19 710
Zaszlavi	9 688	10 228	19 916
Rovnói	8 720	9 050	17 770
Lucki	7 421	8 616	16 037
Dubeni	7 445	8 484	15 929
Vlagyimir-Volini	6 492	7 137	13 629

Osztrozsi	6 185	5 286	11 471
Ovrucsi	5 055	5 697	10 752
Koveli	4 078	4 386	8 464
Összesen	102 228	108 918	211 146

A Podóliai kormányzóságban:

Járás neve	Férfiak	Nők	Összesen
Kamenyec-Podóli	15 519	16 807	32 326
Balti	18 427	18 499	36 926
Braclavi	12 866	13 416	26 282
Mogiljevi	12 570	13 204	25 774
Proszkurovi	8 552	9 955	18 507
Olgopoli	8 693	9 045	17 738
Uscsici	8 583	9 025	17 608
Litini	7 952	8 503	16 455
Jampoli	6 987	7 267	14 254
Vinyicai	7 433	6 494	13 927
Leticsevi	6 816	7 020	13 836
Gajszini	6 490	6 612	13 102
Összesen	120 888	125 847	246 735

Délnyugati vidéken összesen	349 404	371 936	721 340
--------------------------------	---------	---------	---------

A délnyugati zsidóság településenkénti megoszlása:

Kormányzóság	Városban lakók	Stettben ²⁸ lakók	Falusi lakók	Összesen
Kijevi	98 032	123 909	41 518	263 459
Podóliai	70 072	151 124	25 539	246 735
Volini	69 171	105 228	36 747	211 146
Összesen	237 275	380 261	103 804	721 340

A stettben élő zsidóság egy-egy településre jutó számára is találunk Csubinszkijnál adatokat:²⁹

Lakosság	Kijevi korm.	Podóliai korm.	Volini korm.	Összesen
-200	15	20	38	73
201-500	27	33	40	102
501-1000	31	35	37	101
1001-2000	17	20	26	63
2001-5000	15	14	5	34
5001-10000	2	2	1	5
10001-15000	1	-	-	1
15001-50000	-	-	-	-
Összesen	108	124	147	379

Átlagosan 1003 lakos jut egy-egy stetlre, ez a Kijevi kormányzóságban 1138, a Podóliaiban 1218, míg a Voliniban 716 főt tesz. A legnagyobb lakosságú stetl a Kijevi kormányzóság Bélaja Cerkóv települése.

Csubinszkij részletes adatokat szolgáltat a zsidó háztulajdonlásról, a zsidó tulajdonú lakóházak számáról és becsült értékéről. A házak számának viszonyítása az össznépeességhez valóban a túlszűfoltság képét mutatja, különösen a stettekben. A 380 261 stetl-lakó 43 186 házban élt.³⁰

Szerzőnk részletesen beszámol az általa vizsgált terület mezőgazdaságában a zsidó részvételről. Azt roppant fontosnak és egyenletesen növekvőnek látja. A három kormányzóságban 914 bérlő 819 birtokot bérelt 516 958 gyeszjatyina földdel, évi összesen 1 509 344 rubel bérleti díjért. A részletes mezőgazdasági statisztikák mellett olyan megfigyeléseket, életképeket is közöl a zsidó mezőgazdászokról, földművesekről, melyek igen figyelemre méltóak. A szerző szerint a helyi parasztság inkább előnyben részesíti a zsidóknak való bérmunkát, mint a lengyel nemesek földjén végzendő munkát. Ennek csak egyik oka az, hogy a zsidók általában rendszeresen és rendszeresen megfizetik a bérmunkát. Másik oka az, hogy nem szidják durván a parasztot, ellentétben a helyi keresztény földbirtokosokkal és azok alkalmazottaival.³¹ A földbérlők mellett beszámol a terület zsidó földműves kolóniáiról is. 20 665 felnött zsidó nő és férfi élt és gazdálkodott ezeken a telepeken.³² A telepések nagy része volt kincstári földeken élt és gazdálkodott. A zsidók ipari tevékenységéről szólva az alábbi tevékenységeket említi Csubinszkij, melyekben a zsidók jelentősebb számban találhatóak mint tulajdonosok és/vagy vállalkozók.

A cukoriparról szerzőnk fontosnak tartotta jelezni, hogy a Délnyugati vidéken 27 üzem volt zsidó kézen, ami az összes üzem 25%-a. Számítása szerint a 4 200 000–6 000 000 rubel közötti forgalom után a zsidó üzemek tiszta nyeresége évente 1 220 000 rubelre rúg. Csubinszkij ezeknél az adatoknál nem jelzi a forrást: nagy valószínűséggel saját számításaival van dolgunk.³³

A legrészletesebben tárgyalt szeszfőzést jellegzetesen zsidó ipari tevékenységként mutatja be Csubinszkij. Itt is – bevallottan – saját számításait teszi közzé a zsidó szeszfőzéssel kapcsolatban. A vizsgált területen 1869-ben 564 szeszfőzde üzemelt, melyekben 288 667 232 (nem részletezett mértékegységnyi) tiszta szeszt állítottak elő. Nincsen mindenhol adata a zsidó részesedésről ebben az iparágban. Tudja viszont, hogy Volhínia harmadik kerületében (sic!) 23 szeszfőzdeből 21-et béreltek zsidók. Ugyanott a 10. körzetben a 22-ből 18 volt zsidó kézen, míg a Kijevi kormányzóság öt körzetének 30 szeszfőzdejéből 26-ot béreltek zsidók. A fentiek alapján állítja szerzőnk, hogy a szeszfőzdek legalább 90%-a volt zsidó bérletben, absztrakcióként képes elfogadni azt a (saját) számot, mely szerint az 564-ből 500 (figyelem: kerek szám!) volt csak a zsidóké.³⁴ Természetesen (kizárólag a zsidókét említi) a szeszfőzés is roppant jövedelmező, bár azt még hozzávetőleg sem jelzi, hogy mennyire. Egy biztos, Csubinszkij szerint túlságosan is.

Csubinszkij a malomipar területén is „extrapolál”. Konkrét adattal csak az Odesszai kerület vízimalmairól rendelkezik. Ez alapján a Délnyugati vidék 6353 malma közül legalább 5730 kellett, hogy zsidó kézen legyen. A tiszta hasznot 2 300 000 rubelben adja meg (természetesen a zsidó malmokra vonatkoztatva kizárólag). Azt is tudja szerzőnk, hogy az 5730 malomból 188 zsidó tulajdonú volt, a többit bérelték.³⁵ A sőr- és mézüzemek nagy részét is a zsidók birtokolták, Csubinszkij számításai szerint jelentős haszonnal.

A feldolgozó iparban, a dohánytól az ecetiparig, a vasüzemektől a nyomdáig szinte mindent a zsidók ellenőriznek Csubinszkij szerint. A zsidó tőkések osztályát 12 000 családban, illetve 720 000 lélekben adja meg Csubinszkij. Ezek azok a zsidók és családtagjaik, akik nagytőkéseknek számítanak, s akik a Csubinszkij szerint a hatalmas pénzeket évről évre zsebre vágják.³⁶ Csak ezek után kerülnek említésre a stettek lakói, a vizsgált terület zsidó népességének nagyobbik része.

Csubinszkij könyvét követte, s annak állításait tovább árnyalni, helyenként kifejezetten cáfolni kívánta Orsanzskijnak az oroszországi zsidókról szóló, 1877-ben megjelent könyve.³⁷ Orsanzskij szintén az oroszországi zsidó tömegek szomorú képét vázolja elénk, ám nála teljesen hiányoznak a negatív zsidó toposzok. A könyv jellegzetes kompiláció a sajtóból és a korszakban burjánzó zemsztvo- és egyéb regionális statisztikákból. A mű kimondatlan célja a II. Sándor alatti reformok továbbfejlesztésének előmozdítása a zsidókra vonatkozólag. Nyugtázza a reformok jogilag kedvező hatását a zsidókra vonatkozólag, ám egyben jelzi: a zsidó letelepedési övezetben a gazdasági helyzet nemhogy javult volna, hanem ellenkezőleg: a reformok óta romlott. Orsanzskij a fenti ellentmondást egyértelműen azzal magyarázza, hogy minél nagyobb az általános szabadság, annál zavaróbb a zsidók életét korlátozó törvények, rendeletek sokasága. Érvelése szigorúan közgazdasági.

A zsidók gazdasági helyzetéről és az ún. zsidó gazdaságról elszomorító képet fest Orsanzskij. Cáfolja annak kizsákmányoló – kizsákmányolóbb – és parazita jellegét. Leszögezi: a zsidó letelepülési övezetben fellelhető zsidó vállalkozások, a zsidó tőke nem a nagyiparban tevékenykedik, hanem jellemző módon a kisiparban és a háziiparban.³⁸ Külön kiemeli a zsidó közvetítő kereskedelem sajátosságát. Azzal kapcsolatban felteszi a költői kérdést: „Aki volt a nagy orosz városokban, tudja, milyen erősen érződik ott a hiánya, mit gondolnak, minek? A közvetítőknél.” Ezért is, meg a zsidók humanizálása végett elengedhetetlen a zsidók Oroszország belsejében való megtelepülésének engedélyezése.³⁹ Cáfolja a zsidók és a nem zsidók iszákossága közötti erős korrelációt, ahogy ostobaságnak tartja a zsidóknak a földműveléstől való eredendő irtózását is. Mind az orosz társadalom és gazdaság, mind a zsidók kívánatos modernizációja, asszimilációja szempontjából egyaránt elengedhetetlennek tartja Orsanzskij az Oroszországba való letelepedés korlátainak felszámolását. Fenti állításait olyan gazdaság- és társadalomtörténeti adatokkal igyekezett Orsanzskij illusztrálni, melyek önmagukban is hasznos források az oroszországi zsidóság társadalomtörténetének vizsgálatához. Nyilvánvalóan jóindulatúan tendenciózus szöveggel van dolgunk, ám a közölt adatok megbízhatóak, önmagukban nem tendenciózusak. Orsanzskij gazdasági szemléletére tárgyunk szempontjából kiemelkedik a könyv *Az odesszai pogrom jellegéhez* című fejezete, melyben arra a megállapításra jut, hogy a pogromnak kizárólag az odesszai nem zsidó népesség gazdasági alapú irigysége volt az oka.⁴⁰ De lássuk, milyen adatokat közölt Orsanzskij! A nyugat-oroszországi gyárak és üzemek tulajdonosai 1864-ben:⁴¹

Kormányzóság	Zsidó tulajdon	Keresztény tulajdon	Külföldi tulajdon
Vilnai	12	28	6
Grodnói	98	54	29
Mogiljevi	8	41	1
Vityebszki	52	157	-
Volhíniai	216	228	22
Podóliai	91	66	59

Kijevi	32	166	8
--------	----	-----	---

A táblázattal Orsanzskij azt kívánta illusztrálni, hogy a zsidók nem túlerepresentáltak a gazdasági életben. Adatai szerint például a vilnai lakosság 11%-a volt 1860-ban zsidó, míg a kormányzóság lakosainak 8/13-a volt zsidó. Ugyanakkor az ipari üzemek negyede volt zsidó kézen. A Mogiljevi kormányzóságban a városi lakosság 6/7-e volt zsidó, az üzemek 1/6-a volt zsidó kézen.⁴² A nyugati kormányzóságokban a városi lakosság túlnyomó többsége, mint láthattuk, zsidó volt. Mivel a városok nem zsidó lakosai között jelentős számban találtatott mezőgazdaságból élő populáció, nem meglepőek Orsanzskij adatai a kereskedők és a „polgárok” számáról.⁴³ 1861-ben a Vilnai kormányzóságban 387 keresztény és 1071 zsidó kereskedő működött, ugyanakkor 35 757 keresztény, valamint 62 716 zsidó polgár élt ott.⁴⁴ Orsanzskij cáfolja a zsidó vállalkozói tőke és polgárság magas arányának hagyományos – antiszemita – magyarázatát. Szerinte a jelenség közgazdaságilag egészséges és hasznos az egész társadalom számára.⁴⁵

Figyelemre méltóak Orsanzskij megjegyzései a birodalom nyugati határai mentén iparszerűen üzött csempészetéről. Cáfolja annak kizárólag zsidó jellegét, bár nem tagadja jelentős arányát. A besszarábiai csempészekről, akik főként teával „foglalkoztak”, tudatja, hogy a zsidók mellett egy másik kisebbség játsza a főszerepet: a lipovánok.⁴⁶ (A lipovánok óhitű „szakadárok”, Besszarábia és Bukovina területén éltek. Szempontunkból érdekes körülmény, hogy a zsidókhoz hasonlóan zárt kultúrájú, nem „befogadott” kisebbség.) Az előbbieket szerzik be a teát külföldről, s hozzák át a határon, míg az utóbbiak juttatják el Odesszába, Herszonba, Nyikolajevbe. A csempészetéről általában és a zsidók szerepéről abban Orsanzskij azt állítja, hogy az elavult vámtörvények és az orosz ipari termékek minősége tehet a jelenségről. Megjegyzi, hogy a honi ipar hiánya és a külföldi termékek drágasága elleni legtermészetesebb és objektíve hasznos tevékenység épp az a csempészet, miben a vidék zsidósága kétségtelenül nagy szerepet játszik. A vidék társadalmi-gazdasági életének és a zsidók elleni megszorító intézkedések eredményének tudja be a fejlett zsidó közvetítő kereskedelem tagadhatatlan meglétét. A zsidó kereskedelem párhuzamaként említi a kaukázusi örményekét. Szigorúan közgazdasági szempontokból tarthatatlannak tartotta – és azt többször is jelezte – a zsidók birodalmon belüli megtelepedésének korlátait.⁴⁷

Nem kerülte el Orsanzskij figyelmét a zsidó mezőgazdasági kolonizáció, mely jelenség leírásával önmagában cáfolta a zsidók eredendő irtózását a földműveléstől. A Kijevi kormányzóságban a földművelő zsidók (zsidó gazdaságok) számának fejlődésére az alábbi adatokat közli:

Év	Gazdaságok száma
1810	400
1811	380
1816	94
1825	745
1834	94
1840	98
1844	350
1845	543
1865	1095

A fejlődést nem tartja kielégítőnek, annak okául a mezőgazdasági foglalkozás újszerűségét említi – mármint a zsidók esetében –, továbbá a dél-oroszországi klimatikus viszonyokhoz való nehéz és lassú alkalmazkodást. Ez utóbbiból fakad a megfigyelt magas halandóság.⁴⁸ Emellett arról is tud Orsanskij, hogy a zsidó kolonistáknak rendszeresen rossz minőségű földeket osztottak ki.⁴⁹ Az objektív körülmények mellett a zsidópolitikát említi a zsidók földművelésre való áttérése akadályának.⁵⁰

Orsanskij is hoz példákat a zsidó társadalom megosztottságára, rétegzettségére. Így a Minszki kormányzóság zsidóságának 1851-es állapotáról az alábbiakat közli.⁵¹ 100 zsidóból átlagosan 2,3 kereskedő, 4,3 földműves, 22,8 kézműves-iparos, 48,4 letelepült polgár, 22,2 nem letelepült polgár. A zsidó társadalom életkörülményei kapcsán említi Orsanskij, hogy a zsidó háztulajdonok aránya jóval kisebb, mint a zsidók aránya az össznépességen belül. Megerősíti Csubinszkij állításait a szűkös és egészségtelen lakásviszonyokról.⁵²

A „lengyel” zsidók tömegeinek szegénységével, kilátástalanságával magyarázza azt a jelenséget, hogy „Londontól Kaliforniáig, Egyiptomtól Ausztráliáig” mindenütt fellelhetők ezek a „reménytelen szűkösség elől menekülők”.⁵³ Itt érdemes egy pillanatra megállni, és jelezni, hogy az emigráns zsidóság tudatában a pogromok és azok rémképe lett később a kivándorlásra vonatkozó kollektív emlékezet, s majd a vonatkozó történetírói hagyomány központi része.⁵⁴ Úgy vélem, hogy Orsanskij magyarázata, legalábbis a századfordulóig, mindenképp közelebb áll a történelmi valósághoz, mint a pogromokról szóló történetek. Erre vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal az Egyesült Államokból.

1880 és 1885 között 14 310 zsidó vándorolt ki Amerikába, ami az összes bevándorló 0,6%-át tette ki. 1885–86-ban 19 611 (5,9%), 1886–87-ben 29 658 (6,1%), 1887–88-ban 27 468 (5,0%), 1888–89-ben 23 962 (5,3%), 1889–90-ben 34 305 (6,1%), 1891–92-ben 69 139 (11,9%), 1892–93-ban 60 325 (13,7%), 1893–94-ben 32 943 (11,5%), 1894–95-ben 22 108 (8,5%), 1895–96-ban 32 077 (9,3%), 1896–97-ben 28 118 (12,1%), 1897–98-ban 28 118 (12,1%). A további évekből ismerünk adatokat az Amerikába bevándorló zsidóság számára, és ezen belül az oroszországi zsidóság számára vonatkozóan is.⁵⁵

Év	Zsidó bevándorlók száma	%-os arányuk	Oroszországi zsidó bevándorlók száma
1898–1899	34 415	12,0	24 275
1899–1900	60 764	13,5	37 011
1900–1901	58 098	12,0	37 660
1901–1902	57 688	9,0	37 846
1902–1903	76 203	8,9	47 689
1903–1904	106 236	13,0	77 544
1904–1905	129 910	12,7	97 388
1905–1906	153 748	13,9	125 234

Érdekes és egyben az oroszországi zsidóságról (is) szóló diskurzusra jellemzőek Csubinszkij és Orsanskij művei. Jószerivel ugyanazokat az adatokat, szakirodalmat, statisztikákat használják, csak épp teljesen ellentétes célokra. Argumentáció-

juk ugyanazon alapokra épült, ám végkövetkeztetések egymástól eltérőek. Ez nem az első és utolsó példa a vonatkozó szakirodalomban.

Mint láthattuk, az oroszországi zsidókról szóló tudósítások leginkább a zsidó letelepedési övezet zsidóságáról szólnak. Így vagy úgy, minden mű szerzője állást foglalt abban a kérdésben, hogy az övezet léte hasznos, avagy káros mind a zsidóságra, mind a birodalomra nézve. Ugyanakkor a letelepedési övezeten kívül élő zsidókról kevés adattal rendelkezünk, holott zsidók annak határain túl is megtelepedhettek, akár szakmájuk, akár végzettségük, anyagi helyzetük alapján. Gessen, a neves orosz-zsidó történész összegyűjtötte az 1880–81-es évekre vonatkozó adatokat róluk, s egy táblázatban közölte is a zsidó lakosság számát 31 kormányzóságban a letelepedési övezeten kívül. A táblázatból, nem mellékesen, az is kiderül, hogy milyen jogalapon tartózkodhattak zsidók a letelepedési övezet határain túl az Oroszországi Birodalomban.⁵⁶ Az első szám az iparosokat, kézműveseket, valamint segédekét és inasait, illetve családtagjaikat jelenti. A második szám a szabadfoglalkozásúakat, illetve családtagjaikat jelzi. A harmadik mutatja a kereskedők és családtagjaik, valamint alkalmazottaik számát.

Terület	Városi településeken		Nem városi településeken		Összesen
	Saját jogon	Családtag	Saját jogon	Családtag	
Arhangelszki	4; -; -	15; -; -	-; -; -	-; -; -	19
Asztrahányi	31; 2;	46; 4	1; -; -	-	84
Vlagyimiri	73; 6; 1	190; 6; 18	9; -; -	7; -; -	312
Vologdai	29; -; -	98; -; 6	3; -; -	10; -; -	146
Voronyezsi	78; 7; 5	226; 16; 26	58; 3; 2	126; 5; 13	565
Vjatkai	33; 2; 1	116; 1; 8	31; 1; -	100; -; 4	297
Kazányi	97; 11; 2	258; 12; 14	11; -; -	16; -; -	421
Kalugai	47; 2; 1	198; 1; 7	57; 1; 4	132; 1; 23	474
Kosztromai	46; 1; -	111; -; 6	24; -; -	44; -; -	232
Kurszki	165; 5; 4	747; 6; 12	36; 2; -	216; 4; -	1197
Moszkvai	2211; 151; 87	2959; 70; 1406	18; 1; 8	86; 4; -	7001
Nyizsegorodi	41; 5; 2	236; 12; 21	9; 2; -	40; 4; 5	377
Novgorodi	101; 8; 4	279; 5; 40	60; 4; -	246; 7; 25	862
Olonyeci	39; 1; -	87; 4; -	1; 2; -	-; -; -	134
Orenburgi	76; -; 2	162; -; 57	-; -; 4	-; -; 18	341
Orlovi	204; 14; 6	647; 8; 35	108; 1; -	389; 8; -	1423
Penzai	45; 4; 1	125; 5; 6	11; -; -	48; -; 3	249
Permi	55; 4; 1	184; 24; 5	17; -; -	55; -; -	345
Pétervári	1840; 541; 171	2884; 396; 1056	74; 7; 6	462; 18; 49	7504
Pszkovi	406; 4; 4	1090; 14; 46	186; 3; -	755; 3; 14	2526
Rjazányi	91; 5; 4	283; 5; 26	27; -; 2	91; -; -	534
Szamarai	68; 13; -	167; 31; -	7; 3; -	23; 4; -	316
Szaratovi	63; 7; 3	169; 4; 29	6; 1; 1	9; -; -	292
Szimbirszki	20; 3; -	56; 3; -	5; -; -	23; -; 1	111

Szmolenszki	249; 5; 12	1030; 18; 209	198; -; 2	713; -; 38	2474
Tambovi	86; 10; 2	282; 10; 8	32; -; 5	121; -; 33	589
Tveri	133; 9; 3	538; 26; 26	24; 1; -	93; 5; -	858
Tulai	76; 4; 1	261; 2; 8	14; 1; -	45; -; -	412
Ufai	18; 11; -	90; 35; -	-; 3; -	19; 9; -	185
Harkovi	630; 81; 164	1154; 73; 435	173; 1; 4	633; 9; 1	3608
Jaroszlavli	54; 11; 1	147; 25; 10	9; -; -	25; -; 7	289
Összesen	7109; 927; 432	15 135; 817; 3520	1213; 41; 38	4545; 81; 237	34117

A fenti táblázatban szereplő zsidók nem tekinthetők a birodalomban élő zsidóság reprezentatív mintájának. Nem szerepelnek abban a szibériai, az őshonos kaukázusi és közép-ázsiai zsidók. Ez utóbbi két csoport nem csak nyelveikben különbözött az európai Oroszország zsidóságától.

A legtöbb iparos (köztük gyárosok) és a kereskedők az oroszországi zsidóság legmagasabb régióiból kerültek ki. A kereskedők közül például a legmagasabb vagyoni cenzushoz kötött, az oroszországi polgárság ún. első céhébe tartozók élvezhették a költözés és letelepedés szabadságát. Nyilvánvalóan érdekes, mikrotörténeti szinten pedig roppant beszédes lehet az a körülmény, hogy a saját jogon a zsidó letelepedési övezet határán túl élő iparosok, segédek stb. létszámához képest (7109 fő) mekkora a családtagok száma (15 135 fő). Abból kitűnik, hogy egy-egy iparosra, segédre stb. 2,13 családtag jutott. Ezzel szemben érdemes megfigyelni a szabadfoglalkozásúak hasonló adatát. Ott az egy saját jogon a zsidó letelepedési övezet határán kívül élőre 0,88 családtag jut. Az is érdekes, bár számszerűleg nem jelentős, hogy a saját jogon „hiányzó” kereskedőkre többször is jut valóságos „rokon”, vagy inkább alkalmazott. Még egyszer: a fenti táblázatban szereplők nem reprezentálják az oroszországi zsidóságot, ám az arról alkotandó képben feltétlen helyük van. Különösen figyelemre méltó ezen adatok összehasonlítása a közel két évtizeddel későbbiekkel. Az első és az Oroszországi Birodalomban utolsó modern népszámlálás (1897) adatai precízen rögzítik a századforduló zsidóságának területi megoszlását, gazdasági és társadalmi helyzetét, műveltségi és egészségügyi viszonyait.

Az 1897-es népszámlálás

Az Oroszországi Birodalom első és egyben utolsó modern népszámlálásának zsidó vonatkozású adatait a Zsidó Telepedési Társaság (Jevrejszkoje Kolonizacionnoje Obszesztvo) három kötetben kiadta. A három vastag kötet, s különösen az utolsó rendkívül értékes társadalomtörténeti forrásokat tartalmaz a századforduló oroszországi zsidóságára vonatkozóan. Szinte minden, az 1917 előtti orosz zsidó történelemről szóló munka a zsidóság gazdasági-társadalmi helyzetéről szólva az 1897-es népszámlálás adatait említi. Ahogy általában az orosz(országi) társadalom történetéről szóló szakirodalomban is leginkább az 1897-es adatokat használják, és extrapolálják a forradalom előtti két évtized leírásához. Nem véletlenül. Az 1897-es népszerűírás során a hétköznapi életig lebontva vették fel az adatgyűjtők az összeírt népességre vonatkozó adatokat.

Így történt az oroszországi zsidók esetében is. Természetesen nem volt külön „zsidóösszeírás”, a zsidókra vonatkozó adatokat koruk legkiválóbbjai közé tartozó statisztikusok, etnográfusok, közigazdászok állították össze külön kiadványban. Erre a célra a zsidó tudományos társaság külön statisztikai bizottságot hozott létre L. M. Bramszon vezetésével. Az alábbiakban a nagy vállalkozás harmadik kötete alapján ismertetünk néhány fontosabb statisztikai adatot az oroszországi zsidóság 1897-es területi elhelyezkedésére, demográfiai és kulturális (civilizációs) helyzetére vonatkozólag.⁵⁷ A modern statisztikai irodalomban, mint például a szóban forgó kötetben, már alig, vagy épp egyáltalán nem találunk népismereti (vád-, vagy apologetikus nemzet-karakterológiai) megfigyeléseket. Számokat, adatokat lelünk fel benne, mely számokat és adatokat a szerkesztő és segítői minimális mértékben kommentálták. Így mi sem tehetünk másként, mint követjük forrásunk belső szerkezetét, logikáját.

Elsőként nézzük a zsidó letelepedési övezet lakosságára, annak településtípusonkénti elhelyezkedésére vonatkozó adatokat. Érdekes jelenség a falun élő zsidók egyenetlen eloszlása régióként. A Lengyel Királyság zsidóságának 13,34%-a élt falun, míg a többi 15 kormányzóságban majd' 20%-os az arányuk. Ez utóbbiakban 711 355 falusi zsidó volt, szemben az előző 176 199-ével. A különbség oka egyrészt a Lengyel Királyság sűrűbb településhálózatában, másrészt iparilag fejlettebb mivoltában keresendő. Különösen szembetűnő ez a Lengyel Királyság két kormányzóságában, ahol a legfejlettebb ipart találhatjuk: a Kalisi kormányzóságban a falusi zsidók aránya 7,2% volt, míg a Varsóiban ugyanez az arány 8%.⁵⁸

Érdekes a falun élő zsidóság számának dinamikája az 1881-es és az 1897-es esztendő között. A letelepedési övezet 15 kormányzóságában 580 285 fő – az összes zsidó 20%-a volt falun élő, míg 1897-ben 711 355 -en éltek falun. Arányuk 20% maradt. Érdemes megjegyezni, hogy az 1881-es Ideiglenes Rendelkezéseket követően sok stetl, kisváros faluvá vált formálisan, mivel a rendelkezések következtében a falun lakás bizonyos előnyökkel járt a stetlben, vagy városban éléshez képest.

Mielőtt folytatnánk az adatközlést, szeretnék emlékeztetni idézett 19. századi szerzőink és különösen a pietikus szándékkal agitáló Orsanzskij adataira és tényeire. Mint látni fogjuk, az 1897-es népszámlálás igen sok ponton ellentmond idézett szerzőinknek, s különösen Orsanzskijnak. Vegyük csak például a zsidóság Orsanzskijnál hangsúlyozott „beteges természetét”!

Egyértelmű, hogy az Oroszországi Birodalom nyugati, zsidók lakta kormányzóságaiban szignifikánsan kisebb volt a gyermekhalandóság, mint a birodalom más vidékein. A zsidóknál a gyermekhalandóság mutatója alacsonyabb volt, mint bármely más felekezetenél, beleértve a katolikusokat (lengyelek, litvánok), a lutheránusokat (észtek, lettek, németek), nem szólva a pravoszlávokról.⁵⁹ Ez az adat annyiban figyelemre méltó, hogy, mint azt láthattuk, a zsúfolt és egészségtelen településekben élő zsidókról a közvélekedés azt tudta, hogy betegesebbek az átlagosnál. Ugyanakkor a korfa alsóbb (az idősebb korra vonatkozó) „ágai” keskenyebbek a zsidók esetében, mint a birodalom más felekezetű népeinél. Ebben a statisztika összeállítója a korai halált adja meg okul. Ám ehhez járult a kivándorlás is. Száz zsidó férfira a Kovnoi kormányzóságban 113 nő jutott, míg a Minszki kormányzóságban ez az arány majd' 107 volt. Az Északnyugati kerület kormányzóságaiban 100 munkaképes zsidó férfira 108,9 nő jutott. A Lengyel Királyság területén 105,7, a Délnyugati vidéken 105,1, míg a Délkeleti kerületben 101,4 volt a megfelelő szám.⁶⁰ Ha a korcsoportos bontást figyeljük a két szélsőséges kormányzóságban, az északnyugati Kovnoi kormányzóságban száz 10–19 éves férfira 119 nő jutott (a Tauriaiban 105), a 20–29 éves

korosztályban ez a szám 134 (84), a 30–39 év közötti korosztálynál 135 (85), a 40–49 évesben 127 (86), az 50–59 év közötti korosztályban 117 (92) nő jutott száz férfira. A hatvan év feletti korosztálynál megfordul az arány, száz 60–69 év közötti zsidó férfira 94 (86), míg a hetven év fölöttiekre 78 (91) nő jutott.⁶¹

Berlin népismereti munkájában tényként közli, hogy a zsidók fiatalabban házasodnak, mint a környező népek. Az 1897-es adatok ennek épp ellenkezőjéről tanúszkodnak. Jelentősen későbbi korban házasodtak a népszámlálás adatai szerint a zsidók, mint a nem zsidók.⁶²

A konkrét betegségek számbavételekor sem igazolódtak a korábbi évtizedek pietikus, vagy épp ellenkező irodalmának állításai az oroszországi zsidóság beteges természetéről. 1000 zsidóra 0,35 (a birodalmi átlag 0,56) vakon született, 0,66 (1,41) megvakult, 0,93 (0,96) süketnéma, 0,35 (0,27) néma és 0,98 (0,94) „elmeháborodott” jutott. Orszanskij állítása a jellegzetesen zsidó szembajokról a statisztikákban nem igazolódtak. Az „elkorcsosulás” jelensége – a lengyeleket kivéve – alacsonyabbnak mutatkozott a letelepedési övezet zsidóságánál, mint más népeknél, az oroszoktól a németekig bezárólag.⁶³

Oroszország zsidóságának „asszimilációjára” alapvető fontosságú forrás az összeírtak anyanyelv szerinti megoszlása.⁶⁴ Eszerint a zsidó (jiddis) anyanyelvűek száma 5 054 300 fő volt, ami az össz zsidóság 96,90%-a. Orosz anyanyelvűnek vallotta magát 67 063⁶⁵ (1,28%), lengyel anyanyelvű volt 47 060 fő (0,90%), német anyanyelvű volt 22 782 fő (0,44%), egyéb indoeurópai nyelvű volt 12 001 fő (0,28%), grúz anyanyelvű volt 6047 fő (0,12%), török–tatár nyelvű volt 4718 fő (0,09%), litván és lett anyanyelvű volt 1103 fő (0,02%), egyéb, nem felsorolt anyanyelvű 548 fő (0,01%), nem adott meg anyanyelvet 183 fő.

Érdekes a zsidó anyanyelvű, más felekezetűek megoszlása felekezetek szerint. 8856 nem zsidó vallású, zsidó anyanyelvű lelket írtak össze 1897-ben. Ezek közül 4841 pravoszláv, 2129 katolikus, 861 lutheránus, 383 karaim, 304 mohamedán, 165 szakadár óhitű, 173 egyéb felekezetű volt.⁶⁶ Ezek is mutatói az oroszországi zsidóság „asszimilációjának”. Az anyanyelvre és a felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatok arra utalnak, hogy az oroszországi zsidóság *en masse* kulturálisan meglehetősen homogén volt.

A „műveltségi” adatok a fentieknek némiképp ellentmondó képet nyújtanak. Mielőtt rátérnénk a konkrét számokra, jeleznünk kell, hogy az 1897-es népszámlálás során kizárólag az olvasni tudást vették számba az összeírók, ellentétben az európai gyakorlattal, ahol az írni és olvasni tudás volt az alap. Bruckusz különböző okoknál fogva kizárólag az orosz nyelvű „olvasni tudásra” hoz fel összehasonlító adatokat. Ezek szerint a zsidó férfiak 32%-a, míg a nők 17,5%-a olvasott oroszul. A 10 évnél idősebb zsidó lakosság 32,4%-a olvasott oroszul, a férfiak esetében ez az arány 45%-os. Természetes módon a városi zsidóság körében volt elterjedtebb az orosz nyelv aktív ismerete. Érdemes összevetni az orosz nyelven való olvasás elterjedtségét az egyes népek között.

A németek 29,1%-a, a zsidók 24,6%-a,⁶⁷ az oroszok 30,5%-a, a lettek és litvánok 22,8%-a, míg a lengyelek 20,5%-a olvasott oroszul. A birodalom lakosságának 1897-ben mindössze 16,8%-a olvasott oroszul.⁶⁸ Ugyanakkor a városi népességen belül a fenti arányok nem mutathatók ki. Az ottani összevetésből a zsidók még a lengyelekhez és az oroszokhoz képest is „rosszabbul” jöttek ki. Természetes módon a zsidó letelepedési övezeten kívül élő zsidóság soraiban jóval magasabb volt az oro-

szul olvasók aránya. A délnyugati kormányzóságokban a letelepedési övezetben is jóval magasabb volt a többi kerülethez képest az oroszul tudók aránya.⁶⁹

Emlékezhetünk, hogy az 1880-as évek elején valamivel több mint harminc-négyezer zsidó élt az európai Oroszországnak a zsidó letelepedési övezeten kívüli kormányzóságaiban. 1897-ben a letelepedési övezeten kívül élő zsidók száma – az őslakosnak számító balti, közép-ázsiai, kaukázusi zsidósággal és a Szibériába száműzöttekkel együtt – 316 478 fő volt. Ha ebből levonjuk a mintegy 90 ezresre taksált „aborigens” zsidóságot és a száműzötteket, a fejlődés akkor is jelentős az elmúlt másfél évtized alatt.⁷⁰ Elhelyezkedésükre vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal. A Baltikumban 82 156, az ún. európai Oroszország belső kormányzóságaiban 129 065, a Kaukázusban 56 783, Szibériában 34 792, Közép-Ázsiában 13 682 volt a számuk.⁷¹

Az alapvető demográfiai adatokat az 1897-es népszámlálást feldolgozó háromkötetes zsidó tárgyú statisztikai munka második kötetéből vettük. Most lássuk, milyen adatokat lehet a zsidó lakosság társadalmi struktúrájáról, szakmánkénti megoszlásáról megtudni a sorozat harmadik kötetéből.⁷² Az elején kell jeleznünk, hogy a népszámlálást végzők a munkával kapcsolatos 22-es táblát a nemzetiségi megoszlás szerint kizárólag a megkérdezett anyanyelve alapján vették fel. Így az alábbiakban hiányozni fognak azok a nem túl jelentős számú asszimilálódott zsidók, akik nem „zsidó anyanyelvűnek” vallották magukat. Itt természetesen a lengyelországi eredetű, jiddisül beszélők hagyományos tömegeiről lesz szó. Nem lesz szó a tatár anyanyelvű krími zsidókról, a kaukázusi zsidókról, s a perzsa anyanyelvű buharaiakról sem, nem is szólva a nyelvileg asszimiláltakról, akiknek számáról fentebb már említést tettünk. Itt kell megjegyezni, hogy a szovjet korszak etnikai definíciós nehézségeihez hasonló, bár kisebb mértékű problémák az 1897-es népszámláláskor is felbukkantak. Annak meghatározására, hogy ki a zsidó, a felekezeti, illetve az anyanyelven alapuló nemzetiségi szempont már 1897-ben is eltérő adatokat hozott ki. 5 215 805 zsidó vallású embert írtak össze (beleértve a nem nagyszámú, a magyarországi szombatosokhoz hasonlító orosz „zsidózókat”), míg zsidó nemzetiségüként 5 063 074 főt regisztráltak. A fenti két különböző szám – halmaz – közös metszete 5 053 205 fő volt.⁷³ A táblázatban a nagyobb foglalkozási csoportok szerinti megoszlását adjuk a felmért zsidóságnak.⁷⁴ Az adatok nemcsak a keresőket, hanem családtagjaikat is jelzik.

Foglalkozási csoportok	Lelkek száma	%-os arányuk
Mezőgazdaság	179 400 ⁷⁵	3,55
Ipar	1 793 937 ⁷⁶	35,43
Szállítás és távközlés	201 027 ⁷⁷	3,98
Kereskedelem	1 956 852	38,65
Magánszolgálat, házi szolgák, napszámosok	334 827	6,61
Állami és közszolgálati alkalmazottak, szabadfoglalkozásúak	264 638 ⁷⁸	5,22
Meghatározatlan foglalkozásúak	278 638	5,49
Fegyveres erők	54 277	1,07
Összesen	5 063 596	100,00

A legjelentősebb megélhetési ág a kereskedelem volt. Legtöbben, 584 500-an az élelmiszer-kereskedelemből éltek (a hústól a gyarmatáruig bezárólag), leginkább kiskereskedelmi méretekben (szatócsok). 221 500-an gabonakereskedelemből éltek, textil- és ruhakereskedelemből 159 000-en. Építő- és tüzelőanyag-kereskedelemből 122 500-an, élőállat-kereskedelemből 78 500-an, házaló kereskedelemből 69 500-an, ahogy a közvetítő kereskedelemből is annyian, italkereskedésből 56 500-an, míg bórkereskedelemből 51 500-an éltek.⁷⁹

Orszanskij pátoszát folytatja Bikermannak a zsidó letelepedési övezetről szóló monográfiája. Már az 1897-es népszámlálás adataival igyekszik mondanivalóját, a letelepedési övezet fenntarthatatlanságát alátámasztani. Szerinte a zsidókat korlátozó törvények megszüntetése „józsátság, tisztesség és igazságosság kérdése”.⁸⁰ Bikerman is hangsúlyozza, hogy mennyire az előítéletek befolyásolják a közvélekedést a zsidókérdésben az ismeretek helyett.⁸¹ Érvelése kettős. Egyfelől morális, másfelől gazdasági alapon racionális. Ez utóbbira használja az 1897-es népszámlálás adatait, különösen a zsidók ipari és kereskedelmi tevékenységére vonatkozóan a nyugati kormányzóságokban.⁸² Egyértelműen hasznosnak tartja és láttatja a zsidók gazdasági szerepét a letelepedési övezetben. Bikerman érvelése szerint az egész Oroszországi Birodalomban a gazdasági fejlődés motorjai lehetnének a zsidók, ha a letelepedési övezet határát lebontanák, a zsidókat sújtó törvények megszüntetésével együtt. A szerző a pontos és fontos statisztikai adatok felhozásával nem éri be. Gondolatmenetét erősítendő, morálisan is igyekezett alátámasztani mondanivalóját. Nem kevesebbet állít Bikerman, minthogy a zsidóság a „népek tanítója”,⁸³ melynek nem asszimilálódnia kell, hanem a környező népeknek és különösen az oroszoknak válna hasznára, ha maga asszimilálna a zsidósághoz. Ennek egyetlen alternatíváját ismeri szerzőnk: a barbár provincializmust.⁸⁴ Érdekes, s a valósághoz inkább közeleli megállapítást tesz művének végén, mintegy kívülről is megerősítendő mondanivalóját. Ezek szerint a külföldön megforduló oroszoknak gyakran vetik szemére a hivatalos Oroszország zsidópolitikáját. Ezt, mint szerzőnk írja, minden külföldet járó orosz ismerheti és ismeri is.⁸⁵

A forradalom után

A bolsevik párt belső kommunikációjának legfőbb eszköze, a Bolsevik című folyóirat 1928-ban fontos tanulmányt szentelt a Szovjetunió zsidó lakossága társadalmi struktúrájának.⁸⁶ A tanulmány alcíme figyelemre méltó: *Az antiszemitizmus kérdéséhez.*

Lengyelország, valamint a balti államok függetlenné válásával Szovjet-Oroszország jelentős, hagyományosan zsidók lakta területeket veszített el. A zsidók számának csökkenéséhez hozzájárultak a polgárháborús idők kegyetlen pusztításai, a szinte rutinná vált szadista pogromok, s a kivándorlás. A hajdanvolt „ötmillió” zsidóság száma az 1926-os szovjet népszámlálás alapján 2 680 000 főre olvadt. A krími, grúziai és közép-ázsiai zsidók, valamint a karaimok kivételével ez a szám 2 601 000.⁸⁷ Túlnyomó többségük az Ukrán SZSZK-ban (1 574 00 fő) lakott. Természetesen magas volt számuk a Belorusz SZSZK-ban (407 000), s ami a forradalmak következménye, hogy az Orosz FSZSZK-ban 567 000 zsidót számoltak össze.

Az írni-olvasni tudásban mindkét nemnél magasabban az elsők voltak a Szovjetunióban a zsidók.⁸⁸ E körülmény, valamint az a tény, hogy a hagyományos orosz értelmiség gyakorlatilag *en bloc* bojkottálta a bolsevik hatalmat, vezetett a szovjet zsidóság szociális és foglalkoztatási átrendeződéséhez. Az 1917 előtt a zsidók elől gyakorlatilag elzárt államapparátusban tömegével jelentek meg a zsidó alkalmazottak.

A zsidó alkalmazottak tömeges beözönlése az államapparátusba a forradalom első éveire datálódik. Azt követően számuk stabilizálódott.⁸⁹ Larin agitatív statisztikai dolgozatában nem áll meg a forradalom előtti (jórészt 1897-es) és az 1926-os állapotok szembesítésénél, hanem jó évtizedre előre jelzi a szovjet zsidóság vágyott társadalmi, foglalkoztatási helyzetét. Nézzünk erre egy példát! (Ne feledjük, Larin írása 1928-as!)⁹⁰

Foglalkozási ág	Forradalom előtt	1926–28	1938
Munkások	15%	19,4%	28%
Alkalmazottak	10%	28,0%	28%
Földművesek	2%	8,6%	20%
Kézművesek	23%	20,8%	15%
Kereskedők, egyebek	50%	23,2%	9%

Az nyilvánvaló, hogy egy kereskedősegéd a 19. század végén – jobb híján – éppúgy alkalmazotként könyveltetett el, mint a húszas évek állami, párt-, vagy éppen tanácsi apparátusában dolgozó közalkalmazott. Tehát a forradalom előtti 10%-nyi alkalmazottat ne azonosítsuk a forradalom utáni zsidó alkalmazotti tömeggel!

Különösen jelentős a zsidó lakosság növekedése a fővárosokban. 1920-ban Moszkvában 28 263, míg Pétervárott 25 529 zsidó élt. 1926-ra 131 ezerre, illetve 84 ezerre duzzadt számuk. Az egész Orosz Föderációban 566 000 volt a számuk (Larin azonos forrás alapján 567 ezer zsidóról tudott az OFSZSZR területén). A századfordulóhoz képest a legmagasabb belső migráció a központi, orosz városok irányába a zsidó lakossághoz fűződött. Tömegesen jelentek meg olyan településeken, ahol addig alig éltek zsidók. Jelentős hányadukat sejtethjük Larin adatainak tisztviselőiben és családtagjaiban.

Larin utópikus elképzelésében az 1938-as esztendőre a legnagyobb mozgást a nagyipari munkásság és a (nyilvánvalóan szövetkezeti) parasztság irányába jósolja. Ebbéli mondatait vágyteli gondolatnak kell ma már tartanunk. Ám Larin írása – ne feledjük, mint minden történeti forrásnak, írásnak a saját kora a legfontosabb kontextusa – a NEP korszak végén, a szocialista iparosítás előestéjén keletkezett. Egy olyan korban, melyben a hívő bolsevikok meggyőződése volt, hogy a szovjet társadalom az 1930-as évek közepére túllesz a sosem látott (ám tervezett) civilizációs ugráson, s megvalósul a szocialista társadalom, az annak megfelelő szocialista embertípussal. Amit Larin tett 1928-ban az több volt, mint matematikai extrapolálás. Az hitből fakadó előrelátás és tervezés volt, ott és akkor.

Az orosz-zsidó etnográfus és társadalomkutató Sz. Dimanstejn a Nagy Szovjet Enciklopédiában, szintén az 1926-os népszámlálás alapján némileg más adatokat közöl, mint Larin.⁹¹

Szociális csoportok	Abszolút számuk	%-os arányuk
Munkások	130 018	14,9
Alkalmazottak	204 777	23,3
Szabadúszók ⁹²	184 268	21,0
Családi vállalkozók	75 778	8,7

Vállalkozói családtagok	88 219	10,1
Munkanélküliek	81 895	9,3
Egyebek (meghatározhatatlan foglalkozással, bérmunkást alkalmazó vállalkozók)	111 982	12,7
Összesen	876 937	100,0

De térjünk vissza Larin adataihoz! Larin írásának agitatív éle nem a szovjet zsidóság felé irányul. Mint írja: „Most, tíz évvel a forradalom után, mint azt láthatjuk, óriási változások történtek. Ezek a változások nem önmagukban érdekesek, hanem segíthetnek az antiszemitizmus utóbbi időkben tapasztalt környezetének kiderítésében.”⁹³ Tehát, mint azt a 19. századi szerzőknél már megszokhattuk, a zsidókról való beszéd ismét nem önmagáért való, önmagában népszerű tudományos publicisztika tárgya nem lehet. De mint azt tettük a régi szerzőknél, úgy Larinnál is koncentráljunk a konkrét adatokra! Már csak azért, mert számunkra itt és most azok tűnnek érdekesebbnek, mintsem azok ilyen vagy olyan korabeli értékelése. Természetesen, ahol szükséges, jelezzük azt is, mint eddig is megtettük.

Láttuk, hogy Larin milyen magas növekedést „tervezett” be az ipari munkás zsidók számában. Erre a megelőző tíz esztendő kevés alapot adott. Bárhogy is játszott a számokkal (a háziipari dolgozókat is a munkásokhoz sorolta), azt kénytelen volt leszögezni, hogy a forradalom előtt az üzemi, gyári munkásság száma az oroszországi zsidóság között mindössze 23 000 volt.⁹⁴ Néhány oldallal lejjebb bevallja, hogy a nagyipari proletariátus – a szocializmus kiválasztott népe: a munkásosztály – aránya a zsidóság körében igen lassan nőtt a forradalmat követő évtizedben. Csak hozzávetőleges számot tudott adni: valamivel több mint negyvenezerre tette az új zsidó munkásság számát.⁹⁵

Utóirat

Larin jóslatát a megvalósult szovjet iparosítás hiúsította meg. Az uralkodó munkásosztály sorait a kuláktalanított és kolhozosított falvakból töltötték fel. A „szovjet csoda” kétkezi alkotói nem a zsidó munkásosztályból kerültek ki. Míg az első ötéves terv alapvetően nem befolyásolta a Szovjetunió zsidóságát, annak demográfiai, társadalmi helyzetét, addig az 1939 őszen megkezdődött politikai változások annál inkább. Kelet-Lengyelország, a balti államok – köztük elsősorban Litvánia – és Besszarábia anektálása hatalmas tömegű, a forradalom előtti kulturális, társadalmi állapotokat jobban, s kényszerűen megőrző zsidó tömegek szovjet állampolgárrá válását jelentette. Ugyanezt a zsidóságot érintette legfőképp a holokauszt, a kelet-ukrajnai és dél-oroszországi együtt. A nagyszerű litván-zsidó író, Grigorij Kanovics által megkapóan és realista empátiával leírt hagyományos kelet-európai, jellemzően jiddis nyelvű zsidó kultúrát és életformát pusztította el a második világháború.

1959-ben 2 268 000 zsidó élt a Szovjetunióban. Egyötödük (20,8%) vallotta magát zsidó anyanyelvűnek, amibe a jiddis mellett a „hegyi zsidók” iráni és a buharai zsidók török eredetű nyelve is beleértődött.⁹⁶ A hatvanas évektől kezdődően a szovjet zsidóság száma folyamatosan csökkent. 1970-ben már több mint félmillió volt a különbség a húsz évvel korábbi állapothoz képest.⁹⁷ Pontosabban 2 151 000 volt a létszámuk. A fogyás 20%-os volt, aminél nyilvánvalóan magasabb a kivándorlók aránya. 1979-re a szovjet zsidóság lélekszáma jócskán kétfélmillió alá süllyedt:

1 811 000 főre.⁹⁸ A Szovjetunió utolsó éveiben sosem látott tömegekben hagyták el a zsidók hajdani hazájukat. 1989-re mindössze 1 378 000-en maradtak, akiknek már csak 11,1%-a vallotta magát „zsidó anyanyelvűnek”.⁹⁹ Az összeomlást követő években a korábbiakhoz képest is hatalmas méretűnek nevezhető, szervezett kivándorlás volt tapasztalható a volt Szovjetunióból a zsidóság körében. Ez az utolsó évtized fejleménye már egy nagyobb, kortárs népvándorlás része. 2000-re az Orosz Föderációban mindössze 268 000-en maradtak a zsidók. Hogy az arányokat érzékeltessük, 1959-ben az Orosz Föderáció területén 875 307 zsidót számoltak össze.¹⁰⁰

A hosszú tépelődés után végül is az Izraelbe kivándorlás mellett döntő író, Grigorij Kanovics búcsúzóul, mintegy magyarázandó döntését, azt mondta, hogy véget ért népe – a kelet-európai zsidóság – története. Kivándorlása ímígyen több mint szimbolikus aktus. Az valóban egy történet – mely történetet Kanovics oly sok szép írásában örökítette meg – végét jelentette. A történet szereplőit, azok utódait követte írójuk Izraelbe. A szovjet zsidóság legfőbb tömegeinek legújabb kori kivándorlása azonban már nem tárgya jelen írásnak.

Jegyzetek

¹ A kapitalizmus előtti korszak oroszországi zsidóságára: *Eisenbach, Artur*: Emancypacja Żydów na zemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim. Warszawa, 1988. Eisenbach művéhez hasonlóan a kelet-európai, lengyel-, majd oroszországi zsidóság politikátörténetére fókuszál egy másik alapmű, *Klier, John Doyle*: Russia gathers her Jews. The Origins of the „Jewish Question” in Russia. 1772–1825. Northern Illinois University Press, Dekalb, Illinois, 1986. Nem kifejezetten zsidó szempontú, ám roppant hasznos történeti demográfiai mű, melyben részletesen tárgyaltnak a 18. század utolsó harmadának oroszországi demográfiai és nemzetiségi változásai *Kabuzan, V. M.*: Narodü Roszszii v XVIII veke. Csiszlennoszt’ i étnicseszkijszozstav. Moszkva, 1990.

² *B. M (Miljutin)*: Usztrojsztvo i szosztovanie evrejszkih obszesztv v Roszszii. Izd.: Minisztersztvo Vnutrennih Del. Szanktpeterburg, 1849–1850. Idézi: *Gesszen, Ju.*: Isztorija evrejszkogo naroda v Roszszii. Leningrad, 1925–1927. T. II. 102.

³ Városparancsnokság.

⁴ Uo. 102.

⁵ *Berlin, M.*: Ocserk étnografii evrejszkago narodonaszelenija v Roszszii. Szanktpeterburg, 1861.

⁶ Uo. IX.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 1–6.

⁹ Uo. 11–16.

¹⁰ Uo. 36–39.

¹¹ Uo. 35.

¹² Uo. 47–51.

¹³ Uo. 47.

¹⁴ *Brafman, Jakov*: Kniga Kagalja. Vilna, 1869. Franciául is – a lengyel mellett – megjelent Brafman könyve. *Brafman, S.*: Livre du Kahal. Matériel pour le judaïsme en Russe et son influence sur les populations les quelles il existe. Odessa, 1873.

¹⁵ Brafman életére: *Paperna, A. I.*: Iz nikolaevszkoj éphi. Voszpominanija. In: Perezsitoe. T. II. Szanktpeterburg, 1913. 1–53. Paperna Vilnában járt jesivába, s ott ismerte is személyesen Brafmant. Vö. *Kratkaja Evrejszkaja Énciklopedija*. T. I. Jeruszalim, 1976. 533–534.

¹⁶ *N. G.*: Zapiszka o evrejah v Zapadnom Krae Roszszii. Tret’e dopolnennoe izdanie. Moszkva, 1882. A kötetet a Szent Szinódus nyomdájában nyomták.

¹⁷ Uo. I–VII.

¹⁸ Uo. 127–207.

¹⁹ Uo. 127–137.

²⁰ *Csubinszkij, P. P.*: Trudü étnograficseszkoj ékspedicii v Zapadno-Ruszszkij Kraj (sznarjazsennoj Imperatorszkim Ruszszkim Geograficseszkim Obszesztvom). Jugo-zapadnünj otdeľ. Materialü i

- iszzledovanija. T. VII. Szanktpeterburg, 1872. Evrei – poljaki – plemena nemaloruszszkogo proiszhozsdenija.
- ²¹ Uo. 3–5.
- ²² Uo. 13–22.
- ²³ Uo. 55–58.
- ²⁴ Uo. 74.
- ²⁵ Uo. 75–80.
- ²⁶ Uo. 89–98.
- ²⁷ Uo. 175–176.
- ²⁸ A letelepedési övezet jellegzetes zsidó kisvárosainak jiddis neve. Oroszul: mesztecsko.
- ²⁹ Uo. 179.
- ³⁰ Uo. 180–182.
- ³¹ Uo. 185.
- ³² Uo. 186–188.
- ³³ Uo. 190.
- ³⁴ Uo. 190–191.
- ³⁵ Uo. 193.
- ³⁶ Uo. 196.
- ³⁷ *Orszanskij, I. G.*: Evrei v Roszszii. Ocserki ékomiczeszkago i obszesztvennago bita ruszszkih evreev. Szanktpeterburg, 1877.
- ³⁸ Uo. 11–13.
- ³⁹ Uo. 82–84.
- ⁴⁰ Uo. 156–174.
- ⁴¹ Uo. 17.
- ⁴² Uo.
- ⁴³ Oroszországban a polgárság a korszakban – már bő két és fél évszázada – vagyoni cenzushoz kötött réteget jelentett. A különböző vagyoni helyzetű polgárokat három ún. céhbe sorolták.
- ⁴⁴ Uo. 24.
- ⁴⁵ Uo. 25–28.
- ⁴⁶ Uo. 66–67.
- ⁴⁷ Összegzésként három pontban fogalmazta meg gazdasági érveit. Uo. 92–93.
- ⁴⁸ A letelepedési övezetben a zsidók halandósága jócskán felülmúlta a keresztény lakosságét. 1840-es évekből származó adatok szerint több mint kétszeres volt a halandóság a zsidók között, mint keresztény szomszédaiknál. Uo. 153.
- ⁴⁹ Uo. 128–129.
- ⁵⁰ Uo. 129–133.
- ⁵¹ Uo. 137.
- ⁵² Uo. 146–150.
- ⁵³ Uo. 151.
- ⁵⁴ Az amerikai kelet-európai zsidóságról szóló megkapó sikerkönyv is a pogromokat említi a kivándorlás fő okaként. *Howe, Irving*: World of our fathers. The journey of East European Jews to America and the life they found and made. New York, 1980. 30., 60., 131–132., 322., 493.
- ⁵⁵ *Gornberg, B.*: Zur Emigrationsfrage. An den internationalen sozialistischen Kongress zu Stuttgart. Einwanderung und Auswanderung der Arbeiter. Im Auftrage des Allgemeinen Jüdischen Arbeiterbundes in Littauen, Polen und Russland. Genf, 1907. 54–55.
- ⁵⁶ *Gessen*: i. m. T. II. 210. alapján
- ⁵⁷ *Bruckusz, B. D.*: Sztatisztika evrejszkago naszelenija. Bűpuszk III. Raszpredelenie po territorii demograficeszkie i kul'turmie priznaki evrejszkago naszelenija po dannüm perepisi 1897 g. Szanktpeterburg, 1909.
- ⁵⁸ Uo. 5.
- ⁵⁹ Uo. 12.
- ⁶⁰ Uo. 18–20.
- ⁶¹ Uo. 28.
- ⁶² Uo. 25–29.
- ⁶³ Uo. 30–33.
- ⁶⁴ Uo. 35. Jellemző, hogy a letelepedési övezeten kívül eső európai orosz vidékek zsidóságának 87,2%-a vallotta anyanyelvének a „zsidót”, míg a szibériaiaknak 92,3%-a. Uo. 37. Tadzsik nyelvű volt 4895 fő. Uo. 38.
- ⁶⁵ Ezek közül 44 328-an a letelepedési övezetben laktak. Uo. 40.

- ⁶⁶ Uo. 46.
- ⁶⁷ A férfiaknál jóval kisebb a különbség: 32,9, illetve 32,0%.
- ⁶⁸ Uo. 47–49.
- ⁶⁹ Uo. 51–54.
- ⁷⁰ Uo. 58.
- ⁷¹ Uo. Prilozsenie. Tablica 5.
- ⁷² *B. D. Bruckusz*: Profeszszional'nij szosztav evrejszkogo naszelenija Roszszii po materialam pervoj vszeobscsej perepisi naszelenija proizvedennoj 28 janvarja 1897 goda. Szanktpeterburg, 1908.
- ⁷³ Uo. 3.
- ⁷⁴ Uo. 5.
- ⁷⁵ Földművelésből ezek közül 163 500-an éltek.
- ⁷⁶ Ruhakészítésből élt 782 ezer, azaz az iparosok 43,6%-a. Jelentős még a mezőgazdasági feldolgozó (az összeírtak 3,62%-a), az építő (3,01%), a fémfeldolgozó (2,92%), a fafeldolgozó (2,76%), a textilfeldolgozó (1,85%), illetve az állati termékeket feldolgozó (1,43%) iparban dolgozók száma.
- ⁷⁷ Alapvetően a fuvarozásról van szó (171 000 lélek).
- ⁷⁸ Ezt a számot szaporíthatta azok zöme, akik zsidó vallásúnak, de nem zsidó anyanyelvűnek vallották magukat (163 000), főként a szabadfoglalkozású kategóriában.
- ⁷⁹ Kerekített számok. Uo. 7.
- ⁸⁰ *Bikerman, I. M.*: Cserta evrejszkoj oszedloszti. Szanktpeterburg, 1911. 151.
- ⁸¹ Uo. 137.
- ⁸² Uo. 34–102.
- ⁸³ Uo. 2–4.
- ⁸⁴ Uo. 138.
- ⁸⁵ Uo. 127.
- ⁸⁶ *Larin, Ju.*: Szocial'naja sztruktura evrejszkogo naszelenija SZSZSZSR (K voproszu ob antisemitizme). Bol'sevik, 1928. 15. 40–55. Vö. *Uő*: Evrei i antisemitizm v SZSZSZSR. Moszkva–Leningrad, 1929. Larin ez utóbbi monográfiája a Bolsevikben közölt tanulmányának kibővített és jobban adatolt változata. Annak gondolatmenete és lényege megegyezik a Bolsevik-beli tanulmányával, úgyhogy a továbbiakban azt használjuk forrásként.
- ⁸⁷ Bol'saja Szovetszkaja Énciklopedija. (a továbbiakban: BSZÉ) T. 24. Moszkva, 86.
- ⁸⁸ A nőknél 69%-os, a férfiaknál 76%-os volt.
- ⁸⁹ *Larin*: i. m. 42. Az 1926. decemberi állapot szerint a kereső zsidóság – 1 040 000 fő – 28%-a volt alkalmazott.
- ⁹⁰ Uo. 55.
- ⁹¹ BSZÉ. T. 24. 87. Hogy némileg tovább relativizáljuk a számokat, egy a forradalom utáni demográfiai változásokat elemző történeti tanulmány 2 407 200 főben adta meg a zsidó népesség számát. *Poljakov, Ju. A.*: Sztrana szovetov vo vremja obrazovanija SZSZSZSR: nacional'nij szosztav naszelenija. 68. A számadatok megbízhatóságára ld.: *Nove, Alec-Newth, J. A.*: The Jewish population. Demographic trends and occupational patterns. In: Kochan, Lionel (ed.): The Jews in Soviet Russia since 1917. Oxford–London–New York, 1978. 132–167.
- ⁹² Az eredetiben: ogyinocski.
- ⁹³ *Larin*: i. m. 42.
- ⁹⁴ Uo. 41.
- ⁹⁵ Uo. 45.
- ⁹⁶ *Ezsegodnik Bol'soj Szovetszkoj Énciklopedii*. 1960. Moszkva, 7.
- ⁹⁷ *Hamer, Richard*: Bürger zweiter Klasse. Antisemitismus in der Volksrepublik Polen und der UdSSR. Hamburg, 1974. 226.
- ⁹⁸ *Ezsegodnik Bol'soj Szovetszkoj Énciklopedii*. 1980. Moszkva, 11.
- ⁹⁹ *Narodnoe hozjajsztvo SZSZSZSR*. Moszkva, 1990.
- ¹⁰⁰ *Itogi vszeszozujnoj perepisi naszelenija 1959 goda RSZFSZR*. Moszkva, 1963.

SZEMLE

LUTSKAY MICHAEL – ЛУЧКАЙ МИХАЙЛО HISTORIA CARPATO-RUTHENORUM. ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ. ТОМ I-II.

(A kárpáti rutének története. Lutskay Mihály latin nyelvű kéziratának ukrán kiadása)

Ужгород, 1999–2002. 199, 388 p.

Megírása után több mint másfél évszázaddal jelent meg nyomtatásban Ungváron, ukrán nyelvre átültetve *Lutskay Mihály* latinul írt műve, a *Historia Carpato-Ruthenorum*, azaz *A kárpáti rutének története – Лучкай, Михайло: Історія карпатських русинів* című munkájának két kötete a *Письменство Закарпаття* (Kárpátontúli [!] írott források) című sorozatban (1999–2000). Az első kötet a kezdetektől a magyarok bejöveteleig, azaz népünk Kárpát-medencei honfoglalásig, a második a 9. századtól a 17. század végéig tárgyalja a rutén/ruszin nép történetét a hajdani Északkeleti-Felvidék, illetve a mai Kárpátalja területén. A kiadás folytatódik, és a várható kötetekkel válik teljessé. Dolgozatunkban az eddig megjelent két művet ismertetjük, illetve először a kézirat sorsával foglalkozunk.

Ki volt Lutskay, egyes feldolgozásokban Lucskay Mihály? Bereg vármegyében, a Munkács közelében fekvő Nagylucska községben született 1789. november 19-én, ahol apja kántortanítóként működött. Eredeti családi neve Pap, később vette fel a szülőfaluja nevét. Felsőbb iskolai tanulmányait Ungváron, a teológiát Bécsben végezte. 1816-ban szentelték görög katolikus lelkésszé Nagyváradon. Ezután egy évig káplánként tevékenykedett Nagylucsán, 1817-ben könyv- és levéltárnok a munkácsi görög katolikus egyházmegye Ungváron székelő püspöki irodájában, 1818-tól pedig Pócsy Elek püspök (1816–1831) titkára. A betegeskedő főpástor helyett Lutskay csaknem egy évtizedig de facto kormányozta az egyházmegyét, amikor 1826-ban ungvári parókusnak nevezték ki. Három év múlva – 1829-ben – azonban elhagyta állását, és Károly luccai herceg hívására Itáliába költözött, hogy ellássa az odatelepitett orosz ajkú görög katolikusok lelki gondozását. Itt írta meg szláv–orosz nyelvtanát, amely 1830-ban latinul jelent meg Bécsben. A következő évben – 1831-ben – visszatért Ungvárra, és a munkácsi egyházmegye ungvári kerületi esperesévé nevezték ki. Az előbbi évben látott napvilágot Budán *Egyházi beszédek* című munkája.

Az egyházi, nyelvészeti és történelmi tárgyú könyveket író Lutskay Mihály legjelentősebb műve a négy kötetben fennmaradt *Historia Carpato-Ruthenorum*. Mint számos kéziratnak, ennek is sajátosan alakult a sorsa. Az 1830-as évek elejétől készült mű kéziratát a munkácsi görög katolikus püspökség ungvári könyvtárában őrizték, ahonnan időnként nyoma veszett. Hosszú idő után, 1928. augusztus 19-én kelt levelében O. Petrov orosz történész szöveget a kézirat munkáról. Erre hivatkozott három és fél évtized múlva, 1963. április 10-i számában az ungvári ukrán nyelvű napilap, a *Zakarpatszka Pravda*. Közvetlenül a második világháború után – a munkácsi görög katolikus püspökség hatósági felszámolása, illetve az ortodox egyházmegyébe való erőszakos beolvasztásának időszakában – Lutskay latin nyelvű kézírata magántulajdonba került. A művet latinról ukránra átültető *Jurij Szaknak*, az első kötetben írt fordítói megjegyzéseiből tudjuk, hogy 1962-ben „egy szerencsés véletlen folytán” sikerült neki megszereznie a kéziratot, amelyet átadott az ungvári állami egyetem könyvtárának. (Lutskay, 1999:26.)

Lutskay négy darabból álló műve egyenként 41 x 23 cm-es kéziratot tartalmaz. Az első könyvben két kötet (valójában rész) található 188, illetve 325 oldalon. A második kéziratot könyv tartalmazza a 3. és a 4. részt – 242, illetve 251 oldalon – az 1690 és 1770 közötti nyolc évtized történetéről. A harmadik könyv – azaz az ötödik kötet vagy rész, ez 223 oldal – *Ivan Pasztelij* munkája a Szepességben lakó ruszinok történetéről. A negyedik kéziratot könyv 416 oldal – szintén Lutskay műve –, ez a hatodik kötet, amelyben a kárpáti ruszinok 1770 és 1830 közötti történetét írta meg.

A nagyszabású műnek létezik egy másik, ötkötetes (a valóságban szintén öt részből álló) változata, a szakirodalom szerint egy ún. „pizskozati példány”, amelyet a Kárpátaljai Állami Területi Levéltár beregszászi fiókjában őriznek a 151. fond, 9. opisz, od. zb. 494–498. szám alatt. Érdekességként említjük e kötetek terjedelmét: 68 és 132, illetve 132 és 176 oldal. Ezt a változatot Lutskay saját maga írta, amikor a nyomdai munkálatokhoz készítette elő a kéziratát. Az utolsó, az ötödik résznek – 79 oldal – más a kézírása, ez Pasztelij dolgozata a felvidéki Szepességben élő rutének történetéről. Lutskay a pesti egyetem Budán működő nyomdájával akarta művét kiadni, de 1843. december 3-án Ungváron, 54 éves korában elhunyt.

Lutskay művének első harmadát másfél évszázad múlva, az 1980-as években az északkelet-szlovákiai járási székhelyen, Felsővízközben (Svidník) működő Ukrán Kultúra Múzeuma jelentette meg először nyomtatásban. Az intézmény Tudományos Gyűjteményének (Науковий збірник) 9., 10. és 13. évkönyvében Jurij Szak ungvári kutató a *Historia Carpato-Ruthenorum*-ból a kezdetektől a 14. század második feléig terjedő részt közölte kéthasábosan, latin eredetiben és ukrán fordításban. Közben – megírása után több mint három évtizeddel – Lutskay művét *Duliskovics János* (1815–1883) beregszentmiklósi görög

katolikus esperes-lelkész, történetíró átdolgozta, és 1874–1877 között Ungváron orosz nyelven, három kötetben, *Историческая черта уgro русских* (A magyaroroszok vázlatos története) címmel kiadta.

A lelkész-historiográfus munkája nem előzmény nélküli. Lutskay művét megelőzte a magyarországi bazilita rendtartomány főnöke, protoigumenje – egyben a munkács-csernekhegyi kolostor perjele – Basilovits János (1742–1821), a rutén művelődéstörténet jeles alakja, akit „ruszin Hérodotosz”-ként is emlegetnek. Nem volt véletlen, hogy latin nyelvű munkáját a 19. századi rutén nemzeti ébredés legelső alakjának, Bacinszky András (1772–1809) püspökségének éveit alatt írta és jelentette meg. Basilovits kétkötetes művét – *Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits olim domus de Munkács. 1360 factae, exhibens seriem episcoporum graecocatholicorum Munkacsiensium* – 1799-ben, illetve 1804-ben adta ki Kassán. Könyvében Koriatovics kolostori alapítványát, a munkácsi görög katolikus monostor, illetve a püspökség sokat vitatott jogait igyekezett megvédeni, illetve bizonyítani. Munkája egyébként válasz volt Bathány Ignác erdélyi püspök 1785-ben megjelent *Leges ecclesiasticae Hungariae* című munkájára, amely kifejtette: Koriatovics semmiféle fundációt nem tett, és az 1360-ban kelt állítólagos oklevele hamisítvány. (Erről később részletesebben szólunk.) Basilovits az azóta többször megcáfolt Koriatovics-legenda ében tartásával, illetve az Északkeleti-Felvidéken élő rutének őshonosságának a hangoztatásával megalapozta a ruszin nemzeti tudatot.

Mielőtt Lutskay *Historia Carpato-Ruthenorum* című munkájának ukrán kiadását elemeznénk, röviden szólnunk kell előző műveiről, mert fontos adalékok fő művének megértéséhez. A történetíró 1830-ban Budán megjelent szláv–orosz nyelvtanában – *Grammatica Slavo-Ruthena* – megállapította, hogy a rutén nyelvnek a szlávokhoz hasonló a grammatikája, de nyelvészeti irodalom hiányában a többi szláv nép nem ismeri a ruténeket. Nyelvtanából jól érzékelhető, hogy Lutskay kiválóan beszélté szülőfaluja, Nagylucska nyelvét. A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása szerint a településen 1315 görög katolikus hívő élt, s a közösség templomában a lelkész ruténul prédikált. (A munkácsi. 1990.97.)

Lutskay német és francia példák nyomán azt is megállapította, hogy az egyes szláv nyelvknél is valamelyik nyelvjárás lett az irodalmi nyelv. Szerinte ezek között „megbecsült helyet” érdemel a rutén (a dél-kárpáti) nyelvjárás, mert a legjobban hasonlít az ősi szláv nyelvhez, a „Biblia nyelvéhez”, a Szentírás őszláv fordításához. Lutskay arra a következtetésre jutott, hogy a dél-kárpáti nyelvjárás, vagyis a rutén/ruszin szinte azonosnak tekinthető az óegyházi szlávval, így szükségtelen külön grammatikát készíteni. Ő tehát az egyházi szláv nyelvtant írta meg, és javasolta, hogy a szláv népek ezt tegyék meg irodalmi nyelvvé. Annál is inkább, mert egyes szláv országokban – hangsúlyozta – a nép nyelve általában nem azonos az értelmiségével. A nép által használt nyelv irodalmivá fejlesztését ezért a szláv népeket megosztó elkülönítésnek tartotta.

Lutskay azt is kifejtette, hogy a rutén nyelvjárás jelentősen eltér a lengyeltől, a csehtől és az orosztól, amit a következőképpen indokolt. A ruszinok – jóval megelőzve a magyar honfoglalást – szerinte ősidők óta az Északkeleti-Kárpátokban élnek a szépségi Ólublótlól a máramarosi Borsai-hágóig, s mindig békés körülmények között. A történetíró szerint ezért tudták megőrizni a nyelvüket, és értik meg kiválóan az ősi szláv nyelvre lefordított Bibliát. Lutskay a szláv nyelvet egységesnek tekintette, amelynek csak dialektusai az egyes nyelvek. Felismerte, hogy a rutént nemcsak Magyarországon, a hajdani Északkeleti-Felvidéken, hanem az akkor közvetlenül osztrák császári irányítású Bukovinában, Kis-Oroszországban (Galiciában) és a Kárpátok északi vonulatán, a mai Lengyelország déli részén is beszélik. Lutskay azonban tévedett abban, hogy az egyházi szlávot „a kárpáti hegyek közt” élő nyelvnek tartotta.

Egy évvel nyelvészeti munkája megjelenése után, 1831-ben látott napvilágot két kötetben egyházi szlávval kevert rutén nyelvű prédikációinak gyűjteménye, amelyet még a 20. században is használtak a munkácsi görög katolikus egyházmegyében Kárpátalján. Lutskay nyelvelméleti elképzeléseit – paradox módon – prédikációinak szövege kérdőjelezte meg, ugyanis kénytelen volt elismerni, hogy az érthetőség érdekében – saját szavai szerint – „középső nyelvet” kellett használnia. Ez is mutatja, hogy a 19. század első felében a rutén nyelvűművelés alapján konzervatív volt, és fundamentumát az egyházi nyelv adta. Irányai három fontos szempont mentén alakultak: a szláv tudat, ezen belül a rutén különállás érzékelése, valamint az orosz orientáció. A történelmi körülmények hozzák majd, hogy mikor melyik erősödik fel. A nemzeti gondolat csíráját jelenti, hogy az óegyházi szlávot már ekkor a nép által beszélt nyelvvel azonosnak tartják.

Itt fontos megjegyeznünk, hogy a Kárpát-medencében élő rutének önmagukat *rusznák/rusznják*, *ruszin* névvel illették, illetve részben illettik napjainkban is. E szavak népnyelvi melléknévi alakja: a *ruszkij*, illetve a *rusznák* szónak *rusznackij*. A kárpátaljai rutének között történetileg a rusznák népnév volt általános. E ténynek magyar nyelvi vonatkozása is van, ugyanis a ruszin szó csak a 19. század közepétől adatható hazánkban. A rusznák megnevezés a ruszin nyelvterület nyugati és központi részein volt általánosan elterjedt, ahol a ruszin szó a múltban köznyelvnek tekinthető. A ruszin szó egyébként galíciai eredetű, és újabbán vált ismertté. Mindkettő – a rusznák és a ruszin – tehát kölcsönzés a ruszinok nyelvéből, a *rutén* név pedig az Árpád-kortól a latin nyelvű oklevelekben használt *ruthenicus* magyarosodott formája. Az elmúlt századokban a Kárpát-medence északkeleti belső peremén élő ruténeket többféleképpen nevezték:

magyaroroszoknak, kisoroszoknak, rusznyákoknak, kárpátukránoknak, kárpátoroszoknak, újabban hivatalosan ukránoknak. (Udvari, 1991: 444–445.)

Lutskay fő műve, a *Historia Carpato-Ruthenorum* kézírata csak igen szűk, belső környezetben lehetett ismert, de kritikai igényével, pragmatikus szemléletével ösztönözte a rutén nemzeti gondolatot. A historiográfus munkája bevezetőjében Basilovits felfogását követte, miszerint az ókor csaknem minden dicső történeti múltú népe szláv, a Magyarországon élő „oroszk” (rutének) elődei pedig Pannónia őslakói voltak. Lutskay szerint a magyarok kétszer jöttek be a Kárpát-medencébe, és az ősmagyarok műveltsége szláv volt. A rutének – miként Basilovits is állította – autochtonok, akiket Cirill és Metód térített meg, és a letelepült magyarság körében a görög szertartás egészen a tatárjárás idejéig meghatározó volt a magyarországi egyházban.

Fő művéből különösen jól érzékelhető, hogy Lutskay nyelvészeti és történeti munkássága összefonódott, egymást erősítette, illetve kiegészítette, s egyaránt ébresztette – igaz, csak korlátozott, elsősorban görög katolikus papi és világi körben – a helyi, északkeleti-felvidéki rutén, a szélesebb keleti sláv, valamint az egész szláv tudatot. A Kárpát-medencei rutén autochtonitás, azaz az őshonosság is ennek jegyében jelent meg műve egyik alapeszméjeként. Feltehető, hogy – a szlovák nemzeti ébredés képviselőivel ellentétben – Lutskay emiatt nem vetette fel azt, hogy a honfoglaló magyarok úgymond leigázták az itt élő népeket. Sőt a történetíró elfogadta, hogy a magyarok a Kárpát-medencében talált oroszokat és más népeket jobbágyokká tették. S azt is, hogy a királyaink által a későbbi századokban betelepített, illetve a Koriatovicssal érkezett oroszok királyi szolgák voltak, akik jogilag a nemesek és a jobbágyok között foglaltak helyet.

Nem véletlen, hogy Lutskay oroszoknak nevezi a ruténeket. Tény, hogy a kora Árpád-korban valóban éltek oroszok – latin okleveleinkben *rutheni*, azaz rutének – a német–magyar határon, a Pozsonyhoz közeli Oroszváron (ma Rusovce, Szlovákia), és másutt a Kárpát-medencében, de nem a mai Kárpátalja területén. Például a Nógrád vármegyei Nagyoroszi első lakói is rutének voltak, akiket Kálmán király hívott be Ladomériából és Halicsból, és tett testőrökké, udvari ajtónállókká (*rutheni regiae maiestatis*). E kötelességüket egyébként a 16. századig teljesítették, sőt még 1651-ben is görög szertartású, azaz ortodox papot tartottak. Az egész Árpád-korban, a 11–13. században élénk kapcsolatok voltak a magyarországi és a halicsi, illetve a kijevi (orosz, és nem ukrán!) fejedelmek között. Több királyfink, királylányunk onnan hozott magának házastársat – például I. Endre (1046–1061) Bölcös Jaroszláv kijevi nagyfejedelem lányát, Anasztáziát vette feleségül –, és a kor szokása szerint a királykisasszonyokat testőrségük is elkísérte az idegen országba. A Váradi Régestrumból tudjuk, hogy az erdélyi Kraszna várához tartozó Bán községben élő várjobbágyok magukat szabad ruténeknek vallották. (Bonkáló, 1940: 13., Hodinka, 1923., Szulincskák, 1918.)

Az Északkeleti-Felvidékre, illetve benne a mai Kárpátalja területére a rutének tervszerű betelepítése a 13. század második felében, a későbbi századokban folytatódott, és csak a 17. század elején fejeződött be. A kiváló történész, Hodinka Antal (1864–1946) állapította meg, hogy a rutének betelepítése a gypevonalától a határ, a Kárpátok gerince felé történt, mert legrégebb falvaik az ország kapuihoz vivő közlekedési utak mentén találhatóak. IV. Béla e vidéken hatalmas birtokokat adományozott hűveinek, s az új földesurak a tatárjárás mérhetetlen emberesztésége után onnan hoztak telepeket, ahonnan tudtak. A község miatt ez elsősorban a Kárpátok északi és északkeleti oldaláról történt, Halicsból és Podóliából, ahol ez időben oroszok, azaz ruszok, és nem ukránok éltek. A betelepülő rutének tehát nem egységes nemzetként vagy népcsoportként érkeztek, hanem a kenézek által különböző időkben és helyekről erdőirtásra, földfoglalásra, falvak létesítésére idevezetett jobbágyok voltak. Ezt bizonyítja az is, hogy a rutének sem nyelvileg, sem somatológiailag, sem ruházatiilag nem homogének. A rutén falvak keletkezése a kenézlevelekkel (*litterae keneziales*) kezdődik, ezek közül a legtöbbit Bereg vármegyéből ismerjük, mert a munkácsi és a szentmiklósi uradalom sok kenézlevelet megőrzött. (Sas, 1927., Hodinka, 1911., Gáspár, 1944.)

A ruszinok/ukránok mai kárpátaljai szállásterületén két földrajzi-környezeti tájat, s népcsoportot különböztetünk meg: a legrégebben letelepült, 13. századi gyökereket is őrző hegylábi és síkvidéki területeken élő „dolismyák”-okat, vagyis a „völgylakók”-at, illetve a főként a 15–18. század folyamán beköltözött „hornyák”-okat, azaz a „hegylakók”-at. A magyar nyelvű, kulturális hatás a magyarokkal való több mint hét évszázados együttélés, etnikai keveredés eredményeként a beregi, az ugocsi és az ung dolismyákok esetében különösen feltűnő. A hornyákokat néprajzi tekintetben három csoportra tagolhatjuk: 1) az Ung felső folyása közelében, de a mai lengyel és szlovák területeken is élő „lemákok”-ra vagy „lemkók”-ra, 2) az Ung és a Talabor forrásvidéke között – hozzávetőleg a mai Volóci és Ökörmezői járások területén – élő „bojkók”-ra, akik önmagukat „verhovinaiak”-nak is nevezik, 3) a Máramarosban, a Tisza forrásvidékén, a jelenlegi Rahói járásban lakó, leginkább temperamentumos, jórészt favágásból élő „huculok”-ra, akik a 17–18. században Galíciából költöztek be mai lakóhelyükre. (Kocsis, 2001.)

A rutének egyik legnagyobb betelepülő raja Koriatovics Tódor (vagy Korjátovics Fedor) podóliai herceg vezetésével 1397-ben, Zsigmond király idejében érkezett a mai Kárpátalja területére, ahol a

király Munkács várát adományozta számára. A legenda szerint kísérőinek számát egyes ukrán történészek 40 ezer főre, sőt családra teszik, ami szembeszökő túlzás. A herceg menekülteként jött hazánkba, ezért nem valószínű, hogy szűkebb környezetén kívül nagyobb tömeget hozott volna magával. Akinek akkoriban ilyen nagyszámú népe volt, annak nem kellett menekülnie. Aligha valószínű, hogy Koriatovics a szűkebb környezetén kívül nagyobb tömeget hozott volna magával. (Szabó, 1913:42., Bélay, 1943:9–96.) A herceg betelepülésének tényét egyes ukrán történészek „*Kárpátalja mint ősi ukrán föld*” ideológia és hivatalos álláspont igazolására igyekeznek felhasználni.

Lutskay melltája Koriatovics jelentőségét a munkácsi püspökség kialakulásában, és részletesen tárgyalja a herceg származását, Podóliában töltött éveit, elűzetését, illetve menekülését, tevékenységét Magyarországon, különös hangsúllyal a munkács-csernekhegyi (fekete-hegyi) kolostor 1360. évi megalapítását. (Lutskay, 2000:27–38. fejezet.) Az erről szóló oklevél hitelességének alapos vizsgálatát Hodinka Antal végezte el, aki kimutatta: a monostornak nevezett Szent Miklós rutén plébániát Mátyás király (1458–1490) uralkodói adományozási jogánál fogva 1458. augusztus 14-én adta Lukács presbiternek a régóta hozzá tartozó Borhalom (Bobovistye) és Lóka (Lauka) falvakkal, de egy szót sem szől Koriatovics alapítványáról. A herceg 1360-ban nem írhatta a kolostor alapító oklevelét, mert ekkor még Litvániában sem szerepelt az előkelők között. Ráadásul ebben az időben Munkács Nagy Lajos (1342–1382) feleségének, illetve lányának, Erzsébetnek és Máriának a birtoka. Koriatovics csak (Anjou) Mária királynő (1382–1387) halála, 1395 után jutott Munkács birtokába, először 1398-ban említi egy adománylevelét. Az 1360. évi hamisított oklevél miatt voltak kénytelenek küzdeni négy évszázadon át a munkácsi püspökök és szerzetesek, hogy az alapítvány birtokába jussanak. Ez utóbbi csak 1751-ben sikerült nekik. (Hodinka, 1909:57., 68., Papp, 1938., 1943.) Koriatovics 1414-ben hunyt el, tehát ötvennégy évvel a halála előtt, az 1360. évi állítólagos kolostoralapításkor a lelke nyugalmaért nem imádkoztathatta a szerzeteseket, mint a legenda nyomán egyes történetírók állítják.

A tatárjárás után, a 13. század második felében ortodox – jelentése igaz hit, vagy igaz hitű –, azaz pravoszláv vallású rutének kisebb-nagyobb betelepülő csoportjai érkeztek az Északkeleti-Felvidékre. (A pravoszláv szó a görög eredetű ortodox megjelölés tükörfordítása.) Lelki gondozásukat a 15. század közepétől Munkácsról már püspökség irányította, amit Mátyás királynak ímént említett 1458. évi oklevele is megerősít, amely szerint a munkács-csernekhegyi bazilita kolostor apátja ez időben valós joghatóságot gyakorolt a magyarországi pravoszláv hitű rutének felett. Azt nem tudni, mikor szentelték püspökké az apátokat, de egy 1491. évi oklevél szerint Ioannes, azaz János nevű püspök a munkács-csernekhegyi kolostor igemene, vagyis főnöke és a vidék főpásztora volt. Az sem ismert, hogy a pravoszláv egyházszervezetet Halics, Kijev, esetleg Konstantinápoly pátriárkája alapította, az viszont bizonyos, hogy 1491-től folyamatos a munkácsi ortodox püspökök sora. A kolostor szerzetesei közül választották őket, és joghatóságukat Kassától Máramarosig gyakorolták Magyarország északkeleti vidékén, sőt azt kiterjesztették a távolabbi magyarlakta tájak – Érmellék, Bodroghköz, Nyírség, Hajdúság, Nagykunság – magyar ajkú bizánci (görög) szertartású keresztényeire is. (Botlik, 1977:11–12.)

Az Északkeleti-Felvidékre folyamatosan betelepülő pravoszláv vallású rutének helyzetében, elsősorban az addig jobbágyokban élő papjaik, a *batykók* életében döntő változást hozott az ungvári unió. Mint ismert, az 1054. évi egyházszakadást követően csak az 1274. évi lyoni zsinat tüzte napirendre a nyugati keresztény (katolikus) és a keleti keresztény (ortodox vagy görög szertartású) egyház egyesítésének a kérdését. Ezt követően csak a 15. század elején erősödtek fel a római katolikus és a keleti egyház közötti uniói törekvések. E folyamatok mindenütt az 1431 és 1445 között megtartott basei–ferrara–firenzei XVII. egyetemes zsinaton, 1439. július 6-án elfogadott elvek alapján jöttek létre. Ezek szerint a keleti keresztények elismerik a római pápa főségét, azaz a primátust, a Filioque-tant, miszerint a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól, vagyis Jézus Krisztustól is származik. Ezenkívül az ortodoxok elfogadják, hogy az ostyá és a kovászos kenyér egyaránt anyaga az oltáriszentségnek. Cserében a keletiek változatlanul megtarthatják szertartásukat, egyházfegyelmi kérdésekben megőrizhetik ősi hagyományait, például nők férfiakat is pappá szentelhetnek. (Pirigyi, 1991:27.) Itt fontos emlékeztetni arra, hogy a római, illetve a görög katolikus egyház az alapvető hitelvekben azonos, szentes egységet alkot még akkor is, ha a kortársak és gyakran az utókor is úgy véli, mintha két egyház lenne. A Filioque-tantételen a Szentlélek eredetéről folytatott vita lezárásaként a 381-ben, Konstantinápolyban tartott II. egyetemes zsinaton – a 325. évi niceai, vagy nikaiai első egyetemes zsinat hitvallásának a kiegészítésével – megerősítették a Szentléleknek az Atyától és a Fiútól való származásáról szóló tanítást. Ez a kiegészítés évszázadokig heves vita forrása volt a katolikus vagy nyugati és a keleti egyház között, s ma is az egyik fő akadály a igazi közeledésüknek.

Több kisebb részunió után az 1596. évi breszt-litovszki unió után az ungvári volt a legjelentősebb, amikor 1646. április 24-én az ungvári vártemplomban Parthényi Péter szerzetes vezetésével 63 rutén pravoszláv (rutén) pap letette a katolikus hitvallást Jakusics György egri püspök kezébe, és engedelmséget fogadott X. Ince pápának s utódainak. Ezzel megvalósult a Rómával való egyesülés, és létrejött a magyarországi görög katolikus vagy unitus egyház. Híveit bizánci szertartású vagy ritusú

katolikusoknak is nevezik. (Papp, 1941:12–13.) Az ungvári unió után csak több mint egy évszázaddal alakult ki az önálló egyházszervezet, amikor XIV. Kelemen pápa 1771. szeptember 19-én kiadta *Exima regalium* kezdetű bulláját, amely elrendelte a munkácsi görög katolikus egyházmegye felállítását. Püspöke felsőbb hatóságának, vagyis metropolitájának az esztergomi érseket nevezte ki.

A rutének betelepülése a 16–17. században is folytatódott, különösen szívesen fogadták a rutén jobbágyokat a Rákóczi-család birtokain. Megnevezésükre az orosz szót használták a 16–18. századi rubáriumokban, a Rákóczi-család irataiban, II. Rákóczi Ferenc fejedelem műveiben stb. Máramarossziget és környékének magyar népnyelvében az ott élő ruszinokat ma is oroszoknak nevezik. A magyar nyelvű forrásokban a ruszin szó csak a 19. század közepe táján bukkant fel. Kniezsa István a magyar nyelv jövővényyszavairól írott művében például nem is adatolta ruszin szavunkat. A magyar irodalmi nyelvben az orosz népnév tehát jelentésváltozáson ment át. A 18. század végi, 19. század eleji levéltári források orosz nyelvnek nevezték a görög katolikus egyház liturgiai nyelvét, az egyházi szláv nyelvet is. Ez az elnevezés ebben a jelentésben szintén ruszinból vett tükörszó.

Lutskay nem időrendi sorrendben tárgyalja az eseményeket a második kötetben, amely a 17. század végéig az Északkeleti-Felvidéken élő rutének, különösen görög katolikus püspökeik lelki szolgálatát, valamint a püspökség elismertetéséért folytatott küzdelmét mutatja be. Zavaró, hogy a historiográfus nem tart időrendet, így például előbb szól a Rákóczi-szabadságharcról, mint a három évtizeddel korábbi Wesselényi-féle összeesküvésről. Így a magyar történelmet feltehetően nem ismerő ukrán olvasó nem tudja időrendben követni az eseményeket. Ezzel kapcsolatban *Dmiitro Daniljuk* bevezető tanulmánya sem igazítja el az olvasókat.

Lutskay Mihály műve fontos forrás a kárpáti ruszinok történetéről, amelyet az újabb történeti eredmények tükrében természetesen kritikával kell használni. A kéziratból – mint említettük – bőven merített orosz nyelvű munkájába Duliskovics János, aztán Hodinka Antal *A munkácsi görög-katolikus püspökség története* című, 1910-ben Budapesten megjelent monográfiájában. Lutskay fő műve eddig nem jelent meg magyarul, pedig igen hasznos lenne a magyarországi rutén nép történiáját kutatók számára. Kiadták viszont ukránul, aminek az volt a fő oka – mint D. Daniljuknak, az ungvári egyetem professzorának bevezető tanulmányából megtudjuk –, hogy „Ukrajnában a tudósok hagyatéka nem vált ismertté a kortársak körében, ezért most teszik meg az első lépéseket, hogy a levéltárak mélyéről feltárják a kárpáton túli (sic! azaz kárpátaljai) tudósok műveit és beillesztik azokat Ukrajna kulturális, nemzeti, tudományos és szellemi életébe”. (5. p.)

Ez azonban úgy történik, hogy a kárpátaljai rutén művelődéstörténet jeles alakjait „ukránosítják”, mert az ukrán állam nem ismeri el a kárpátaljai ruténeket/ruszinokat önálló etnikumnak, hanem az ukrán nép egyik néprajzilag különálló csoportjának tartja. Ezért nem véletlen, hogy Daniljuk azt bizonygatja: „Lutskay azt a célt tűzte ki maga elé, hogy bebizonyítsa: Kárpátalja ősi szláv föld, van saját neve, történelme, genetikailag szorosan kötődik Ukrajna-Ruszhoz (Україна-Русь). (...) Hat kötetben tervezte kiadni művét, hogy földjei tudják, kik ők, milyen törzsből származnak, és a tudományos világ is megismerje a vidék történetét. (...) Azt a következtetést vont le, hogy a kárpátaljai ukránok (sic!) autochton nemzet.” (14. p.) Daniljuk úgy látja, hogy Lutskay e megállapítására a helyi személy-, illetve a földrajzi nevekből jutott.

Az előbbiekkal szemben tény, hogy Lutskay korában, illetve a megelőző századokban – a 13. század második felétől – rutének éltek a mai Kárpátalja területén. Ennek ellenére a korábbi szovjet, illetve ukrán, valamint a mai ukrán historiográfia Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék történetét már a legrégebb időktől az 1920. évi trianoni békediktátum által kijelölt határokon belül tárgyalja, illetve mutatja be térképeken. Így már az ókor, majd az Árpád-kor bemutatásakor közölt térképen Kárpátalja „területi határainak” szomszédjaként Польша/Polcsa (Legyelország), Чехо-Словаччина/Cseho-Szlovacsicsina (Csehszlovákia, a könyv nyomdai munkálatakor még nem vált ketté az ország), Угорщина/Ugorscsina (Magyarország), Румунія/Rumunijá (Románia) jelenik meg, a Kárpátok gerincén húzódó ezeréves magyar-lengyel történeti határ keleti oldalán pedig львівська/lyvivszka, illetve івано-франківська/ivano-frankivszka oblaszt', azaz a Lvivi (lembergi), valamint Ivano-Frankivszki megye jelenik meg. (Нариси. Том. I. 1993: 32/1., 48/a., és a köv. old.)

Az 1919. évi impériumváltozás után a korábbtól más értelmezést kapott Kárpátalja fogalma, amelyet a vidéken élők akkor már hosszú évtizedek óta használtak. A szó 1889. október 27-én tűnt fel először nyomtatásban a Munkácson induló *Kárpátalja* című politikai és társadalmi hetilap fejlécén. Az első számban nem volt magyarázat a névvel kapcsolatban, a második számban azonban értelmezték, amikor Cserszky Antal – az 1860-as években Bereg vármegye főügyésze, 1873-ban a görög katolikus Szent Bazil Tárulat másodelnökévé választották – azt írta a szerkesztőnek: „Ne foglaltoskodjunk mindig csak kárpátaljai városunkkal [ti. Munkácssal], éppoly fontos és közeli nekünk a mi régi kedves Bereg vármegyénk.” Ekkor az itt élő magyarság a Kárpátalja szót a Hegyaljához, Mecsek-aljához stb. hasonlóan képzett tájnévként használta, és a Kárpátok alján elterülő alföldi részt értette rajta. A 19–20. század fordulójától azonban a fogalom területileg fokozatosan bővült és politikai-közigazgatási tartalmat is kapott. 1918–19 fordulóján

került előtérbe nemzetiségi vonatkozása, amikor a magyar kormányzat 1918. december 25-én kihirdetett X. néptörvényével az Északkeleti-Felvidék központi területén létrehozta *Ruszka-Krajnát*, a rutén (ruszin) területi autonómia közigazgatási keretét. Az 1919 májusától csehszlovák megszállás alatt álló vidéket csak több mint egy év múlva, az 1920. június 4-i trianoni békediktátummal csatolták de jure, nemzetközi jogilag is Csehszlovákiához. Kárpátalja területét azonban már 1919 szeptemberében kijelölték: nyugati határa a Csap–Ungvár közötti vasúti pálya, onnan az Ung folyó vonala lett. Ekkor kapta cseh nyelven a *Podkarpatská Rus* (Kárpátaljai Oroszország), illetve a *Rusinsko* (Ruténföld) nevet. 1922 végén a csehszlovák hatóságok megerősítették, hogy Kárpátalja nyugati határa változatlan marad, és a hajdani Ung megye emögött fekvő 30 községe továbbra is Szlovákia része. (MOL K 28. 89. t.: 42.)

Az új közigazgatási egységet a Kárpátokon kívül élő oroszok *Zakarpatszká Rusznak* (Kárpátontúli Oroszföld), a ruszinok *Podkarpattyjának* (Kárpátalja), a helyi ukránok *Pidkarpattyjának* (Kárpátalja), az ukrán nacionalisták (Kijev felől nézve!) *Zakarpatszká Ukrajínának* (Kárpátontúli Ukrajna), vagy egyszerűen *Zakarpatszknak* (Kárpátontúl) nevezték. A két világháború közötti trianoni Magyarországon pedig az általánosan használt Kárpátalja megnevezés mellett, a cseh Rusinsko név „magyarosított” változataként, gyakran *Ruszinszknak* említették. E sokféleség az bizonyítja, hogy Kárpátalja többnyire politikai töltésű fogalom, mindenekelőtt nemzetiségi, közigazgatási tartalmú tájnév.

A Kárpátalja-fogalom tisztázása után fontos leszögezni: a magyar honfoglalás, majd a Magyar Királyság megalakulása előtt, illetve az azt követő több mint egy évezred folyamán *Ukrajna fennhatósága soha nem terjedt ki a Kárpát-medence északi részére, a mai Kárpátalja területére*. Az ukrán felfogásról egy jellemző idézet: *A napjainkban is hivatalosan használt „vozdjanánj”, „újraegyesítés”, „vozdjannij”, „újraegyesült” fogalom kezdettől fogva politikai-ideológiai töltésű, és híjával van minden logikának. A szláv kontinuitás jegyében egyes ukrán kutatók mégis amellett kardoskodnak, hogy a mai Kárpátalja a Kijevi Rusz befolyási övezete volt. Szerintük a magyar honfoglalók leigázták az itt élő szlávokat, akikkel és a mai ukránokkal (egyekes szerint az Ukrajna által ma hivatalosan el nem ismert ruszinokkal) genealógiai azonosságot és folyamatoságot tételeznek fel. Erre alapozzák az ősi szláv földek ún. „újraegyesítésének”, „újraegyesülésének” ideológiáját. „A magyar feudális állam keleten az órosz állam legtávolabbi földjeivel – a Kárpáti Russzal – volt határos. Ez a határ a tokaji hegyektől a Tiszaig, onnan pedig az Ecsedi-) lápig húzódott, azután a Szamos és a Kraszna felé kanyarodott. A 12. század nyolcvanas éveinek végén Magyarország elfoglalta Kárpátontúlt, és a Kárpátokig tolta ki határát” – írja *A boldogság felé* című magyarul is kiadott mű, amely 1974-ben Moszkvában díszoklevelet nyert (a szovjet) Ismeretterjesztő Társulat országos tudományos-ismeretterjesztő irodalmi pályázatán. (A boldogság felé. 1975:14., Fodor, 1993.)*

Lutskay Mihály nagy ívű történetfolyamának második kötete – mely a 9. és a 17. század közötti időszak, tehát kilenc évszázad kárpáti (kárpátaljai) rutén történetét fogja át – e kor legjelentősebb eseményének a magyarok bejövételét és a magyar állam megalakítását tartja. A napjainkban „ukránosított”, rutén-magyar származású, görög katolikus szerző és műve egyetlen szót sem ejt arról, hogy a honfoglaló magyarok durván leigázták volna a Kárpát-medencében lakó népeket. Sőt azt írja a második kötet második fejezetében: azért sikerült a magyaroknak államot alapítaniuk, mert „nem ontottak vért, hanem barátságot kerestek az itt lakó népekkel”. Majd kijelenti: „A magyarok nem semmisítették meg a különböző népeket, törzseket, mint a tatárok, nem hajtották őket rabságba, hanem szövetséget kötöttek velük.” (Lutskay, 2000: 19.)

Egyes ukrán történészek szerint kb. egy évszázad kellett ahhoz hogy, a magyar királyok a honfoglalás után meghódítsák „*Karpatszka Rusz*”-t vagy „*Rusz Okrajna*”-t („Oroszország peremé”-t), ahol különböző szláv törzsek éltek. Ezt a nézetet képviseli a mai hivatalos ukrán történetírás is, így a Kárpátalja történetét a kezdetektől 1918-ig tárgyaló, többszerzős *Narisi isztorijii Zakarpattja* című összefoglalás első kötete. (Нариси. I. 1993:52.) Szerzői az ungvári egyetem professzorai. A mű egyes „tudományos megállapításainak” alaptalanságát és tarthatatlanságát már többször igazolták régészeti, antropológiai, nyelvészeti, néprajzi stb. adatokat feldolgozó írások, monográfiák, de a hatalom és a hivatalos ukrán történettudomány körömszakadtáig ragaszkodik az „újraegyesülés” téveszméjéhez. Cáfolhatatlan tény viszont, hogy a mai Kárpátalja területe 1920-ig a történeti Magyarország szerve része volt, azután pedig két évtizedig Csehszlovákiához tartozott. *A valódi újraegyesülést az a két esemény jelentette, amikor az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel, illetve az 1939. március 15–17. közötti katonai akcióval Kárpátalja visszatért Magyarországhoz.*

Az „újraegyesülés” eszméje kísértetiesen hasonlít a két évezredes múltat tudománytalanul és makacsul hangoztató dákoromán kontinuitás elméletéhez – nevezetesen: kinek van régebbi történeti joga Erdélyre, a magyaroknak vagy a románoknak? Az ún. „első szlovák állam” eszméje is ezek közé tartozik. Az avarok ellen 623–624 táján, egy Samo nevű frank kereskedő vezetésével fellázadt szláv törzsek katonai szövetsége 658-ig tartott, székhelyének Pozsonyt jelölték meg a szlovák történészek, amit azonban eddig komolyabb régészeti anyagokkal nem tudtak alátámasztani. Az előbbi koncepciók lényege, hogy az 1920-tól birtokosok szerint ők már a magyar honfoglalás és államalapítás előtt évszázadokkal birtokolták azokat a területeket, amelyekhez csak a trianoni békediktátummal jutottak. Kárpátalja 1944. őszi szovjet katonai

megszállása után csaknem másfél évvel – az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződést követően, mely Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolta – a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1946. január 22-én szabályozta Kárpátontúli Ukrajna, vagyis Kárpátalja közigazgatását, amelyet *Zakarpatszka oblaszty* néven Ukrajna egyik megyéjévé szerveztek át. Kárpátalja állam 1944. november 27-étől az említett napig a Szovjetunió egyik önálló tagköztársaságaként (!) működött, törvényeket hozó önálló néptanáccsal (parlamenttel), kormánnyal, minisztériumokkal és főhatóságokkal. A korabeli szovjet gyakorlatnak megfelelően Kárpátalja tagköztársaság kormányfői és a kárpátaljai kommunista párt első titkári tisztségét egyazon személy, Ivan Turjanica töltötte be. (A boldogság felé. 1975:171–173.)

Egyébként az Украина-Ukrajna kifejezés – határszél, peremvidék értelemben – egy 12. századi óorosz krónikából ismeretes mint a Kijevi Rusz délnyugati területének a neve. Ezt követően – a hivatalos történetírás szerint – az ukrán nép kialakulása három-négy évszázadig tartott. Halics és Podólia ez időben egyébként a Lengyel Királysághoz tartozott. A 16–17. századi sorozatos kozákfelkelések után, 1654-ben a mai Ukrajnának a Dnyeper folyó bal partján lévő része – Kijevvel együtt – Oroszországhoz került. Ukrajna az 1917. évi októberi szocialista forradalmat követően, a Szovjetunió megalakulása után vált az unió egyik tagköztársaságává, s csak a szovjet birodalom felbomlásának időszakában, 1991. augusztus 24-én kiáltották ki függetlenségét, s csak ezután kezdte meg önálló állami létét.

Az előbbieket azért volt fontos megemlíteni, mert a hivatalos ukrán álláspont szerint ma Kárpátalján nem ruszinok, hanem ukránok élnek. Mint említettük, a tatárjárás után ruszokat, azaz oroszokat telepítettek le a magyar földesurak a hajdani Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék területére, ami a későbbi századokban is folytatódott, és csak a 17. század elején fejeződött be. A nyelvtudomány is megerősíti, hogy a korábbi Északkeleti-Felvidéken, illetve a mai Kárpátalján élő *ruszinok* nem ukránok, hanem a nyolc évszázados eg. telés során *közép-szláv néppé formálódtak*, Kárpát-medencei tudattal. Alekszander Dulicsenko, az észtországi Tartu egyetemének professzora mutatta ki 1995-ben megjelent művében, hogy a bács-szerémi, azaz jugoszláviai/vajdasági ruszin nyelv nem az ukrán nyelv egyik dialektusa, miként azt az ukrán hivatalos álláspont bizonygatja, hanem *önálló képződmény*. A hajdani dél-magyarországi területre – a Bácskába, illetve a Szerémségbe – a ruszinok Mária Terézia királynő idejében, 1745-ben és az azt követő években az Északkeleti-Felvidékről telepedtek le. Dulicsenko azt is megállapította, hogy a *ruszin nyelv hangtanilag a szlovákhöz (nyugati sláv), szótanilag a keleti szlávhöz (nyugat-orosz) és mondattanilag a délszlávhöz (horvát, illetve szerb) hasonlít, és nem azonos az ukrán nyelvvel.* (Dulicsenko, 1995.)

Az ukrán irodalmi nyelv egyébként – bár kezdetei a 18. század első feléig nyúlnak vissza – csak a 19. század derekán, illetve harmadik harmadában alakult ki az úgynevezett bal parti Ukrajnában a kijevi-poltvai nyelvjárásból. Az ukrán nacionalizmus korszakában ezt terjesztették el az akkor osztrák fennhatóság alatt álló Galíciában, a hajdani Kelet-Lengyelországban – az ukrán történelemszemlélet szerint Nyugat-Ukrajnában –, tudatosan kiszorítva az ott addig beszélt, illetve használatos, az óorosz nyelvből eredt nyugat-orosz nyelvet. Ez utóbbitól merített egyébként a 19–20. század fordulóján a kárpátaljai ruszofil irodalmi-művelődési mozgalom. A hajdani galíciai nyugat-orosz nyelv legfeltűnőbbben a ruszin nyelv szótani elemeiben maradt fenn.

A Galíciával való élénk népi és értelmiségi kapcsolatok eredményeképpen a történeti Magyarországon élő ruszin értelmiségiek szóhasználatában már a 17. században feltűnt az *uhroruszkij* (magyarországi ruszin) népnév. Ez a szó 1699-ben jelent meg először a magyarországi ruszinoknak Nagyszombatban nyomtatott katekizmusának a címében. Ennek magyar nyelvű tükörfordítása a *magyarorosz* népnév, amely a magyar nyelvű nyomtatott művekben később, a 18. század végén bukkant fel. Az első ilyen munka Décsy Antalé, amely Kassán jelent meg 1797-ben, címe: *Az magyar oroszokul való igen rövid elmélkedés*. A magyarorosz népnevet széles körben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig, 1918-ig alkalmazták, de ezután is használták. A korábbi évszázadokban a Magyar Királyságban élt sláv népesség megnevezésére a magyar népnyelv az orosz népnevet használta, az orosz birodalomban lakó *keleti szlávoikat* pedig a *muszka* névvel illette. Még a 17–19. századi magyar nyelvű leltári források is az orosz népnevet használták a közvetlen szomszédságunkban élő keleti sláv népesség megnevezésére. A 19. század folyamán azonban a magyar irodalmi nyelvben az orosz népnév jelentésváltozáson ment át. Az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot eltipró I. Miklós cár muszka seregeivel történt közvetlen találkozást követően a muszka népnév nyelvünkben rosszálló, lekcisinylő jelentést kapott, ezután fokozatosan elavult, és felváltotta az orosz szó.

Az *ukrajnec*, vagyis az ukrán népnév a 19. században már ismert volt a ruszin értelmiségiek körében, de azt magukra nem vonatkoztatták. A *határvidéken élő, határvidék lakója jelentésű ukrán népnév* az ukránok körében is viszonylag későn, a 19. század végére, a 20. század elejére terjedt el. A *kisorosz* néven ismert ukránok vezetői ugyanis már a 19. század elejétől fontosnak tartották egyértelműen elkülöníteni magukat az oroszoktól, és bevezették az ukrán nevet. Ez utóbbi azonban csak fokozatosan terjedt el, és került át a szomszédos, valamint a távolabbi népek nyelvébe is.

A ruszin értelmiségiek egy igen vékony, ún. *ukrainofil* rétege az Északkeleti-Felvidéken, illetve a mai Kárpátalján élt szláv népesség megnevezésére a 20. század elejétől kezdte használni az ukrainec nevet. A *kárpátaljai ruszinokra vonatkoztatott ukrán népnév* a helyi kommunista sajtóban jelent meg az 1920-as évek közepén, amelyet azonban 1945-ig még a ruszin értelmiség sem fogadott el. Az ukrainec népnév csak 1945-től terjedt el a kárpátaljai (és a csehszlovákiai) ruszinok körében. Ugyancsak a két világháború között bukkant fel a *karpatorusszkij*, azaz *kárpátorosz* név, amelyben már kifejeződött, hogy szláv-nálói az orosz nép részének tekintették a ruszinokat. A kárpátorosz szó mintájára alakult ki nyelvünkben – szintén fordításként – a *kárpátukrán* népnév, amely viszont azt jelzi, hogy alkalmazói ukránoknak tartják a ruszinokat. A második világháború végétől, 1945-től a döntően politikai alapú változást a magyar nyelv is tükrözte. Több szomszédos nép régi magyar nevéhez (tót – szlovák, oláh – román, rác – szerb, vend – szlovén) hasonlóan változott a kárpátaljai ruszinok megnevezése is. Az *orosz, magyarorosz, rusznák, ruszin, rutén, kisorosz, magyarországi kisorosz* népnevek mellett megjelentek az *ukrán, kárpátukrán* elnevezések is, de nem váltak általánossá. (Udvari, 1991:444–445., 1998:257–260.)

Kárpátalján az 1945-ig ruténnek/ruszinnak nevezett, régióban a 17. század vége óta többségi-nek számító szláv népességet a Szovjetunióhoz való csatolást követően hivatalosan ukrán nemzetiségűnek, a görög katolikus egyház 1949. évi felszámolását követően egységesen ortodox felekezetűnek nyilvánították. Azóta az elmúlt fél évszázadban a Kárpátokon túlról érkezett, nagyszámú ukránnal és főként a városi környezetben keveredő, eluránosodó ruszin népességet hivatalosan mint az ukránok egyik néprajzi csoportját tartják számon. 1990 óta a ruszinok körében nemzeti újjászületési mozgalom figyelhető meg, amely szorosán összefonódott Kárpátalja autonómiájának követelésével is. (Kocsis, 2001., Адміністративний. 1999.)

Hasznos, hogy LutsKay Mihály latinul írt fő műve, a *Historia Carpato-Ruthenorum* megjelent ukránul. Az viszont nem igazán szerencsés, hogy a kiadás elsősorban napi politikai célokat szolgál, mert egyrészt „ukránosítja” a jeles történetíró, másrészt az ő munkájával is igyekszik azt bizonygatni, hogy „Kárpátalja ősi ukrán föld”. A dolgozatban LutsKay műve keresztül kifejtett rutén/ruszin-ukrán kérdés – e sorok írója szerint – hozzásegít az eligazodáshoz, a valódi tények megismeréséhez. LutsKay fő művét fontos lenne magyarra lefordítva is kiadni.

Irodalom

Адміністративний і територіальний поділ та населення Закарпатської області. Збірник демографічної статистики. Ужгород, 1999.

Bélay Vilmos: Máramaros társadalma és nemzetiségei. (A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig.) Bp., 1943.

A boldogság felé. (Kárpántól vázlatos története.) Uzsgorod, 1975.

Bonkáló Sándor: A rutének (ruszinok). Bp., 1940.

Bollik József: Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Bp. 1997.

Dulicsenko, Alekszander: Jugoslavo – Ruthenica. Novi Sad, 1995.

Fodor István: Östörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai. In: Múzeumi Közlemények, 1993/1. 116–133.

Gáspár János: A keleti szlávok antropológiája, különös tekintettel a kárpátaljai ruszinokra. Ungvár, 1944.

Hodinka Antal: Tanulmány Koriatovics Tódor munkácsi herceg 1360. évi oklevelének hitelességéről. Bp., 1909.

Uő: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bp., 1910.

Uő: A munkácsi görög-katolikus püspökség okmánytára. I. köt. 1458–1715. Ungvár, 1911.

Uő: A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk. Bp., 1923.

Kocsis Károly: Kárpátalja mai területének etnikai térképe. Bp. 2001.

Нариси исторії Закарпаття (з найдавніших до 1918 року). Том. I. Ред. Гранчак, І. Ужгород, 1993. (Kárpántól vázlatos története a kezdetektől 1918-ig.)

A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészsképeinek 1806. évi összeírása. Szerk. Udvari István. Nyíregyháza, 1990.

Papp György: A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei. Nyíregyháza, 1938.

Uő: A munkácsi püspökség eredete. Miskolc, 1940.

Uő: Az ungvári unió időpontja. Miskolc, 1941.

Uő: Magyarország primásának joghatósága és a görögkatolikus egyház. Miskolc, 1943.

Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. I–II. köt. Nyíregyháza, 1960.

Sas Andor: Szabadalmas Munkács város levéltára. 1376–1850. Munkács, 1927.

Szabó Oroszt: A magyar oroszokról (ruthének). Bp., 1913.

Szulincák László: Mikor történt a kárpátaljai rutének betelepülése? Ungvár, 1918.

Udvari István: A magyarsággal érintkező ruszin (kárpatukrán) csoportok identitásának kérdéseiről. In: Nemzetiség – identitás. A IV. nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. Szerk. Eperjessy Ernő–Krupa András. Békéscsaba–Debrecen, 1991.
Uő: Ruszinok és ukránok. In: Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon. Bp., 1998., 257–260.

Botlik József

RITEN, MYTHEN UND SYMBOLE. DIE ARBEITERBEWEGUNG ZWISCHEN „ZIVILRELIGION” UND VOLKSKULTUR

(Rítusok, mítoszok, szimbólumok. A munkásmozgalom a „civil vallások” és a népkultúra között)

Wien, Akademische Verlagsanstalt, 1999. 304 p.

A könyv alapjául az 1997. évi linzi nemzetközi ITH konferencia szolgált. A kötet bevezetőjét a konferencia főszervezője, a bécsi egyetem fiatal tanára, *Berthold Unfried* írta. A kötet első tanulmányai a 19. századi Németország fejlődéstörténetébe vezetik el az olvasót, amelyben a magyar érdeklődők – sok oknál fogva – otthonosan érezhetik magukat. Más a helyzet a francia relációban.

Az első nagy francia áttekintés szerzője *Philippe Burrin* volt; címválasztása meghökkentő: „Civil vallások, politikai vallások és szekuláris vallások”. Burrin azzal nyitott, hogy a vallások és a munkásmozgalom között természetesen mindig volt kapcsolat, s ennek fel- és elismerése nem új gondolat. Még inkább igaz ez a vallások és a politika összefonódására. E helyütt a régmúlt történetébe elkalandozva a teokratikus rendszerekre utalt, legyen az a bizánci, avagy a cári orosz rendszer, de a katolikus országokban is nemegyszer egyértelműen megtörtént. Burrin jelezte, hogy francia talajon Gustave Le Bon és Raymond Aron a szocialista munkásmozgalmat is egyfajta „vallás” skatulyájába helyezte el. (Ide kívánczik annak megjegyzése, hogy mind Le Bon, mind Aron távol állt, sőt elég nagy mértékben szemben is állt a munkásmozgalommal és a szocializmussal. Aron esetében ismert, hogy elemzéseit nemcsak monográfiákban tette közzé, hanem a munkásmozgalom iránt igazán nem baráti, patinás Le Figaro vezető publicistája és vezércikkírója volt.) Ezek után Burrin kifejti, hogy a politika és a vallás, a munkásmozgalom és a vallás között megvoltak a kapcsolatok. Megjegyzi ugyan azt is, hogy a munkásmozgalom alapjában racionalista és ateista volt, ahogyan – hozzáteszi – a jobboldalon a fasiszta mozgalmak, mindenekelőtt a német náci is azok voltak. Mindennek hosszú és bonyolult a története, és erre Burrin szerint a történészek általában nem fordítottak kellő figyelmet.

Burrin a „civil vallás” feltűnését Franciaországban a felvilágosodás korára teszi, s születésének, kivirágzásának önálló alfejezetet szentel. A „politikai vallás” (religion politique) keletkezését is a 18. századtól számítja, kivirágzását a francia forradalom éveire teszi. Példaként említi, hogy a Rajna túlsópartján Wieland is úgy jellemezte a forradalmi francia hadsereget, hogy azt „politikai vallás” hatotta át, amikor német földre tört. Burrin ezeket a kérdéseket történetileg nem elemzi, ugyanakkor feltűnő, hogy a felhasznált francia és amerikai irodalom az 1980-as és 1990-es években jelent meg.

Ugyanebben a témakörben a másik francia szerző, *Maurice Aguilhon* kifejezetten a vallás és a munkásmozgalom kölcsönös viszonyát elemzi Franciaországban a 19. században. Elemzését hátrappillantással kezdi. Franciaországban évszázadokon át a régi monarchia és a feudális kor idején teljes és megfélembizhetetlen volt a katolikus egyház hegemoniája, tiltottak minden más vallást, eretnokséget, avagy deizmust. Ezt a rendszert söpörte el a francia forradalom. (Aguilhonnál így fel sem vetődik az a bicentenáriumi kapcsán elterjedt nézet, miszerint a forradalomra már nem is volt szükség.) A szerző megjegyzi, hogy a forradalom nem ment el Rabelais sokkal szabadszellemeűbb felfogásáig, vagy a 17. századi, jobbra elszigetelt szabadgondolkodókig. Kiinduló pontja a 18. század felvilágosodása volt, és azután ebben a szellemben törték meg „a régi rendszer” szellemét, amelynek egyik jellemző vonása az alávettség és engedelmesség elfogadása volt.

Az önálló és proletár munkásmozgalom csak jóval később lépett a történelem színpadára. Miként Aguilhon hangsúlyozza, „a későbbi kezdet” szempontjából mellékes a pontos évszám. (Van, aki 1831-hez, van, aki az 1840-es évekhez, avagy 1864-hez köti.) Ám akárhogyan is döntik el ezt a kérdést, munkásmozgalom – amelyet a szerző valamely okból idézőjelek közé tett – a 18. században még nem létezett, és éppen ezért nem is „vezethette azt a támadást, amely a régi rendszer ellen irányult”. A régi vallásos világot egyfelől az arisztokrácia, másfelől a polgárság (bourgeoisie) táborából bírálták, támadták. Az elégedetlenek tábora azonban egyrészt szélesebb, másrészt szűkebb volt. A katolikus uralom elleni harcot a szabadgondolkodók és antiklerikálisok vezették a filozófia terén, ezekben az években született meg és alakult ki a „civil vallás” (religion civile).

A szerző ilyen felfogásban futtatja tovább az eseményeket, hangsúlyozva, hogy a 19. század folyamán a katolikus egyház privilégiumait és szellemi befolyását sem annyira az új munkásmozgalom törte meg, hanem a mérsékelt köztársaságiak, az ún. opportunisták, akik Gambetta és Jules Ferry körüli

csoportosultak, és akik a második császárság összeomlása után átvették az ország irányítását. (A szerző e vonatkozásban nem tér ki érdemben sem a munkásmozgalom reagálásaira, sem gondolkodóinak írásaira, de e témakörben oly nagy hatású francia írókra és hatásukra sem, mint amilyen Victor Hugo, Emile Zola és Anatole France volt.)

A két francia tanulmányt egy német szerző összehasonlító tanulmánya követi. *Axel Körner* írásában azt vizsgálja, hogy az antiklerikális eszmék miként jelentkeztek Franciaországban és a német területeken 1830 és 1890 között, melyek voltak a közös és a sajátos jegyek. Többek között azt elemzte, miként alakult ki és mit is jelentett a munkáskultúra a két országban.

A kőtet következő írását egy belga (flamand) szerző jegyzi. A cikk címe: „Alternatívák a hagyományos vallási rítusokkal szemben – a szociáldemokrácia szimbólumai Gentben. Kiegészítő tanulmány a belgiumi munkáskultúra történetéhez.” *Paule Verbruggen* azt a korszakot, az 1870–1914 közötti időszak eseményeit és tendenciáit dolgozta fel, amikor megalakult a Belga Munkáspárt, és létrejöttek a nagy szakszervezetek. A Belga Munkáspártnak (POB) éppen a katolikus – és részben a liberális – hegemóniával és parlamenti teljhatalommal szemben kellett kivívnia egyrészt saját függetlenségét, másrészt – s ez Belgiumban különösen éles küzdelemmel járt – a későbbiekben a polgári demokratikus viszonyokat és a szellemi élet laicizálását.

Egy francia szerző, *Christine Collette* egy olyan írást adott közre, amely a brit munkásmozgalom és a Brit Munkáspárt internacionalista hagyományait eleveníti fel az 1918–38 közötti években. Collette írásának érdembeli bemutatása nagyobb terjedelmet követelne. Egyrészt azért is, mert Collette levéltári források alapján dolgozott – többek között feldolgozta a Labour Party hajdani nemzetközi titkárnak, William Gilliesnek a levelezését –, másrészt azért is, mert a szorosan vett politikai kérdéseken túl kitért a munkáskultúra szélesebb területeire, így az egykor fontos munkássport kérdéseire is. A munkáshagyományokra – ahogyan Collette megfogalmazta – és az „internacionalista hitre” már vastag por rakódott le.

Jennitz János

G. V. KOSZTÜRCSENKO
TAJNAJA POLITIKA SZTALINA: VLASZT' I ANTISZEMITIZM
(Sztálin titkos politikája: a hatalom és az antiszemitizmus)
Moszkva, Medzsunarodnue Otnosenija, 2001. 784 p.

Már a szerző ezt megelőző könyve: „V plenu u krasznogo faraona: politiceszkije preszledovanija evreev v SZSZSZSR v poszlednie sztalinszkoe deszjatiletie” (A vörös fáraó fogságában: a zsidók politikai üldözése a Szovjetunióban az utolsó sztálini évtizedben. Moszkva, Medzsunarodnue otnosenija, 1994. 400 p.) jelenségévé vált, és nem is csak a szakirodalomban. Alapjául addig kiadatlan dokumentumok százai szolgáltak a Szovjetunió szétesése után a pártszervezetek hozzáférhetővé vált levéltáraiból, valamint a biztonsági szervek, az egykori szovjet birodalom egyéb irányító és elnyomó struktúráinak levéltáraiból.

Ennek az új könyvnek a forrásbázisa talán még gazdagabb. Jóval szélesebbek az időrendi keretek is: míg az első könyvben a kifejtés 1942-vel kezdődött, a mostaniban a forradalom előtti korszakkal. Az első könyv esetében a szerző, aki valamiféle úttörő szerepet játszott, elsősorban abban látta feladatát, hogy minél több információt adjon közre az addig a történészek számára nem hozzáférhető levéltárakból. Az itt ismertetésre kerülő könyvben a hangsúly a tények értelmezésére helyeződik át. Érdemben sikerült a kísérlet, hogy a kutatótt jelenség egészéről adjon áttekintést.

A szerző célja – saját megfogalmazása szerint – az volt, hogy „rekonstruálja a szovjetunióbeli állami antiszemitizmus születésének, létrejöttének és fejlődésének történeti folyamatát, valamint hogy széles körű képet adjon azokról a változásokról, amelyek a hatalmi intézményekben és a társadalmi tudatban végbementek.” A tanulmányozott jelenség keletkezését és kifejlődését azoknak az alapvető politikai eseményeknek és folyamatoknak a kontextusában elemzi, amelyek az országban és a világban egészében, illetve a szovjet nomenklatúrában végbementek. Az állami antiszemitizmust úgy tekinti, mint a totalitárius uralom alkotóelemét, megnyilvánulását és eszközét. A „zsidókérdés” prizmján keresztül próbálta a szerző felvázolni a sztálini rendszer eszmei-politikai dinamizmusát. A szovjet zsidóság belső folyamatait, kapcsolatát a külső világgal, a külföldi zsidósággal csak érintőlegesen, csak a kutatás fő témájával kapcsolatban tárgyalja.

A szerző koncepciójának megfelelően az állami antiszemitizmus a Szovjetunióban nem a negyvenes évek végén jött létre, mint sokan gondolják, hanem a harmincas évek végén, a „nagy terror” és a sztálini egyeduralom megerősödésének időszakában. Sztálin már időnként addig is felhasználta a társadalomban és a pártban meglévő antiszemita hangulatot vetélytársai ellen az ellenük vívott harcban, ekkor azonban a rendszeres állami politika rangjára emelkedett. Célja az volt, hogy fokozatosan

kiküszöbölte a „zsidó befolyást” (pontosabban a zsidók befolyását) az ország társadalmi, politikai és kulturális életében. Fő eszközei pedig a felülről erőszakolt asszimiláció és előbb vagy utóbb az adminisztratív elnyomó rendszabályok voltak. A kérdések „nagy tisztogatásának” eredményeként a szovjet társadalom vezető nőmenklatúrája szinte teljesen megújult. A nemzeti kisebbségek számos képviselőjének köztük nem kevés zsidónak a véres eltüntetésé után ebben a rétegben főképp a szláv származású fiatal csinovnyikok álltak az élen. Őket a Sztálin iránti abszolút hűség szellemében nevelték, ezért is támaszkodott rájuk Sztálin az új kurzus megvalósításában.

Az állami antiszemitizmus a fokozódó nagyhatalmi sovinizmus eszmei-pszichológiai légkörében alakult ki, amelyet Sztálin annak a beszámításával élesztett fel, hogy a három világegyetem: a liberalizmus, a kommunizmus és a nacionalizmus vetélkedésében a harmincas években az utóbbi került vezető helyre. Az állami antiszemitizmus létrejötté a Szovjetunióban azzal is összekapcsolódott, hogy a totalitárius rendszereknek szükségük van ellenségképre, mert ez az egyik eszköz ahhoz, hogy a hatalom az egész társadalmat maga alá gyűrje, és hatékonyan manipulálja a tömegeket. A negyvenes évek végétől az ellenség képe a Szovjetunióban egyre inkább antiszemita tartalmat kapott – a „kozmpolitizmus”, a „zsidó burzsoá nacionalizmus” rémképei egyre inkább kiszorítják a propaganda mindennapijából a „trockistákat”, „buharinistákat”, „kártevőket” stb. Ez volt az eredménye annak, hogy Sztálin „alkotó módon elsajátította” a náci tapasztalatot. Ennek a kezdetét a szerző a háború előtti szovjet–német közeledéssel kapcsolja össze.

Az állami antiszemitizmus 1953 elején érte el a tetőfokát a Szovjetunióban az ismert „orvosüggyel” kapcsolatban. A kutatók többségével egyetértésben G. V. Kosztürsenko ezt a fejlődést számos bel- és külpolitikai okkal magyarázza: a szovjet vezetés nemzeti politikájának még inkább sovinizstává válásával, a szovjet–amerikai szembenállás éleződésével és a hidegháború egyre kíméletlenebbé válásával; az öregkori Sztálin pszichológiai lepusztulásával; valamint azzal, hogy a cionizmust és Izrael államot az „USA-imperializmus útőcrejének”, a szovjet zsidókat pedig a potenciális „ötödik hadoszlopnak” tartotta.

Csak hogy az események további menetének a perspektíváját a szerző másképp látja, mint számos orosz és külföldi kollégája. V. G. Kosztürsenko meg van róla győződve, hogy az állami antiszemitizmus kirobbanása 1953 elején „reális fenyegetést jelentett a társadalmi rend és az állam épségére.” (694. p.) „Az állami antiszemitizmus átmenete nyílt agresszív formába” azzal fenyegetett, hogy „tönkreteszti a soknemzetiségű állam alapjait, és szociális káoszhoz, valamint előre nem látható nemzetközi bonyodalmakhoz vezet”. (707. p.) Ezeknek a fenyegetéseknek a reális voltát, a szerző véleménye szerint, maga Sztálin ismertette fel, aki végső sorban felelős volt a létrejöttükért. „Fizikai és lelki egészsége komoly problémáitól eltekintve mégsem veszítette el teljesen józan esztét, és ezért, a fentebb felsorolt okok miatt, nem tudta a zsidóellenes kártyát végigjátszani, vagyis nem léphetett a »zsidókérdés végső megoldásának« náci útjára.” (694. p.)

Az „orvosügy” elbeszélése G. V. Kosztürsenko előző könyvében a következő kérdésekkel végződött: „Mi lehetett volna ennek a pernek a következménye: a zsidók tömeges deportálása Szibériába, ahogy egyes kutatók állítják, vagy a vezér leszámolója legközelebbi harcostársaival a kommunista vezetésben, ahogy arról mások írnak? Vagy talán egyik is, másik is egyszerre?” A szerző kifejezte reményét, hogy „ezek és egyéb kérdésekre valamikor egyértelmű válaszokat kapunk”. (361. p.)

Hét év után eljött a válaszok ideje. Ezek úgy hangzanak: Sztálin kénytelen volt ellenkezni útra térni, ez lehetetlen is tette a széles körű zsidóellenes akció megvalósítását, de éppúgy egy újabb tisztogatást a nőmenklatúra körében. „Azoknak a pletykáknak, miszerint az ország 1953 telén szinte már az Armageddon küszöbén állt, nincs semmiféle tényleges alapja” (707. p.).

„A deportáció mítosza” – ez is a megfelelő alfejezet címe. Tíz évvel a kommunizmus bukása és a szovjet leváltarak megnyitása után, állapítja meg a szerző, egyetlen irat sem került elő annak igazolására, hogy készülöben volt a szovjet zsidók deportálása. V. G. Kosztürsenko kizárja a dokumentumok teljes, nyom nélküli megsemmisítésének a lehetőségét, belcérte a kitelepítésre szántak százezeinek a névsorát. Hangsúlyozza viszont: ismeretessékké váltak olyan dokumentumok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a hatóságoknak nem voltak ilyen szándékaik. Éspedig: neves szovjet orvosok nyílt levelének Sztálin megbízásából összeállított tervezetei az „orvosüggyel” kapcsolatban (az első, amely a KB titkára és az agit-prop. feje, N. A. Mihajlov vezetése alatt készült, és a másik, a Pravda szerkesztőjének, D. T. Sepilovnak a vezetése alatt). Egyik dokumentum sem tartalmazza azt a kérést, hogy a zsidókat telepítsék át a Szovjetunió európai részéből Szibériába és a Távok-Keletre. (Emlékeztetőül: a deportálás előkészítésének a verziója szerint ennek az akciónak úgy kellett volna megvalósulnia, mint a jelzett „kérelem” teljesítésének.) Épp ellenkezőleg, a tervezetekben arról van szó, hogy a Szovjetunió „zsidó lakosságának hatalmas többsége” „az orosz nép barátja”, „a szovjet haza fiainak” csoportjából áll. A második tervezetből kivették azt a részt, amely „a bűnösök legkíméletlenebb megbüntetésére” szólított volna fel, ami a szerző véleménye szerint rámutat arra, hogy Sztálin az „orvosügyben” nem szándékozott nyilvános bírósági tárgyalást rendezni (a készülő deportálásról szóló változat szerint ilyen nyilvános bírósági tárgyalásnak és következőképpen az orvosok nyilvános kivégzésének kellett volna okot adnia „spontán” pogromokhoz és az „önkéntes

átköltözéshez”), hanem titokban tartott kivégzést az egyesült szovjetellenes csoport résztvevői feletti ítélet mintájára. A második változat teljesen váratlan módon végződik, azzal a kívánsággal, hogy adjanak ki újságot „a Szovjetunió és a külvilág héber lakosságának széles tömegei számára”. Azt, hogy a jelzett levelet nem hozták nyilvánosságra, a szerző a következő módon magyarázza: Sztálin nyilván megértette, hogy a szovjet zsidók kollektív kérelme közvetve igazolja azt, hogy a Szovjetunióban léteznek a hatóságok által tagadott „zsidókérdés”.

A könyv végén a szerző megjegyzi, hogy Sztálin utódai idején a szovjet kommunizmus továbbra is magán viselte „az állami antiszemitizmus káini bélyegét”. Ez utóbbi viszont egy „szigorúan szabályozott, nem hivatalos politika” kereteibe került át, amelynek már nem volt szüksége az olyan nagyszabású propagandisztikus és megtorló akciókra, mint a „kozmpolitizmus elleni harc”, „az egyesült szovjetellenes csoport” és az „orvosügy”. Ha Sztálin kormányzásának a végén az állami antiszemitizmus – a szerző plasztikus kifejezése szerint – a kibontakozó erdőtüzre emlékeztetett, úgy a következő évtizedekben a föld alatti tarlótüzre, amely csendben áramlik és terjeszkedik, és kigőzölgésével megmérgezi a társadalmat.

A gorbacsovi peresztrojka végkicsengésekor a tömjénként füstölgő hivatalos antiszemitizmus átadja a „stafétabotot” a politikai liberalizálódás légkörében újjászülető nyílt, agresszív antiszemitizmusnak, a maga hagyományos feketeoszlop formájában. A zsidógyűlölet elhalóban van állami szinten, de újjáéled és erősödik a politikai-ideológiai és a hétköznapi társadalmi szférában. Minthogy a társadalmi és politikai öntevékenység gyakorlatilag minden korlátozását felszámolták a lakosság körében, ezt kihasználta többek között a nacionalista és neofasista jellegű szervezetek, amelyek rejtett és nyílt antiszemita propagandát folytatnak. És mivel a lakosság többségének életfeltételei hirtelen megromlottak, ez sokakat fogékonyabbá tett az ilyen propagandára.

Vajon létezik-e az állami antiszemitizmus újjászületésének veszélye a mai Oroszországban? Ha igen, honnan került elő? G. V. Kosztürsenko két ilyen göcot lát. Egyrészt ezek a korábbi hatalom képviselői az „eszmei” sztálinisták soraiból, a radikális nacionalisták az Orosz Föderáció Kommunista Pártjából, akik Jelcin kormányzásának éveiben rezsimjének antiszemita-populista kritikájával próbálták politikai tőkét szerezni. Másrészt a most kormányzó bürokrácia egyik részéből, amely megőrizte a „totalitárius múlt anyajegyeit”, és a társadalom feletti ellenőrizetlen hatalomra tör, fegyverként a nőmenekülés „pocsvennyikétség” ideológiáját veheti elő. A szerző mindkét változatot katasztrófáknak tartja Oroszország számára, de szerencsére ez kevésbé valószínű. Mind a mindennapi, mind a pártpropaganda antiszemitizmus – amelyek a kilencvenes években a csúcsra értek, amikor a liberális felső rétegek és a kommunista-nacionalista ellenzék élesen szemben állt egymással – most, amikor az új, mélyrehatóan pragmatikus hatalom enyhítette a politikai feszültséget, Kosztürsenko véleménye szerint veszélyre áll.

G. V. Kosztürsenko szerint a hivatalos zsidógyűlölet kísérletétől az oroszországi társadalom csak akkor menekülhet meg végképp, ha „helyes történelmi választást” hajt végre, vagyis ha elveti azoknak az ígéreteit, akik a régi vagy „megújított” totalitarizmust képviselik. Akkor „a hatalmi struktúrákban még tevékenyen megmaradt antiszemitizmus szelleme” fokozatosan a múlté lesz, fő hordozóival, az idősebb nemzedék csinovnyikjaival együtt, akik még a sztálinizmus légkörében formálódtak.

A szerző által felvázolva így fest az állami antiszemitizmus evolúciója a szovjet és a posztsovjet korszakban. De a könyv fő értéke a sztálini rezsim „zsidópolitikájának” felkutatása. Ebben a vonatkozásban a meglévő munkák közül egyetlen egy sem állítható vele egy sorba sem a problémák széles köre, sem az elemzés alapos volta tekintetében. Az elmondottak nem jelentik azonban azt, hogy a könyv minden megállapításával egyetértünk. Már a cím némi kételyt ébreszt: mennyire helytálló a „titkos” jelző a negyvenes évek végének és az ötvenes évek elejének állami antiszemita politikája viszonylatában? Ha iránymutatást nem is hirdettek a tribunókról, mégis igen sok ember számára nyilvánvaló volt. Továbbá: milyen kapcsolatban állt, hogyan hatott egymásra a felső körökbeli, állami és az alsó rétegbeli, tömeges, „plebejus” antiszemitizmus? Az olvasónak az a benyomása támad, hogy a szerző nem veszi eléggé figyelembe az utóbbi hatását a megfelelő politikai kurzus formálódására.

Továbbá: úgy tűnik, hogy abban a kérdésben, hogyan jöttek létre Sztálinban a személyes zsidóellenes érzelmek, az igazsághoz közelebb áll R. Tucker, mint R. Conquest, akinek a véleményéhez kapcsolódik G. V. Kosztürsenko. Számos tanúbizonyságra hivatkozva – amelyeket az itt ismertetett könyvben nem említenek, vagy úgy sorolják be, miszerint azok az eszmei ellenfelektől származnak – R. Tucker azt állította, hogy a „csodálatos grúz” (Lenin) még az októberi forradalom előtt antiszemita lett. R. Conquest viszont akkori viselkedésében csak „az antiszemita demagógia kezdeteit” látta meg. „Néhány számunkra ismeretes, véletlenszerű vulgáris elszólás, amelyet akkor a zsidókkal kapcsolatban tett, inkább arról tanúskodik – véli G. V. Kosztürsenko is –, milyen durva volt a modora, és milyen rosszul nevelték, semmint valami komolyabbról.” (704. p.) Véleményünk szerint ezek az incidensek másképp magyarázhatók: rendes körülmények közt a politikai pragmatizmus arra ösztönözte Sztálint, hogy elrejtse érzelmeit, viszont éles, konfliktusos helyzetekben „elragadta a hév”. ahogy mondják.

Az más kérdés, milyen mértékben tükröződtek a vezér érzelmei az állami politikában. Itt egyet lehet érteni R. Conquesttel: Sztálin „mélyebb és bonyolultabb volt Hitlernél”, az általa „Hitler nyomán gyakorolt antiszemitizmus... inkább politika volt, mint dogma”. (Hasonló nézetet vallott egyébként A. Avtorhanov is: „a sztálini antiszemitizmus nem zoológiai volt, hanem pragmatikus”) Az ő véleményükhöz csatlakozva viszont a szerző néhány lappal odébb már bevallja: „Arra a kulcskérdésre, milyen volt a viszony Sztálin patológikus, paranoid zsidógyűlölete és machiavellisztikus pragmatizmusa közt személyes antiszemitizmusában... mind a mai napig nem létezik tudományosan alátámasztott válasz.” (24. p.)

Vannak a könyvben egyéb tézisek is, amelyek nem egyeznek meg a tényekkel. A 429. lapon például azt olvassuk: 1943–44-ben „tekintettel a Palesztina jövőjével kapcsolatos akkori bizonytalanságra” a Joint vezetősége úgy tekintett a Krím félszigetre, mint „lehetséges háború utáni kikötőre nemcsak a szovjet zsidók, hanem az egész Európából menekülő zsidók számára is”. M. Micel kutatásai a Joint levéltárában azt mutatják, hogy ilyesfajta következtetésre nincs dokumentált alap (egyébként azokban a kiadványokban sincs, amelyekre G. V. Kosztürsenko hivatkozik).

Ez a kérdés azonban végül is az adott könyv szempontjából periferikus jelentőségű. A következők azonban már az alapvető problematikához tartozik. Amikor G. V. Kosztürsenko megindokolja tézisét Sztálin „visszavonulási manőveréről”, amelyet 1953 januárjában–februárjában hajtott végre, azt írja: „Hogyan lehetne másképpen megmagyarázni, hogy a diktátor halálos meghetegetésének előestéjén a központi lapok hasábjairól eltűnt a harcos retorika, amely állandóan ott volt 1953. január 13-tól?” És hogyan lehet akkor megmagyarázni, hogy a Komszomolszkaja Pravda 1953. március 4-i számában megjelent egy cikk Fokozzuk a forradalmi éberséget! címmel, amely emlékeztet „a gonosztevő orvosok terrorista csoportjára, amely a zsidó burzsoázia nacionalista szervezetének, a Jointnak az ügynöksége, ez pedig a külföldi kémiszervezetek ügylátában áll”?

Végül, ami a deportálás előkészítésére vonatkozó dokumentumerejű bizonyítékok hiányát illeti, ennek az érvnek a jelentőségét két körülmény valamelyest csökkenti. Először – ezt a szerző a bevezetőben említi is –: az SZKP Elnökségének és Titkárságának levéltári anyaga jelenleg nem hozzáférhető a kutatók számára. Másodsor: ismeretes, hogy a szovjet korszakban voltak olyan esetek, hogy a működő pártszervezetek levéltáraiból céltudatosan kiszedtek és megsemmisítettek dokumentumokat (bár ezeknek valamiféle nyoma rendszerint mégis maradt).

Az ismertetett könyvet a szerző maga szerkesztette. Jó, hogy a mai oroszországi szerzőknek van lehetőségük arra, hogy kívánságukra szövegük megjelenhet szerkesztői beavatkozás nélkül is. Csakhogy a külső szem olykor hasznos is lehet. Lehet, hogy segített volna abban, hogy elkerüljék a hibákat a tudományos hivatkozásokban, és kiküszöböljék az olyan maradvány-kifejezéseket, mint a „proletárdiktatúra”, a „jobboldali trockista ellenzék”, hiszen a szerző aligha véli úgy, hogy ezek megfelelnek a történeti realitásoknak. Nem hiszem, hogy ragaszkodott volna például az olyan megkülönböztetésekhez, mint „a zsidó származású értelmiségiek”, akik 1991 után „nem csekély létszámban tódultak be az új hatalom struktúráiba”, „többségükben” sajtó – mindenekelőtt anyagi – boldogulásukra törekedtek, míg az egyéb nemzetiségek képviselői közül csupán „sokan”. (701. p.) De hát mit tehet az ember, a pszichológia törvényei szerint a hibák éppen a jó szövegekben szűrnak szemet.

Samson Madievski

DOKUMENTATIONSARCHIV DES ÖSTERREICHISCHEN WIDERSTANDES. JAHRBUCH 2002.

SZERK.: CHRISTINE SCHINDLER

(Az Osztrák Ellenállás Levéltárának Évkönyve 2002)

Wien, DÖW, 2002. 184 p.

Tizenhat évvel ezelőtt, az első évkönyv bevezetőjében a szerkesztőség rámutatott arra, hogy bár értékes és egyre gyarapodó tudományos archívumukból több kiadványt jelentettek meg, mégis korlátozottak publikációs lehetőségeik. Ezért határozták el egy évkönyv rendszeres megjelenését, amelyben tanulmányok, cikkek, referátumok mellett tudósítások mutatják be a DÖW éves tevékenységét. A szerkesztők hangsúlyozták, hogy e célkitűzések megvalósításában távolról sem csak az archívum munkatársaira támaszkodnak, és nem korlátozzák tematikailag sem a kiadványt.

A 2002-es Jahrbuch mintegy 160 oldalán osztrák és német történészek, kisebb számban más nemzetbeliek mutatják be kutatásaik eredményeit az archívum alapítólevélében meghatározott témákban. A kötet végén tömören ismertetik a DÖW 2001. évi tevékenységét.

A kötetet *Fritz Verzetmitschnek*, az Osztrák Szakszervezeti Szövetség (ÖGB) elnökének, az Osztrák Szocialista Párt (SPÖ) parlamenti képviselőjének a DÖW 2001. március 13-i éves közgyűlésén tartott ünnepi beszédének szövege vezeti be, hangsúlyozva az ÖGB szerepét a DÖW-ben. Az osztrák belpolitikai élet szélsőjobboldali irányzatára utalva elítélte a megnyilvánuló idegenellenességet, rasszizmust, antiszemitizmust, erre példát is idézett, és nyomatékosan aláhúzta: elérkezettnek látja az időt arra, hogy minden ember jóakaratóval, az Ausztriáért érzett felelősség alapján közösen törjék meg a „sokatmondó hallgatást”.

Az évkönyv nyolc tanulmányt közöl. Ezek – egy kivétellel – a náciizmus elleni harc, az ellenállás, az áldozatok és a második világháború kérdéseit taglalják. *Peter Steinbach*, a berlini Freie Universität professzora, a berlini Német Ellenállás Emlékhelyének tudományos vezetője és *Johannes Tuchel* docens, a berlini emlékhely vezetőjének közös tanulmánya Georg Elserről, az 1939. november 5-i Hitler elleni merénylet „magányos tetteséről” szól. Elsert még az 1990-es évek végéig széles körben áruónak, terroristának minősítették. München főpolgármestere például 1998-ban nem volt hajlandó koszorúval megemlékezni kivégzésének évfordulóján. A két történész-politológus szerző dokumentumok alapján mutatja be a „magányos tettes” merényletének náciellenes, antifasiszta motívumait és Elser életét.

Siegwald Ganglmair, a DÖW munkatársa Anton Schmid, a bécsi születésű Wehrmacht-szakaszvezetőről emlékezik meg, akinek tettét Oskar Schindleréhez hasonlítja. A vallásos, emberbarát szakaszvezetőt a náci hadbírótság lengyel zsidók tömeges megmentéséért halálra ítélte, és 1942-ben Vilniusban kivégezték. 1967-ben Jad Vashem-kitüntetését és -emlékmet adtak át innepélyesen Bécsben özvegyének. Simon Wiesenthal feljegyezte, hogy egyes szomszédai áruónak nevezték, mások betörték az özvegy lakásának ablakát, és emiatt el kellett költöznie. 1968-ban a ZDF több millió néző előtt sugározta a „Schmid szakaszvezető” című tévéfilmet.

Karl Glauauf bécsi történész a Heinrich Kodre-lovagkeresztel kitüntetett, linzi származású Wehrmacht-vezérkari ezredes ellenállási tevékenységét dolgozta fel. A tanulmány érdekes összefüggéseket mutat ki a Stauffenberg-féle, 1944. július 20-i, Hitler-ellenes merényletet előkészítő csoport osztrák vonatkozásairól.

Michael Gehler egyetemi tanár, az innsbrucki egyetem munkatársa Karl Gruber egykori osztrák külügyminiszter 1934–45 közötti, széles körben vitatott, sajátos ellenzéki, ellenállási tevékenységét mutatja be. 1945 májusának első napjaiban Gruber lett az innsbrucki ellenállás vezetője, Bécsben pedig ideiglenes kormány alakult Karl Renner vezetésével. E két szervezet képezte – a pártokat tömörítve – az új osztrák államiség bázisát, és ezekből a szervezetekből alakultak ki a második köztársaság politikai grémiumai a második világháború után.

Daniel Heinz, az adventisták európai történelmi archívumának vezetőjének, a fridenai teológiai főiskola docensének írása a náciizmussal szembeszegülő protestáns szabadegyházak háborús ellenállását mutatja be. Konkrétan a reformadventisták ellenállását, egy olyan csoportosulás tevékenységét örökíti meg, amely nem tekintette magát klasszikus értelemben ellenállónak, de tagjai a katonai szolgálatot vallási meggyőződésükből kifolyólag még kivégzésük árán is megtagadták. Többüket a Wehrmacht hadbírószámai halálra is ítélték.

Antoon Hullen, a Societas Verbi Divini (Az Isteni Szó Társasága) rend tagja Karl Hilferdingre, a náci zsidógyűlölet áldozatára emlékezik. Ehhez kapcsolódik P. Hilferding-Milfordnak, az áldozat testvérének hozzászólása Hullen írásához. Mindketten az ugyancsak meggyilkolt Rudolf Hilferdingnek, a nemzetközileg ismert német szociáldemokrata vezetőnek, a Stresemann-, majd Müller-kormány pénzügyminiszterének a fiai voltak.

Hartmut Mehringer, a müncheni egyetem kortörténelmi archívumának vezetője és *Albert A. Feiber*, a levéltár munkatársának, a Dokumentation Obersalzberg gondozójának közös ismertetése az Obersalzbergi állandó kiállításról ad számot. A szerzők érdekesen elemzik a Berchtesgadenben évtizedeken át, sok évvel a háború befejezése után megnyilvánuló náci-szimpatáit. Ennél azonban érdekesebb az a történelmi, muzeológusi erőfeszítés, amellyel sikeresen szálltak ezzel szembe, és – főként a fiatalok körében – jelentős eredményeket értek el. A szerzők részletesen bemutatják a kiállítás felépítését: az 1933–45 közötti Németország történetét szövegben és képekben, Berchtesgaden, Obersalzberg helytörténetét. A Dokumentation Obersalzberg állandó kiállítást a bajor kormány határozata és beruházása alapján 1999. október 20-án nyitották meg „Adolf Hitler második lakhelyén és második kormányzékelyén”. Két év alatt 245 000 látogató kereste fel azt (jelentős számban diákok). A szerzők tanulmányuk főcímével egy látogató bejegyzését választották: „Sikeres kiállítás egy szörnyű időről”.

Barry McLoughlin egyetemi docens, történész, a bécsi egyetem kortörténelmi intézetének tanára, a DÖW külső munkatársának írása újabb tényeket tár elénk a szovjetunióbeli terrorról. Nem lehet megrendülés nélkül olvasni ezt a szinte száraz, sok adattal alátámasztott tanulmányt a Szovjetunióban kivégzett emigránsokról. Miközben McLoughlin megállapítja, hogy legnagyobb számban ártatlan lengyeleket és németeket végeztek ki, leszögezi, hogy 1937–38-tól kezdve a legnagyobb számban oroszok estek a terror, a kémhiztéria áldozatául. Kimutatja a kiugróan nagyszámú megtorlások időpontjait. Külön

tárgyalja az osztrák emigráció sorsát. A munka legjelentősebb részének azoknak a párhatározatoknak és titkosszolgálati belső utasításoknak a publikálása tekinthető, amelyek elindították az iszonyú terrorhullámot. A hivatkozott források nagy része az orosz történészek egészen újkeletű levéltári kutatásai eredményeként került elő, amelyeket sokáig elzárva őriztek, és a kutatók számára hozzáférhetetlenek voltak. A források, bizonyítékok publikálásának lehetősége az oroszországi belső viszonyok lényeges változását mutatja.

A Jahrbuch befejező része a DÖW 2001. évi tevékenységét ismerteti: a kuratórium ülését, az újjá választott elnökség névsorát, a személyi híreket – köztük az ebben az évben elhunyt alapító, Herbert Steiner halálát –, az új publikációk sorát (pl. Ausztriai zsidók Theresienstadban; Ellenállás és üldöztetés Stájerországban 1934–45; Osztrákok emigrációban: Argentínában, Uruguayban, Paraguayban 1934–45 stb.). Éves tevékenységük sorából kiemelendő a holokauszt osztrák áldozatairól sokéves kutatómunka eredményeként megjelent CD-ROM (Namentliche Erfassung der österreichischen Holocaustopfer). A szakértők megemlítik a folyamatban lévő munkálatokat (pl. a Szovjetunió Németországban ledobott ejtőernyős ügynökeinek sorsát feltáró munkát – főként emigránsokból és antifasiszta iskolát végzettekkel állókról lehet szó, akik közül sokat elfogott és kivégezt a Gestapo –, az 1918–45 közötti osztrák diplomaták életrajzi kézikönyvét), beszámolnak az archívum gyarapodásáról, a DÖW által rendezett kiállításokról, valamint azokról a nemzetközi történelemszervevényekről, amelyeken munkatársaik részt vettek.

A Jahrbuch 2002 folytatja a DÖW évtizedek óta ápolta tradícióit, a korszerű informatika legújabb vívmányaival gazdagítja azt.

Tihanyi János

JUGOSLOVENSKO–SOVJETSKI SUKOB 1948
SZERK.: PETAR KOČAVENDA–ĐOKO TRIPKOVIĆ
(Jugoszláv–szovjet konfliktus 1948)
Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1999. 326 p.

A jugoszláv szocialista korszak legmeghatározóbb eseménye a Szovjetunióval való szakítás volt. Az 1948-ban kitört konfliktus, különösen a Tájékoztató Iroda (Kominform, Informbüro) határozata váratlanul érte nemcsak Jugoszlávia vezetőit, hanem az egész világot. A jugoszláv történetírás az események okait a Szovjetunió és Sztálin hegemon törekvéseiben látta, mind a nemzetközi kapcsolatok, mind pedig a pártközi viszonyok terén. A konfliktus kitérésének 50. évfordulója alkalmából a Modern Kori Történeti Intézet 1998 októberében konferenciát rendezett, melyen az előadók ismét nekirugaszkodtak – gyaníthatóan nem utoljára –, hogy számba vegyék az ellentétek okait, valamint következményeit. 26 előadás szövegét adja közre a következő évben megjelent tanulmánykötet. A tanulmányok széles mezőt ölelnek fel: a diplomáciatörténettől a gazdasági hatások és a kulturális életben bekövetkezett változások elemzéséig és a személyes sorsok bemutatásáig. Az írások terjedelmi okokból kifolyólag gyakran tézisszerűek, részletesebb tájékozódás a megadott irodalom és a szerzők egyéb munkái alapján lehetséges.

Ranko Petković tanulmányában a konfliktus következményeit veszi számba. 1948-ban Jugoszlávia kiszakadt a keleti blokkból. A Szovjetunióval szembeni ellenállásnak köszönhetően több állam szemében erkölcsi győztesnek számított, és ezt jól ki tudta használni a külpolitikában. Polgárai életszínvonala magasabb lett, mint a többi szocialista országban élő embereké. A jugoszláv emberek több szabadságot is élveztek (pl. az utazás lehetősége és a szabad külföldi munkavállalás). A Szovjetunióval való szakítás után az ország továbbra is szocialista maradt, vezetői semmit sem tettek a tényleges demokratizálásért, sőt kezdetben az állam elnyomó rendszerét erősítették: kiépítették például az internálótáborok rendszerét. Miért nem lett Jugoszlávia a nyugati világ része, miért nem került sor demokratizálódásra és a polgárok érdekeit szolgáló gazdasági fejlődésre – teszi fel a kérdést a szerző. A válasz: sem a kommunista párt hatalmi monopóliuma által megszabott belső feltételek, sem a korabeli, bipoláris nemzetközi politikai rendszer nem tette ezt lehetővé.

Sava Živanov írásában felhívja a figyelmet arra, hogy az utóbbi években megnyíltak a levéltárak, és fontos dokumentumkötetek is megjelentek. Az eseményekre vonatkozó korábbi konstrukciókat dokumentumokkal igazolt, tényekkel adatolt magyarázatok válthatják fel. A konfliktus kiborbanásához többek között az vezetett, hogy 1947 közepén a Szovjetunió politikájában fordulat következett be: Moszkva Nyugat-ellenes politikába kezdett, és homogenizálni akarta a szocialista tábor. Többé már nem fogadta el a szocializmus építésének különböző útjait. Az egységet gyengítő, „bűnös pártnak” a JKP-t jelölték ki, melynek vezetői – Moszkva véleménye szerint – túlzottan önállóak és magabiztosak voltak, ezenkívül vezető szerepet igényeltek a Balkánon (ld. Balkán-federációs elképzelések, a jugoszláv–albán viszony,

melynek keretében Jugoszlávia ugyanolyan befolyásra törekedett Albániában, mint a Szovjetunió Kelet-Európában). A JKP vezetői nem hallgattak a kritikára, ellenálltak a szovjet nyomásnak. A konfliktus után fordulat állt be Jugoszlávia kül- és belpolitikájában. Kialakították az öngazgató szocializmus rendszerét, amely az ellenállás példájával együtt ösztönzően hatott egynémely szocialista pártban az antisztálinista irányzat képviselőire. Visszatekintve az elmúlt 50 évre – vonja meg a mérleget a szerző –, az öngazgató elmélet sok utópikus elemet tartalmazott, mivel a társadalmi és gazdasági elképzelések összeegyeztethetetlenek voltak.

A nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó cikkek nagy része a balkáni viszonyokat mutatja be. *Novica Veljanovski* a jugoszláv–bolgár kapcsolatokat tekinti át 1945–53 között. A kapcsolatok 1944–47-ben a Kominform-határozatig fejlődtek, majd azután a mélypontra zuhantak. A párizsi békekonferencián Jugoszlávia elállt kártérítési követelésétől, és a görög területi követelésekkel szemben támogatta Bulgáriát. Bulgária viszont módosított álláspontján a két állam közti feszültség forrásában, a makedón kérdésben. Elismerte a makedónok nemzeti létét, majd a kommunista párt központi bizottságának XX. plénumán úgy döntöttek, hogy Pirini-Makedóniának kulturális autonómiát kell adni. (Ekkor már zajlottak a tárgyalások a balkáni federációról.) A szovjet–jugoszláv konfliktus kitörése után Bulgáriának a Szovjetuniót kellett követnie. Tito, a korábbi barát a pártforumokon teljesen új megvilágítást kapott. Ilyen körülmények között – állapítja meg a skopjei szerző – a pirini makedónok önrendelkezésének ma is aktuális kérdése lekerült a napirendről.

Milan Ristović a 11 ezer Jugoszláviába menekült görög gyermek sorsát kíséri figyelemmel. A párt- és állami kapcsolatok romlása nagyban megnehezítette a család egyesítéseket. *Dorde Borozan* cikke szerint Albánia a jugoszláv–szovjet szakítás után elérkezettnek látta az időt, hogy Sztálin segítségével megvalósítsa régi célját, Koszovó Albániához csatolását, s ennek érdekében propagandakampányba kezdett.

A diplomáciatoréneti tanulmányok között – már csak magyar vonatkozásai miatt is – meg kell említeni *Ljubodrag Dimić* írását az 1953–56 közötti jugoszláv–szovjet viszonyról. Alcíme: Közeledés, kibékülés, családás tömören értékeli az eseményeket. Sztálin halála után sor került a szovjet külpolitika „kritikus revíziójára”, melynek alapját az jelentette, hogy a szocialista tábor megerősítését, egyben tartását és a szovjet hegemonia biztosítását a jugoszláv kérdés pozitív megoldásával lehet elősegíteni. A jugoszláv hajlandóságot a közeledésre av váltotta ki, hogy a nyugati államok segélyeikért cserében racionálisabb gazdálkodást, gazdasági reformokat követeltek, de a jugoszláv vezetést tartott a nagyobb nyugati befolyástól, és lavírozni kezdett (ennek egyik megnyilvánulása a Török- és Görögországgal kötött Balkán-paktum 1953-ban). A jugoszláv–szovjet kibékülés titkos levelezéssel kezdődött, majd Hruscsov és Tito találkozóival folytatódott. Hruscsovban már az a meggyőződés támadt, hogy Jugoszlávia kész együttműködni a szocialista országokkal, sőt a szovjet vezetés úgy döntött, a JKP-t is bevonja a táboron belüli politikai játszmákba. A közeledés mértékét végső soron a magyar kérdés tette próbára 1956-ban. Hruscsov és Tito sok tekintetben hasonló, de részben különböző véleményt képviselt a nyári-ősi eseményekkel kapcsolatban. A szovjet intervenció elfogadása a brioni találkozón egyértelműen Hruscsov sikerét jelentette. Hruscsov méltán gondolta: elérte a szocialista országok egységét, Magyarországot a táboron belül tartották, s majd idővel Jugoszlávia is kénytelen lesz bemasírozni. A szovjet tankok budapesti megjelenése után Broznak írt levelében örömmel állapította meg: „... minden úgy történt, ahogy a legutolsó találkozáson megállapodtunk. (...) Mindez kifejezi egységünket és igazi törekvésünket, hogy a két állam erősítse kommunista kapcsolatait.” A meleg kommunista üdvözlésre Tito a katonai intervenció elítélésével válaszolt, és kérte, tegyék lehetővé, hogy Nagy Imre Jugoszláviába távozhasson. Végső soron nagy volt a családás mindkét részről.

Közismert tény, hogy a nyugati világ a szocialista tábor fellazítása érdekében gazdasági és katonai segítségét nyújtott Jugoszláviának. A Görögországgal és Törökországgal megkötött Balkán-paktum – hívja fel a figyelmet *Dragan Bogetić* – lehetőséget nyújtott Jugoszláviának, hogy egy esetleges háborús helyzetben együttműködhessen a NATO-val. A nyugati országok a gazdasági segítséget mindig a jugoszláv–szovjet viszonytól tették függővé. 1951–55 között Jugoszlávia gazdasága és hadserege közel hárommilliárd dollárt kapott a különböző országoktól, s ez az összeg nagyobb volt, mint amit Nagy-Britannia (2,8 milliárd), Franciaország (2,4 milliárd), Német- és Olaszország (1,3–1,3 milliárd) kapott 1948–51 között a Marshall-segély keretében. A tanulmányt nem kísérik jegyzetek, így sajnos nem tudjuk, milyen adatokkal dolgozott a szerző.

A személyes, emberi sorsokat bemutató írások közül *Milan Terzić* néhány adalékkal szolgál Tito személyiségéhez. Josip Broz 13 évvel volt fiatalabb Sztálinnál, s ez a generációs különbség is hatással volt életfelfogásukra, kapcsolatukra. Míg például vezetőként Sztálin csak kétszer hagyta el a Szovjetuniót (1943 Teherán, 1946 Potsdam), Tito gyakorta utazott. Tito – mint hivatásos forradalmár – a Komintern égisze, „Sztálin esernyője” alatt vált kommunista vezetővé, magát azonban pragmatikusabbnak tekintette Sztálinnál, majd idővel rugalmas magatartást alakított ki vele szemben. Tito közvetlen vezetőitársai viszont fiatalabbak voltak nála, s így felnéztek rá. Azokat, akik korábban éveket töltöttek emigrációban a Szovjetunióban, Tito legkésőbb 1948-ban eltávolította a vezetésből. 1948 után, a hidegháború időszakában

Tito tekintélye megnőtt a világban, s ezt a lehetőséget ki is használta a jugoszláv vezető hatalmas, személyes külpolitikai ambíciói érdekében, s ennek rendelte alá országa érdekeit is.

Venceslav Glišić tanulmányában megállapítja, hogy a JKP felső vezetésében nem alakult ki szervezett ellenállás a szovjet bírálatok és a Tájékoztató Iroda határozatának elutasítása után. Csak néhány, főleg szovjetunióbeli tapasztalatokkal rendelkező személy fejezte ki ellenvéleményét, őket viszont gyorsan kizárták a pártvezetésből, egyes esetekben magából a pártból is, és általában kevésbé fontos, állami tisztséget kaptak. A legismertebb eltávolított vezetőknek azonban más „eredendő bűnük” is volt. Andrija Hebrang, aki 1946-tól pártból való kizárásáig nem vett részt a PB munkájában, segítette 1928-ban Titót a zágrábi pártszervezet élére, majd 1943-ban a Horvát Kommunista Párt KB titkára lett, de Tito úgy vélte, horvát nacionalista irányt követ, ezért 1944-ben Belgrádba rendelte. Ettől kezdve ipari miniszter. Szovjetunióbeli látogatása után (1945) Titóban az az érzés támadt. Sztálin inkább bízik Hebrangban, mint benne, ezért megkezdődik Hebrang háttérbe szorítása. Sretan Žujović, aki 1948. április 12-én egyedül lépett fel a PB-ülésen azzal, hogy ne küldjenek élesen elutasító levelet Moszkvába, hanem ismerjék el a hibákat, az 1930-as évek végén az emigrációban a sztálini tisztogatás előtti jugoszláv pártvezető, Milan Gorkić táborához tartozott. Annak ellenére, hogy a felszabadító harcban bizonyított, kiemelkedő szervezőkészségét, csak kevésbé fajsúlyos állami pozíciókat kapott (közlekedési, majd pénzügyminiszter). 1948 májusában, „mivel nagy károkat okozott a szocializmus építésében és a jugoszláv egységnek”, Hebranggal együtt kizárták a pártból, és letartóztatták. Két és fél évig vizsgálati fogságban tartották, elzárva minden információtól. 1950 végén lelkiileg összeomlott, és beismerte hibáit. Ő legalább életben maradt, s később gazdasági kutatóintézetet vezetett, nem úgy, mint Hebrang, aki a börtönben ismeretlen körülmények között elhunyt. Radoljub Čolaković, a bosznia-hercegovinai központi bizottság titkára maga mellé állította a tagköztársaság pártvezetőségét, amely úgy döntött, elküldi képviselőit a Kominform bucaresti tanácskozására. Čolakovićot és a boszniai pártvezetést azonban „megdolgozták”, így elálltak a tervüktől. Čolaković pártvonalról a szövetségi kultuszminiszteri székbe került.

Egyéni sorsot mutat be *Ivan Matović* előadása is. Arso Jovanović, a királyi hadsereg egykori tábornoka (1907–1948) életét, aki 1941-ben a partizánok oldalára állt, és fontos katonai-diplomáciai feladatokat látott el. 1945 január-februárjában többek között tárgyalt Sztálinnal is újabb jugoszláv egységek felállításáról. 1946-ban Moszkvába, a magasabb parancsnokok iskolájába, a Vorosilov-akadémiára küldték. A szovjet–jugoszláv szakítás után hazarendelték, és a később létrehozandó katonai akadémia parancsnokává nevezték ki. Hazatérte után kiállt amellett, hogy Jugoszláviának részt kellene vennie a bucaresti Kominform-ülésen. továbbra is hangsúlyozta a Szovjetunió katonai segítségének fontosságát a világháborúban, valamint élesen bírálta a jugoszláv hadsereg állapotát. 1948 augusztusában eltűnt otthonából, majd augusztus 18-án az a hír jelent meg róla a sajtóban, hogy augusztus 11-én illegális határátlépés közben életét veszítette. Nem ismert, hol temették el. Jovanović minden bizonnyal azokhoz tartozik, akik nyom nélkül, politikai okokból tűntek el.

A Kominform-határozat után egyből megkezdődött a párttagság megfelelő tájékoztatása. A tagság nagy része elfogadta a JKP választát, bizonyos ellenvélemény csak a nagyobb városokban, főleg értelmiségi közegekben volt tapasztalható. *Momčilo Mitrović* tanulmánya szerint „pártellenes magatartás” miatt 1949 tavaszán 4476 főt, a párttagság 0,91%-át zárták ki a pártból. 1954-ig Szerbiában mintegy hater ezer ember ellen fogantatásokkal adminisztratív intézkedést, és 9972 „kominformistát” zártak ki a pártból.

A politikai megtorlás és elkülönítés színtereit, a különböző internáló- és büntetőtáborokat mutatja be *Dragoslav Mihajlović*. A táborok felállítását – Dilas könyve alapján úgy tudjuk – Tito határozta el még 1948 őszén. Az első tábor 1949 júliusában kezdte meg működését, és a táborokat csak 1961-ben zárták be. A táborok zöme a tengeri szigeteken helyezkedett el. A táborok zártak számát 40–60 ezer közé teszik, míg a politikai okokból letartóztatottak száma ebben az időszakban 200–250 ezer fő lehetett. A cikk bemutatja a táborok életét. Az embertelen körülmények miatt legalább 5–15 ezren vesztették életüket a táborokban. Tito a táborok létét csak epizódnak nevezte az ország életében, a cikk szerzője, aki maga is hosszú ideig volt elítélt, a holokausztal, illetve a gulággal állítja egy sorba. A nagyobb utódállamok közül Horvátországban és Szlovéniában már megtörtént a rehabilitáció, és bizonyos mértékű kárpótlásra is sor került, Szerbiában viszont még nem.

Az ismertetés végére hagyjuk *Predrag J. Marković* tanulmányát, aki Új utak keresése címmel tulajdonképpen a jugoszláv szocialista rendszer összehasonlító értékelését adta. Jugoszlávia közvetlenül a Szovjetunióval történt szakítás után a dogmákhoz nyúlt, és az antisztálinista politikát a legtökéletesebb sztálini módszerekkel hajtotta végre. Csak az 1950-es évektől kezdődött meg a társadalmi liberalizálás, az öngazgatás bevezetése. A kisebb változtatások ellenére a politikai élet meghatározó alapja, a kommunista párt hatalma változatlan maradt, ezen az öngazgatási rendszer sem sokat változtatott. A társadalmi liberalizáció a többi szocialista országhoz képest a szabad utazásban és a külföldi munkavállalás lehetőségében nyilvánult meg. A gazdaságpolitikai liberalizáció is nagyon korlátozott volt, a magánkezdeményezéseket az 1970-es évektől csaknem betiltották. Az 1950-es évek elején bekövetkezett gazdasági fejlődés jobbára a külföldi segélyeknek, befektetéseknek volt köszönhető, de az 1960–80-as

években a külföldi befektetések hatékonysága a portugáliai és törökországi befektetések hatékonyságának csak 70%-át érte el. A jugoszláv vezetés a kultúra terén is engedékenyebbnek mutatkozott, mint a többi szocialista ország kultúrpolitikusi. Ismert ugyan Tito kirohanása a modernizmus ellen, de dogmatikus kultúrpolitika ismételt bevezetésére nem került sor. A kulturális és tudományos szabadság addig terjedhetett, amíg nyíltan nem bírálták a fennálló rendszert és a nemzeti viszonyokat, ezek ugyanis tabutémáknak számítottak. A kulturális és társadalmi liberalizálásra részben presztízssokokból került sor, Jugoszlávia önálló, nagyravágyó külpolitikai koncepcióját szolgálta.

Jugoszláviában – állapítja meg a szerző – politikai, gazdasági tekintetben kelet-európai kommunista rendszer uralkodott, bizonyos módosulásokkal, de ezek csak olyan mértékig terjedtek, hogy nem veszélyeztették a kommunista párt hatalmi monopóliumát. A jugoszláv rendszer sorsa nemigen különbözött a többi kelet-európai szocializmustól: a speciális jugoszláviai ellentétek felszínre törésével az 1990-es évek elején elbukott.

A széles tematikát feldolgozó kötetről örömmel mondhatjuk el: a jugoszláviai történeiszekben megvan az igény, hogy új témákat vonjanak be a kutatásba, országuk történetét a nemzetközi viszonyokat figyelembe véve, a rendszereket összehasonlítva vizsgálják, és túllépjenek az ideológiai kérdéseken (igaz, előlött már eljárt az idő), a korábbi jugoszláv politika igazolásán, valamint a Szovjetunióval szembeni fellépés mitizálásán. Hasznos kötetet vehet kezébe az olvasó, mivel a jó színvonalon megírt, új ismereteket közlő írások mellett a legújabb kutatások irányait is megismerheti.

Bíró László

BESZÁMOLÓ A XII. NEMZETKÖZI ORAL HISTORY KONFERENCIÁRÓL

Pietermaritzburg, 2002. június 24–27.

2002 nyarán először rendezték Afrikában – Isztambul és Rio de Janeiro után – az International Oral History Association kétévenkénti konferenciáját. Nem véletlen, hogy idén a konferencia helye – amelyet mindig az egyesület tagjai szavaznak meg – Afrikában volt. Az oral history a társadalom-, illetve a történettudományon belül olyan ágat képvisel, amelyben nem Európa, illetve az USA dominál, szemben például a régészettel. A résztvevők közül sokan jöttek olyan országból, amely még nem olyan régen gyarmati terület volt, vagy – mint például a rendező ország esetében – gyarmati körülmények uralkodtak. Jöttek onnan is, ahol korábban valamilyen diktatúra állt fenn, így Spanyolországból, a dél-amerikai államokból – csak az argentinok nem tudtak a mostani válság miatt jelen lenni – és a volt keleti táborhoz tartozó országból, Németországból, Oroszországból stb.

Magyarországon az oral history kezdeti a történeti kutatások esetében többek között az 1956-tal kapcsolatos alternatív, a pártállami felfogástól eltérő megközelítésekhez vezethetők vissza. „Voice to the voiceless”, a némaságra ítélt megszólaltatásáról van itt szó, arról a hozzáállásról, hogy egy demokratikus államnak demokratikus történetírásra van szüksége, ahol nemesak a „hatalmasok” jutnak szóhoz.

Az eddig megírt történelemben általában a fennálló rendszer világképe jelenhetett meg. A volt gyarmati területeken, például Afrikában, viszont az íráskultúra és a beszédkultúra szembenállása csak egy bizonyos fokig áll fenn. Hogy mennyire él az elbeszélő történelem hagyománya a zuluknál (a konferencia Zuluföld fővárosában zajlott le), arról a kulturális megnyitón szerezhett minden résztvevő tudomást. A mai zulu kultúrában ismerős a storyteller (történetmondó) műfaj. Gcina Mhophe afrikai mitikus történetet mesélt el, s énekelte az állatok színének eredetéről, ezt követően előadta az apartheidtel kapcsolatos, saját gyerekkori élményeit, majd Mandela és társainak kiszabadulását és hazatérését a börtönszigetről.

A négynapos programban több mint 100 előadó szerepelt, rendkívül sokszínű témaköröket felölelve és különböző módszereket képviselve, meglehetősen eltérő tudományos színvonalon. Sok fiatal kutató jutott szóhoz. Angolul és spanyolul hangzóttak el az előadások, amelynek anyagát már a konferencia előtt kézhez vehették a résztvevők.

A programban szerepeltek metodikai kérdések, így például az oral history alkalmazása a tanításban, az iskolákban, az oral history-anyag levéltári problémái a digitális korszakban, az oral history az interneten stb. Számos előadás átfogó témaköröket érintett (pl. vallásosság, háborús események, éhínség, urbanizáció, politikai elnyomás, migráció, identitás, nemiség). Néhány konkrét cím jelzi, mikrohistorikus szinten – például esettanulmányok keretében – mennyire sajtós formában lehet ezekről a kérdésekről beszélni: „Az 1956-os szuezi válság idején Rio de Janeiroba menekült kairói zsidók identitása”, „A Törökországban élő latin-amerikai nők identitásélménye”, „Igazságkeresés Dél-Afrikában az Igazság és Kiengesztelődés Bizottság kihallgatásával kapcsolatban”. Alexander von Plato német professzor „Harc a történelemért és a német újraegyesítés értelméért” címmel tartott előadást. Az egyesítés főszereplőivel folytatott beszélgetések között szerepelt többek között Gorbacsov s az idősebb George Bush is.

A dél-afrikai előadóknál két téma dominált, az apartheid és az AIDS. Utóbbi óriási méreteket ölt a Dél-afrikai Köztársaságban is. Egy szervezett a natali egyetemmel egy, általuk „memory box”-nak nevezett

projektumba kezdett, amelynek keretében a beteg szülő életút-történetét szeretnék felvenni, hogy az árva gyerek tudjon családjá, illetve szülei mi- és kivoltáról. Az oral history ilyen esetben vállalhatja azt a szerepet, amelyre a konferencia címe is utalt: Memory, Healing and Development” (Emlékezés, gyógyítás, fejlődés).

Végezetül egy általános megjegyzés az előadások kapcsán: az oral history fogalmának előnye – a rendkívüli nyitottság, sokszínűség – egyúttal hátránya is lehet, mert a fogalom kerete lassan elmosódik, túlfeszül, s szinte minden befér. Ugyanakkor a kutatási módszerek mellett a demokratikus történelmi tudat erősítésének célja továbbra is az az érték, ami összeköti a kutatókat.

Az International Oral History Association tagjai új elnökséget választottak. Ennek 9 tagja van, az elnök az ausztrál Janis Wilton lett, miután brazil elődje, Marieta de Moares Ferreira egy hivatali periódus után befejezte munkáját. A legközelebbi konferenciára két év múlva, 2004 nyarán, Rómában kerül sor. Az interneten a www.fcmuni-hagen.de, vagy a www.vfg.br alatt található további információk.

Kanyó Tamás

E sorok szerzőjének konferencián való részvételét az MTA–Sasakawa YLFF Alapítvány támogatta.

Számunk szerzői:

Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
Botlik József, főiskolai, egyetemi oktató, Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola
Cser Erika, doktorandusz, ELTE
Kanyó Tamás, tudományos ösztöndíjas, MTA–Sasakawa YLFF Alapítvány
Kende Tamás, egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem
Kochanowski, Jerzy, PhD, tudományos munkatárs, Varsói Német Történeti Intézet
Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
Madievski, Samson, egyetemi tanár, Aachen
Matus László, levéltáros, MÁV Levéltára
Tihanyi József, a történettudomány kandidátusa

